

21

2000

A
BÉKÉS MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

21

Békéscsaba
2000

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 21.
Publications of the Museums of the County Békés

Sorozatszerkesztő:

GRIN IGOR

Szerkesztette:

Grin Igor

Technikai szerkesztő:

Molnárné Balázs Zsuzsanna

A tanulmányok lektorai:

Bánkúti Imre
Dankó Imre
Dám László
Domokos Tamás
Jungné Tisovszki Zsuzsanna
Király Gergely

Kiss Vendel
Kocsor János
Lőrinczy Gábor
Nagyné Martyin Emília
Supka Magdolna
Szabó Ferenc
Szatmári Imre

ISSN 0139-0090

Felelős kiadó: dr. Grin Igor megyei múzeumigazgató
Nyomta a KAPITÁLIS BT., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József
Készült 500 példányban

TARTALOM – INHALT – CONTENTS

TANULMÁNYOK

Kertész Éva

- Adatok a Dél-Tiszántúl flórájához 5
Data concerning the flora of South-Tiszántúl 48

Lennert József és Répási Józsefné

- A Fekete-Körös völgy magyar szakaszának szárazföldi malakofaunája I.
(Kutatástörténet és állatföldrajzi beosztás) 49
*Terrestrial malakofauna of the Hungarian section of the Fekete-Körös
Valley I (Research history and animal geographical classification)* 62

Juhász Irén

- Avar lovas sírok Békés megye területén 63
Avar graves with horses in the north part of Békés County 99

Liska András

- Régészeti korú tárgyak egy magángyűjtő hagyatékából 101
Objects of archaeological age from the heritage of a private collector 128

Szendrei Eszter

- Társadalomnéprajzi adatok Méhkerékről 129
Society-ethnographical data about Méhkerék 144

Nagyné Martyin Emília

- Erkölcsei normák a hagyományos társadalomban 145
Moral norms in the traditional society 156

Baligáné Szücs Irén

- Leány- és legényélet, párválasztás Füzesgyarmaton
a huszadik század első felében 157
*Life of unmarried women and men and match-making
in Füzesgyarmat in the first half of the 20th century* 174

Ando György	
A békéscsabai tanyák	175
<i>The farms around Békéscsaba</i>	196
Csete Gyula	
Mezővárosi népi építészet a háromnemzetiségű Mezőberényben	197
<i>Market-townish folk architecture in Mezőberény, town of three nationalities</i>	222
Kiss Anikó	
Emberi erővel való teherhordás Gyulán	223
<i>Carrying loads by man-power in Gyula</i>	236
Seres István	
A Szarvas környéki folyami átkelők katonai szerepe és a szarvasi vár helyreállításának terve a Rákóczi-szabadságharc idején	237
<i>The military role of the fords near Szarvas and the plan of the renovating of the fort in Szarvas during the Rákóczi Independence War</i>	261
Németh Csaba	
A honvédtisztek fegyverletétele Gyulán	263
<i>Capitulation of the officers of the Hungarian war of independence at Gyula</i>	288
Csobai Lászlóné	
Egy eddig feltáratlan forrás Elek történetéhez	289
<i>An as-yet unexplored source to the history of Elek</i>	295
Gyarmati Gabriella	
Kohán György Háború emléke című főműve	297
<i>György Kohán: The Memory of War</i>	325
KRÓNIKA	
Domokos Tamás	
Emlékezés a Herman Ottó-emlékérem tulajdonos Csath Andrásra	327
<i>In memory of András Csath, owner of the Herman Ottó Medal</i>	345
S. Turcsányi Ildikó	
Banner János levelei és kéziratái a békési Jantyik Mátyás Múzeum történeti gyűjteményében	347
<i>Letters and manuscripts of János Banner in the historical collection of the Jantyik Mátyás Museum of Békés</i>	355

ADATOK A DÉL-TISZÁNTÚL FLÓRÁJÁHOZ

– Kertész Éva –

Bevezetés

Hazánk florisztikailag kevésbé kutatott területei közé tartozik a Dél-Tiszántúl. A botanikai feltáró munka KITAIBEL PÁL (GOMBOCZ 1945) nevével kezdődik. Az első nagyobb összefoglaló munkát BORBÁS (1881) készítette el, további florisztikai adatokat ugyancsak ő közölt a területről (BORBÁS 1880, 1891). Szarvas és környéke növényvilágát KOREN (1882) dolgozta fel. Ezt követően számos florisztikai tanulmány, publikáció született JANKÓ (1886), HALÁSZ (1889), THAISZ (1903) révén. BOROS Ádám 1922-től a hatvanas évek közepéig több alkalommal járt a területen. MÁTHÉ (1938) a Körösvidék erdeiről közölt növényzociológiai munkát, SOÓ-MÁTHÉ (1938) pedig a Tiszántúl flóráját összegezte. Ezt követően egyre több munka – UBRIZSY (1949), TIMÁR (1954), KISS (1960, 1968, 1976), BODROGKÖZI (1965, 1980), ÚJVÁROSI (1968), ZÓLYOMI (1962, 1968) segítette elő a Dél-Tiszántúl flórájának megismerését.

KOVÁCS-MOLNÁR (1981) Békés megye flórájának összefoglaló listáját állította össze, CSATHÓ (1986) a Battonya tompapusztai löszpuszтарét értékeire hívta fel a figyelmet.

A 90-es években MOLNÁR Z. (1994) Szarvas és környéke növényfajait vette számba, MOLNÁR ZS. (1992, 1994, 1995, 1996, 1997) többek között a pitvarosi, cserebökényi, kardoskúti, és a körösvölgyi védett területre vonatkozó tájtörténeti, florisztikai, és cönológiai adatokról számolt be. KAPOCSI – DOMÁN – BÍRÓ – FORGÁCH – TÓTH (1998) florisztikai adatokat közölt a Körös-Maros Nemzeti Park működési területéről. KERTÉSZ – KIRÁLY – MOLNÁR – BÖLÖNI (2000) a Békéscsaba Természetvédelmi Terület növényfajainak listáját és értékelését állították össze.

Ebben a közleményben főként a Dél-Tiszántúl egy florisztikai szempontból kevésbé ismert területén, a keleti peremterületeken észlelt fontosabb, 1986–2000. között gyűjtött, eddig nagyrészt publikálatlan adataimat adom közre. Régi adatok megerősítését, ill. védett és regionális szempontból értékes növények előfordulását jelzem. Az adatok között szerepel néhány gyomfaj előfordulása is, ami e fajok terjedéséről szolgáltat információt.

A Körös-Maros Nemzeti Park megalakulása után számomra lehetővé vált egy-egy védett terület alaposabb florisztikai feltárása, így a Biharugrai Tájvédelmi Körzet (1997), és a Békéscsaba Természetvédelmi Terület (1988, 2000). Jobban megismerhettem a Körös-Maros Nemzeti Park által 1998-ban szervezett projekt során a Fekete- és Fehér-Körös menti erdőket is. Jelen közleményben e területre vonatkozó régebbi adataim megerősítései (KERTÉSZ 1989) ill. az általam gyűjtött későbbi adatok (1998) szerepelnek. A Körösvölgyi Természetvédelmi Terület florisztikai adatgyűjtése (1986), a MOLNÁR – BÁGI – KERTÉSZ (1997) publikáció részeként került feldolgozásra.

A védett löszpusztagyeppek közül a csorvási, pusztaföldvári (1996), és Battonya tom-papusztai (1996) megfigyelési adatok szerepelnek. Ezen kívül e közlemény rendszeresebb ill. szórvány gyűjtési adatokat tartalmaz a Szabadkígyósi Tájvédelmi Körzet, Elek, Békéscsaba, Mezőhegyes, Bánkút, Kondoros, Kétsoprony, Szarvas, Szeghalom, Füzesgyar-mat, Vésztő, Újszalonta, Kőtegyán területére.

Fontosabb élőhelyek rövid jellemzése

A vizsgált terület az Alföld flóraidék, tiszántúli flórajárásába (Crisicum) tartozik. A Dél-Tiszántúli táj utolsó természetes képe az árterületeken puha- és keményfás ligeterdők mocsarakkal, és lápokkal, a folyókat szegélyező hátakon löszpusztagyeppekkel, pusztai bokrosokkal és tölgyesekkel, szikes talajon pedig szikes pusztá, sziki tölgyes erdő-foltok-kal. (ZÓLYOMI 1946).

Az általam részletesebben vizsgált területek közül a Biharugrai Tájvédelmi Körzet a Sebes-Körös völgyének középső szakaszán Biharugra, Geszt, Zsadány, Mezőgyán, Körösnagyharsány községek határában található.

A kedvező vízrajzi helyzet miatt a terület bővelkedik mocsár- és kaszálórétekben. Itt él az *Orchis laxiflora*, *Clematis integrifolia*, *Dactylorhiza incarnata*, *Cirsium canum*, *Carex tomentosa*, *Filipendula ulmaria*, *Inula helenium*, *Euphorbia palustris*, *Serratula tinctoria*. A fűzláp maradványok szegélyén megtalálható a *Salix cinerea*, *Valeriana officinalis*, magasabb partjain a *Ranunculus strigulosus*. A magassásosok érdekessége a *Carex pseudocyperus*.

Jellegetes fajok a nádasokban, csatornáknban a *Salvinia natans*, *Trapa natans*, *Utricularia vulgaris*, *Stratoides aloides*, *Hydrocharis morsus-ranae*, *Epilobium angustifolium*, *Bidens cernua*, *Myosotis palustris*.

A nedves rétekből a vízrendezések során kialakuló rétsztyeppeket (tavisztyeppeket) Biharugra, Geszt, Körösnagyharsány térségében vizsgáltam. A rétek jellegetes növénye az *Anthoxanthum odoratum*, *Briza media* *Colchicum autumnale*, *Filipendula vulgaris*, *Luzula campestris*, *Orchis morio*, *Thalictrum minus*, *Trifolium rubens*, *Rhinanthus rumelicus*, *Salvia pratensis*, *Hieracium hoppeanum*, *Polygala comosa*, *Betonica officinalis*, *Veronica austriaca* subsp. *austriaca*.

A Dél-Tiszántúlon a töredezett mezőgazdasági tájban a sztyepprétek, löszpusztagyeppek fragmentumait az útmenti gyepek, mezsgyék, kunhalmok őrizték meg változó fajkészlettel. Az általam vizsgált löszpusztagyeppek közül Battonya Tompusztán és a Palotai-dűlön, Eleken a Pap-réten és a Papi-domb-dűlön, olyan löszpusztagyep specialista növények találhatók meg mint a *Phlomis tuberosa*, *Ajuga laxmanii*, *Amygdalus nana* és a *Stipa capillata*. A kétsopronyi homokbánya melletti löszgyepben a gyapjas gyűszűvirág (*Digitalis lanata*), és a békéscsabai Téglagyári-gödrök mellett a védett csajkavirág (*Oxytropis pilosa*) bizonyítékai az egykori löszpusztagyeppek fajgazdagságának. A szárazabb sztyepprétt, löszpusztagyep maradványokon megtaláltató az *Adonis vernalis*, *Achillea pannonica*, *Seseli varium*, *Chrysopogon gryllus*, *Euphorbia pannonica*, *Agropyron pectinatum*, *Salvia aethiopsis*, *Podospermum laciniatum*, *Rosa gallica*, *Teucrium chamaedrys*, *Trifolium alpestre*, *Trifolium montanum*, *Trifolium rubens*, *Ornithogalum pyramidale*. Biharugrán, sztyeppréten maradt fenn a pannon-kelet-kárpáti védett bennszülött faj, az öldöklő aszat (*Cirsium furiens*).

A szikes puszták nagy területeket borító társulása az ürmöspusztá. Ritka ill. védett növény a *Lotus angustissimus*, *Cirsium brachycephalum* és a *Plantago schwarzenbergiana*.

A Dél-Tiszántúlon Bélmegyér Fás-pusztá a sziki tölgyesek és a sziki magaskórósok legrepresentatívabb élőhelye, amely számos védett faj jelentős állományát őrzi. Ilyenek az *Aster punctatus*, az *Iris spuria*, a *Peucedanum officinale*, a *Rumex pseudonatronatus* és a *Vicia narbonensis* subsp. *serratifolia*.

A Fekete- és Fehér-Körös melletti erdők természeti értékeinek felmérése során sok régebbi adat került megerősítésre – *Dryopteris filix-mas*, *Ranunculus auricomus*, *Vitis silvestris*, *Cephalanthera longifolia*, *Platanthera bifolia*, *Viburnum opulus*, *Ulmus glabra*. A Berettyót és a Sebes-Köröst szegélyező ligeterdők közül az üde talajú erdőkben megtalálható az *Ophioglossum vulgatum* és a *Dryopteris cristata*.

Eredmények

Megjegyzések: Az előfordulási helyek földrajzi nevei a Magyarország Földrajzinévtára II. Békés megye (1980) nevezékét követi. Néhány esetben, ahol az előbb említett irodalomban nem találtam elnevezést, az 1:10000-es ÁFTH Kartografiai Vállalat (1965) helyneveit használtam.

A felsorolás a HORVÁTH et al. (1995) Flóra Adatbázis sorszámozását és nevezékát követi. A adatok kísérőjeként szereplő évszámok a terepnapló alapján a gyűjtés idejét jelzik, felsorolásuk időrendi sorrendben történik. Néhány erdei fajnál az erdőtag számával is jelöltem a növény pontosabb előfordulási helyét.

8014.00 *Equisetum ramosissimum* Desf. Geszt: Baglyas (1989). Elek: Gyula-Kispél-Eleki-csatornában és az Ottlakai-szőlő-dűlőben a homokbányánál (1997).

8020.00 *Ophioglossum vulgatum* L. Füzesgyarmat: Hosszú-erdő 20–30 tő (1987) idősebb ligeterdő maradványban. A Körösök vidékéről eddig két előfordulása volt ismert, Szarvason (MOLNÁR 1979), ill. a dobozi-, gyulai erdőkben került elő néhány állomány (1998).

8041.00 *Athyrium filix-femina* (L.) Roth. Keményfás ligeterdő maradványokban fordul elő. Bélmegyér: a Szolga-erdőben egy példányt láttam a szürkenyáras nedves részén (1986). Füzesgyarmat: Hosszú-erdő, ültetett erdei fenyvesben 40–60 tő, Szeghalom: Fok-köz (1987). Doboz: Sebesfoki-erdő (1988), Gerla-Marói-erdő (39C) egy tő (1998). Az Alföldön ritka faj.

8050.00 *Dryopteris filix-mas* (L.) Schott s. str. Füzesgyarmat: Hosszú-erdő ültetett erdei fenyvesben 20 tő (1987). Doboz: Sebesfoki-erdő, Szanazug (Faluhelyi-erdő) a Holt-Fekete-Körös nedves medrének oldalában (1986). Doboz: Gerla-Maró-erdő (39C) 10 tő (1998). Békéscsaba: Pósteleki-erdő (1989). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát, a Határ-erdő nedves szürkenyáras részletében néhány tő (1989). Békéscsaba: a Szlovák Tájház gémeskútjában (1990). Szarvas: az Arborétumban ültetett erdei fenyvesben néhány tő (1991). Nedvesebb erdőrészekben, folyómedrekben szórványosan fordul elő. Az Alföldön ritka növény.

8052.00 *Dryopteris carthusiana* (Vill) H. P. Fuchs s. str. Füzesgyarmat: a Hosszú-erdőben ültetett erdei fenyvesben 80–100 tő (1987). Biharugra: a Nagy Csiki-tó és

- Zöldhalom-tó közötti égeresben két tő (1998). Égeres láperdőkben a Sebes-Körös Sár-rétjében gyakoribb lehetett. A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 8057.00 *Salvinia natans* L. Szeghalom: Csíkéri-legelő, Kék-tó (1985). Szarvas: Halásztelek (1985). Gyomaendrőd: Templom-zug, Peresi-holtág (1986). A Hármaskörös menti kubikokban mindenhol bőven. Szeghalom: Fok-köz, a Holt-Sebes-Körösben (1987). Doboz: a Sebesfoki-erdőben a Holt-Fekete-Körösben (1989). Biharugra: az Erdei-tó melletti levezető csatornában, Simató-hát, Ugrai-rét állóvizekben, magassáréteken, csatornában bőven (1997).
- 28.00 *Anemone ranunculoides* L. Bélmegyer: Szolga-erdő (1988). Doboz: Sebesfoki-erdő, Gerla-Marói-erdő, Faluhelyi-erdő, Szanazugi-erdő (1989). Mezőhegyes: Rajta-erdő (1990). A természetközeli erdőrészekben többszáz, vagy többzetes nagyságrendben fordul elő. Az Alföldön szórványos.
- 32.00 *Clematis integrifolia* L. Kungyalu: Gyünger-zug (1989), Gyomaendrőd: Német-zug, Félhalom a gátoldalban 200–500 tő (1996). A Hármaskörös mentén a hullámtérben és a gátakon gyakori faj. Biharugra: Ugrai-rét, vizesárok szélén 2–5 tő (1989). Biharugra: Vaskapu-dűlő mocsárréten, sziki magaskörösben 40–50 tő (1996).
- 34.00 *Myosurus minimus* L. Szabadkígyós: Makkoshát, Kígyósi-legelő (1985). Bélmegyer: Fás-pusztá (1989). Békéscsaba: Alvégi-legelő, Felvégi-legelő (1996). Biharugra: Vaskapu-dűlő, Nagy-szik (1996). Mezőgyán: Eperjes (1996). Elek: Szikmező (1997). Nedves szikerek mentén szórványosan fordul elő.
- 39.00 *Batrachium rhiphyllum* (Bast.) Dum. Szeghalom: Csíkér Kék-tó, többszáz nagyságrendben (1986).
- 40.00 *Batrachium trichophyllum* (Chaix.) van den Bosch Szabadkígyós: Makkoshát, szikes tocsogókban (1986). Biharugra: Ugrai-rét, Szőr-rétje állóvizeiben. Békéscsaba: Fényes, a Kígyósi-lecsapoló csatornában (1991). Elek: Szikmező (1997).
- 44.00 *Ranunculus polyphyllus* W. et K. Szabadkígyós: Makkoshát, Békéscsaba: Felvégi-legelő (Repülőtér) szikes tocsogóiban (1989). Az általam ismert területeken nem mondható gyakorinak. MOLNÁR et al. (1995) a cserebökényi-pusztáról jelezte, KAPOCSI et al. (1998) új adata a Kutasi gyep mocsara, Szentes: Cserebökény, ahol tömeges és Nagyszénás: Székes mocsara.
- 53.00 *Ranunculus acris* L. Szarvas: Arborétum (1992). Békéscsaba: Fácános-erdő (1996). Geszt: Baglyas, Biharugra: Ugrai-rét (1996). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Bélmegyer: a Parlagi-erdő nedves tisztásán (1999). Nyíltabb erdőrészekben, tisztásokon, nedves réteken fordul elő, a Dél-Tiszántúlon ritka.
- 54.00 *Ranunculus strigosus* Schur Biharugra: Szőr-rétje, Ugrai-rét vízzel telt árkok szélén, Zsadány: Orosi-pusztá, Tölgyfástanya (1985). Biharugra: Ugrai-rét (1996), Székelyháti-tábla sztyeppréten (2000). Többnyire szálanként ill. tizes nagyságrendben fordul elő. A területről (BORBÁS 1880) közölte – (Íráz pusztán, a Sebes-Körös-nél). A Dél-Tiszántúlon ritka faj.
- 55.00 *Ranunculus auricomus* L. agg. Geszt: Szépapó-erdő száz nagyságrendben (1986–1996). Szarvas: az Arborétumban 50–100 tő (1986). Békéscsaba: Nagy-rét, az Élővíz-csatorna melletti nedves réten (1989). Szarvas: Erzsébet-liget nyugati részén 100–130 tő (1992). Doboz: Gerla-Marói-erdő 300–500 tő (1998). Nedves erdőrészekben, nyiladékokban fordul elő, de sehol nem tömegesen. A Dél-Tiszántúlon ritka faj.

- 63.00 *Thalictrum minus* L. Battonya: Tompapuszta (1985). Mezőhegyes: a battonyai műút menti gyeppen (1986). Szabadkigyós: Ménesjárás (1986). Kunágota: a Katolikus-temetőben löszpusztagyep maradványfoltban (1989). Szabadkigyós: az Apáti útnál és a Nagyerdő melletti gyeppen (1990). Csorvás: a dülöutak mentén (1991). Tótkomlós: az orosházi út melletti gyeppen az Öreg-temetőben (1991) és a kaszaperi út menti gyeppen, az *Amygdalus nana* termőhelyén (1992). Kondoros: a *Salvia nutans* termőhelyén (1992). Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992). Kétsoprony: a szarvasi út és a békési út menti gyeppen (1995). Kondoros: Harkálybérletitanyák és a nagyszénási út menti gyeppen (1995). Békéscsaba: Kismegyer, a fürjesi dülőút melletti gyeppen (1996). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Biharugra: Székelyháti-tábla, Szőr-rétje (1996). Pusztaföldvár: Kistatársánc (1996). Elek: Papi-domb dülő (1997). Mezőkovácsháza: a Battonya felé vezető út melletti gyeppen (1998). Békéscsaba: Fürjes, a csanádapácai út menti zöldsávban (1998). Bélmegyer: Fás-puszta és a Csikószíni-legelő sztyepprét foltjaiban (1999). Battonya: Palotai-dülő (1999). Biharugra: Béni-gát sztyeppréten 300–400 tő (2000). Löszpusztagyep maradványfoltokban szórványosan előfordul.
- 67.00 *Adonis vernalis* L. Mezőhegyes: a tompapusztai vasút menti töltésen egy tő (1986) Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992) egy tő. Szabadkigyós: az Apáti-út menti gyeppen 15 tő (1997).
- 68.00 *Adonis x hybrida* Wolf. Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992) 7 tő ültetett (a korábbi években a csorvási állományból került átültetésre). Az előzőekhez hasonlóan került néhány tő Battonya Tompapusztára, és Kardoskútra, Farkas István tanyája mellé 4 tő (1989). A csorvási termőhelyen, a dülőúton 82, a vasúti töltés oldalában 300 tövet találtam az 1991-es egyedszámlálás során. A mezsgyei és a vasúti töltés oldalán további értékes fajok találhatóak: *Anchusa barrelieri*, *Euphorbia pannonica*, *Hypericum elegans*, *Phlomis tuberosa*, *Potentilla recta*, *Teucrium chamaedrys*, *Thalictrum minus*, *Trifolium montanum*, *Vinca herbacea*, *Viola ambigua*. Mindkét termőhelyen a faj további fennmaradása erősen veszélyeztetett. Szaporítása tudomásom szerint még nem megoldott. Figyelemre méltó viszont, hogy a dülőút menti állomány az évenkénti rendszeres magvetés eredményeként növekedett. Csorvás község több kertjében is találtunk szépen fejlődő, virágzó példányokat, amelyek a tövek lombja alá történő rendszeres magvetéssel, ill. fiatal töveknek a növény lombja alá történő ültetésével, sikerült öt-tíz év alatt türelemmel felnevelni.
- 71.00 *Nymphaea alba* L. Szarvas: a Szarvasi-Holt-Körösben, Anna-ligettől – Bika-zugig 29 telep (1991). Lassú folyású és állóvizekben a Körösök-vidékén az irodalmi adatok alapján a vízrendezések előtt gyakori faj volt (BORBÁS 1881).
- 72.00 *Nuphar lutea* (L.) Sm. Szeghalom: Fok-köz, a Holt-Sebes-Körösben 5 tő (1987). Általam csak ez az egy élőhely ismert. A kilencvenes években már erről a termőhelyről is eltűnt. A Dél-Tiszántúlon ritka növény.
- 100.00 *Rubus canescens* DC Füzeggyarmat: Hosszú-erdő (1997). Elek: Pap-rét melletti tölgyesben (1997). Az Észak-Alföldről (FINTA 1994) több pontról jelezte. A Dél-Tiszántúlon szórványosan előfordul.
- 170.00 *Rubus hirtus* W. et. K. Geszt: a Szépapó-erdőben, a Vátyon-laposi erdőszélen (1996). Biharugra: Béni-gát, Székelyháti-tábla (2000). Üde, és nyirkos erdőkben az Észak-Alföldön gyakorinak számít (FINTA 1994). A Dél-Alföldön csak a jelzett két élőhelyen találtam.

- 172.00 *Fragaria moschata* Duch. Battonya: Tompapuszta (1985). Mezőgyán: Eperjesi-erdő tisztása, Vésztő-Mágor: a Holt-Sebes-Körös melletti erdősáv, Szarvas: Arborétum, Biharugra: Szőr-rétje rétsztyeppben, Geszt: Szépapó-erdő tisztása (1989). Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Elek: Pap-rét (1997). A Dél-Alföldön szórványosan fordul elő nedvesebb löszpusztagepekben és ültetett erdők löszpusztagep jellegű tisztásain.
- 178.00 *Potentilla supina* L. Szeghalom: Kistúlakörös nedves réten (1986). Szeghalom: Csíker (Érmellék) (1991). Mocsár- és iszaplakó társulásokban szórványosan fordul elő.
- 183.00 *Potentilla impolita* Wahlb. Csorvás: az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992).
- 189.01 *Potentilla recta* L. subsp. *recta* Szabadkígyós: MÁV tanyák és a kétegyházi vasút menti gyeppben. Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén és Békéscsaba: a csabaszabadi út menti gyeppben (1985). Szarvas: Arborétum (1991). Szabadkígyós: Makkoshát, Kígyósi-legelő (1992). Mezőgyán: Eperjes (1993). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppben (1993). Kétsoprony: a szarvasi út menti gyeppben (1996). Békésszentandrás: Gödény-halom (1996). Mezőberény: Nagy-zug, a Petőfi emlékműnél, a gáton (1997). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppben (1999). Mindegyik termőhelyen tizes nagyságrendben. A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 190.00 *Potentilla heptaphylla* L. Battonya: Tompapuszta (1985). Biharugra: Ugrai-rét, Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát (1992), a Bottyán-csatorna melletti sztyeppréten. Biharugra: Simató-hát, Fertály, Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Békésszentandrás: Gödény-halom (1996).
- 198.00 *Filipendula ulmaria* (L.) Maxim. Biharugra: Ugrai-rét, néhány tő (1989). A Dél-Tiszántúlról Dombegyházáról közölt adatot (KOVÁCS–MOLNÁR 1981).
- 217.00 *Rosa gallica* L. Szeghalom: Fok-köz a Holt-Sebes-Körös menti erdőszélen (1989). Tótkomlós: a kaszaperi útszéli gyeppben, az *Amygdalus nana* termőhelyén (1992). Biharugra: Szőr-rétje (1996). Békésszentandrás: Gödény-halom (1996). Elek: Pap-rét és a Téglagyári gödrök mellett (1997). Mezőkovácsháza: a Battonya felé vezető út menti gyeppben (1998). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppben (1999). Kétsoprony: a békési út menti gyeppben (1995). Bélmegyer: a Parlagi-erdő szélén (1999). Löszgyep maradványfoltokban a Dél-Tiszántúlon szórványosan fordul elő. A Körösök vidékén csak egy régi szarvasi adata ismert (KOREN in SOÓ–MÁTHÉ 1938) ill. egy újabb adat Szarvas: Anna-liget (MOLNÁR 1994).
- 224.00 *Rosa rubiginosa* L. s. str. agg. Bélmegyer: Fás-pusztá és az Erdészházi-tábla erdőssztyepp részleteiben (1988). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát (1989). Biharugra: Szőr-rétje, Rózsás-halom sztyeppréten (1991). Kétsoprony: a szarvasi út menti gyeppben, Kondoros: Harkálybérleti tanyák a szarvasi út menti gyeppben (1995). Geszt: Baglyas, Mezőgyán: Eperjes (1996) sztyeppréten. A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 225.00 *Rosa agrestis* Sari s. str. Bélmegyer: Fás-pusztá, Geszt: Baglyas, Szépapó-erdő, Zsadány: Tölgyfástanya (1996). Az Alföldön ritka faj.
- 237.00 *Cerasus avium* (L.) Mönch Békéscsaba: Fácános-erdő, Doboz: Gerla-Marói-erdő (1998). Őshonossága kétes.
- 238.00 *Amygdalus nana* L. Mezőhegyes: a tompapusztai vasút menti töltésen (1986). Innen veszélyeztetettsége miatt néhány tő átültetésre került Battonya Tompapusztára (Csathó András battonyai biológia tanár által). Pusztáotlaka: temetőben (1986). A

- sírok között a halomra települt temető oldalát teljesen elborította. Nehéz eldönteni, hogy a sírokra ültették és kivadult, vagy egy meglévő természetes állomány szaporodott el. Sajnos néhány évvel később a temető "felújítása" során kivágták. Tótkomlós: a kaszaperi út menti gyeppen (1992). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen (1999). Hunya: útszéli gyeppen (1999). Régebbi adata (KOVÁCS–MOLNÁR 1981): Szarvas, Kisszénás, Kondoros, Mezőhegyes.
- 242.00 *Sedum maximum* (L.) Hoffm. Bélmegyer: a Szolga-erdő sziki magaskórós tisztásán néhány tő (1988). Kunágota: a Katolikus-temetőben löszgyep maradványfoltban öt tő (1989). A Dél-Tiszántúlról jelenleg csak ez a két előfordulás ismert. Régebbi adata (KOVÁCS–MOLNÁR 1981) – Szarvas: Erzsébet-liget, Anna-liget.
- 260.00 *Ribes uva-crispa* L. Békéscsaba: Fácános-erdő (1998). A területen valószínűleg kivadult.
- 264.00 *Ribes rubrum* L. Békéscsaba: Fácános-erdő, Doboz: Gerla-Marói-erdő (1998). Üde lomberdők maradványaiban fordul elő néhány tő. Valószínűleg kertekből vadult ki, bár őshonosságát nehéz megítélni. A Dél-Tiszántúlról eddig nem jelzett faj.
- 268.00 *Genista tinctoria* L. subsp. *elatior* (Koch) Simk. Battonya: Tompapuszta (1985). Bélmegyer: a Szilvási-erdő szélén néhány tő (1988). Doboz: Gerla-Marói-erdő (1989). Szarvas: Arborétum (1991). Szeghalom: Fok-köz (1992). Békéscsaba: a Gyulai útról a dobozi útra vezető út melletti gyeppen (1996). Fűves, gyakran gyepre telepített erdők szélén, nem gyakori faj.
- 279.00 *Chamaecytisus ratisboniensis* (Schaffer) Rothm. Mezőhegyes: a tompapusztai vasút menti töltésen (1986). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 286.00 *Trigonella procumbens* (Bess.) Rchb. Geszt: Baglyas (1989). Fűzesgyarmat: Hosszú-erdő (1995).
- 288.00 *Trigonella monspeliaca* L. Kétegyháza: Hegyes (1986). Száraz, nyílt gyepek növénye.
- 294.00 *Medicago minima* (L.) L. Szabadkígyós: MÁV tanyák (1985). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1991). Szabadkígyós: Makkoshát (1992). Gyula: Farkashalom (1995).
- 303.00 *Trifolium aureum* Poll. Biharugra: Ugrai-rét (1987). Békésszentandrás: Furugyzug (1996). Elek: Szik-mező, Papi-domb dűlő (1997). Sztyeppréteken fordul elő, a Dél-Tiszántúlon ritka.
- 304.00 *Trifolium patens* Schreb. Újszalontai legelőn (1995), nedves réten. A Dél-Tiszántúlon új adat.
- 306.00 *Trifolium micranthum* Viv. Biharugra: Szőr-rétje (1987). Újszalonta: legelőn (1995). Elek: Szik-mező (1997). Bélmegyer: Csikószíni-legelő (1999). Száraz, szikes gyepeken szórványosan fordul elő.
- 307.00 *Trifolium montanum* L. Csorvás: a vasút menti védett gyeppen, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1989). Biharugra: Szőr-rétje (1992). Tótkomlós: a kaszaperi, út menti gyeppen, az *Amygdalus nana* termőhelyén (1992). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Sztyeppréteken ritkán előforduló faj.
- 315.00 *Trifolium ornithopoides* (L.) Sm Elek: Szik-mező (1997). A Dél-Tiszántúlról (KOVÁCS–MOLNÁR 1981) jelezte Békéscsaba és Orosháza szikes legelőiről.
- 317.00 *Trifolium diffusum* Ehrh. Békéscsaba: Nagy-rét, Borjú-rét (1985). Kétegyháza: Hegyes (1986). Geszt: Szépapó-erdő tisztása, Biharugra: Nagy-szik (1989).
- 318.00 *Trifolium medium* L. Biharugra: Szőr-rétje (1989).

- 319.00 *Trifolium alpestre* L. Biharugra: Szőr-rétje (1992) sztyeppréten. Kötegyán: Nagy-legelő, Gyula: Farkashalom (1995). Erdőssztyepp faj.
- 320.00 *Trifolium rubens* L. Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát (1992), a Bottyán-csatorna melletti sztyeppréten. Geszt: Csillaglaposi-legelő, Biharugra: Mályvás (1996).
- 321.00 *Trifolium ochroleucon* Huds. Szabadkígyós: MÁV tanyak (1985) néhány tő. Bélmegyer: Fás-pusztá sziki magaskórósban 100–200 tő, Szeghalom: Fok-köz (Bangó-kert) 50–100 tő (1988). Csabacsúd: Szórhalmi-legelő 20–30 tő (1995). A Tiszántúlon ritka szárazgyep faj.
- 330.00 *Dorycnium germanicum* (Gremlí) Rikli Biharugra: Ugrai-rét, Mezőgyán: Eperjesi-erdő, Geszt: Szépapó-erdő kiszáradó mocsárrétjén ill. erdei tisztáson (1989).
- 332.00 *Tetragonolobus maritimus* L. *subsp. siliquosus* (L.) Murb. Biharugra: Béni-gát 50–100 tő sztyeppréten (2000).
- 333.00 *Lotus angustissimus* L. Békéscsaba: Öntözött-rét (1985). Szeghalom: Fok-köz (1989). Sarkadkeresztúr: Varsányhely (1995). Geszt: Csillaglaposi-legelő, Vátyonpuszta, Biharugra: Simató-hát, Mezőgyán: Eperjes és Kisgyantái-gyep (1996). Elek: Szik-mező (1997). Bélmegyer: Csikószíni-legelő (1999). Szikes rétek ritka növénye.
- 336.00 *Lotus tenuis* W. et. K. Biharugra: Szőr-rétje (1989).
- 337.00 *Amorpha fruticosa* L. Gyomaendrőd: Templom-zug (1992). A Hármaskörös menti ligeterdőkben bőven, sajnos erősen terjed. Geszt: Vátyon és a Szépapó-erdő nedves erdőrészeleiben (1996). Mezőhegyes: ültetett erdő nedves részeleiben (1999). Bélmegyer: a Parlagi-erdő nedvesebb részein, és Fás-pusztán az erdőssztyepp foltokban is terjedőben (1999).
- 348.00 *Astragalus austriacus* Jacq. Csorvás: a vasút menti védett gyepben (1989). Tótkomlós: az orosházi út melletti gyepben (1991). Kardoskút: Fehér-tó Ficsér-dűlő (1992), a tóparton bőven. Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992). Elek: Otlakaiszőlő-dűlő, a homokbánya melletti gyepben (1997). Kaszaper: a Királyhegyesi-Száraz-ér mellett (1998).
- 349.00 *Astragalus onobrychis* L. Csorvás: a vasút menti védett gyepben (1989). Tótkomlós: az orosházi út melletti gyepben (1991). Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992). Kaszaper: a Királyhegyesi-Száraz-ér mellett 50 tő (1998). Lőszpusztagyepekben ritkán előforduló faj. Irodalmi adata: Szarvas, Motyó gátoldal (MOLNÁR 1994).
- 352.00 *Oxytropis pilosa* (L.) DC. *subsp. hungarica* (Borb.) Soó Békéscsaba: Erzsébet-hely, a Téglagyári gödrök mellett 80–100 tő, lőszgyepmaradványban (1996). (KOVÁCS–MOLNÁR 1981) adata: Orosháza, Tótkomlós.
- 382.00 *Vicia narbonensis* L. *subsp. serratifolia* (Jacq.) Art. Zsadány: Tölgyfástanya 1–5 tő (1988). Bélmegyer: 1000–1500 tő, Csikószíni-legelő, Fás-pusztá és a Szilvási-erdő szélén a 14-es erdőtagban, az erdő pusztá felé eső részében (1999). A Dél-Tiszántúlon ritka. Üde karakteresebb sztyepppek növénye.
- 394.00 *Lathyrus nissolia* L. Szabadkígyós: Makkoshát (1985). Szeghalom: Fok-köz (1987) sziki magaskórósban. Doboz: Szanazugi-erdő, Gerla-Marói-erdő, Gyula: Sarkad-Remetei-erdő többnyire nyiladékokban, tisztásokon, erdőszéleken. (1989). Békésszentandrás: Furugy-zug, Geszt: Iklód-pusztá (1996). Elek: a lőkösházi vasút menti gyepben (1997). Bélmegyer: Fás-pusztá, Csikószíni-legelő és az Erdészházi-tábla sziki tölgyes foltjaiban (1999). Irodalmi adatai: Vésztfő, Gyulavári, Sarkad (KOVÁCS–MOLNÁR 1981), Cserebökényi pusztá (MOLNÁR et al. 1995), Szentés a Veker-ér partján (KAPOCSI et al. 1998). A Tiszántúlon ritka.

- 396.00 *Lathyrus sylvestris* L. Szeghalom: Fok-köz (1987). Békéscsaba: a Pósteleki-erdőben erdőszélen, árokszélen 5–10 tő (1989). Újszalonta: Palló-dűlő árok szélén néhány tő (1995). Kötegyán: Nagy-legelő, Gyula: Farkashalom (1995). Biharugra: Ugrai-rét, Szőr-rétje a pusztai cserjések szélén (1998). Az Alföldön szórványos, a Tiszántúlon ritka.
- 401.00 *Thymelaea passerina* (L.) Coss. et. Germ. Biharugra: Mályvás (1996). Száraz gyepben.
- 410.00 *Lythrum hyssopifolia* L. Geszt: Baglyas, Biharugra: Nagy-szik, Gyomaendrőd: Fűzfás-zug (1989). Szeghalom: Csikér (Érmellék) (1991). Gyula: Farkashalom (1995). Újszalonta: Wimer (Csordalegelő), Biharugra: Mályvás (1996). Nedves helyeken, többnyire utak, kátyúk szélén.
- 425.00 *Epilobium angustifolium* (L.) Holub Fűzesgyarmat: Hosszú-erdő, ültetett erdei fenyvesben 20–50 tő (1987). Körösladány: a Sebes-Körös duzzasztógátján néhány tő (1987). Biharugra: a Zöldhalom-tó mellett 5–10 tő (1991). Mezőtúr: a Peresigátörház felé vezető út menti árokban 50–100 tő (1992). Biharugra: Ugrai-rét, ültetett égeresben (1996). A Dél-Tiszántúlon ritkán előforduló faj.
- 427.00 *Oenothera biennis* L. Szeghalom: Kistúlakörös árokban (1985). Békés: Dán-fok árok szélén (1990).
- 432.00 *Trapa natans* L. Szarvas: a Szarvasi-Holt-Körösben, Gyomaendrőd: Templomzug, Peresi-holtág (1985). Szeghalom: Fok-köz, a Holt-Sebes-Körösben (1987). Doboz: Sebesfoki-erdő, a Holt-Fekete-Körösben (1989). A Körösök menti kubikokban, holtágokban bőven (1985–1989). Biharugra: halastavakban, és vízlevezető árokban bőven (1991).
- 434.00 *Myriophyllum spicatum* L. Szeghalom: Fok-köz, a Holt-Sebes-Körösben (1987). Szarvas: a Szarvasi-Holt-Körösben (1991). Gyula: Farkashalom csatornában (1995).
- 439.00 *Polygala comosa* Schkuhr Biharugra: Vaskapu-dűlő, Szőr-rétje, Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). A Körösök vidékén csak itt fordul elő, rétsztyeppben bőven.
- 450.00 *Impatiens noli-tangere* L. Szarvas: Arborétum (1991) árnyékos, nedves helyen. Valószínűleg behurcolt faj.
- 456.00 *Staphylea pinnata* L. Békéscsaba: Fácános-erdő (1998). Az állomány őshonossága megerősítésre szorul.
- 460.00 *Vitis sylvestris* C. C. Gmel. Békés: a Kettős-Körös mentén bőven (1986–87). Szeghalom: Fok-köz (1987). Doboz: Szanazugi-erdő, Gerla-Marói-erdő, Faluhelyi-erdő, Sebesfoki-erdő, Gyula: Mályvád (1989). Gyomaendrőd: Templomzug, Németzug, Torzsás, Soczó-zug (1989). Szarvas: a Szarvasi-Holt-Körös melletti ligeterdőkben (1991). Biharugra: a Nagy Csiki-tó és a Zöldhalom-tó közötti égeresben, és Geszt: Szépapó-erdőben (1996). A Körösök menti ligeerdőkben szórványos, a Hármaskörös menti kubikokban, ligeterdőkben nagyobb mennyiségben fordul elő.
- 464.00 *Hedera helix* L. Békéscsaba: Pósteleki-erdő, Fácános-erdő (1991). Doboz: Szanazugi-erdő, Faluhelyi-erdő, Gerla-Marói-erdő (1998). Szarvas: Erzsébet-liget (1992). Végegyháza: a Királyhegyesi Száraz-ér menti ültetett erdőben (1996).
- 465.00 *Cornus mas* L. Sarkad: Sarkadremetei-erdő egy régi folyómeder mellett összefüggő foltban (1989). A Tiszántúlon ritka. Őshonossága nem kizárható.
- 471.00 *Eryngium planum* L. Battonya: Szlonda (1993). A Dél-Tiszántúl löszpusztagyepeiben ritkán előforduló faj. Egyetlen aktuális adata Szarvas (MOLNÁR 1994).

- 488.00 *Bifora radians* M. B. Doboz: Gerla-Marói-erdő, Szeghalom: Fok-köz (1985). Biharugra: Ugrai-rét (1987). Kétsoprony: a szarvasi út menti gyeppen (1995).
- 493.00 *Bupleurum rotundifolium* L. Bélmegyer: a Csikószíni-legelőn, száraz gyeppen, az Alföldön ritka (1999). Irodalmi adata: Szarvas, Bánhegyes, Csanádapáca, Kunágot, Battonya (KOVÁCS–MOLNÁR 1981), újabb adata: Szarvas, Bikazug töviskesben (MOLNÁR 1994). Száraz gyepek növénye, a Tiszántúlon ritka.
- 498.00 *Bupleurum affine* Sadler Bélmegyer: Csikószíni-legelő (1988). A Dél-Tiszántúlon ritka. A Tiszántúl északibb részein régebben élt, jelenleg csak a Dél-Tiszántúlon ismert (MOLNÁR 2000).
- 501.00 *Trinia ramosissima* (Fischer) Koch Bélmegyer: Csikószíni-legelő, Fás-pusztá 10–20 tő (1999). Biharugra: Béni-gát sztyeppréten 5–10 tő (2000).
- 508.00 *Aegopodium podagraria* L. Szarvas: Arborétum, a Szarvasi-Holt-Körös melletti ligeterdő maradványban (1991). Gyula: Mályvád, a Fekete-Körös menti keményfás ligeterdőben (BÖLÖNI et al. 2000). A Dél-Tiszántúlon csak az előbb említett helyeken tudunk jelenlétéről. Az Észak-Alföldön a megfelelő élőhelyeken igen gyakori (FINTA 1994).
- 513.00 *Seseli annum* L. Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát, Sovány-hát (1989). Csorvás: a vasút menti védett gyeppen, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1991). Mezőgyán: Mályvás, a Kis-lápi-csatorna kiszáradó, szikesedő, sztyeppesedő részein, csatornák, árkok mentén (1997). Biharugra: Szőr-rétje sztyeppréten (1997). Elek: Szikmező (1997). Egyik lelőhelyen sem mondható gyakorinak.
- 515.00 *Seseli varium* Trev. Battonya: Tompapuszta (1985). Biharugra: Székelyháti-tábla rétsztyeppben (1996). Elek: a lökösházi vasút menti gyeppen (1997).
- 516.00 *Seseli osseum* Cr. Tótkomlós: az orosházi út melletti gyeppen (1991). Tótkomlós: Öreg-temető (1991). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Lőszgyepekben ritkán előforduló faj.
- 529.00 *Angelica sylvestris* L. Gyula: Sitka-erdő szélén (1987). Békés: Dán-fok, Malomasszony-kert, az Élővíz-csatorna mellett (1993). Békéscsaba: az Élővíz-csatorna mentén gyakori (1996).
- 532.00 *Peucedanum palustre* (L.) Mönch Doboz: Sebesfoki-erdő (1987), néhány tő.
- 537.00 *Peucedanum officinale* L. Battonya: Tompapuszta nedves mélyedésben néhány tő (1985). Szabadkigyós: Makkoshát sziki magaskörösban 1000–2000 tő (1986). Szeghalom: Fok-köz 5000–10 000 tő (1987). Dévaványa: Szilasok, Szarka-lapos (1990). Békéscsaba: Pósteleki-erdő (1992), Körösladány: Dondorog sziki magaskörösban (1992). Biharugra: Vaskapu-dűlő mocsárrét, sziki magaskörös mozaikokban 5000–10 000 tő (1996). Békéscsaba: Fácános-erdő, Alvégi-legelő 500–1000 tő (1996). Újszalonta: Wimer (Csordalegelő) 4–5000 tő (1996). Geszt: Begécs, Baglyas, Szőlős-kertek (1996) magassásosban, és nedves erdőszegélyben 1000–2000 tő. Mezőgyán: Eperjes (1996) sziki magaskörösban 2000–3000 tő. Geszt: Vátyon-lapos, Szépapó-erdő szélén (1996) néhány tő. Békéscsaba: Öntözött-rét (1996) néhány tő. Mezőgyán: Mályvás, a Kis-lápi-csatorna kiszáradó, szikesedő, sztyeppesedő részein elszórtan 400–500 tő (1997). Bélmegyer: Fás-pusztá, Csikószíni-legelő, Parlagi-erdő és Erdészházi-tábla sziki magaskörösaiban (1999). A Dél-Tiszántúlon Bélmegyeren található a legnagyobb példányszámban: 20 000–50 000 tő. Aktuális irodalmi adata a Dél-Tiszántúltra – Mártély: a Tisza gát mellett mentett oldalon, Mezőgyán: Tormás, Horgas-ér, Gyántelek határrezszen,

- mentett oldalon, Mezőgyán: Tormás, Horgas-ér, Gyántelek határrészen, Újszalonta: Csorda-legelő, Gyula: a Kutyahelyi-erdő három tisztásán (KAPOCSI et al. 1998).
- 540.00 *Heracleum sphondylium* L. Szeghalom: a Sebes-Körös hullámterében, egy tő (1988). Az Észak-Alföldről közli néhány termőhelyről (FINTA 1994).
- 541.00 *Tordylium maximum* L. Bélmegyver: a Szilvási-erdő szélén néhány tő (1988). Doboz: Sebesfoki-erdő szárazabb, nyíltabb erdőrésztetének szélén 5–10 tő (1991). Zsadány: Szalontai-legelőn, az erdőszélén (1996). Az Alföldön szórványos, a Dél-Tiszántúlon ritka.
- 551.00 *Asperula cynanchica* L. Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1982). Battonya: Tompapuszta (1985). Szabadkígyós: Ménesjárás (1986). Tótkomlós: Öreg-temető (1991). Csorvás: a vasúti töltés mellett az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Kondoros: a *Salvia nutans* termőhelyén (1992). Szabadkígyós: Makkoshát (1992). Pusztaföldvár: Kistatársánc (1996). Biharugra: Vaskapu-dűlő, Mályvás, Szőr-rétje Simató-hát Fertály (1996) löszgyepben. Elek: Papi-domb-dűlő (1997). Szabadkígyós: az Apáti út menti gyepben (1997). Kaszaper: a Királyhegyesi-Száraz-ér mellett (1998). Löszpusztagepekben szórványosan fordul elő.
- 552.00 *Cruciata pedemontana* (Bell.) Ehrend. Szabadkígyós: Makkoshát (1992). Kőtegyán: Nagy-legelő (1995). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Geszt: Iklód (1996). Mezőgyán: Vátyon-puszta (Nyári-lapos) (1996). Elek: Pap-rét (1997). Zavartalanabb sztyeppréteken fordul elő.
- 570.00 *Galium glaucum* L. Körösladány: a Sebes-Körös duzzasztógátján (1987).
- 581.00 *Viburnum opulus* L. Doboz: Gerla-Marói-erdő, az erdő Kettős-Körös felőli oldalán bőven (1986–1996). Békéscsaba: Veszely, az Élővíz-csatorna melletti nedves szürkenyáras erdőtagban 5–10 tő (1996). Békéscsaba: Pósteleki-erdő (1996). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát ültetett szürkenyárasban 5–10 példány (1989). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 594.00 *Valeriana officinalis* L s. str. Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát, szürkenyárasban 10–20 tő (1989). Biharugra: Ugrai-rét nádasban, magassásosban 200–300 tő, Biharugra: Majorsági-földek egy csöregefüzes állományában 100–200 tő (1996). Biharugra: Székelyháti-tábla sztyepprét nedves részén, és kiszáradó magassásréten 50–100 tő (2000). Irodalmi adata: Vésztőn a Sziladi-lápon (BORBÁS 1891), Irápusztán a Sebes-Körösnél (BORBÁS 1880). A Dél-Tiszántúlon nem gyakori faj.
- 600.00 *Cephalaria pilosa* (L.) Gr. et Godr. A Körösök menti ligeterdő maradványokban néhány helyen fordul elő. Doboz: Gerla-Marói-erdő, Sebesfoki-erdő (1986). Békéscsaba: Fácános-erdő (1998).
- 609.00 *Scabiosa ochroleuca* L. Battonya: Tompapuszta (1985). Szabadkígyós: Ménesjárás (1986). Tótkomlós: Öreg-temető (1991). Biharugra: Szőr-rétje (1992). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyepben (1993). Kondoros: a nagyszénási út menti gyepben (1995). Elek: Papi-domb dűlő (1997). Biharugra: Székelyháti-tábla sztyeppréten (2000). Löszpusztagepekben szórványos.
- 615.00 *Abutilon theophrasti* Medic. Szabadkígyós: Makkoshát, Nagy-legelő (1988). Csorvás: szántóföldön gyakori (1989). Békéscsaba: Öntözött-rét, Fürjes szántóföldön (1996). Különösen a kapás kultúrákban, rontott területen a Dél-Tiszántúlon terjedőben van.

- 616.00 *Lavatera thuringiaca* L. Battonya: Tompapuszta (1985). Csanádapáca: a tótkomlósi út melletti gyeppen, a magyarbánhegyesi leágazás után két foltban (1991). Csorvás: a vasúti töltés mellett az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Geszt: a Vátyon-laposi erdőszélen, sziki magaskőrösben (1996). Békéscsaba: a dobozi útról Békés felé vezető út mentén (1996). Bélmegyér: Csikószíni-legelő, Fás-puszta löszpusztagyep foltjaiban (1999).
- 618.00 *Althaea cannabina* L. Kunágota: árok szélén bőven (1989).
- 620.00 *Althaea biennis* Winterl. Békésszentandrás: a Hármaskörös gátoldalában (1987). Elek: szántóföldön, árkok szélén (1997). Kaszaper: a Királyhegyesi-Száraz-ér mentén szántóföldön (1998)
- 633.00 *Linum austriacum* L. Füzesgyarmat: Fácános, a Berettyó-gáton 50–100 tő (1987). Kaszaper: a Királyhegyesi-Száraz-ér mellett 20–30 tő (1998). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen, az *Ajuga laxmanni* termőhelyén 100–200 tő (1999). Irodalmi adata: Szarvas, Erzsébet-liget (MOLNÁR 1994). KAPOCS et al. (1998) publikációjában új előfordulási adat: Szentés: Veker-értartja, Mezőgyán: Kecskés-rét, 200–300 tő, nem védett területen.
- 665.00 *Euphorbia palustris* L. Szabadkígyós: Makkoshát (1985) árkokban, Ménesjárás (1986), magassásréten. Szeghalom: Fok-köz a Holt-Sebes-Körös mentén (1987). Geszt: Kisvátyon, a Toprongyos-Korhány csatorna mellett (1996). Mezőgyán: Eperjes (1996) bőven, magassásréten állományalkotó. Bélmegyér: a Parlagi-erdőben nedves erdei tisztáson és a Csikószíni-legelőn egy foltban állományalkotó (1999).
- 675.00 *Euphorbia salicifolia* Host Csorvás: az orosházi út menti gyeppen (1987). Békéscsaba: Kismegyér (1995). Kétsoprony: a szarvasi út menti gyeppen (1995). Kondoros: a nagyszénási út menti gyeppen a Skreván-dűlőnél (1995). Biharugra: Fényeséri-tábla, Székelyhát-tábla, Mályvás, üde sztyeppréteken (1996). Elek: Papi-rét (1997). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti löszgyeppen (1999).
- 681.00 *Euphorbia pannonica* Host Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Kondoros: a *Salvia nutans* termőhelyén (1992). Kondoros: a szarvasi út menti gyeppen (1995). Békéscsaba: Kismegyér, a fűrjesi dűlőút melletti gyeppen 100–200 tő (1996). Biharugra: Ugrai-rét, Simató-hát, Fertály, löszpusztagyeppen (1996). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen (1999).
- 704.00 *Nymphoides peltata* (S. G. Gmel.) Ktze. Tarhos: Határerí-főcsatorna, a vésztői úti hídnál (1985). Irodalmi adata: Szarvas, átemelő csatornánál a Hármaskörösnél (MOLNÁR 1994).
- 705.00 *Asclepias syriaca* L. Szeghalom: Zsellér-földek a Berettyó gátján 100–200 tő (1987). Békés: Dán-fok erdőszélen (1987). Békéscsaba: Nagy-rét, a dobozi út szélén (1989). Gyomaendrőd: Templom-zug (1992) – a Hármaskörös mentén, a gátakon szórványos. Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Csanádapáca: útszéli gyepekben (1996). A Dél-Tiszántúlon terjedőben levő adventív növény.
- 708.00 *Vinca herbacea* W. et K. Csorvás: az *Adonis x hybrida* termőhelyén, a dűlőúton, és a vasút menti védett gyeppen (1989–91). Csorvás határában a dűlőúton a nyolcvanas évek elején még több helyen jelen volt, de a nagy mezőgazdasági táblák kialakításánál fokozatosan elszántották. Mezőhegyes: a tompapusztai vasút menti töltésen, és a Battonya felé vezető út menti gyeppen néhány tő (1986). Kun-

- ágota: Katolikus-temető löszgyep maradványfoltjában (1989). Tótkomlós: a kaszaperi út menti gyeppen, az *Amygdalus nana* termőhelyén (1992). Mezőkovácsháza: a Battonya felé vezető út menti gyeppen 50–100 tő (1998). Irodalmi adata: Csorvás, Bánhegyes, Kunágota (KOVÁCS – MOLNÁR 1981).
- 731.00 *Anchusa barrelieri* (All.) Vitm. Békéscsaba: a csabaszabadi út menti gyeppen (1985). Szabadkígyós: Ménesjárás, a békéscsabai út menti gyeppen (1991). Tótkomlós: a kaszaperi út menti gyeppen (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen, százas nagyságrendben (1993). Kétsoprony: a békési út menti gyeppen (1995). Elek: Papi-domb-dűlő (1997). Szabadkígyós: a kétegyházi vasút menti gyeppen (1997). Bélmegyer: Fás-pusztá és a Csikószíni-legelő löszpusztagyep foltjaiban (1999). Szórványosan előforduló löszfaj.
- 734.00 *Anchusa azurea* Mill. Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Kétsoprony: a békési út menti gyeppen (1995). Szabadkígyós: a kétegyházi vasút menti gyeppen (1997). Elek: Papi-domb-dűlő (1997). Bélmegyer: a Csikószíni-legelőn, löszpusztagyep foltokban (1999). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen (1999). A Tiszántúlon kevésbé gyakori faj, mint az *Anchusa barrelieri*.
- 736.00 *Nonea pulla* (L.) Lam et DC Battonya: Tompapuszta (1985). Szabadkígyós: Ménesjárás (1986). Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Biharugra: Fényeséri-tábla, Székelyháti-tábla, Béni-gát üde sztyeppréten (1996). Elek: Papi-domb-dűlő (1997). Löszpusztagyepekben szórványosan máshol is előfordul.
- 741.00 *Myosotis sparsiflora* Mikan Bélmegyer: a Parlagi-erdő, Szolga-erdő üde erdőrészeleiben (1986). Szeghalom: Fok-köz, a Holt-Sebes-Körös gátján (1987). Doboz: Gerla-Marói-erdő, Sebesfoki-erdő (1988). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 743.00 *Myosotis palustris* (L.) Nath. Biharugra: Székelyháti-tábla az Ugrai-tápcsatornában a zsilipnél 2000–3000 tő (2000). A Sebes-Körös Sár-rétjében gyakori volt (BORBÁS 1880, 1881). A Dél-Tiszántúlon további, ma is meglévő állományáról nincs adatom.
- 751.00 *Lithospermum purpureo-coeruleum* L. Bélmegyer: Szolga-erdő, Parlagi-erdő (1987). Doboz: Sebesfoki-erdő, Gerla-Marói-erdő szárazabb, elegyes keményfa ligeterdeiben ill. naposabb nyiladékokban, ezres nagyságrendben (1989). Békéscsaba: Kismegyer, a szarvasi út menti gyeppen (1995). Kondoros: a nagyszénási út menti gyeppen, a Skreván-dűlőnél (1995). Békéscsaba: Pósteleki-erdő (1996). Aktuális adata: Szarvas, Anna-liget (MOLNÁR 1994).
- 757.00 *Echium italicum* L. Békéscsaba: Kistrét, vasúti töltésen (1985). Kétegyháza: Török-halom (1988). Zsádány: Szalontai-legelő, Kisvátyon, legeltetett száraz gyeppen (1989). Békés: Dán-fok (1990). Szeghalom: Csikér (Érmellék) (1991). Mezőgyán: Eperjes (1996). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Elek: Szik-mező, árkok szélén (1997). Szabadkígyós: a kétegyházi vasút menti gyeppen (1997). Bélmegyer: Csikószíni-legelő, kissé zavart, száraz területen (1999).
- 763.00 *Ajuga laxmanni* (L.) Benth. Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen 800–1000 tő (1999). (SOÓ-MÁTHÉ 1938) szerint, Szarvas, Orosháza-Csorvás, Mezőhegyes, Bánhegyes, Bánkút, Medgyesbodzás löszpusztagyepjeiben

- fordult elő. A gyepek, és a dűlőutak beszántásával a Dél-Tiszántúlon ritkán előforduló növénné vált.
- 769.00 *Teucrium chamaedrys* L. Battonya: Tompapuszta (1985). Pusztaföldvár: Nagytársánc (1985). Mezőhegyes: a tompapusztai vasút menti töltésen (1986). Körösladány: a Sebes-Körös duzzasztógátján (1987). Csorvás: a vasút, és a dűlőút menti védett gyeppen (1989). Kardoskút: a Fehér-tó mellett löszgyeppen (1989). Biharugra: Ugrai-rét (1996) sztyeppréten. Elek: Német-temető (1997). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 770.00 *Teucrium scordium* L. Szabadkígyós: Ménesjárás (1986). Gyomaendrőd: a Hármas-Körös menti kubikokban (1986). Biharugra: Ugrai-rét (1989). Kétegyháza: Hegyes (1992). Biharugra: Simató-hát (1996). Békéscsaba: Öntözött-rét (1996). Elek: Szik-mező (1997).
- 778.00 *Nepeta pannonica* L. Bélmegyer: Szilvási-erdő száraz erdősélen néhány tő (1988), Csikószíni-legelő, Fás-puszta 10–20 tő (1999). (KOVÁCS – MOLNÁR 1981) is csak Bélmegyerről említi.
- 779.00 *Nepeta cataria* L. Kétegyháza: Török-halom (1988). Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Pusztaföldvár: Kistatársánc (1996). Gyakoribb faj, száraz, kissé gyomosodó termőhelyeken fordul elő.
- 785.00 *Prunella laciniata* (L.) Nath. Battonya: Kistompapuszta (1989). Geszt: Szépapó-erdő nedves tisztásán (1996). Elek: Pap-rét (1997). Biharugra: Székelyháti-tábla (2000). löszpusztagyepeken, sztyeppréten. A Tiszántúlon ritka.
- 788.00 *Phlomis tuberosa* L. Battonya: Tompapuszta 200–500 tő, Pusztaföldvár: Nagytársánc 550 tő, ahol erőteljesen terjed a sánc mindkét oldalán (1985). Szeghalom: a Cigányéri-csatorna melletti gát oldalában 200–500 tő (1985). Csorvás: az orosházi műút jobb oldalán, 50–70 tő (1987). Ezt az állományt a következő évben sajnos kiszántották. Csorvás: az *Adonis x hybrida* termőhelyén, a dűlőúton 100–200 tő (1991). Kunágota: Katolikus-temető 20–30 tő, Szeghalom: Csíkér (Érmellék) 100–200 tő (1991). Csorvás: a vasúti töltés melletti gyeppen 20–30 tő (1996). Geszt: Csillaglaposi-legelő 200–300 tő. Biharugra: Simató-hát 200–300 tő, Mezőgyán: Eperjes 200–300 tő degradált löszgyeppen (1996). Mezőgyán: Kisgyantéi-gyep 100 tő (1996). Békéscsaba: Fűrjes, a csanádapácai út menti gyeppen 100 tő (1996). Elek: Pap-rét 8000–10000 tő (1997). Az eleki termőhelyén, fordul elő a legnagyobb számban a Dél-Tiszántúlon. Mezőkovácsháza: a Battonya felé vezető út mentén 20 tő (1998). KAPOCSI et al. (1998) adata: a Szarvas – szentesi út menti mezsgyén a Nádas-halmon egy-egy foltban, ill. Battonya-Mezőkovácsháza út menti mezsgyén három foltban.
- 790.00 *Galeopsis speciosa* Mill. Bélmegyer: szürkenyárasban (1988). Doboz: Szanazugi-erdő, Sebesfoki-erdő. A Holt-Körös mentén nedves nyiladékokban, erdőséleken számos nagyságrendben (1989).
- 798.00 *Lamium album* L. Szeghalom: Fok-köz (1987). Biharugra: Vaskapu-dűlő és a Komádi felé vezető műút mellett (1996). A Dél-Tiszántúlon nem gyakori faj.
- 803.00 *Betonica officinalis* L. Körösnagyharsány: Sovány-hát 100–200 tő (1989). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát 50–100 tő (1992). Biharugra: Székelyháti-tábla 50–100 tő (1996). Elek: Papi-domb-dűlő 500–1000 tő (1997). Biharugra: Szőr-rétje há-

- rom foltban 200 tő (1997), Béni-gát 500–1000 tő (2000) sztyeppréten. A Bihar-ugrai Tájvédelmi Körzet kivételével ritka fajnak számít.
- 807.00 *Stachys palustris* L.** Békéscsaba: Öntözött-rét, Battonya: Tompapuszta a Szárazér mellett (1985). Szabadkígyós: Ménesjárás, Kígyósi-legelő, Kétegyháza: Hegyes (1986). Szeghalom: a Holt-Sebes-Körös mentén és a Nagytúlakörös nádasaiban (1987). Bélmegyer: Csikószíni-legelő, Fás-puszta nádas, magassásos részleteiben (1988). A Hármas-Körös menti kubikokban bőven (1989). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Végegyháza: Száraz-ér (1996). Biharugra: Ugrai-rét, Simató-hát, Mályvás (1996). Geszt: Baglyas (1996). Geszt: Kisvátyon, a Toprongyos-Korhány csatorna melletti árkokban (1996). Geszt: Vátyon, Mezőgyán: Eperjes (1996) magassásosban. Geszt: Szépapó-erdő nedves tisztásán (1996). A megfelelő termőhelyeken máshol is megtalálható.
- 812.00 *Salvia aethiopsis* L.** Szeghalom: Csikér degradált, legeltetett löszgyepfoltokban erősen terjedőben 100–200 tő (1991). Biharugra: Fényeséri-tábla degradált sztyeppréten tömeges, 3000–5000 tő (1996). Biharugra: Székelyháti-tábla, Kánya-hát (1996). Csorvás: a vasúti töltés mellett az *Adonis x hybrida* termőhelyén néhány tő (1992). Elek: Ottlakai-szőlő-dűlő, a homokbánya melletti gyeppen 20–30 tő (1997).
- 814.00 *Salvia nutans* L.** Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992) 58 polykormon. Kondoros: a szarvasi út melletti védett termőhelyén 91 polykormon (1992).
- 816.00 *Salvia pratensis* L.** Doboz: a Kettős-Körös gátján néhány tő (1981). Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1982). Csorvás: a vasút menti védett gyeppen (1989). Körösnagyharsány: Sovány-hát, Fényes-ér-hát (1989). Telekgerendás: Halom, kunhalom mellett néhány tő (1989). Tótkomlós: Öreg-temető (1991). Kardoskút: Fehér-tó Ficsér-dűlő, a tóparton néhány tő (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen 2000–3000 tő (1993). Kőtegyán: Nagy-legelő 100–200 tő (1995). Békéscsaba: Felvégi-legelő (Repülőtér), néhány tő (1996). Békéscsaba: a Gyulai útról a dobozi útra vezető út melletti gyeppen néhány tő (1996). Geszt: Csillaglaposi-legelő Iklód-puszta, Baglyas (1996). Biharugra: Fényeséri-tábla Székelyháti-tábla, Béni-gát Szőr-rétje tízezres nagyságrendben (1996). Zsadány: a Holt-Sebes-Körös mellett Örmény-zugban és a Szalontai-legelőn 200–1000 tő. (1996). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Elek: Papi-domb-dűlő ezres nagyságrendben (1997). Szabadkígyós: az Apáti-út és a Nagyerdő melletti gyeppen 4–500 tő (1997). Bélmegyer: Szolga-erdő, Szilvási-erdő, Sarló-zug néhány tő (1999). A Dél-Tiszántúlon Biharugra, Geszt, Körösnagyharsány rétsztyepp részleteiben gyakori, máshol ritkán előforduló faj.
- 837.00 *Mentha longifolia* (L.) Nath. subsp. *breviformis*** Biharugra: Ugrai-rét, Szőr-rétje, árkokban, magassásosban bőven (1996).
- 840.00 *Mentha x dalmatica* Tausch** Biharugra: Szőr-rétje (1996).
- 842.00 *Mentha aquatica* L. var. *purpurea*** Biharugra: Nagy-szik árkokban, nedves réten bőven (1989). Békéscsaba: a Városi Parkerdőben, vizesárokban (1996). Biharugra: Fényes-éri-tábla, Simató-hát, Fertály, Ugrai-rét, Szőr-rétje, Mályvás, Székelyháti-tábla (1996) árkokban, magassásosban, mocsárréten bőven.
- 852.00 *Phytolacca alkekengi* L.** Battonya: Tompapuszta, az út szélén (1985). Szabadkígyós: Nagyerdő (1985). Békéscsaba: az Élővíz-csatorna mentén, Fácános-erdő, Pósteleki-erdő, Doboz: Gerla-Marói-erdő (1996). Mezőhegyes: ültetett erdőben (1999).

- 860.00 *Verbascum thapsus* L. Bélmegyer: Csikószíni-legelő és Fás-pusztá száraz, degradált pontjain bőven (1995). A Dél-Tiszántúlon ez a termőhelye ismert.
- 867.00 *Verbascum nigrum* L. Békéscsaba: Fácános-erdő, Pósteleki-erdő (1996). Biharugra: Ugrai-rét árkok mentén (1996).
- 870.00 *Kixxia elatine* (L.) Dum. Biharugra: Mályvás (1996). Szeghalom: Kistúlakörös (1985).
- 872.00 *Linaria genistifolia* (L.) Mill. Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Kétsoprony: a békési út menti gyeppen (1995). Békéscsaba: Kismegyer (1995), a szarvasi út melletti gyeppen. Kondoros: a szarvasi út és a nagyszénási út menti gyeppen (1995).
- 874.00 *Linaria angustissima* (Lois.) Re. Kondoros: a *Salvia nutans* termőhelyén (1988–92). Gyomaendrőd: Fűzfás-zug, a gáton (1989). Békésszentandrás: a Hármaskörös gátján (1990). Mezőgyán: Eperjes (1992). Tótkomlós: a kaszaperi út menti gyeppen, az *Amygdalus nana* termőhelyén (1992). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 879.00 *Scrophularia scopolii* Hoppe Gyula: Mályvád (1998). A dobozi erdőkből először (BORBÁS 1881) jelezte. A közelmúltban Gyula: Mályvád, Gelvács, Sitka, Sarkad: Sarkadremetei-erdőkben erdei nyiladékok mentén, útszéleken került elő (BÖLÖNI et al. 2000). A Tiszántúl hazai részén csak a Körösök-vidékén ismert.
- 892.00 *Veronica officinalis* L. Biharugra: Ugrai-rét, Körösnagyharsány: Sovány-hát rétsztyeppben (1996). Az Alföldön igen ritka növény.
- 895.00 *Veronica austriaca* L. *subsp. austriaca* (F. W. Schmidt) Watel. Szabadkígyós: MÁV tanyák (1985). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát, sztyeppréten (1989). Gyula: Farkashalom (1995). Geszt: Csillaglaposi-legelő, Biharugra: Székelyhát-tábla, Béni-gát, Szőr-rétje rétsztyeppben (1996). Irodalmi adata: Kétegyháza, Újkígyós (KOVÁCS–MOLNÁR 1981). A Dél-Tiszántúlon ritka faj.
- 898.00 *Veronica longifolia* L. Doboz: Szanazug Faluhelyi-erdő, kissé száraz tölgyeserdő szélén (1989). Előfordulását a dobozi erdőkben (BORBÁS 1881), (SOÓ–MÁTHÉ 1938) jelezte. Újabb adata: Gyula, Mályvád és a Dénesmajortól Gelvács felé vezető út mentén (BÖLÖNI et al. 2000). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 900.00 *Veronica spicata* S. str. Békéscsaba: Pósteleki-erdő, Szabadkígyós: Makkoshát, Szeghalom: Fok-köz (1989) sziki magaskörösban, Zsadány: Vátyon-lapos, Biharugra: Szőr-rétje, Mályvás, Geszt: Begécs, Baglyas (1996). Szabadkígyós: Makkoshát (1992). Elek: Papi-domb-dűlő (1997). Bélmegyer: sziki magaskörösokban a Csikószíni-legelőn, és Fás-pusztán (1999).
- 901.00 *Veronica orchidea* Cr. Battonya: Tompapuszta (1985). Biharugra: Szőr-rétje, Zsadány: Ózed-alja (1989). Lökősháza: Turay-rét (1990). Körösladány: Dondorog (1992). Békéscsaba: Fácános-erdő (1996). Geszt: Baglyas, Begécs, Szőlős-keretek, Csillaglaposi-legelő (1996). Újszalonta: Wimer (Csordalegelő) (1996). Mezőgyán: Mályvás (1997). Bélmegyer: Erdészházi-tábla (1999). Lőszpusztagyeppekben, sziki magaskörösokban, erdőssztyepp részletekben fordul elő.
- 915.00 *Digitalis lanata* Ehrh. A kétsopronyi homokbánya oldalában és a mellette levő löszgyeppen 8 tő (1995). Újabb adata: Békésszentandrás Furugy-zug 100–300 tő a hullámtérben, és a gát oldalán (KAPOCSI et al. 1998). Érdekes, hogy (FINTA 1994) Tiborszállásnál szintén gátoldalalon találta, hasonlóan a Békésszentandrás furugy-zugi termőhelyéhez.

- 918.00 *Melampyrum arvense* L. Mezőgyán: Mályvás csatornák mentén 100–200 tő (1997).
- 929.00 *Odontites vulgaris* Mönch Békéscsaba: Öntözött rét, Fényes, Szabadkígyós: Kígyósi-legelő, Makkoshát, Ménesjárás (1985). Kétegyháza: Hegyes (1986). Bélmegyer: Fás-pusztá, Erdészházi-tábla sziki magaskórósban (1989). Biharugra: Vaskapu-dűlő, Ugrai-rét (1996), nedves kaszálóréten bőven. Biharugra: Szőr-rétje, Geszt Baglyas, Körösnagyharsány: Sovány-hát sztyeppréten (1997). Elek: Otlakai-szőlő-dűlő, a homokbánya melletti gyeppen (1997).
- 933.00 *Rhinanthus rumelicus* Vel. Battonya: Tompapuszta ezres nagyságrendben (1985). Füzesgyarmat: Fácános, a Berettyó gátján 100–200 tő (1987). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát (1989). Kardoskút: Fehér-tó Ficsér-dűlő, a tóparton 50–100 tő (1992). Geszt: Csillaglapos, Iklód-pusztá (1996). Biharugra: Székelyháti-tábla, Mályvás, Béni-gát, Ugrai-rét, Szőr-rétje rétsztyeppben tízezres nagyságrendben (1996). Geszt: Baglyas, Kisvátyon nedves kaszálóréten (1996). Mezőgyán: Eperjes (1996) nedves kaszálón és sziki magaskórósban. Geszt: a Szépapó-erdő nedves tisztásán (1996). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996) néhány tő. A Dél-Tiszántúlon a Biharugrai Tájvédelmi Körzet rétsztyepp élőhelyeinek kivételével ritkán fordul elő.
- 945.00 *Orobanche cernua* Loefl. p. p. *subsp. cumana* (Wallr.) Soó Békéscsaba: Nagyrét (1997). Kapás kultúrákban megtalálható adventív növény.
- 954.00 *Orobanche lutea* Baumg. Szabadkígyós: Ménesjárás, a békéscsabai út menti gyeppen (1991).
- 955.00 *Orobanche elatior* Sutton Battonya: Tompapuszta (1985). Békécsaba: a szabadkígyósi út menti gyeppen (1987). Kétsoprony: a szarvasi út menti gyeppen (1995). Löszgyepekben szórványosan fordul elő.
- 961.00 *Utricularia vulgaris* L. Szarvas: Halásztelek kubikokban ezres nagyságrendben (1985). Biharugra: Ugrai-rét (1996), Szőr-rétje (1997), állóvizekben, csatornáknál többezres nagyságrendben. Biharugra: Fényeséri-tábla nádasban 200–500 tő (2000).
- 968.00 *Plantago schwarzenbergiana* Schur Szabadkígyós: Makkoshát, Ménesjárás (1985–87). Szeghalom: Csikér (Ér-mellék) (1988). Bélmegyer: Fáspuszta és a Csikószíni-legelő szikes réten (1988). Gyula: Farkashalom (1995). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Biharugra: Vaskapu-dűlő, Simató-hát, Fertály, ürmöspusztán (1996). Geszt: Baglyas (1996). Mezőgyán: Eperjes (1996) sziki magaskórósban. Békécsaba: Fényes, Alvégi-legelő 1000–1500 tő ürmöspusztán (1996). Elek: Szik-mező (1997). Ürmöspuszták és ecsetpázsitosok határzónájában szórványos.
- 1033.00 *Myagrum perfoliatum* L. Szeghalom: Fok-köz (1987). Irodalmi adata: Vésztő, (KOVÁCS–MOLNÁR 1981). Gyomtársulásokban fordul elő.
- 1057.00 *Cardamine parviflora* L. Szeghalom: Csikér Kék-tó, magassásosban (1985). Bélmegyer: Szolga-erdő, a szürkenyáras melletti magassásosban többszáz tő (1986). Szabadkígyós: Makkoshát nedves szikes laposban (1988). Biharugra: Ugrai-rét, Mezőgyán: Eperjes magassásosban (1989). A Dél-Tiszántúlon szórványos.
- 1059.01 *Cardamine pratensis* L. *subsp. pratensis* Bélmegyer: a Szolga-erdő szürkenyárasa melletti mocsárreton (1986). Geszt: Kisvátyon nedves kaszálóréten (1996). Biharugra: Ugrai-rét (1996) a nemes nyáras vízállásos részén. Szeghalom: Fok-köz ültetett erdőben, nedves vízállásos részen ezres nagyságrendben (1988).
- 1059.04 *Cardamine pratensis* L. *subsp. matthioli* (Moretti) Arc. Geszt: Szépapó-erdő nedves tisztásán (1989). Gyula: Mályvád nedves laposokban, árkok mentén, nyiladé-

- kokban, tisztásokon 50–500-as foltokban (1992). Mezőgyán: Eperjesi-erdő nedves tisztásán (1996).
- 1065.00 *Barbarea vulgaris* R. Br. Biharugra: Ugrai-rét, Szőr-rétje (1987). Geszt: Szépapó-erdő tisztása (1989).
- 1070.02 *Arabis hirsuta* (L.) Scop. subsp. *sagittata* (Bert.) Rchb. Geszt: Csillaglaposilegelő (1996).
- 1079.00 *Rorippa x astylis* (Rchb.) Rchb. Szeghalom: Kistúlakörös, Fok-köz (1985). Gyomaendrőd: a Hármaskörös menti kubikokban bőven (1986). Doboz: a Sebesfoki-erdő nedves foltjaiban (1995).
- 1084.00 *Hesperis sylvestris* Cr. Doboz: Gerla-Marói-erdő, Sebesfoki-erdő, Szanazugi-erdő, Békéscsaba: Fácános-erdő (1989). Doboz: Madárfoki-erdő (1995). Bélmegyer: Szilvási-erdő északi szélén (1999), százas nagyságrendben. Nedves erdő-részletekben, nyiladékokban fordul elő. A Dél-Tiszántúlon ritka faj.
- 1085.00 *Erysimum cheiranthoides* L. Szeghalom: Fok-közi-erdő (1987). Doboz: Gerla-Marói-erdő nedves erdőszélén százas nagyságrendben (1989). Doboz: Szanazugi-erdő 20–30 tő (1989).
- 1104.00 *Camelina rumelica* Vel. Csanádapáca: temetőben (1986). Bélmegyer: Fás-pusztá (1987).
- 1119.00 *Viola alba* Bess. Békéscsaba: Fényes, akácosban (1986). Szabadkígyós: Makkoshát, Dajkakert (1987) Ménesjárás (1996). Elek: Ottlakai-szőlő-dűlő árok mentén (1997). SIMON (1992) Szeged és Debrecen környékéről adventív fajként jelzi. Az általam ismert termőhelyeken is ez utóbbi valószínű.
- 1121.00 *Viola ambigua* W. et K. Mezőhegyes: a tompapusztai vasút menti töltésen, és a battonya felé vezető út menti gyeppen (1986). Kunágota: a Katolikus-temetőben löszgyep maradványfoltban (1989). Csorvás: az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1991). Tótkomlós: Öreg-temető (1991). Kondoros: a *Salvia nutans* termőhelyén (1992). Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992). Sarkadkeresztúr: Varsányhely (1993). Kétsoprony: a szarvasi út és a békési út menti gyeppen (1995). Kondoros: a szarvasi út menti gyeppen (1995). Békéscsaba: a Körgáton (1996). Elek: a lökösházi vasút menti gyeppen és a Német-temetőben (1997). Szabadkígyós: a kétegyházi vasút menti gyeppen (1997). Kaszaper: a Királyhegyesi-Száraz-ér mellett (1998). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen (1999). A megfelelő termőhelyeken szórványosan fordul elő.
- 1122.00 *Viola hirta* L. Biharugra: Szőr-rétje és Nagy-szik sztyepprét részleteiben (1989). Csorvás: a vasúti töltés mellett az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-kétegyházi vasúti töltés menti gyeppen (1993). Biharugra: Mályvás (1996) sztyeppréten. Elek: Pap-rét (1997). Bélmegyer: erdőssztyepp részleteiben szórványos (1999).
- 1131.00 *Viola elatior* Fr. Geszt: Szépapó-erdő nedves tisztásán (1989). Biharugra: Ugrai-rét (1989). Szabadkígyós: Makkoshát Nagy-legelő, nedves sziken (1989). Battonya: Kistompapuszta (1991). Geszt: Kisvátyon nedves kaszálóréten (1996). Mezőgyán: Eperjes (1996). Doboz, Fás, előfordulást említ (KOVÁCS–MOLNÁR 1981).
- 1135.00 *Elatine alsinastrum* L. Szeghalom: Csík-ér, Kék-tó (1991). Dévaványa: Kérsziget (1992).

- 1145.00 *Echinocystis lobata* (Michx) Torr. Gyomaendrőd: Templom-zug (1992). A Körösök menti ligeterdőkben bőven
- 1152.00 *Hypericum elegans* Stephan Tótkomlós: a kaszaperi út menti gyeppen (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Kétsoprony: a Szarvasi út és a Békési út menti gyeppen (1995). Békéscsaba: a csabaszabadi út menti gyeppen (1996). Bélmegyer: a Fás-puszta és a Csikószíni-legelő sztyepprét feltjában (1997). Biharugra: a Székelyháti-tábla sztyepprétjén (2000). Löszpusztagyeppek, sztyepprétek jó faja.
- 1166.00 *Campanula glomerata* L. Doboz: Faluhelyi-erdő az Ifjúsági Tábortól mögötti kocsányos tölgyes nyíltabb, szárazabb részén 80–100 tő (1991). A Fekete- és a Fehér-Körös menti erdőkben még több helyen előkerült (BÖLÖNI et al. 2000).
- 1171.00 *Campanula rapunculoides* L. Szeghalom: Fok-köz sziki magaskőrásban 7–10 tő (1988). Irodalmi adata: Szarvas, Anna-liget (MOLNÁR 1994).
- 1173.00 *Campanula bononiensis* L. Bélmegyer: a Szilvási-erdő szélén néhány tő, (1988). Az Alföldön szórványos, a Körösök mentén ritka.
- 1176.00 *Campanula rapunculus* L. Gyula: Mályvádi-erdő, a Körös felőli nedves erdőszélén 3–5 tő (1985). Bélmegyer: az Erdészházi-tábla sziki magaskőróságban néhány tő (1999). A Körösök mentén ritka faj.
- 1184.00 *Solidago canadensis* L. Békéscsaba: a dobozi-út menti árokban bőven (1985). Békéscsaba: a Pósteleki-erdő (1996) nemes nyárasában bőven.
- 1185.00 *Solidago virgaurea* L. Biharugra: a Zöldhalom-tó mellett (1991). Szarvas: Arborétum (1991). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Békésszentandrás: Furugy-zug, Szarvas: Bika-zug (1996). Békéscsaba: Erzsébethely Téglagyári-gödrök (1996). Mindkét faj terjedőben.
- 1189.00 *Aster lynosiris* (L.) Bernh. Szeghalom: Fok-köz 3000–5000 tő (1989). Mezőgyán: Eperjes (1996), kiszáradó réten néhány tő. Szabadkígyós: Nagy-erdő tisztásán 5–10 tő (1997). Bélmegyer: 5000–10 000 tő, a Szolga-erdő Fás-puszta felé eső részén az utóbbi tíz évben fokozatosan terjed, az Erdészházi-táblán is bőven (1999). Sztyeppesebb kocsordosok szórványos faja. A Dél-Tiszántúlon Bélmegyeren kívül ritka.
- 1191.02 *Aster sedifolius* W. et K. *subsp. canus* (W. et K.) Merxm Battonya: Tompapuszta (1985). Szabadkígyós: Ménesjárás (1986). Szeghalom: Fok-köz (1987) sziki magaskőrásban bőven. Geszt: Baglyas (1989). Doboz: Faluhelyi-erdő melletti tisztáson (1989). Körösladány: Dondorog (1992). Szabadkígyós: Makkoshát, Kígyósi-legelő (1992) sziki magaskőrásban. Kétegyháza: Hegyes (1992). Csabacsüd: Szórhalmi-legelő (1995). Gyula: Farkashalom (1995). Békéscsaba: Alvégi-legelő, Fényes (1996). Békéscsaba: Fácános-erdő, Pósteleki-erdő sziki magaskőrásban (1996). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Biharugra: Vaskapu-dűlő, Simató-hát Fertály (1996). Újszalonta: Wimer (Csordalegelő) (1996). Mezőgyán: Eperjes (1996) sziki magaskőrásban. Biharugra: Mályvás (1996). Geszt: Vátyon-lapos (1996). Békéscsaba: a dobozi útról Békés felé, útszéli gyeppen (1996). Mezőgyán: Mályvás (1997). Elek: Szik-mező (1997). Bélmegyer: Fás-puszta, Csikószíni-legelő szikes réteken, és sziki magaskőróságokban gyakori faj (1999). A Dél-Tiszántúlon gyakori, élőhelyein ezres, tízezres nagyságrendben él.

- 1193.00 *Aster trifolium* L. subsp. *pannonicum* (Jack.) Soó Szabadkígyós: Ménesjárás, Makkoshát, Kígyósi-legelő (1986). Csorvás: a vasút menti védett gyeppen (1989). Szeghalom: Fok-köz (1989). Békéscsaba: Pósteleki-erdő, Fácános-erdő, Öntözött-rét (1996). Biharugra: Simató-hát (1996). Békéscsaba: Erzsébethely, Téglagyári-gödrök (1996). Bélmegyer: (1999) sziki magaskórásban.
- 1197.00 *Aster lanceolatus* Willd. Békéscsaba: Nagyrét, az Élővíz-csatorna menti árokban (1986). Tarhos: Vizesfás (1987) árokban. Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Békéscsaba: Pósteleki-erdő (1996) árkokban.
- 1212.00 *Imula helenium* L. Biharugra: Ugrai-rét (1996) két tő. Sarkad: a Remetei-erdő szélén, a dobozi út és a Gyuláról Sarkad felé vezető útkereszteződés melletti gyeppen egy tő (1998), amelyet a következő években már nem találtam. A Dél-Tiszántúlon ritka növény.
- 1215.02 *Imula salicina* L. subsp. *aspera* (Poir.) Jáv. Doboz: Sebesfoki-erdő, Gerla-Marói-erdő, Szanazugi-erdő (1989). Szeghalom: Fok-köz (1989). Békéscsaba: Pósteleki-erdő és a dobozi útról Békés felé vezető útszéli gyeppen (1996). Bélmegyer: többnyire szikes erdei réten a Szolga-erdőben, Csikószíni-legelőn, Erdészházi-táblában és a Parlagi-erdőben (1999). Nyiladékokban, szikes erdei réteken szórványos.
- 1218.00 *Imula germanica* L. Battonya: a Királyhegyesi-Száraz-ér melletti gáton (1985). Medgyesegyháza: a mezőkovácsházi út menti gyeppen, két foltban (1989). Csanádapáca: a tótkomlói út melletti gyeppen, a magyarbánhegyesi leágazás után, két foltban (1991). Elek: a lökösházi vasút melletti gyeppen 200–500 tő (1997). Kaszaper: Királyhegyesi-Száraz-ér közelében, dűlőút menti gyeppen 300–500 tő (1998). Mezőkovácsháza: a Battonya felé vezető útnál 300–500 tő (1998). Kétsoprony: a szarvasi út mentén 200–300 tő (1998). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen egy foltban (1999). KOVÁCS–MOLNÁR (1981): Kondoros, Mezőhegyes, Bánhegyes, Kunágota, Dombegyháza, Battonya termőhelyeit sorolja fel.
- 1222.00 *Pulicaria dysenterica* (L.) Bernh. Szabadkígyós: Makkoshát, Békéscsaba: árokparton (1989). Biharugra: nedves út mentén (1991).
- 1228.00 *Iva xantifolia* Nutt. Békéscsaba: a Körgáton néhány tő (1990). Dél-tiszántúli előfordulást Mezőhegyes térségéből jelzi TERPÓ – POMONYI (1975).
- 1237.00 *Bidens cernua* L. Biharugra: az Erdei-tó melletti levezető csatornában (1990). Szeghalom: Fok-köz, a Holt-Sebes-Körösben (1992). Irodalmi adata: a Sebes-Körös-nél (BORBÁS 1880).
- 1247.00 *Achillea ochroleuca* Ehrh. Biharugra: Nagy-szik (1988). Geszt: Baglyas és a Szépapó-erdő tisztása (1989). Mezőgyán: Eperjes (1992). Sarkadkeresztúr: Varsányhely (1995). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Biharugra: Nagy-szik (1998). A keleti peremterületeket kivéve a Dél-Tiszántúlon ritka.
- 1248.00 *Achillea nobilis* L. subsp. *neilreichii* (Kern.) Vel. Körösladány: a Sebes-Körös duzzasztójánál 5–10 tő (1987).
- 1251.00 *Achillea asplenifolia* Vent. Békéscsaba: Fényes (1985). Szarvas: Arborétum (1990), néhány tő. Újabb adata: Szarvas, Káka (MOLNÁR 1994). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 1254.00 *Achillea pannonica* Scheele Battonya: Kistompapuszta (1991). Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis* x *hybrida* termőhelyén (1992). Tótkomlós: a kaszaperi út menti gyeppen (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Csabacsúd: Szórhalmi-legelő (1995). Békéscsaba: Fácános-erdő,

- Fürjes (1996). Biharugra: Simató-hát, Fertály, Ször-rétje, Mályvás, Béni-gát (1996) sztyeppréten. Békéscsaba: a Dobozi útról Békés felé vezető útszéli gyeppen (1996). Békéscsaba: Erzsébethely Téglagyári-gödrök, Alvégi-legelő (1996). Elek: Papi-domb-dűlő (1997). Békéscsaba: Fürjes, dűlőutak menti zöldsávban (1997). Lőszpusztagyepekben, sztyeppréteken szórványosan előfordul.
- 1260.01 *Chrysanthemum leucanthemum* L. s. str. subsp. *leucanthemum* Elek: a Téglagyár melletti réten többezer (1997).
- 1266.00 *Artemisia pontica* L. Dévaványa: Szilasok (1987). Szeghalom: Fok-köz (1988). Körösladány: Dondorog (1988). Szabadkígyós: Makkoshát (1990). Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Gyula: Gelvács (1998). Bélmegyer: erdőssztyepp részleteiben szórványos (1999).
- 1268.00 *Artemisia absinthium* L., Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Csabacsúd: Szórhalmi-legelő út mentén (1995). Okány: a vasúti töltés mentén (1995). Békéscsaba: vasútvonalak mentén gyakori (1996). Elek: Ottlakai-szőlő-dűlő, a homokbánya melletti gyeppen (1997). Kaszaper: dűlőút menti gyeppen (1998). Nagyrészt degradált gyepekben fordul elő.
- 1293.00 *Senecio jacobaea* L. Battonya: Tompapuszta (1985). Békéscsaba: Nagy-rét, a dobozi-út menti gyeppen (1985). Bélmegyer: a Csikószíni-legelőn löszgyeppen néhány tő (1988). Csorvás: a vasút menti védett gyeppen (1989). Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1991). Elek: Papi-domb-dűlő (1997). Kaszaper: Királyhegyesi-Száraz-ér mellett (1998). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen (1999). Lőszpusztagyepekben nem gyakori faj.
- 1299.00 *Senecio doria* L. s. str. Battonya: Tompapuszta a Száraz-ér mellett (1985). Zsadány: Szalontai-legelő (1990). Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Békéscsaba: Fényes, a gyulai vasút melletti gyeppen, és az Élővíz-csatorna gátján 100–200 tő, Fácános-erdő sziki magaskórósában 20–30 tő, Nagy-rét, a Dobozi útról Békés felé vezető út mentén 50–100 tő és a Csabaszabadi út menti gyeppen (1996). Geszt: Szépapó-erdő nedves tisztásán (1996). Végegyháza: a Királyhegyesi Száraz-ér mentén (1996). Csanádapáca: út menti löszgyeppen 50–100 tő (1996).
- 1302.00 *Echinops sphaerocephalus* L. Bélmegyer: a Felesderék-csatorna gátján (1988). Zsadány: Szalontai-legelő (1990). Zsadány: a Holt-Sebes-Körös mellett, Örményzugban (1996). Gyula: Farkashalom, Elek: Nagy-szík, gáton (1995). Békéscsaba: Felvégi-legelő, egy mesterséges dombon (1997).
- 1307.00 *Carlina vulgaris* L. Körösladány: Dondorog, erdőszélen (1996). Békéscsaba: Erzsébet-hely, Téglagyári gödrök (1996). Bélmegyer: Fás-puszta (1997). MOLNÁR (1994) Szarvasról, a Hármaskörös gátjáról jelezte.
- 1320.00 *Cirsium eriophorum* (L.) Scop. Battonya: Tompapuszta (1985). Kétegyháza: Hegyes (1986). Geszt: Kisvátyon, Zsadány: Szalontai-legelő (1989). Mezőgyán: Eperjes (1989). Kőtegyán: Nagy-legelő (1995). Gyula: Farkashalom (1995). Kétsoprony: a békési út melletti gyeppen (1995). Békéscsaba: Alvégi-legelő (1996). Elek: Szik-mező (1997). Pusztaföldvár: Kistatársánc (1996). Bélmegyer: Fás-puszta és a Csikószíni-legelő szárazabb löszpusztagyep részleteiben (1999).

- 1321.00 *Cirsium furiens* Gr. et Sch. Biharugra: Szőr-rétje 5–10 tő (1997). Biharugra: Béni-gát 5–10 tő (2000) sztyeppréten. KAPOCSI et al. (1998) a biharugrai védett területről közöl még néhány előfordulási adatot: Geszt: Csillaglaposi-legelő 5 tő, Mezőgyán: Eperjes Kis-Makkos nevű határrészben 50–60 tő. Pusztulóban levő pannon kelet-kárpáti, védett bennszülött faj. Aktuális adata a Tiszántúlról: Debrecen (MOLNÁR 1997).
- 1323.00 *Cirsium brachycephalum* Jur. Békéscsaba: Alvégi-legelő (1985). Szabadkígyós: Makkos-hát, Kígyósi-legelő, Apáti-pusztta (1985). Béli-megyér: Csikószíni-legelőn magassásosban 10–20 tő (1986). Szeghalom: Nagytúlakörös Várhely (1987–89). Geszt: Vátyon (1989). Kétegyháza: Hegyes (1992). Sarkadkeresztúr: Varsányhely (1993). Szabadkígyós: Ménesjárás, a Kápolnás-ér melletti magassásosban (1995). Biharugra: Vaskapu-dűlő, Simató-hát, Fertály, Ugrai-rét, Nagy- és Kis-Zsombékos, Szőr-rétje magassásosban (1996–97). Elek: Szik-mező (1997). Biharugra: Székelyháti-tábla, Béni-gát magassásosban (2000). A Dél-Tiszántúlon a megfelelő élőhelyeken gyakori.
- 1325.00 *Cirsium canum* (L.) All. Geszt: Baglyas (1989). Békés: Dán-fok (1990) néhány tő. Biharugra: Vaskapu-dűlő, Mályvás, Ugrai-rét, Szőr-rétje, Székelyháti-tábla, Béni-gát, – magassásréten tízezres nagyságrendben (1996–2000). A Dél-Tiszántúlon Biharugrán, Geszten gyakori, egyébként ritka növény.
- 1332.00 *Serratula tinctoria* L. Battonya: Tompapuszta (1985). Szeghalom: Fok-köz (1986). Geszt: Szőlős-tertek, Baglyas, Kisvátyon (1989). Körösnagyharsány: Sovány-hát (1989). Biharugra: a Zöldhalom-tó melletti réten (1991). Gyula: Aratólapos (1995). Békéscsaba: Fácános-erdő (1996). Mezőgyán: Eperjes, Biharugra: Vaskapu-dűlő, Ugrai-rét, Mályvás, Geszt: Szépapó-erdő nedves tisztásán magassásréten, sziki magaskórósokban (1996). Szabadkígyós: Makkoshát, Szabadkapuszta (1992–96). Béli-megyér: sziki magaskórós tisztásokon, magassásos, és nedves szikes foltokban a Csikószíni-legelőn, Fás-pusztán és az Erdészházi-táblában bőven (1999). Biharugra: Székelyháti-tábla, Béni-gát (2000). Nedves, szikesedő réteken, tisztásokon előforduló faj.
- 1337.00 *Centaurea cyanus* L. Az előző néhány évtizedben egy-egy elhagyott tanya körül, szántóföldek szélén alig lehetett látni. 1992-ben Mezőtúr és Szeghalom környékén, de valószínű máshol is, az elmaradt gyomirtás miatt a parlagon hagyott szántóföldeken tömeges volt a szarkaláb és a pipacs mellett. Békésszentandrás: Furugy-zug szántóföldön bőven (1996).
- 1341.00 *Centaurea scabiosa* L. s. str. Battonya: Tompapuszta (1985). Mezőhegyes: a battonyai út menti gyeppen (1986). Tótkomlós: Öreg-temető (1991). Gyomaendrőd: Német-zug gáton (1992), máshol is a Körösök menti gátakon gyakran előfordul. Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1992). Kondoros: a szarvasi út menti gyeppen (1995). Békéscsaba: a Körgáton, és Fürjesen dűlőutak menti löszgyep maradványokban (1996). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen (1999). Elek: Papi-domb dűlő (1997). Kaszaper: a Királyhegyesi-Száraz-ér mellett (1998). Béli-megyér: Fás-pusztta löszpusztagyepben (1999). Biharugra: Székelyháti-tábla, sztyeppréten (2000). A Dél-Tiszántúlon szórványos.

- 1343.00 *Centaurea spinulosa* Roch. Bélmegyér: a Parlagi-erdő tisztásán (1999).
- 1347.00 *Centaurea micranthos* S. G. Gmel. Kétegyháza: Török-halom, Hegyes, (1988). Békés: Dánfok (1993).
- 1352.02 *Centaurea macroptilon* Borb. subsp. *oxylepis* (W. et. Gr.) Soó Békéscsaba: Nagy-rét (1991). Szabadkígyós: Makkoshát (1989). Körösnagyharsány: Soványhát (1989). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Nedvesebb réteken szórványosan fordul elő.
- 1357.00 *Carthamus lanatus* L. Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1985). Szeghalom: Csíkér (Érmellék) gátakon, rontott gyeppen (1991). Gyula: Farkashalom, a gáton (1995). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Elek: Szík-mező legelőn (1997).
- 1365.00 *Leontodon hispidus* L. Geszt: Baglyas (1989). Körösnagyharsány: Soványhát (1989). Battonya: Tompapuszta (1991). Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Dévaványa: Szilasok, Kiri-tó köze (1993). Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Biharugra: Mályvás, Simató-hát, Fertály, Ugrai-rét, Szőrétje (1996). Elek: Papi-domb dűlő (1997). Féliszáraz gyepekben szórványos.
- 1370.00 *Tragopogon orientalis* L. Pusztaföldvár: Nagytatársánc (1987). Körösladány: a Körös menti gátoldalon (1987). Biharugra: Fényeséri-tábla, Székelyhádi-tábla rétsztyeppben, Geszt: Baglyas, Biharugra: Szőr-rétje (1996–97).
- 1377.00 *Podospermum laciniatum* (L.) DC Biharugra: Nagy-szik, Szőr-rétje, Ugrai-rét (1989). Elek: Szík-mező (1997). Sztyeppréteken ritkán előforduló faj.
- 1378.00 *Condrilla juncea* L. Bánkút: a Mezőhegyes-Kétegyháza vasúti töltés menti gyeppen (1993). Kétsoprony: a homokbánya oldalában (1995). Elek: Otlakaiszőlő-dűlő, a homokbánya melletti gyeppen (1997).
- 1380.00 *Taraxacum bessarabicum* (Hornem.) Hand.-Mazza Biharugra: Fényeséri-tábla (1996). (KOVÁCS–MOLNÁR 1981) adatai: Békéscsaba, Kétegyháza, Újkígyós, Gyula, Orosháza, Szarvas. Homok - alapkőzetű réteken, legelőkön szórványosan fordul elő.
- 1385.00 *Mycelis muralis* (L.) Dum. Füzesgyarmat: Hosszú-erdő (1995). Az Alföldön nem gyakori faj.
- 1390.00 *Lactuca serriola* L. Gyomaendrőd: Fűzfás-zug (1989). Aktuális adata: Szarvas Erzsébet-liget (MOLNÁR 1994).
- 1407.99 *Hieracium hoppeanum* Schult. agg. Békéscsaba: a Körgáton 50–100 tő (1990). Kétsoprony: a sarvasi út menti gyeppen (1995). Geszt: Csillaglaposi-legelő 500–1000 tő (1996). Biharugra: Székelyhádi-tábla rétsztyeppben 300–500 tő (1996). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Bolygatott és háborítatlan sztyeppréteken fordul elő, a Dél-Tiszántúlon ritka.
- 1408.99 *Hieracium pilosella* L. agg. Battonya: Tompapuszta (1985). Szeghalom: Fok-köz (1987). Szeghalom: Fok-köz (1989). Szarvas: Arborétum (1990). Szeghalom: Csíkér (Érmellék) (1991).
- 1410.00 *Hieracium caespitosum* Dum. agg. Szeghalom: Fok-köz (1987) nedves réten. Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996). Az Alföldön ritka.
- 1412.00 *Hieracium auriculoides* Láng agg. Geszt: Csillaglaposi-legelő (1996).
- 1414.00 *Hieracium piloselloides* Vill. agg. Körösladány: Dondorog, Szabadkígyós: Makkoshát (1992). Csabacsüd: Szőrhalmi-legelő (1995). Sarkadkeresztúr: Varsányhely

- (1995). Fűzesgyarmat: Hosszú-erdő (1995) erdei tisztáson és a Berettyó gáton. Geszt: Csillaglaposi-legelő, Mezőgyán: Eperjes (1996). Békéscsaba: Erzsébethely a Téglagyári-gödrök mellett (1996). Elek: a Téglagyár melletti réten és a Papi-domb dűlőn (1997). Bélmegyer: a Csikószíni-legelőn és az Erdésházi-táblában (1999). Sziki magaskórósban és száraz gyepekben fordul elő.
- 1431.00 *Thesium linophyllum* L. Biharugra: Mályvás (1996). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti löszgyepben (1999). Irodalmi adata: Csabacsúdhöz közeli legelőn löszpusztagyepben (MOLNÁR 1994). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 1432.00 *Thesium arvense* Horvatovszky Szabadkígyós: Ménesjárás (1986). Doboz: a Gerla-Marói-erdőnél, a Kettős-Körös gátján (1990). Biharugra: Szőr-rétje, Székelyháti-tábla rétsztyeppben (1996).
- 1434.00 *Phytolacca americana* L. Szarvas: Arborétum (1991). Gyomaendrőd: Templomzug (1992) a Hármaskörös menti kubikokban terjedőben, veszélyes gyom lehet!
- 1438.00 *Agrostemma githago* L. Békéscsaba: Kis-Megyer felhagyott temetőben (1985). Egyetlen aktuális adata: Szarvas, a csabai út mellett (MOLNÁR 1994). Mint a Tiszántúlon máshol is, a kemikáliák alkalmazása miatt eltűnt.
- 1440.00 *Lychnis coronaria* (L.) Desr. Körösladány: a Hármaskörös duzzasztó gátján 5–10 tő (1987). A Dél-Tiszántúlon csak itt láttam, több mint valószínű, hogy a szomszédos romániai részéről kerülhetett ide.
- 1447.10 *Silene nutans* L. Mezőgyán: Eperjes 200–300 tő (1992). A Körösök vidékén csak itt fordul elő.
- 1462.00 *Gypsophila paniculata* L. Szeghalom: Csikér (Érmellék) (1991). Mezőgyán: Eperjes (1992). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 1472.10 *Dianthus armeria* L. Szeghalom: Fok-köz (1987). Bélmegyer: erdőszéleken, tisztásokon fordul elő. Nem gyakori faj.
- 1474.00 *Dianthus giganteiformis* Borb. Battonya: Tompapuszta (1985). Fűzesgyarmat: a Berettyó-gáton (1985). Bélmegyer: Erdésházi-tábla, Csikószíni-legelő néhány tő (1999). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 1474.00 *Dianthus pontederæ* Kern. Battonya: Tompapuszta (1985). Fűzesgyarmat: Fácános, a Berettyó gátján (1987). Szeghalom: Csikér (Érmellék) (1991). Körösladány: Dondorog (1992) szikes erdei réten. Bélmegyer: a Csikószíni-legelő és Fás-puszta erdőssztyepp foltjaiban nem gyakran előforduló faj (1999).
- 1479.00 *Stellaria holostea* L. Békéscsaba: Fácános-erdő (1989). Bánkút: erdőszélen, nedves árokban (1993). Gyula: Mályvád, Bányarét közelében. Békéscsaba: az Élővíz-csatorna melletti, nedves szürkenyáras erdőrészletében (1996).
- 1559.00 *Kochia laniflora* (S. G. Gmel.) Borb. Szabadkígyós: MÁV tanyák (1985). A Tiszántúlon ritka.
- 1600.00 *Rumex pseudonatronatus* Borb. A Bélmegyeri Természetvédelmi Terület florisztikai különlegessége. A sziki tölgyesek tisztásain 400–500 töve él. (1999).
- 1636.00 *Parietaria officinalis* L. Doboz: a Gerla-Marói-erdőben (1989) nedves nyiladéokban 30–50 tő. A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 1628.00 *Reynoutria japonica* Houtt. Szarvas: Arborétum (1991). Biharugra: Nagy-Csikító, és Zöldhalom-tó közötti égeresben (1998). Békéscsaba: az Élővíz-csatorna mellett (2000). Terjedőben levő adventív növény.

- 1640.00 *Ulmus glabra* Huds. Újszalonta: Wimer (Csordalegelő) (1996). Biharugra: Mályvás (1996). Geszt: Szépapó-erdő (1997). Békéscsaba: Hajlási-erdő (1998). Békéscsaba: Fás-pusztá, a sziki tölgyes részletekben szórványos (1999). Biharugra: Székelyháti-tábla, Béni-gát (2000).
- 1642.00 *Carpinus betulus* L. Békéscsaba: Fácános-erdő, Pósteleki-erdő, Doboz: Gerlai-Marói-erdő, Szanazugi-erdő (1989, 1998). A Fekete- és a Fehér-Körös menti erdők szinte minden tömbjében előkerült (BÖLÖNI et al. 2000).
- 1647.00 *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn. Biharugra: Ugrai-rét, ültetett égeres (1996). Biharugra: a Zöldhalom-tó és a Nagy-Csiki-tó közötti háromszögben a tavak felől gáttakkal körülhatárolt nedves, vízállásos részen egy, a helyiek szerint nem ültetett égeres található (1998). A Sebes-Körös Sárrétjében az éger előfordulását (BORBÁS 1880) jelzi, a Zöldhalom-tó melletti égeres "ösisége" azonban nem bizonyítható.
- 1665.00 *Salix fragilis* L. Biharugra: Ugrai-rét (1989).
- 1668.00 *Salix caprea* L. Sarkadkeresztúr: Varsányhely (1995). Békéscsaba: a Felvéglegelő árokában (1996). Biharugra: Ugrai-rét, Mezőgyán: Eperjes (1996) kiszáradó magassásrétben. Békéscsaba: Hajlás-erdő (1998) árok szélén. Az Alföldön ritka.
- 1670.00 *Salix cinerea* L. Biharugra: az Erdei-tó melletti levezető csatornában (1990). Biharugra: Ugrai-rét (1996). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Szabadkígyós: az Apáti út és a Nagy-erdő melletti árokban (1997). Biharugra a Székelyháti-tábla kiszáradó magassásosában, árok szélén (2000). A lecsapolások után a Dél-Tiszántúlon erősen megritkult.
- 1679.00 *Sagittaria sagittifolia* L. Gyomaendrőd: Templom-zug, Peresi-holtág, Szarvas: Halásztelek (1985), a Hármaskörös menti kubikokban bőven. Vész-tó: a Mágordombnál és Szeghalom: Fok-köznél a Holt-Sebes-Körösben (1992).
- 1683.00 *Stratoides aloides* L. Biharugra: Ugrai-rét, a csatornában, halastavakban bőven (1996). Ritkulóban levő mocsári növény. A Körösök vidékén csak itt él. Irodalmi adata: Vész-tó, Iráz- és Kót-pusztá (BORBÁS 1880).
- 1684.00 *Hydrocharis morsus-ranae* L. Gyomaendrőd: Templom-zug, Peresi-holtág, Szarvas: Szarvasi-Holt-Körös és Halásztelek (1985). A Hármaskörös menti kubikokban bőven. Szeghalom: Fok-köz és Vész-tó: a Holt-Sebes-Körösben (1988–92). Biharugra: Simató-hát, Fertály, Ugrai-rét, Szőr-rétje nádasokban, tavakban, magassásosban, vízlevezető árokban (1996–97).
- 1702.00 *Zannichellia palustris* L. Békéscsaba: az Élővíz-csatornában (1985–92). Irodalmi adata: Szarvas Hármaskörös (MOLNÁR 1994).
- 1703.00 *Najas marina* L. Szarvas: a Szarvasi-Holt-Körösben (1991).
- 1710.00 *Colchicum autumnale* L. Szabadkígyós: a Kígyósi-legelőn remiz szélén, néhány tő (1985). Doboz: Gerlai-Marói-erdő, ritkás tölgyesben (106A) 300–500 tő, Sarkad: Sarkad-Remetei-erdő (1988–98). Körösnagyharsány: Sovány-hát, 200–300 tő (1989). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát (1992), a Bottyán-csatorna melletti sztyeppréten 400–500 tő. Biharugra: Vaskapu-dűlő, a határsávban 50–100 tő, Geszt: Baglyas 200–300 tő, Biharugra: Ugrai-rét, a nemes nyáras vízállásos részén 300–400 tő (1996). Békéscsaba: Vadasmegyér 200–300 tő (1996). Biharugra: Székelyháti-tábla, Béni-gát, rétsztyeppben 300–500 tő (2000). A Dél-Tiszántúlon a biharugrai térség kivételével ritkán előforduló faj.

- 1720.00 *Gagea lutea* (L.) Ker.-Gawl. Szarvas: Arborétum (1992). Doboz: Faluhelyi-erdő, Sarkad: Sarkad-Remetei-erdő, Gyula: Gyulavári-erdő, Sitka 50–500 tő ritkás, keményfás ligeterdőben (1989).
- 1721.00 *Gagea pusilla* (F. W. Schmidt.) R. et Sch. Csorvás: a dülőlutak mentén (1991). Békéscsaba: Alvégi-legelő (1996), Széchenyi-liget (1986), Kismegyer Fürjes, a dülőlút melletti gyeppen (1996). Pusztaföldvár: Kistatársánc (1996). Elek: Papi-domb dülő (1997). Kondoros: a *Salvia nutans* termőhelyén (1997).
- 1724.00 *Allium atropurpureum* W. et K. Szarvas: Arborétum (1991). Békéscsaba: Kismegyer (1995), a szarvasi út melletti gyeppen. Újszalonta: Palló-dülő (1995). Békésszentandrás: Furugy-zug, Gödény-halom (1996). Mezőberény: Nagy-zug gáton (1996). Szabadkígyós: Makkoshát (1997). A Tiszántúlon ritka, löszgyepekben előforduló faj.
- 1725.00 *Allium angulosum* L. Gyomaendrőd: Német-zug, Szarvas: Halásztelek (1985–1991). A Hármaskörös hullámterében és a gáton, néhány helyen tízezres nagyságrendben.
- 1746.00 *Ornithogalum pyramidale* L. Békéscsaba: Fényes (1985). Battonya: Tompapuszta (1985). Szabadkígyós: MÁV tanyák, Ménesjárás (1986). Kunágota: a Katolikus-temetőben löszgyep maradványfoltban (1989). Tótkomlós: Öreg-temető (1991) és a kaszaperi út menti gyeppen. Békéscsaba: a Szarvasi út menti gyeppen, mindenhol bőven (1992). Szeghalom: Csikér (1992). Békés: Dán-fok, ritkás ültetett erdőben, árkokban, gáton (1993). Csorvás: a vasúti töltés mellett, az *Adonis x hybrida* termőhelyén (1992). Csabacsúd: Szórhalmi-legelő (1995). Kétsoprony: utak mentén bőven (1995). Békésszentandrás: Furugy-zug (1996). Szabadkígyós: a kétegyházi vasút menti gyeppen, a Nagy-legelő löszfoltjaiban (1997). Elek: Papi-domb dülő (1997). Kaszaper: Királyhegyesi-Száraz-ér mellett, Mezőkovácsháza: út széli gyepekben, Mezőgyán: Mályvás (1998). Bélmegyer: Fás-pusztán, löszpusztagyep foltokban (1999). Biharugra: Székelyháti-tábla, sztyeppreten néhány tő (2000).
- 1754.00 *Muscari racemosum* (L.) Mill. Csorvás: a vasút menti védett gyeppen (1989). Szabadkígyós: Makkoshát, löszgyeppen (1992).
- 1763.00 *Polygonatum multiflorum* (L.) All. Szarvas: Arborétum, néhány tő (1992). Irodalmi adata: Szarvas, Anna-liget (KAPOCSI et al. 1998).
- 1764.00 *Convallaria majalis* L. Szarvas: az Arborétumban, a bejárat melletti öreg kocsányos tölgyek alatt, ligeterdő maradványban (1992). Gyula: Sitka-erdő, 200–500 tő (1996). Doboz: Gerla-Marói-erdő (39B) 200–300tő, (39E) 300 tő, (40C) 200–300 tő, (40G) 500 tő (1998). Űde erdőrészekben szórványosan megjelenő faj, egykor gyakoribb lehetett.
- 1769.00 *Sternbergia colchiciflora* W. et K. Szabadkígyós: Kígyósi-legelő (a vadlesnél) egy tő (1997). Kaszaper: a Királyhegyesi-Száraz-ér mellett, 50–100 tő (1998).
- 1784.00 *Iris spuria* L. Szabadkígyós: Makkoshát, 200–300 tő, Szabadka-puszta, 10–20 tő (1985), Ménesjárás 15 tő (1986). Biharugra: a Zöldhalom-tó melletti réten, néhány tő (1991). Biharugra: Simató-hát, Fertály, 200–300 tő (1992). Zsadány: a Vátyonlaposi erdőszélen, 10–20 tő (1992). Biharugra: Vaskapu-dülő, Mályvás, magasásréten, sziki magaskórósban, 5000–10 000 tő (1996). Biharugra: Csárda-dülő, Székelyháti-tábla rétsztyeppben 10–20 tő (1996). Újszalonta: Wimer (Csordalegelő), 3000–5000 tő (1996). Geszt: Baglyas, 100–200 tő, Mezőgyán: Eperjes, szí-

- ki magaskórósban, 500–1000 tő (1996). Bélmegyer: Erdészházi-tábla, Csikószíni-legelő, Parlagi-erdő sziki magaskórósban 5000–10 000 tő (1999). Biharugra: Béni-gát, 200–500 tő sztyepprért nedves szélén (2000). (KAPOCS et al. 1998) adatai a következők: Gyula: Kutyahelyi-erdő tisztásán 500 tő, Mezőgyán: a Köleséri-csatorna mentén 100–150 tő és Újszalonta: a Csorda-legelőn. A Dél-Tiszántúlon nedves szikes laposokban, sziki magaskórósokban szórványosan előforduló faj.
- 1787.00 *Juncus bufonius* L. Biharugra: Simató-hát, Fertály magassásosban (1996).
- 1792.00 *Juncus tenuis* Will. Gyomaendrőd: Fűzfás-zug mocsárreéten (1989). Biharugra: Szőr-rét nedves réten (1996).
- 1793.00 *Juncus inflexus* L. Geszt: Baglyas (1989). Zsadány: Szalontai-legelő (1990). Szeghalom: Csík-ér Kék-tó magassásosban (1991). Békés: Dán-fok árokban (1993). Újszalonta: Palló-dűlő árokban (1995). Füzesgyarmat: Hosszú-erdő tisztásán, magassásosban (1995). Biharugra: Mályvás (1996). Biharugra: Szőr-rétje, Ugrai-rét lefolyástalan tavakban állományalkotó (1997). Biharugra: Székelyháti-tábla, magassásréten (2000).
- 1795.00 *Juncus effusus* L. Békéscsaba: Fényes, árokban (1985). Szeghalom: Csík-ér, Kistulákörös (1991). Szeghalom: Fok-köz (1992) magassásosban, Sarkadkeresztúr: Varsányhely kiszáradó magassásosban állományalkotó (1993). Biharugra: Simató-hát, Fertály magassásosban (1996). Biharugra: Mályvás (1996). Elek: Szikmező (1997). Bélmegyer: Csikószíni-legelő, Fás-pusztá kiszáradó magassásréten (1999). Biharugra: Székelyháti-tábla magassásréten (2000).
- 1801.00 *Juncus alpinus* Vill. Békéscsaba: Borjú-rét, gát menti nedves réten (1985).
- 1802.00 *Juncus articulatus* L. Biharugra: Nagy-szik (1989), Biharugra: Simató-hát (1996).
- 1806.00 *Luzula campestris* (L.) Lam. et DC. Geszt: a Szépapó-erdő tisztásán (1989). Körösnagyharsány: Fényes-ér-hát (1992). Geszt: Csillaglaposi-legelő, Iklód-pusztá (1996). Biharugra: Székelyháti-tábla, Szőr-rétje (1996), Béni-gát (2000).
- 1811.00 *Cephalanthera damasonium* (Mill.) Druce Füzesgyarmat: Hosszú-erdő 30–50 tő (1987). Békéscsaba: Fácános-erdő néhány tő (1991). Újabb adata (BÖLÖNI et al. 2000): Békéscsaba: Pósteleki-erdő, Gyula: Szombatkereki-erdő, Sarkad: Sarkadremetei-erdő. Az Alföldön ritka faj,
- 1812.00 *Cephalanthera longifolia* (Huds.) Fritsch Füzesgyarmat: Hosszú-erdő 200–300 tő (1987). Békéscsaba: Pósteleki-erdő 3–10 tő (1996). Doboz: Gerla-Marói-erdő (39E) 2tő, (119A) 20 tő (1989–98). KAPOCS et al. (1998) irodalmi adata: Mezőgyán: Bogyó-tölgyes, Buzgány-erdő és Sarkadkeresztúr: Hosszú-erdő. BÖLÖNI et al. (2000) a dobozi, gyulai erdőkből még jónéhány újabban előkerült előfordulást jelez. Az Alföldön – a Kisalföld és az Észak-Alföld kivételével – ritkán előforduló faj.
- 1819.00 *Listera ovata* (L.) R. Br. Füzesgyarmat: Hosszú-erdő 50–60 tő (1988). Irodalmi adata: Szarvas: a Szarvasi-Holt-Körös melletti ligeterdőben (MOLNÁR 1979).
- 1827.00 *Platanthera bifolia* (L.) Rich. Doboz: Szanazugi-erdő két tő, Gerla-Marói-erdő (39 B, 39C, 40A, 40B, 40C, 41C, 41E) 50–70 tő (1989–1998). A Fekete- és Fehér-Körös menti erdők felmérése során üdébb erdőrészekből meglehetősen sok helyről előkerült (BÖLÖNI et al. 2000). A Nagy-Alföld belső területeiről hiányzó és a peremterületein is ritka faj.

- 1836.00 *Orchis morio* L. Geszt: Csillaglaposi-legelő 3000–5000 tő (1991). Biharugra: Kánya-hát 100 tő (1996), Szőr-rétje (1988) 7 tő. Irodalmi adata: Mezőgyán: Csobán-szik 100–150 tő (KAPOCSI et. al. 1998). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 1845.00 *Orchis laxiflora* Lam. Szeghalom: Fok-köz, a Holt-Sebes-Körös mellett a Cifrahídnál néhány tő (1987). Geszt: Kisvátyon (1989), a Toprongyos-Korhány csatorna melletti nedves réten néhány tő (1989). Biharugra: Ugrai-rét (1991) a nemes nyáras vízállásos részén és a mellette levő magassásréten 400–500 tő (1991). Elek: a Gyula – Kispél -Eleki csatornában néhány tő (1997).
- 1848.00 *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soó Biharugra: Ugrai-rét (1991), a nemes nyáras vízállásos részén, és a mellette levő magassásréten 100–200 tő.
- 1902.00 *Carex divulsa* Huds. Doboz: Sebesfoki-erdő, Gerla-Marói-erdő, Szanazugi-erdő, keményfa ligeterdőben (1989). Biharugra: Fényeséri-tábla, Székelyhāti-tábla, Szőr-rétje, Ugrai-rét, Mályvás, Geszt: Baglyas, rétsztyepp jellegű részeken (1996).
- 1904.00 *Carex brizoides* L. Geszt: Szépapó-erdő tisztásán (1989), ligeterdő jellegű állományban. Gyula: Mályvád, ligeterdő jellegű állományában (BÖLÖNI et al. 2000). A Dél-Tiszántúlon ez a két előfordulás ismert.
- 1906.00 *Carex disticha* Huds. Biharugra: Simató-hát Fertály magassásosban állományalkotó (1996). A magassásosok ritka növénye.
- 1921.00 *Carex tomentosa* L. Biharugra: Ugrai-rét, Szőr-rétje (1997). Geszt: Baglyas magassásosban, rétsztyeppben bőven (1996). Geszt: Szépapó-erdő nedves tisztásán (1996). Biharugra: Béni-gát nedves réten (2000).
- 1940.00 *Carex distans* L. Békéscsaba: Borjú-rét, nedves réten (1985). Biharugra: Ugrai-rét (1989), Simató-hát Fertály (1996), Mezőgyán: Eperjes magassásosban állományalkotó (1992–96).
- 1947.00 *Carex pseudocyperus* L. Biharugra: Simató-hát Fertály ezres nagyságrendben, magassásosban állományalkotó (1996). Szarvas: Bika-zug, a Kákafoki-csatornatelep melletti vizesárokban 200–300 tő (1997). A Dél-Tiszántúlon ritka.
- 1949.00 *Carex vesicaria* L. Békéscsaba: Alvégi-legelő (1986). A Hármas-Körös menti nedves hullámtérben gyakori (1986). Biharugra: Simató-hát, Fertály, Mezőgyán: Eperjes magassásréten (1996). Elek: Papi-domb dülő, árokban (1997). Biharugra: Béni-gát rétsztyeppben bőven (2000).
- 1986.00 *Festuca gigantea* (L.) Vill. Doboz: Szanazugi-erdő (1985), Gerla-Marói-erdő (1989). Vésztő: Mágori-domb, a Holt-Sebes-Körös melletti ligeterdőben (1992).
- 1994.00 *Glyceria fluitans* (L.) R. Br. s. str. Szeghalom: Csik-ér a Kék-tóban, árokban (1991). Biharugra: Simató-hát Fertály, magassásosban (1996). Békéscsaba: Csikószíni-legelő, és Fás-pusztá, az árokba szorulva bőven (1999). Biharugra: Béni-gát, kiszáradó magassásréten (2000). Mocsarakban, útszéli árokban máshol is előfordul, de nem gyakori faj.
- 2014.00 *Briza media* L. Biharugra: Ugrai-rét (1996). Biharugra: Béni-gát 5000–6000 tő sztyeppréten, kaszálóréten (2000). A Dél-Tiszántúlon csak itt él.
- 2020.00 *Melica transilvanica* Schur Békéscsaba: Fás-pusztá, Csikószíni-legelő, száraz löszsztyepp részletekben 100–200 tő (1999). A Dél-Tiszántúlon ezen kívül egy adata ismert: Tótkomlós (KOVÁCS–MOLNÁR 1981).
- 2021.00 *Melica altissima* L. Doboz: Sebesfoki-erdő, Gerla-Marói-erdő, Szanazugi-erdő, Sarkad: Remetei-erdő (1989). Békéscsaba: Fűrjes, az Élővíz-csatorna mellett,

- Pósteleki-erdő, Fácános-erdő (1991–96). Bélmegyer: Szolga-erdő, Szilvási-erdő, sziki tölgyesben, sziki magaskórósban, ültetett kocsányos tölgyesben (1999).
- 2022.00 *Melica uniflora* Retz. Szarvas: az Arborétumban, a Szarvasi-Holt-Körös mellett keményfás ligeterdő maradványban (1991). Irodalmi adata: Gyula: Mályvád keményfás ligeterdőben (BÖLÖNI et al. 2000). Hazánkban hegy- és dombvidéki faj, az Alföldről csak néhány előfordulása ismert: – Beregdaróc, és a Dráva mente több pontja (FINTA 1994).
- 2035.00 *Agropyron pectinatum* (M. B.) R. et Sch. Szabadkígyós: MÁV tanyák, néhány tő (1985). Telekgerendás: kunhalom tetején (1989). Mindszent: Nagy-halom (1989). Békésszentandrás: a Hármaskörös menti régi gáton (1989). Tótkomlós: Öregtemető (1991). Ecsegfalva: Felsőréhelyi – összekötő csatorna gátján (1992). Kardoskút: a Fehér-tó mellett (1992). Csabacsüd: Szörhalmi-legelő (1995), a Szörhalmi-csatorna nedves, vízzel elárasztott részén 1000–2000 tő. Békésszentandrás: Furugy-zug néhány tő (1996). Zsadány: a Holt-Sebes-Körös mellett Örményzugban (1996). Békésszentandrás: Gödény-halom (1996) a halom tetején bőven. Mezőberény: Nagy-zug, a Petőfi-emlékműnél a gáton 100–200 tő (1996). Irodalmi adata: Szarvas, a Holt-Körös gátján (MOLNÁR 1994).
- 2048.00 *Beckmannia eruciformis* (L.) Host Szabadkígyós: Kígyósi-legelő, Hegyes (1986). Biharugra: Simató-hát, Fertály (1996). Bélmegyer: a Csikószíni-legelőn, Fás-pusztán szikes laposokban, több ponton nedves árkokba szorulva (1999). Nedvesebb élőhelyeken szórványosan előforduló faj.
- 2059.00 *Ventenata dubia* (Leers) Coss. Geszt: Vátyonpuszta, Nyári-lapos (1996). Biharugra: Székelyháti-tábla, utak szélén bőven (2000).
- 2093.00 *Stipa capillata* L. Battonya: Tompapuszta 100–200 tő (1985). Battonya: Palotai-dűlő, a csanádpalotai dűlőút menti gyeppen (1999) a határ menti sávban 20–30 tő. A Dél-Tiszántúl löszpusztagyepeiben nagyon ritkán előforduló faj.
- 2105.00 *Anthoxanthum odoratum* L. Szabadkígyós: az Apáti-út melletti gyeppen, és Makosháton (1985). Biharugra: Szőr-rétje, Nagy-szik rétsztyepp részleteiben állományalkotó (1989). Zsadány: Tölgyfástanya (1995). Kétsoprony: a szarvasi út menti gyeppen néhány tő (1995). Geszt: Csillaglaposi-legelő, Szőlős-kertek, Baglyas (1996). Biharugra: Csárda-dűlő, Ugri-rét rétsztyeppben (1996). Biharugra: Székelyháti-tábla, Béni-gát sztyepprét feltjaiban (2000). Biharugra, Geszt, térségében társulásalkotó, a Dél-Tiszántúlon máshol ritka. A Tiszántúlon a Beregi-sík rétjein mindenhol gyakori (FINTA 1994).
- 2114.00 *Crypsis aculeata* (L.) All. Gyomaendrőd: Templom-zug (1992). Biharugra: Szőr-rétje (1997).
- 2132.00 *Chrysopogon gryllus* (Torn.) Trin. Battonya: Tompapuszta 10–20 tő (1985). Kétegyháza: Hegyes a juhhodálytól egy km-re a vasút felé 5–10 tő (1986). Biharugra: Szőr-rétje (1997) sztyeppréten csak néhány tő. A Dél-Tiszántúlon rendkívül ritka.
- 2146.00 *Typha laxmanii* Lepechin Szabadkígyós: az Apáti-út melletti árokban (1985). Vésztő: Kertmeg árokban (1987). Biharugra: Ugri-rét tápcsatornáiban (1989). Békéscsaba: Nagy-rét Fényes, a Kígyósi-lecsapoló csatornában (1991). Szarvas: Cserebökény, halastó vízlevezető árkában (1989). Tarhos: a homokbányában (1997). A Körök vidékén terjedőben levő adventív faj.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a terepmunkám során segítségemre voltak, ill. megfigyeléseiket közlésre átadták: Boldog Gusztáv, Bíró István, Boros László, Csathó András, Deli Tamás, Domokos Tamás, Homoki Lajos, Makra Dezső, Molnár Zsolt, Sarkadi László, Szelekovszky László, Tirják László, Tóth Tamás, Virok Viktor. Lektorai észrevételeiért Király Gergelynek, a Magyar Természettudományi Múzeum Növénytárában végzett munkában Kovács Dezsőnek, és a *Cirsium furiens* meghatározásában nyújtott segítségéért dr. Felföldy Lajosnak.

Fotók: Kertész Éva

IRODALOM

- BÍRÓ M. – BÖLÖNI J. – FORGÁCH B. – FRÁTER E. – KERTÉSZ É. – KIRÁLY G. – KÓSA G. – MOLNÁR A. – MOLNÁR ZS. (2000): A Bélmegyeri Fás-pusztta növényzetének története és mai állapota, javaslatok természetvédelmi kezeléshez. – Kutatási jelentés. Körös-Maros NP. pp. 178.
- BÖLÖNI J. – KERTÉSZ É. – KIRÁLY G. – VIRÓK V. (2000): A Fekete- és Fehér-Körös menti erdők botanikai értékei. *Kitaibeliana V. évf. 1. sz.* Debrecen pp. 177–187.
- BODROGKÖZY GY. (1965): Ecology of the Halophylic Vegetation of the Pannonicum IV. Investigations on the Solonetz Meadow Soil of Orosháza – *Acta Biol. Szeged.* 11. pp. 207–227.
- BODROGKÖZY Gy. (1980): Szikes puszták és növénytakarójuk. – Békés Megyei Múzeumok Közleményei 6. pp. 29–49.
- BORBÁS V. (1881): Békésvármegye flórája. – *Értekezések a természettudományok köréből.* XI. kötet MTA Budapest. 105 pp.
- BORBÁS V. (1891): Közlemények a Békés- és Biharvármegyék flórájából. – In: *Magyar Orvosok, és Természetvizsgálók munkálatai.* pp. 480–504.
- BORBÁS V. (1880): Iráz pusztta növényzete. – In: *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók munkálatai.* XX. pp. 1–9.
- BOROS Á. (1923): Adatok Békés- és Bihar-megyék síkjának flórájához. *Magyar Botanikai Lapok* XXI. 1–2. pp. 32–33.
- CSATHÓ A.: A Battonya Kistompapusztai löszpusztarét növényvilága. *Környezet- és Természetvédelmi Évkönyv* 7. pp. 103–115.
- FINTA I. (1994): Az Észak-Alföld edényes flórája. *Természetbúvár Alapítvány Kiadó.* Budapest. 359. pp.
- GOMBOCZ E. (1945): *Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii.* Budapest.
- HALÁSZ Á. (1889): Makó város és környékének növényzete. – *Községi Polgári Leányiskola Értesítője.* Makó. 30 pp.
- HORVÁTH et al. (1995): Flóra Adatbázis 1. 2. Vácrátót. 267 pp.
- JANKÓ J. (1886): Tót-Komlós flórája. *Természettudományi Füzetek* 10. pp. 175–180.
- KAPOCSI J. – DOMÁN E. – BÍRÓ I. – FORGÁCH B. – TÓTH T. (1998): Florisztikai adatok a Körös-Maros Nemzeti Park területéről. – *Crisicum* 1. pp. 75–83.
- KERTÉSZ É. (1986): Adatok a Körösvölgyi Természetvédelmi Terület flórájához. – *Munkácsy Mihály Múzeum Adattára Lsz.: 1765–1986.*
- KERTÉSZ É. (1988): A Bélmegyeri Természetvédelmi Terület Flórája. – *Munkácsy Mihály Múzeum Adattár Lsz.: 1982–1991.* pp. 1–25.
- KERTÉSZ É. (1989): A dobozi ártéri ligeterdők florisztikai vizsgálata. In: Réthy Zs. (szerk.) *Dobozai Tanulmányok.* – Békés Megyei Múzeumok Közleményei 14. Békéscsaba. pp. 17–30.

- KERTÉSZ É. (1990): Növényzeti értékeink. In: Réthy Zs. Békés megye Természetvédelmi Zsebkönyv. Békéscsaba. pp. 27–43.
- KERTÉSZ É. (1996): Adatok a Biharugrai Tájvédelmi Körzet flórájához (1986–1995). – *Natura Bekesiensis* 2. pp. 37–64.
- KERTÉSZ É. (1996): Érdekes növényelőfordulás a kétsopronyi homokbányában. – *Múzeumi Híradó*. 1. – Békéscsaba, Munkácsy M. Múzeum. pp. 10–13.
- KERTÉSZ É. (1996): Védeltség adatok a Dél-Tiszántúl botanikai szempontból jelentős területeiről. – *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16. pp. 5–15.
- KERTÉSZ É. (1996): Reliktum löszgyepek a Dél-Tiszántúlon. (Adatok, és megfigyelések (1984–1992). Kézirat. Békéscsaba. 14 pp.
- KERTÉSZ É. (1997): A Biharugrai Tájvédelmi Körzet botanikai, természetvédelmi értékelése. – Békéscsaba, Munkácsy M. Múzeum Természetud. Adattár Lsz.: 2107–1997. pp. 1–65.
- KERTÉSZ É. (1998): A Körösök menti erdők edényes növényfajának listája, és florisztikai értékelése. Kézirat. Békéscsaba. 16 pp.
- KERTÉSZ É. (1999): Elek növényvilága. – *Crisicum* 2. – Szarvas. pp. 15–49.
- KERTÉSZ É. (2000): A Békéscsabai Természetvédelmi Terület botanikai és természetvédelmi értékelése. Kutatási jelentés. – Békéscsaba, Munkácsy M. Múzeum Adattára. Leltári sz.: 2155–2000. 65. pp.
- KERTÉSZ É. (2000): Sziki tölgyes és sziki magaskórós maradványok a Dél-Tiszántúlon. – Békéscsaba, Munkácsy M. Múzeum Adattár Lelt. sz.: 2156–2000. 5. pp.
- KEVEY B. (1995): Adatok Magyarország flórájának és vegetációjának ismeretéhez VI. – *Botanikai Közlemények* 82. 1–2. pp. 45–53.
- KISS I. (1960): A tályog-gyökér előfordulása Orosháza határában. Szántó Kovács J. Múzeum Évkönyve Orosháza. pp. 307–323.
- KISS I. (1968): Ósgyep-maradvány az orosházi Nagytatársánccon. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. pp. 39–61.
- KISS I. (1976): A pusztaföldvári Nagytatársánc és a rajta levő löszgyep természetvédelmi, tudományos és közművelődési jelentősége. Békés Megyei Természetvédelmi Évkönyv I. pp. 35–59.
- KOREN I. (1882): Szarvas viránya 2. javított és bővített felszámolása. – Szarvas Evangélikus Főiskola Értesítője. pp. 1–34.
- KOVÁCS A. – MOLNÁR Z. (1981): Békés megye magasabbrendű növényeinek áttekintése. In: RÉTHY Zs. (szerk.): *Natura. Környezet- és Természetvédelmi Évkönyv* IV. – Békéscsaba. pp. 45–78.
- MÁTHÉ (1936): Növényszociológiai tanulmányok a Körös-vidéki liget- és szikes erdőkben. *Tiscia* I. pp. 150–179.
- MOLNÁR Z. (1979): *Ophioglossum vulgatum* L. és a *Listetra ovata* R. B. újabb termőhelye a Tiszántúlon. – *Botanikai Közlemények* 66. kötet 1. pp. 15–17.
- MOLNÁR Z. (1994): Szarvas vadontermő növényei. – *Natura Bekesiensis* 1. Békéscsaba, Munkácsy M. Múzeum pp. 17–57.
- MOLNÁR ZS. – BAGI I. – KERTÉSZ É. (1997): Vegetation and flora of the Hármas-Körös river (Hungary) with some historical remarks – *TISIA* pp. 81–101.
- MOLNÁR ZS. (1992): A pitvarosi puszták növénytakarója, különös tekintettel a löszpusztagyepre. *Botanikai Közlemények* 79. kötet 1. pp. 19–27.
- MOLNÁR ZS. – BÍRÓ M. – TÓTH T. (1995): A Cserebökényi-puszták Tájvédelmi Körzet kezelési-fenntartási tervet megalapozó botanikai, madártani és általános természetvédelmi értékelése. – (Kézirat), Vácrátót. 59. pp.
- MOLNÁR ZS. – BÍRÓ M. (1995): A kardoskúti Természetvédelmi Terület kezelési terveit alapozó botanikai felmérés és természetvédelmi értékelés (Kézirat), Vácrátót 57. pp.

- MOLNÁR ZS. (1996): A Pitvarosi puszták és környékük vegetáció- és tájtörténete a középkortól napjainkig. *Natura Bekesiensis* 2. Békéscsaba pp. 65–97.
- RÉTHY ZS. – KERTÉSZ É. – DOMOKOS T. (1997): Békéscsaba helyi jelentőségű természeti értékei. – Békéscsaba, Munkácsy M. Múzeum Adattár Lelt. sz.: 2108–1997. 27 pp.
- SIMON T. (1992): A magyarországi edényes flóra határozója. – Tankönyvkiadó, Budapest. 892 pp.
- SOÓ R. (1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980): A magyar flóra rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I–VI. – Akadémia Kiadó, Budapest.
- SOÓ R. – MÁTHÉ I.: A Tiszántúl flórája. *Flora Planitiei Hungariae Transtibiscensis*. – Magyar Flóraművek II., Editio Instituti Botanici Universitatis Debreciensis, Debrecen. 192. pp.
- TERPÓ I. – POMONYI (1975): Az Iva xanthifolia Nut. Közép-Európai megtelepedése, és elterjedése. – *Botanikai Közlemények* 62. 1. pp. 19–23.
- THAISZ (1903): Adatok Csongrád vármegye növényzetéhez. – *Növénytani Közlemények* II. 2. pp. 89–91.
- TÍMÁR L. (1954): Adatok a Tiszántúl (Crisicum) flórájához. – *Annal. Biol. Univ. Hung.* II. pp. 491–499.
- TÓTH T. – MOLNÁR ZS. – BÍRÓ M. – FORGÁCH B. (1996): A Körös-völgyi Természetvédelmi Terület történeti, zoológiai és botanikai felmérése és értékelése, (Kézirat), Vácrátót 71. pp.
- UBRIZSY G. (1949): Adatok a Tiszántúl (Crisicum) flórájának ismeretéhez, különös tekintettel Szarvas környékére. – *Borbásia*. IX. 1–2. pp. 7–15.
- ÚJVÁROSI M. (1968): Gyomnövények II. III. (Ponttérkép). *Magyarország Regionális Atlaszai. A Dél-Alföld Atlasza*. Budapest.
- ZÓLYOMI B. – JANKÓ B. (1962): *Salvia nutans* und *Salvia betonicifolia* in Ungarn. – *Acta Botanica Hungarica* 8. pp. 262–277.
- ZÓLYOMI B. (1976): A *Salvia nutans* előfordulásáról. *Búvár*. XXXI. évfolyam 6. pp. 280.
- ZÓLYOMI B. (1946): Természetes növénytakaró a tiszafüredi öntözőrendszer területén. – *Öntözésügyi Közlöny* 7–8. pp. 62–75.

1. kép. (68.00 sz.) – Erdélyi hérics (*Adonis x hybrida*)

2. kép. Biharugrán, a Szőr-réten található a védett terület lefolyástalan tavainak egyike.

3. kép. (961.00 sz.) Közönséges rence (*Utricularia vulgaris*).

4. kép. Biharugrán az Ugrai-rét a közönséges rence egyik élőhelye

5. kép. (32.00 sz.) Réti iszalag (*Clematis integrifolia*)

6. kép.

A Körösvölgyi Természetvédelmi Terület nedves élőhelyei menedéket nyújtanak sok mocsári növényfajnak

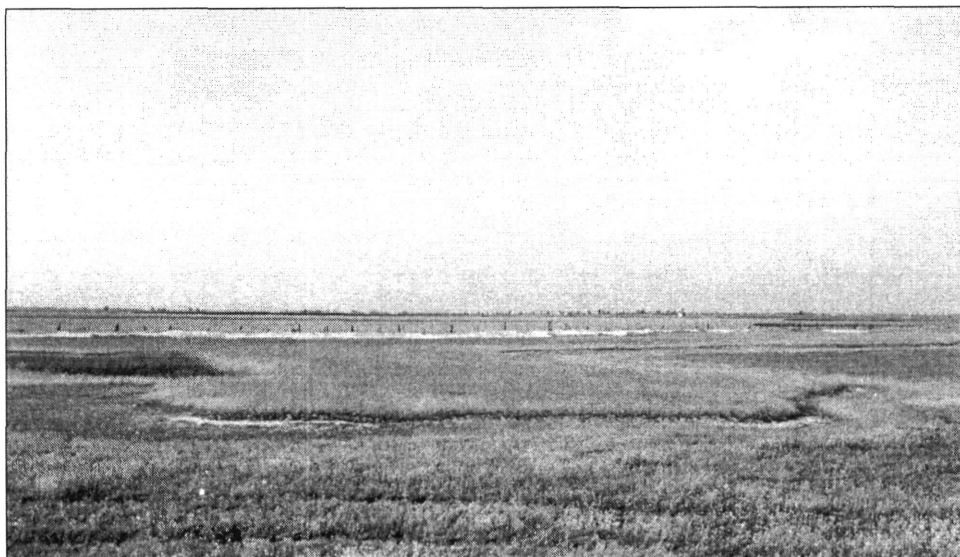
7. kép. (743.00) Mocsári nefelejcs (*Myosotis palustris*)

8. kép. (1848.00 sz.) Hússzínű ujjaskosbor
(*Dactylorhiza incarnata*)

9. kép. (1845.00 sz.) Mocsári kosbor
(*Orchis laxiflora*)

10. kép. Szikes puszta a Dél-Tiszántúlon

*11. kép. (968.00 sz.) Szikes rétek erdélyi – pannóniai bennszülött növénye az erdélyi útifű
(*Plantago schwarzenbergiana*)*

12. kép. (1191.02 sz.) Sziki őszirózsa (*Aster sedifolius* subsp. *canus*)

13. kép. Az erdélyi hérics (*Adonis x hybrida*) csorvási terőhelye

14. kép. Elek, Pap-rét sztyepprékje

15. kép.
(915.00 sz.) Gyapjas gyűszűvirág
(*Digitalis lanata*)

16. kép.
(1836.00 sz.) Agárkosbor
(*Orchis morio*)

17. kép. (763.00 sz.) Szennyos infű (*Ajuga laxmanii*)

18. kép. (1769.00 sz.) Vetővirág (*Sternbergia colchiciflora*)

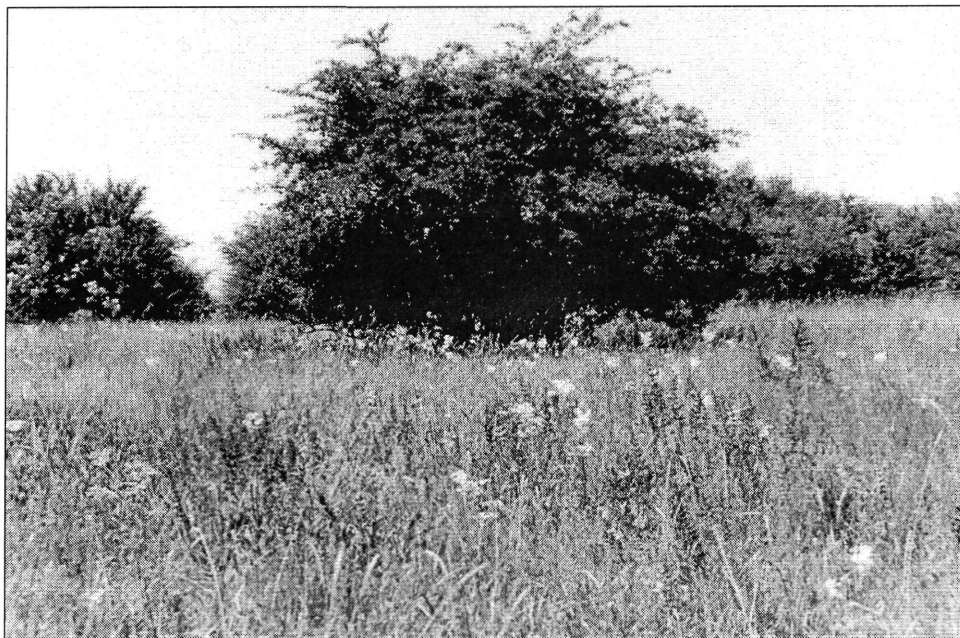
19. kép. (1784.00 sz.) Szikén, sziki magaskőrösökben él a Dél-Tiszántúlon a korcs nőzirom (*Iris spuria*)

20. kép. (382.00 sz.) Fogaslevelű bükköny
(*Vicia narbonensis* subsp. *serratifolia*)

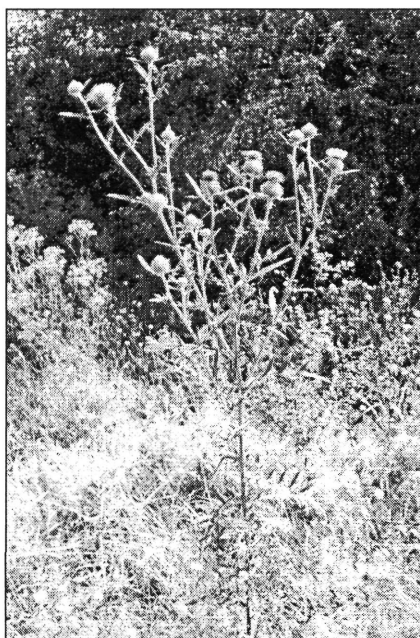
21. kép. (1600.00 sz.) Sziki lórum
(*Rumex pseudonatronatus*)

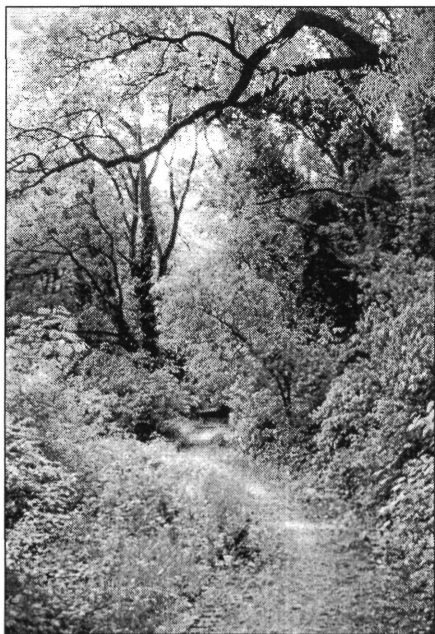
22. kép. Sztyepprét a Biharugrai Tájvédelmi Körzetben

23. kép. (439.00 sz.) Üstökös pacsirtafű
(*Polygala comosa*)

24. kép. (1321.00 sz.) Öldöklő aszat
(*Cirsium furiens*)

25. kép.
Ártéri ligeterdő Dobozon

26. kép. (1812.00 sz.) Kardos madársisak
(*Cephalanthera longifolia*)

27. kép. (898.00 sz.) Hosszúlevelű veronika
(*Veronica longifolia*)

28. kép. (1084.00 sz.) Erdei estike
(*Hesperis sylvestris*)

29. kép. (1819.00 sz.) Békakonty (*Listera ovata*)

30. kép. (1260.00) Réti margitvirág (*Chrysanthemum leucanthemum* subsp. *leucanthemum*)

Data concerning the flora of South-Tiszántúl

– Éva Kertész –

Résumé

In this publication I put forth my more important data noticed in the east periphery of the South-Tiszántúl, less known from floristic viewpoint, which are unpublished in significant amount as yet and were collected between 1986-2000.

In the area of the Körös-Maros National Park I had the opportunity to explore some protected areas in a more systematic and comprehensive way from floristic viewpoint. Thus significant part of the published data embraces the data of the following areas: Nature Reserve District of Biharugra, Nature Reserve Area of Bélmegyer, forests along the Fekete- and Fehér-Körös, Nature Reserve Area of Körös Valley.

In addition the publication contains partly more systematic or sporadic collecting data about some leusse greensward residues of high nature protection value – Csorvás, Pusztaföldvár, Battonya; and some regions about which according to the literature we hardly can find floristic data – Újszalonta, Kőtegyán, Szeghalom, Füzegyarmat, Elek, Békéscsaba, Szabadkígyós, Bánkút, Kétsoprony, Kondoros, Mezőhegyes.

With this work I wish to contribute to a more comprehensive view of the current flora of South-Tiszántúl.

Translated by Attila B. Kis

Éva Kertész
Munkácsy Mihály Museum
Békéscsaba
Széchenyi Street 9.
5600

**A FEKETE-KÖRÖS VÖLGY MAGYAR SZAKASZÁNAK
SZÁRAZFÖLDI MALAKOFAUNÁJA I.**

(KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS ÁLLATFÖLDRAJZI BEOSZTÁS)

– Lennert József és Répási Józsefné –

A Fekete-Körösről és az egykori Körösök menti tájról

A Fekete-Körös a Cucurbáta csúcs (1848 m) északi lejtőiről, 1460 m tengerszint feletti magasságból ered, majd 30 km megtétele után, a Köves-Körössel való egyesülését követően tengerszint feletti magassága 202 m-re csökken. A hegyekből a víz tombolva ömlik alá, kilométerenként 10 méteres eséssel, Susdnál (Șuștiu) kilométerenként 5–6 métert és Belényesnél (Beiuș) kilométerenként 2–4 métert esik a Fekete-Körös. A széles Belényesi-völgyön egy 1841,28 km² területű fennsíkról több hegyi patak fut le, amelyek Kisháza mellett közös mederbe egyesülnek. Az így megnövekedett vízfolyást Fekete-Körösnek nevezik. A folyó völgyét kezdetben magaslatok határolják, majd meglehetősen sík terepen, laza talajon folyik, amelyet hordalékából rakott le. A Fekete-Körös a triász-kori mészkőbe ázott Pontoskő-Borzi szorosnál (Petrani-Borz) hagyja el a Belényesi medencét. A hegyaljai szakaszban a Fekete-Körösnek már síksági jellege van, Tenkénél (Tinca) a lejtője 0,8–0,5 m/km, Tenke alatt pedig 0,3–0,2 m/km. A Fekete-Körös hazánkba Gyulavári térségében lép be és 20,5 folyamkilóméter „megtétele után” Doboznál egyesül a Fehér-Körössel, az egyesülés után Kettős-Körös néven folyik tovább.¹

A Fekete- és a Fehér-Körös menti táj eredeti, természetes állapotában egy vízjárta, erdős és az évenkénti elöntések által erősen befolyásolt mocsaras vidék volt. A különböző méretű vízfolyások, folyók és erek partján puhafás ligeterdők, a vízfolyásokat kísérő hátaikon – különféle öntéstalajokon – elegyes keményfás ligeterdők húzódtak. A hátaikon túli mélyebb fekvésű részeket a vízállás miatt ritkás, nem záródott, gyakran átmeneti faállományú erdők borították. A köztük lévő szélesebb laposokban nedves rétek, magassásosok és mocsarak, pangóvízes mélyedéseikben pedig égeres és körises lág- és mocsárerdők lehettek. A vidék eredetileg egységet képezett a két Körös és mellékvi-zeinek teljes völgyével egészen az Erdélyi-szigethegységig. Az Alföld keleti peremén az erdők a folyókat követve mindenütt leereszkedtek a hegyekből, foltokra szakadozva elvesztek a nagy mocsarakban vagy a füves pusztákban². Ezek az erdők a legnagyobb kiterjedésben és legmélyebben a Körösök vidékén nyúltak le és itt maradtak meg a legtovább. (1. ábra)

¹ Huszár, 1823, Jakab, 1997, Sárkány-Kiss et al. 1999.

² Molnár, et al. 1998.

A Fekete-Körös völgy szárazföldi malakofaunájának kutatástörténete

Magyarország Mollusca-faunájának alapfeltárása a XIX. század közepén kezdődött el. Az alapfeltárás eredményeit SOÓS Lajos összegezte 1943-ban megjelent *A Kárpát-medence Mollusca-faunája* című könyvében és a *Magyarország állatvilága* sorozat 1959-ben megjelent Mollusca (Puhatestűek) kötetében.

Az alapfeltárás során Békés megye területe azonban „kimaradt”. A megye és így a Fekete-Körös területének malakológiai viszonyai egy-két adattól eltekintve ismeretlenek maradtak. Idevágó szórványadatokat szolgáltatott VÁSÁRHELYI István zoológus, aki Gyulán gyűjtött az 1950-es, 60-as években. Az általa gyűjtött 6 szárazföldi csigafaj adatai azonban csak VARGA András 1980–1985 között megjelent, a miskolci Herman Ottó Múzeumba került Vásárhelyi gyűjteményt bemutató közleményeiben váltak ismertté³.

A megkutatottság hiánya több okra vezethető vissza, amelyeket KOVÁCS Gyula az 1980-ban megjelent dolgozatában – *Békés megye Mollusca-faunájának alapvetése* – a következőképpen fogalmazott meg: „a területen nem élt olyan kutató, akinek érdeklődését felkeltette volna a Puhatestű-fauna, más vidékről származó természetbúváraink figyelme is inkább vagy saját területük, vagy a gazdagabb gyűjtési eredményeket jelentő hegyvidékek felé irányult.”

Békés megye és így a Fekete-Körös völgyének malakológiai alapfeltárását Kovács Gyula végezte el. Feltáró munkáját az 1950-es években kezdte el, és 1977-re fejezte be. Az alapfeltárás eredményeit a már idézett dolgozatában ismertette. A dolgozatban saját gyűjtési adatain kívül DOMOKOS Tamás és VARGA András néhány adatát is leközölte. A Fekete-Körös völgyéből 3 gyűjtési pontról 21 szárazföldi csiga fajt mutatott ki (1. táblázat).

Ugyancsak 1980-ban jelent meg BÁBA Károly *A csigák mennyiségi viszonyai a Crisicim ligeterdeiben* című dolgozata. A dolgozat a vizsgált terület 6 pontjáról származó 8 faj kvalitatív adatait tartalmazza (1. táblázat).

PINTÉR László, RICHNOVSZKY Andor és S. SZIGETHY Anna szerkesztésében *A magyarországi recens puhatestűek elterjedése* című térképkötet 1979-ben, annak kiegészítései pedig 1979 és 1980 során jelentek meg. A „térképkötetek” a Fekete-Körös völgyéből Vásárhelyi István és Kovács Gyula már ismertett adatain kívül PODANI János 1979-es gyűjtési adatait is tartalmazzák (1. táblázat).

1987-ben jelent meg Kovács Gyula és Domokos Tamás – ez utóbbi a 70-es évek közepétől kapcsolódott be Békés megye malakológiai viszonyainak feltárásába – közös publikációja *Újabb adatok Békés-megye Mollusca-faunájához* címmel. E dolgozat több fontos adatot tartalmaz a Fekete-Körös szárazföldi malakofaunájához. Így például ismereti a *Clausilia pumila* 1 egyedének uszadékból (Doboz – 86. 04. 12.) illetve a *Nesovitrea hammonis* élő populációinak a dobozi Holt-Fekete-Körös több pontjáról történő előfordulását (1987).

Domokos Tamás az 1989-ben megjelent dobozi tanulmánykötetben *Doboz térségének csigái és kagylói* című tanulmányában a Fekete-Körös közelében fekvő erdőtagok malakofaunáját is ismertette.

³ Varga, 1980/a, 1980/b, 1981, 1985.

1986-ban Domokos Tamás szubfosszilis *Helicigona banatica* gyulai Városerdőben való előfordulásáról tudósított. E cikk megjelenését követően sikerült megtalálnia a védett *Helicigona banatica* élő populációit is. Mégpedig 1991-ben a Sitkai-erdőben, 1994-ben pedig a dénesmajori Gabonás erdőtag közelében fekvő hullámtéri fűzesben.⁴ Javaslatára 1996-ban ez utóbbi 5 ha terület természetvédelmi oltalom alá került Dénesmajori-csigás-erdő néven. E fűzesben a *Laciniaria plicata* 4 példányát is megtalálta 1996 októberében.⁵

A Fekete-Körös völgy *Helix lutescens* és *Helicigona banatica* adataira is támaszkodva alkotta meg DELI Tamás a *Praecarpathicum* teóriáját.⁶

A napjainkig begyűjtött, és a Munkácsy Mihály Múzeum Mollusca adattárában megtalálható, a Fekete-Körösre vonatkozó faunisztikai adatokat, valamint Bába Károly írásban közölt adatait 2. és 3. táblázatban közöljük. Külön bontásban szerepelnek a hullámtérből (2. táblázat), illetve a mentett területekről (3. táblázat) származó malakofauna adatai.

A táblázatok gyűjtőhelyeit áttanulmányozva megállapítható, hogy a Fekete-Körös mely tájelemeiből⁷ történtek a gyűjtések (2. ábra):

2. táblázat: hullámtér:

- a. területszerű: *Salicetumok* (2–4., 7., 10.); facsoportok (12., 14.); bokorcsoportok (5., 9.)
- b. vonalas: uszadék (1., 6., 8., 11., 13.)

E tájelemekből összesen 34 taxont sikerült kimutatni.

3. táblázat: mentett területek:

- a vésztározóban fekvő, időnként elöntött erdő (1–5.); a tározón kívüli terület erdőtagjai (6–16.)

E tájelemekből összesen 27 taxon került elő.

Megállapítható, hogy a vizsgált reprezentáns tájelemek viszonylag jól „lefedik” a Fekete-Körös közelében fekvő mozaikos tájat.

A táblázatok összevetéséből kitűnik az is, hogy a hullámtérben lényegesen nagyobb a biodiverzitás, mint a mentett oldalon. Különösen a hullámtér *Salicetum*ainak nagy a diverzitása. A *Salicetumok* a hydrochor elterjedés szigeteiként, színes malakofaunát adaptálnak.

A Fekete-Körös völgyének állatföldrajzi besorolása, a Praecarpathicum teória

Az Eupannonicum (Közép-dunai faunakerület) központi területét a Kárpát-medence alkotja, amely Mollusca-faunájának állatföldrajzi felosztását és jellemzését elsőként SOÓS Lajos végezte el 1943-ban. A Soós Lajos által kialakított biogeográfiai beosztás főbb vonalaiban ma is elfogadott (3. ábra).

⁴ Domokos, 1986, 1992, 1994.

⁵ Domokos, 1996.

⁶ Deli, 1997.

⁷ Kondorné Szenkovits – Barta, 1994, Domokos – Varga 1994

Soós Lajos biogeográfiai felosztásától eltérően ma a középhegységek területét általában összevonva, önálló biogeográfiai egységként, Matricumként értelmezik.

Az Erdélyi-medencét pedig a Pannonicum – Kárpátok és a Bihar hegyláncának gyűrűjében fekvő – különálló szigetének tekinti DELI Tamás (1997).

Az általunk vizsgált terület, a Fekete-Körös völgye az Alföld keleti szegélyén, a Pannonicum és a Carpathicum biogeográfiai egységek találkozásánál helyezkedik el. (Természetesen az állatföldrajzi területek határa a fauna fluktuációja miatt nem éles.)

Deli Tamás 1997-ben írt szakdolgozatában – az elmosódó faunahatárokból kiindulva – fogalmazta meg a Praecarpathicum teóriáját. Elgondolása alapján a Praecarpathicum annak a Carpathicumhoz tartozó fluktuációs övezetnek a területe, ahová a kárpáti refugiumokból az erdőlakó csigafajok szét tudnak terjedni egy beerdősülési hullám alkalmával. Az erdőlakó csigaközösségek refugiumai általában nem összefüggő területek, hanem megszakítottak, diszkontinuusak (4. ábra). A szétszakadozottság oka az erdei vegetáció pleisztocén – holocén kori fejlődéstörténetében keresendő. A szétszakadozott erdőfoltok főként a folyóvölgyekben maradnak meg, ezért a csigaközösségek exklávéi (area diszjunkciók) is itt találhatóak. (Ilyen exklávénak, alföldi erdőrefugiumnak tekinthető például Bátorliget.)

Fluktuációs övezeten (fellazulási övezet) az erdőlakó csigaközösség areájának többnyire periférikus helyzetű részét érti, ahol a közösség időről-időre megtelepszik, majd kipuuszul a klíma ingadozásától befolyásolva. Az Alföld keleti részének 3 területét (Szatmár-Beregi síkság, Nyírség keleti része; a Fekete-Körös és a Maros völgye) tekinti a Praecarpathicum hazai síkvidéki fluktuációs övezetének (5. ábra).

Az area diszjunkciók és a fluktuációs övezet foltjainak benépesülése hasonló módon, hydrochor szétterjedéssel valósul meg. Az exklávék és a fluktuációs övezet foltjainak fajgazdagsága viszont eltérő. Ugyanis a fluktuációs foltoknak a kedvezőtlen klimatikus viszonyok elmúltával újra kell benépesülniük, míg az exklávék a fauna nagy részét átmentik és a kedvezőbbé váló éghajlat hatására új fajokkal gazdagodhatnak.

Deli Tamás Praecarpathicum koncepciójának a szellemében a Fekete-Körös hullámtekrét és közvetlen környékének egyes jól elhatárolható területeit fluktuációs foltoknak tekintjük. Elképzeléseink szerint a Belényesi-medencét és az Alföldet összekötő Pontoskő-Borzi-szoros lehet a fluktuációs övezet mai határa.

A Fekete-Körös szabályozását megelőzően az exklávékat magában foglaló fluktuációs övezet határa a mainál nyugatabbra helyezkedett el az akkor még erdősültebb Alföldön. Az erdős-mocsaras tájforma uralkodó jellegét az I. katonai (Josefianus) felmérés 4 lapjából (XXIII.: 26–27. és XXIV.: 26–27.) összeállított, és a jobb megértés céljából helységnévtárral ellátott térkép is bizonyítja (6. ábra). A térkép az 1780-as évek elején készült és megközelítőleg 1: 220 000 méretarányú. A Fekete- és a Fehér-Körös által közrefogott erdősült terület, az Erdőhát maradványa is látható a térképen. A megyéket (Arad, Békés, Bihar) elválasztó, megközelítőleg egyenes szakaszokból álló megyehatár jól megkülönböztethető a Bélzerénd – Nagyzerénd – Ant – Doboz irányába meanderező Fekete-Köröstől. Békés és Bihar megyék határa Ant és Sarkad alatti szakaszon együtt fut a Fekete-Körössel. A Fehér-Körös jóval fejletlenebb kanyarulatokkal tart Gyulavarsánd – Gyulavári – Gyula – Békés irányába.

Az összefüggő tölgy-köris-szil erdőség egykoron Sarkadig terjedt, ahol a török hódoltság idején még medve is tanyázott⁸. Az összefüggő erdőségben kialakított tisztásokat szállták meg Tözmiske, Bélzerénd, Tamásda, Nagyzerénd, Feketegyarmat és Ant első telepesei. E falvak közül csupán Bélzerénd neve utal arra, hogy egykoron a települést erdőrengeteg vette körül.

A XIX. századi folyószabályozásokon kívül a XX. századi politika is közrejátszott az erdőirtásban és az erdők eltűnésében. Románia ugyanis a trianoni határ melletti sávban kiirtotta az erdőket „védelmi” okokból.

A Fekete-Körös közel 21 km-es magyarországi szakaszát ma kísérő Mályvádi-, Sitkai- és Sarkad-Remetei-erdő tölgy-köris-szil erdőtagjai (1. ábra) csupán az egykori őserdő természet-közelinek titulált maradványai⁹.

A dolgozat következő részeiben Fekete-Körös völgy malakofaunájának és a folyó közelében fekvő ligeterdők összehasonlító malakofaunisztikai vizsgálatával szándékozunk bizonyítani, hogy napjainkra erősen megváltozott abiotikus viszonyok ellenére, ha igen korlátozottan is, de még működik a hydrochor szétterjedés a Fekete-Körösön.

IRODALOM

- BÁBA K. (1980): A csigák mennyiségi viszonyai a Crisicum ligeterdeiben. – A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 6.: 85–99.
- BÍRÓ, M. (1998): A Fekete-Körös menti erdők rövid tájtörténete. – Manuscriptum. Vácrátót.
- DELI, T. (1997): A Praecarpathicum fejlődése az Alföldön a teresztris Molluscafauna biogeográfiai és paleobiogeográfiai elemzése alapján. – Szakdolgozat. Debrecen.
- DOMOKOS, T. (1986): Faunatorténeti megjegyzés a *Helicigona banatica* (ROSSMÄSSLER) faj Fekete-Körös menti fosszilis előfordulásával kapcsolatban. – Környezet- és Természetvédelmi Évkönyv (Békéscsaba), 7.: 189–194.
- DOMOKOS, T. (1989): Doboz térségének csigái és kagylói. – A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 14.: 52–63.
- DOMOKOS, T. (1992): Javaslat a Sitkai-erdő egy részének védetté nyilvánítására (A *Hygromia kovaci* és a *Helicigona banatica* együttes előfordulása). – Malakológiai Tájékoztató 11.: 55–56.
- DOMOKOS, T. (1994): Javaslat Fekete-Körös egyik hullámtéri füzesének védetté nyilvánítására (A *Helicigona banatica* és *Vitrea crystallina* előfordulása). – Malakológiai Tájékoztató 13.: 57–59.
- DOMOKOS, T. (1996): Adatok a Dénesmajori-csigás-erdő malakofaunájához. A *Laciniaria plicata* (DRAPARNAUD, 1801) előfordulása. – Malakológiai Tájékoztató 15.: 41–43.
- DOMOKOS, T. – VARGA, A. (1994): Az uszadékokról, különös tekintettel a Drávából származó uszadék mollusca tartalmának vizsgálatáról. – Malakológiai Tájékoztató, 13.: 67–79.
- HUSZÁR, M. (1823): Vízrajzi értekezés. – In: Huszár Mátyas leírása a Körösvidékről (szerk.: Kósa Ferenc – 1985), 21–51. Gyula.
- JAKAB, S. (1997): The geography of Körös/Criş river system. – In: Tiscia monograph series (Szerk.: Sárkány-Kiss, A. & Hamar, J). 37–45. Szolnok-Szeged-Târgu Mureş.

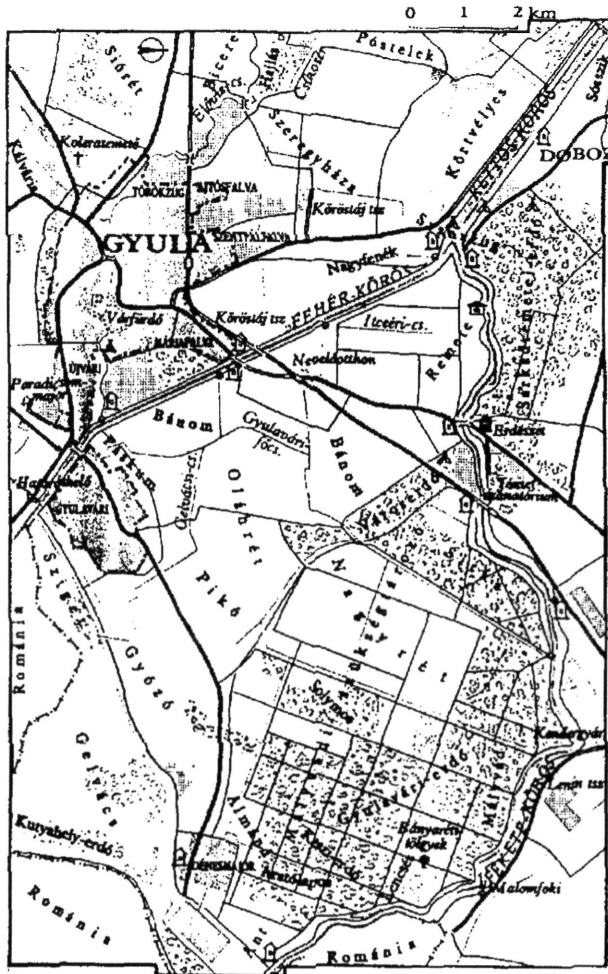
⁸ Bíró M., 1998.

⁹ Bíró M., 1998.

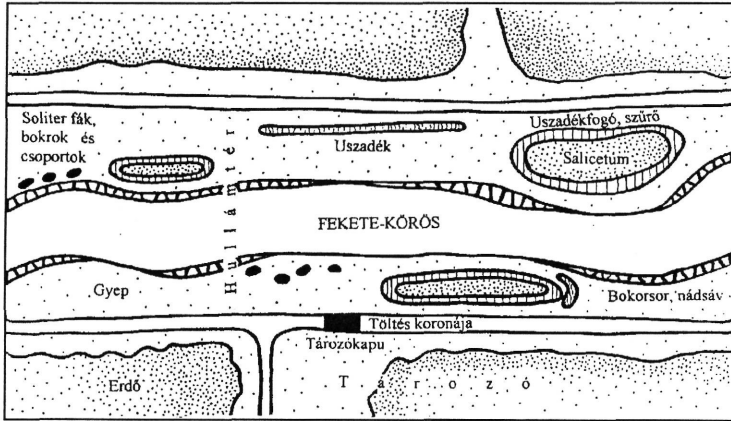
- KONDORNÉ SZENKOVITS, M. – BARTA, T. (1994): Fás biotoprendszerek jelentősége mezőgazdasági környezetben. – In: Az „alföldi út” kérdőjelei (szerk.: Tímár, J.). 122–127. Békéscsaba.
- KOVÁCS, GY. (1980): Békés megye Mollusca faunájának alapvetése. – A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 6.: 51–83.
- KOVÁCS, GY. – DOMOKOS, T. (1987): Újabb adatok Békés megye Mollusca faunájához. – Malakológiai Tájékoztató 7.: 23–28.
- MOLNÁR, ZS. – BÖLÖNI, J. – FORGÁCS, B. (1998): A Fekete- és a Fehér-Körös menti keményfás ligeterdők történeti, erdészeti és botanikai értékelése, jövőbeni természetvédelmi kezelésének koncepciója. – Manuscriptum. Vácrátót.
- PINTÉR, L. – RICHNOVSZKY, A. – S. SZIGETHY, A. (1979): A magyarországi recens puhatestűek elterjedése. – SOOSIANA (Suppl. I.).
- PINTÉR, L. – S. SZIGETHY, A. (1979): Die Verbreitung der rezenten Mollusken Ungarns: Neunachweise und Berichtigungen. I. Magyarországi recens puhatestűek elterjedése: Kiegészítések és helyesbítések. I. – SOOSIANA, 7.: 97–108.
- PINTÉR, L. – S. SZIGETHY, A. (1980): Die Verbreitung der rezenten Mollusken Ungarns: Neunachweise und Berichtigungen. II. Magyarországi recens puhatestűek elterjedése: Kiegészítések és helyesbítések, II. – SOOSIANA, 8.: 65–80.
- SÁRKÁNY-KISS, E. et al. (1999): A Körösök természeti állapota – In: Fluvii Carpatorum. Körösmedence folyóvízgyeinek természeti állapota – (szerk. Sárkány-Kiss, E. – Sírbu, I. – Kalivoda, B.). 166–171. Szolnok-Târgu Mures.
- SOÓS, L. (1943): A Kárpát-medence Mollusca-faunája – In: Magyarország természetrajza, I., Állattani rész. Budapest.
- SOÓS, L. (1959): Csigák II. – In: Magyarország állatvilága, XIX.3. (szerk.: Székessy, V.). Budapest.
- VARGA, A. (1980a.): Vásárhelyi István gyűjteménye a Herman Ottó Múzeumban I. – Herman Ottó Múzeum Közleményei, XIX. kötet: 375–390.
- VARGA, A. (1980b.): Vásárhelyi István gyűjteménye a miskolci Herman Ottó Múzeumban II. (Mollusca-Puhatestűek). – Fol. Hist.-nat. Mus. Matr., 6.: 147–158.
- VARGA, A. (1981): Vásárhelyi István gyűjteménye a miskolci Herman Ottó Múzeumban III. (Mollusca-Pisces). – Fol. Hist.-nat. Mus. Matr., 7.: 71–79.
- VARGA, A. (1985): Vásárhelyi István gyűjteménye a miskolci Herman Ottó Múzeumban IV. (Mollusca-Puhatestűek). – Fol. Hist.-nat. Mus. Matr., 10.: 53–60.

ÁBRÁK

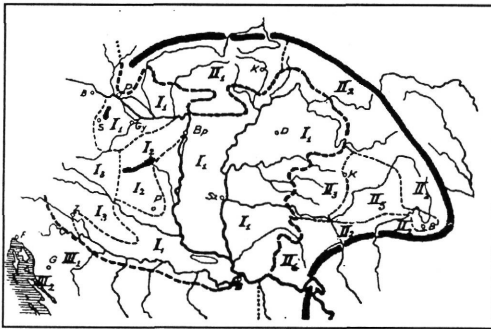
1. *ábra:* A Fehér- és a Fekete-Körös az országhatártól és a Kettős-Körös a dobozi hídig (Baukó T. nyomán).
2. *ábra:* A Fekete-Körös tájelemeinek elhelyezkedése sematikus rajzon
3. *ábra:* A Kárpát-medence állatföldrajzi felosztása a puhatestűek elterjedése alapján (Soós L. 1943.).
 - I: Pannonicum
 - I₁: Nagy-Alföld és a Kis-Alföld területe
 - I₂: Dunántúli-középhegység, a Mecsek és a Somogyi-dombság területe
 - I₃: Alpokalja, az Őrség, a Zalai-dombság területe (Noricum, Praenoricum)
 - II: Carpathicum
 - II₁: Északi-Kárpátok és az Északi-középhegység területe
 - II₂: Keleti-Kárpátok területe
 - II₃: Bihar-hegység területe
 - II₄: Bánság
 - II₅: Erdélyi-medence
 - III: Illyricum
 - III₁: Horvátország hegyvidéki területe
 - III₂: Horvátország tengerparti sávja, Dalmácia területe
4. *ábra:* A fluktuációs övezet modellje egy erdőlakó csigaközösség esetében (Deli T. 1997 után)
 1. összefüggő area
 2. exklávék (area diszjunkciók)
 3. fluktuációs övezet
 4. a legtávolabbi fluktuációs foltok a folyók mentén
5. *ábra:* A Praecarpathicum részei a Magyar Nagyalföldön (Deli T. 1997 után).
6. *ábra:* Az 1780-as évek elején készült I. katonai (Josefianus) felmérés négy lapjának egyesítésével nyert térkép. A megyék határvonalának a kerettel alkotott metszéspontját és a három megye (Arad, Békés, Bihar) találkozási pontját fekete pont jelzi.

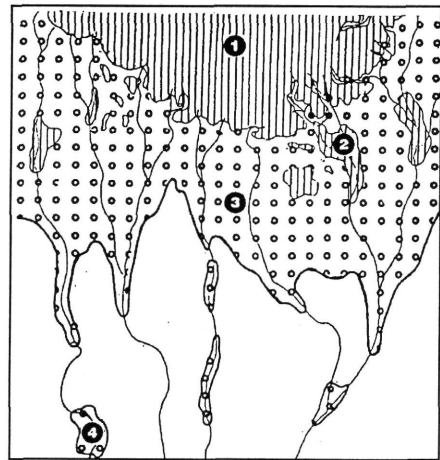
1. ábra

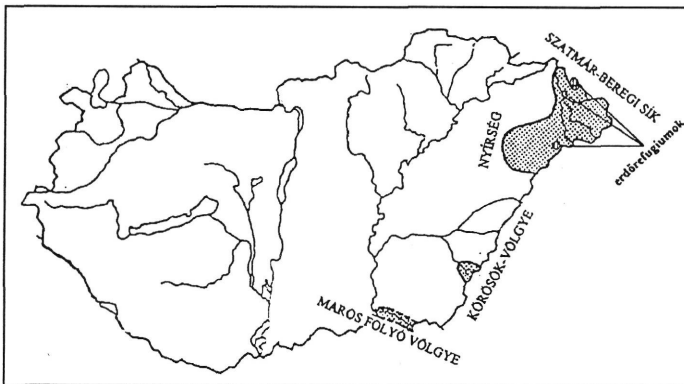
2. ábra

3. ábra

4. ábra

5. ábra

6. ábra

A Fekete-Körös völgy magyar szakaszának szárazföldi malakofaunája I.

Fajnév	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12
<i>Acanthinula aculeata</i> (O. F. Müller)	—	—	—	8	—	—	—	—	+	—	—	—
<i>Aegopinella minor</i> (Stabile)	—	—	—	9	20	+	—	—	—	+	+	+
<i>Carychium minimum</i> O. F. Müller	1	—	116	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Ceciloides acicula</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—	—
<i>Cepaea vindobonensis</i> (Férussac)	58	9	—	—	—	—	—	+	—	+	—	—
<i>Chondrula tridens</i> (O. F. Müller)	—	40	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Cochlicopa lubrica</i> (O. F. Müller)	—	41	9	—	1	+	+	+	—	+	—	—
<i>Cochlicopa lubricella</i> (Porro)	—	—	1	15	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Cochlodina laminata</i> (Montagu)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
<i>Deroceras agreste</i> (Linné)	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Helix lutescens</i> Rossmässler	34	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Hygromia kovacsi</i> Varga et Pintér	—	—	—	12	28	+	+	+	—	+	+	++
<i>Monacha cartusiana</i> (O. F. Müller)	19	24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Nesovitrea hammonis</i> (Ström)	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Perforatella rubiginosa</i> (A. Schmidt)	—	35	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Punctum pygmaeum</i> (Draparnaud)	—	1	—	3	8	—	—	+	—	—	—	—
<i>Pupilla muscorum</i> (Linné)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
<i>Succinea oblonga</i> Draparnaud	—	5	3	—	—	—	+	+	+	+	—	++
<i>Vallonia costata</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
<i>Vallonia pulchella</i> (O. F. Müller)	3	42	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Vertigo antivertigo</i> (Draparnaud)	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Vertigo pygmaea</i> (Draparnaud)	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Vitrea crystallina</i> (O. F. Müller)	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Vitrina pellucida</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	5	+	—	—	—	+	—	—
<i>Zonitoides nitidus</i> (O. F. Müller)	—	14	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összefajszám	6	12	10	5	6	4	3	5	2	6	2	6

1. táblázat: A Fekete-Körös völgyére vonatkozó kvantitatív és kvalitatív irodalmi adatok

1. Vásárhelyi István adatai: Gyula /52., 59., 60./; 2.-5.: Kovács Gyula adatai: 2.-3.: Gyula, József A. Szanatórium, hullámtér / 60. 03. 13. ill. 62. 06. 24./, 4.: Sarkad, Mályvádi erdő, akácós, mentett / 63. 07. 05./, 5.: Gyula, Városerdő, akácós, mentett /75. 07. 25./; 6.-11.: Bába Károly adatai: 6.: Gyula, Majális-erdő, mentett /73. 08. 22./, 7.: Gyula, Városerdő, mentett /73. 08. 24./, 8.: Gyulavári, 17/A, mentett /73. 08. 24./, 9.: Mályvád, 24/A, mentett /73. 08. 24./, 10.: Bányarét, mentett /73. 08. 24./, 11.: Sarkad, 27/A, mentett /73. 08. 25./; 12.: Podani János adatai: + Gyulavári, Mályvádi-erdő (79.), ++ Gyula, Bányarét (79.)

Fajnév	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.
Arion circumscriptus Johnston	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Arion subfuscus (Draparnaud)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Bradybaena fruticum (O. F. Müller)	1	10	—	1	—	1	16	—	1	—	—	—	—	—	—
Carychium minimum O. F. Müller	36	5	12	29	—	—	10	34	—	23	1	1	—	—	—
Carychium tridentatum (Risso)	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Cecilioides acicula (O. F. Müller)	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Cepaea vindobonensis (Férussac)	2	—	—	—	—	1	—	3	—	—	—	—	—	—	—
Chondrula tridens (O. F. Müller)	—	—	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—	11	—	—
Clausilia pumila C. Pfeiffer	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Clausiliidae indet.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Cochlicopa lubrica (O. F. Müller)	251	30	20	23	—	12	121	133	5	6	9	3	17	42	—
Deroceras laeve (O. F. Müller)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	+	—
Deroceras reticulatum (O. F. Müller)	—	1	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	+	1
Euconulus fulvus (O. F. Müller)	6	—	—	5	—	2	1	6	—	4	1	1	—	1	—
Helicigona banatica (Rossmässler)	—	35	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Helix lutescens Rossmässler	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Helix pomatia Linné	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Laciniaria plicata (Draparnaud)	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Limax cinereoniger Wolf	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Limax flavus Linné	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Monacha cartusiana (O. F. Müller)	20	2	—	+	—	1	—	549	4	—	2	—	5	1	—
Nesovitrea hammonis (Ström)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Oxyloma elegans (Risso)	—	—	—	1	2	—	—	2	1	—	4	11	1	—	—
Perforatella rubiginosa (A. Schmidt)	94	3	6	52	9	31	9	85	14	30	14	5	27	13	—
Punctum pygmaeum (Draparnaud)	3	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Succinea oblonga Draparnaud	6	4	—	6	1	2	9	9	4	13	1	—	—	15	—
Truncatellina cylindrica (Férussac)	11	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Vallonia costata (O. F. Müller)	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vallonia pulchella (O. F. Müller)	408	4	3	17	3	25	74	1726	3	21	7	—	3	7	—
Vertigo pygmaea (Draparnaud)	69	—	—	—	—	—	—	82	—	—	—	—	—	—	—
Vitrea contracta (Westerlund)	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vitrea crystallina (O. F. Müller)	157	23	12	2	—	—	24	—	—	—	—	—	1	—	—
Vitrina pellucida (O. F. Müller)	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zonitoides nitidus (O. F. Müller)	155	15	4	83	24	24	20	154	4	65	21	30	11	17	—
Összefajszám	17	13	10	11	5	10	9	13	8	9	10	6	11	9	—

2. táblázat: A Fekete-Körös hullámtéréből gyűjtött malakofauna szárazföldi fajai 1986 és 1998 között /1–14.: Munkácsy Mihály Múzeum adatbázisa; 15.: Bába Károly írásbeli közlése az előforduló házatlan csigákról (1997–1998): Gyulavári, Dénesmajori-csigás-erdő, füzes, avar (B: 18. tkm)/

A gyűjtési helyek:

- 1.: Gyulavári, gátrézsű, uszadék (B: 19. tkm - 97. 02. 12.)
- 2.-3.: Gyulavári, Dénesmajori-csigás-erdő, füzes, avar (B: 18. tkm - 2.:96. 06. 01.; 3.: 96. 10. 02.)
- 4.: Sarkad, füzes, avar (J: 13. tkm - 94. 11. 10.)
- 5.: Gyulavári, Malomfok, bokros, avar (B: 10.5 tkm között - 92. 04. 30.)
- 6.: Gyulavári, Sítka, uszadék (B: 7. tkm - 94. 04. 16.)
- 7.: Gyulavári, füzes, avar (B: 6.5 tkm - 95. 04. 04.)
- 8.: Sarkad, a füzessel szemben, uszadék (J: 6.5 tkm - 95. 05. 25.)
- 9.: Gyulavári, tározókapu, bokros, avar (B: 6. tkm - 93. 04. 09.)
- 10.: Sarkad, Remetei közúti híd, füzes, avar (J: 4. tkm - 94. 11. 03.)
- 11.: Sarkad, Gálosi kanyar, uszadék (J: 3. tkm - 94. 11. 03.)
- 12.: Gyula, detritusz (B: 1.2 tkm - 95. 04. 22.)
- 13.: Sarkad, Szanazug, gátrézsű, uszadék (J: 0.5 tkm - 86. 04. 12.)
- 14.: Gyula, Szanazug, facsoport, avar (B: 0.2. tkm - 95. 04. 22.)

(A folyó bal (B) illetve a jobb (J) partján található gyűjtőhely.)

A Fekete-Körös völgy magyar szakaszának szárazföldi malakofaunája I.

Fajnév	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
<i>Acanthinula aculeata</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	3	7
<i>Aegopinella minor</i> (Stabile)	5	20	—	—	—	—	13	—	1	21	55	9	4	4	31	36
<i>Arion circumscriptus</i> Johnston	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
<i>Bradybaena fruticum</i> (O. F. Müller)	1	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Carychium minimum</i> O. F. Müller	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—
<i>Carychium tridentatum</i> (Risso)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	44
<i>Cepaea vindobonensis</i> (Férussac)	1	1	5	6	4	—	—	1	—	14	—	—	—	—	—	—
<i>Cochlicopa lubrica</i> (O. F. Müller)	—	35	—	—	—	52	2	13	—	15	544	137	3	19	42	14
<i>Deroceras reticulatum</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Euconulus fulvus</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
<i>Euomphalia strigella</i> (Draparnaud)	—	—	1	15	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Helicigona banatica</i> (Rossmässler)	—	—	—	—	114	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Helix lutescens</i> Rossmässler	3	—	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Helix pomatia</i> Linné	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Hygromia kovacsi</i> Varga et Pintér	188	168	42	6	—	32	51	47	4	24	85	64	2	20	33	52
<i>Limax maximus</i> Linné	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Limacidae	1	5	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
<i>Monacha cartusiana</i> (O. F. Müller)	1	—	—	—	—	—	—	1	—	4	—	—	—	—	—	—
<i>Nesovitreia hammonis</i> (Ström)	—	—	—	—	—	16	—	—	—	—	—	32	1	5	—	—
<i>Perforatella rubiginosa</i> (A. Schmidt)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	—	—	—
<i>Punctum pygmaeum</i> (Draparnaud)	1	21	5	2	—	9	—	8	—	6	29	8	—	48	10	12
<i>Succinea oblonga</i> Draparnaud	2	—	—	18	—	8	—	3	—	6	46	165	3	15	—	—
<i>Truncatellina cylindrica</i> (Férussac)	—	36	81	—	—	13	—	59	—	1	78	10	—	48	—	—
<i>Vallonia costata</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	1
<i>Vallonia pulchella</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	—	9	—	15	—	—	—	15	—	—	—	—
<i>Vitrina pellucida</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	—	63	—	26	2	67	13	21	—	13	18	29
<i>Zonitoides nitidus</i> (O. F. Müller)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	39	2	35	1	—	—
Összfajszám	9	8	7	7	4	8	5	9	4	11	9	11	7	10	8	9

3. táblázat: A Fekete-Körös mentett oldali erdeiben gyűjtött malakofauna szárazföldi fajai 1987 és 1998 között /1-14.: Munkácsy Mihály Múzeum adatbázisa;

A gyűjtési helyek:

- 1.: Gyulavári, Lencsés, 53/B, nyáras, avar (B: 17 tkm - 98. 06. 06.)
- 2.: Gyulavári, Mályvád, 33/A, tölgyes, avar (B:16.5 tkm - 98. 06. 06.)
- 3.: Gyulavári, Sitka, 1/Acsatomapart, csalános avar (B: 9.25 tkm - 98.06.22)
- 4.: Gyulavári, Sitka, 126/A, tölgyes, avar (B: 9 tkm - 98. 06. 22.)
- 5.: Gyulavári, Sitka, 129., bodzás avar (B: 7.5 tkm között - 95. 06. 19.)
- 6.: Gyula, Városerdő, 151/A, nyáras, avar (B: 5.75 tkm - 95. 05. 17.)
- 7.: Gyula, Városerdő, 151/B, tölgyes, avar (B: 5.75 tkm - 95. 04. 04.)
- 8.: Gyula, Városerdő, 152/A, akácós, avar (B: 5.75 tkm - 95. 04. 04.)
- 9.: Sarkad, Lugosi-erdő, tölgyes, avar (J: 6 tkm - 95. 05. 25.)
- 10.: Sarkad, József A. Szanatórium, Holt-Fekete-Körös, tölgyes, avar (J: 5-6 tkm - 95. 05. 25.)
- 11.: Sarkad, Remetei-erdő, Somos, holtág K-i oldala, tölgyes-bodzás, avar (J: 2.5 tkm - 92. 05. 17.)
- 12.: Sarkad, Remetei-erdő, Somos, holtág Ny-i oldala, nyáras, avar (J: 2.25 tkm - 93. 05. 15.)
- 13.: Doboz, Holt-Fekete-Körös, Kis-Varjús (J: - 87. 05. 19.)
- 14.: Doboz, Nagy-Varjús, Holt-Fekete-Körös, tölgyes, avar (J: - 87. 05. 19.)
- 15.: Doboz, Kispál-zug, Holt-Fekete-Körös kiszáradt medre, avar (J: - 87. 07. 31.)
- 16.: Doboz, Fűzkert, Holt-Fekete-Körös kiszáradt medre, akácós, avar (J: - 87. 07. 31.)

(A folyó bal (B) illetve a jobb (J) partján található gyűjtőhely.)

**Terrestrial malakofauna of the Hungarian section
of the Fekete-Körös Valley I**

(Research history and animal geographical classification)

– József Lennert and Mrs. József Répási –

Résumé

The study presents the research history of the terrestrial malakofauna of the 20,5 kilometres long Hungarian flood-plain of the Fekete-Körös and its animal geographical classification.

The basic survey of the Mollusca fauna in the Körös Region was carried out by Gyula Kovács in the 60s-70s. Károly Bába, Tamás Domokos, János Podani and András Varga also contributed to the further examination of snail fauna. As the result of the researches until 1980 the presence of 25 species, until 1998 37 species rose to notice from the Fekete-Körös Valley. Three tables of study contain the faunistic results.

In the spirit of the Praecarpaticum conception of Tamás Deli the valley of the Körös Rivers includes more spots of the fluctuation zone of the Praecarpaticum. Disruption of the fluctuation zone into spots can be ascribed to impact of the land-transforming activities of man in the 18th-20th century.

Translated by Attila B. Kis

Mrs. József Répási
Szarvas
Malom Street 19/b.
5540

József Lennert
Munkácsy Mihály Museum
Széchenyi Street 9
5600

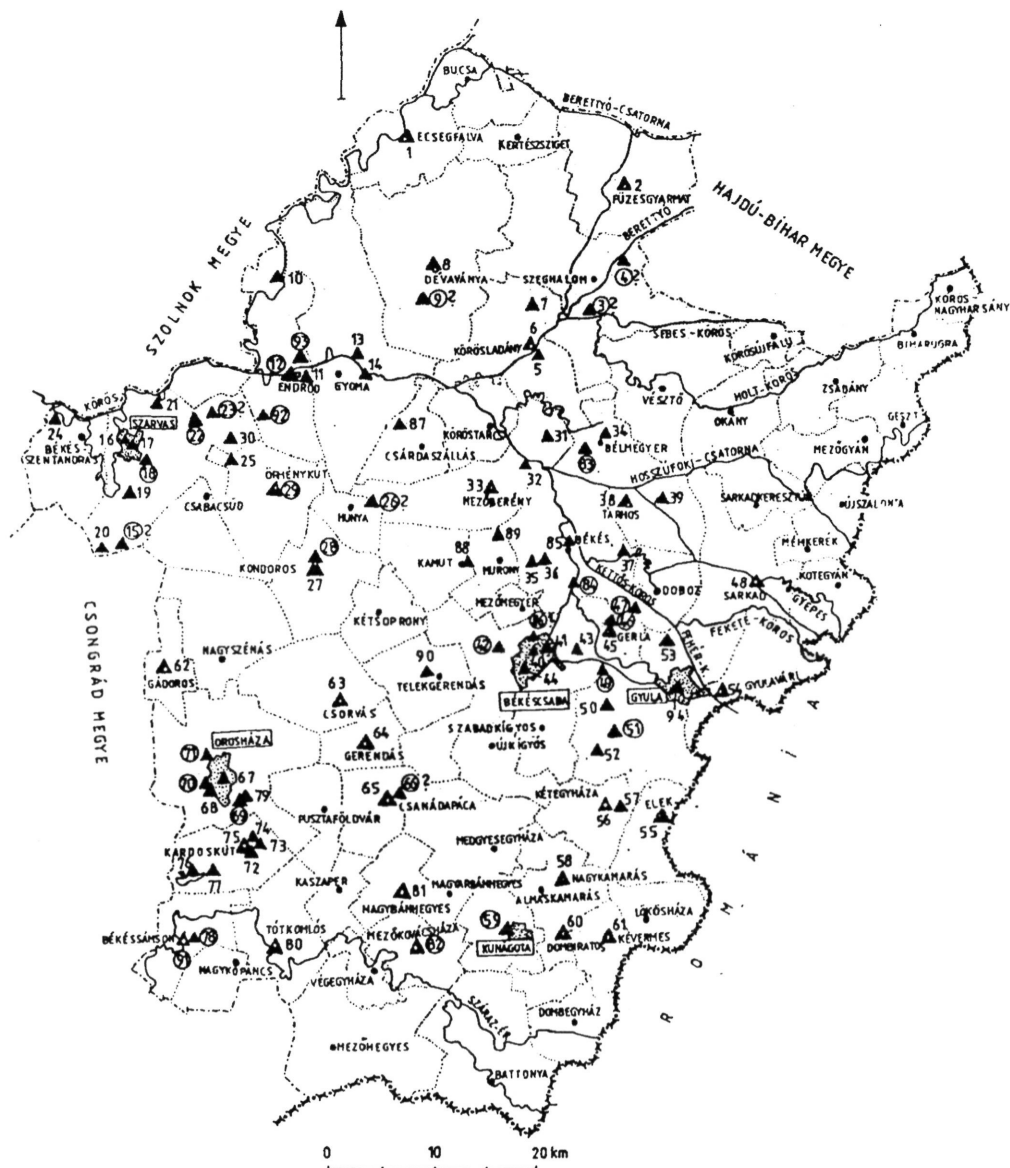
AVAR LOVAS SÍROK BÉKÉS MEGYE ÉSZAKI TERÜLETÉN

– Juhász Irén –

Dolgozatomban az általam feltárt avar temetők lovas temetkezéseit vettem vizsgálat alá. A lelőhelyek a következők: Endrőd – Kecskészug, Orosháza – Béke Tsz, Orosháza – bónumi téglagyár, Szarvas – 68. sz. lelőhely, Szarvas – 75. sz. lelőhely. Ezek a temetők a megye területének északi harmadában helyezkedtek el. A 958 feltárt avar sír között mindössze 45 lovas temetkezés volt, de e temetkezési forma, majdnem minden változata jelen volt.

Az egész ló eltemetése esetén öt változat, a részleges ló temetésnél kettő, valamint jelképes lótemetés volt megfigyelhető. A temetések ideje az egész avar kort magába foglalja.*

* Ezúton köszönöm Lőrinczy Gábornak lektori és Gábor Gabriellának rajzolói, szerkesztői munkáját.

Avar kori temetkezések Békés megyében
 (▲ általános temetés (18) lovas temetés)

1. Ecsegfalva, Belterület
2. Füzesgyarmat, Téglagyári agyagbánya
3. Szeghalom, Kovács-halom
4. Szeghalom, Berettyó-hullámtér
5. Körösladány, Körös part
6. Körösladány,
7. Körösladány, Dózsa Tsz
8. Dévaványa, Szederkert
9. Dévaványa, Köleshalom
10. Endrőd, Udvarnok
11. Endrőd, Körös alatti átvágás
12. Endrőd, Doboskert
13. Gyoma, Nagyszirt
14. Gyoma, Torzsás-zug
15. Szarvas, Káka
16. Szarvas, Belterület
17. Szarvas, Régi piac
18. Szarvas, 68. lelőhely
19. Szarvas, Bezinai szőlők
20. Szarvas, Kákapuszt
21. Szarvas, Halásztelek
22. Szarvas, 75. lelőhely
23. Szarvas, Változó-dűlő
24. Békésszentandrás, Mogyorós-halom
25. Örménykút, Décsi Telekhalom
26. Hunya, Timár homokbánya
27. Kondoros, Gépállomás
28. Kondoros, Újtemető
29. Örménykút, Kultúrház
30. Szarvas, HAKI-tavak
31. Mezőberény,
32. Mezőberény, Körös híd
33. Mezőberény, Régi Tót temető
34. Bélmegyer, Szalkai tanya
35. Békés, Hidashát
36. Békés, Ludad
37. Békés, Rosszterdő
38. Tarhos,
39. Békés, Vizesbánom
40. Békéscsaba, Jókai utca
41. Békéscsaba, Posta palota
42. Békéscsaba, szarvasi és csorvási útelágazás
43. Békéscsaba, repülőtér
44. Békéscsaba, Szabadság Tsz központ
45. Gerla, Gerlai Tsz
46. Gerla, Szakács föld I.
47. Dobo, Marói erdő
48. Sarkad,
49. Békéscsaba, Fényes
50. Gyula, Pejré
51. Gyula, Szentbenedek
52. Gyula, Szabadka
53. Gyula, a várostól É-ra
54. Gyulavári, Belterület
55. Elek, Kispél
56. Kétegyháza,
57. Kétegyháza,
58. Nagykamarás,
59. Kunágota,
60. Dombiratos,
61. Kevermes, Homokbánya
62. Gádosor,
63. Csorvás,
64. Gerendás,
65. Csanádapáca,
66. Csanádapáca,
67. Orosháza, Belterület
68. Orosháza, Dénes téglagyár
69. Orosháza, Aradi út
70. Orosháza, Bónumi téglagyár
71. Orosháza, Béke Tsz homokbánya
72. Kardoskút, 613. sz. tanya
73. Kardoskút, Molnár Zsolt tanya
74. Kardoskút, Cinkus 351. sz. tanya
75. Kardoskút, Dénes Sándor tanya
76. Kardoskút, Fehértó
77. Kardoskút, 364. sz. tanya
78. Békéssámson, Gyulamező
79. Orosháza, Szíkhát
80. Tótkomlós,
81. Nagybánhegyes,
82. Mezőkovácsháza, Új Alkotmány Tsz
83. Bélmegyer, Csömöki domb
84. Békés, Csatárkert
85. Békés, Fötér
86. Békéscsaba, Homokbánya
87. Csárdaszállás, Félhalom
88. Kamut, Vágóhíd
89. Murony, Soványhát
90. Telekgerendás,
91. Békéssámson, Móricz Zsigmond utca
92. Endrőd, Bacsa lapos
93. Endrőd, Kecskészug
94. Gyula, Dobos István utca

Egész ló eltemetése

1. Egész ló és emberi váz egy sírban, egymás mellett

Ez a típusú lovas temetkezés megtalálható az Orosháza – bónumi téglagyári avar temetőben, 5 esetben¹ (*I. térkép*).

33. sír: Férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK. Sírméret: 220 x 220 cm. Koporsós. A ló és az embercsontok egymásba voltak keveredve a sírgödörben, pontos helyzetüket nem lehetett megállapítani. A sírgödör mérete alapján feltehetően egymás melletti temetés volt. A szét-szórt leletek az egész gödröt kitöltötték. Mell.: különböző méretű, ácskapocs formájú *koporsókapcsok*, *bronzcsat* töredéke, *vastőr* darabjai, ólombetétes, öntött bronz *szíjvég* maradványa palmettás előlappal, patkó alakú *lyukvédő*.

48. sír: Férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 36°. Sírméret: 100 x 255 cm. A férfi csontvázának egy darabja sem volt a helyén, a *lócsontok* a sírgödör DK-i végében voltak, pontos helyzetüket nem lehetett megállapítani. Melléklet nincs.

212. sír: Férfi. T.: ÉNy–DK 64°. Sírméret: 90 x 245 cm, m: 170 cm, csvh: 167 cm. A férfi háton fekvő, nyújtott helyzetben, a ló a jobboldala mellett baloldalára fektetve volt. A ló koponyája függőlegesen, kissé távolabb feküdt az emberi koponyától. Olyan helyzetben feküdt a két váz, mintha a lovat tették volna először be a sírba és utána a férfit a ló hasa mellé. Egyforma tájolásban feküdtek. Mell.: csak a férfinál, a medencecsont feletti csigolyán szögletes *bronzcsat*, a jobb medencelapát felett két *vascsat* töredékei. A sír különböző pontjain, különböző méretű *vaskapcsok*.

231. sír: Férfi. T.: ÉNy–DK 41°. Sírméret: 180 x 250 cm, m: 200 cm, csvh: 180 cm. A férfi jobboldala mellett találtuk, az ellentétes tájolásban, a jobboldalára fektetett *lovat* (*I. t. 1.*) A lóváz lábcsontjai a törzs alá voltak húzva, erősen behajlított helyzetben. A ló fogai között egyenes, vas pofarudas *zabla*, az egyenes talpvasú *kengyelpár* közül az egyik a gerinc fölött, a másik a ló hasa alatt volt, ugyanitt *hevedercsat*. A férfit koporsóba temették, a váz felett voltak az ácskapocs formájú *vaskapcsok*. A medence vonalában öntött, bronz övveretek: *bronzcsat*, 4 *lyukvédő*, *övbújtató*, 6 *csüngős*, *griffes veret*, 4 *bronzlemezke*, *függesztő*, és a griffes-indás *nagyszíjvég*. A *vastőrt* a jobb combcsont mellett belül, a *vascsatot* a bal combcsont mellett találtuk.

L. sír: Férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK. m: 255 cm. Koporsós. Az embercsontok mellett semmilyen lelet nem volt, a csontokat nemcsak a korabeli bolygatás, hanem az agyagszedő gép is összetörte. A ló a jobboldalára volt fektetve, DK–ÉNy tájolással (*9. t. 1.*) Mell.: a koponya mindkét oldalán egy-egy bronz *falera* (*9. t. 2.*) volt.² A csontok között *vascsat*, *kengyelpár*, befele domborodó talpvassal és *zabla* töredéke.

Kiss Attila³ foglalta össze az avar kori lovastemetkezések változatait és eszerint csoportosítva a fent ismertetett lovassírokat: az I. csoportba sorolható a 231. és az L. sír, és a sírméret alapján a 33. A II. csoportba a 212. sír azonos tájolású vázak alapján. A 48. sírt nem lehet értékelni az erős bolygatottság miatt. A temetőtérkép tanúsága szerint (*I. térkép*) a 33., 48., 231. és L. sírok egy-egy csoport közepe táján helyezkednek el, ugyanis a temetőben csoportos temetkezés figyelhető meg.

¹ Juhász, 1995. 15–70.

² Juhász, 1989. 541–543. és 1995. XIV. és XXX. t.

³ Kiss, 1962. 153–160.

A fentiekből kitűnik, hogy a lovas sírokban kevés lószerszám volt, ezeket a zabla, kengyel, hevedercsat képviselte. Egyetlen sírban találtunk díszes kantárveretet, az L. sír falerapárját, melyek kiemelkedően szép ötvösmunkák (9. t. 2.).⁴ A két oroszlanos falerának kitűnő párhuzamait közölte Trugly Sándor a Komárom – Hajógyári (Szlovákia) temető 103. sírjából.⁵ A zablák igen rossz állapotban maradtak meg, így típusukat nem lehet biztonsággal meghatározni. Kengyel két sírban, a 231-ben és az L-ben volt, mindkét pár a nyújtott típust képviseli. E kengyeleket a szakirodalom a jellegzetes késő avar tárgyak közé sorolja.⁶ A lovakkal eltemettek övdíszei alapján megállapítható, hogy ebben a temetőben az egész ló és ember egy sírba, egymás mellé temetésének szokása a késő avar kor egyik jellegzetes temetési módja.

2. Egész ló és emberi váz egy sírban, egymás felett

Ez a típusú lovas temetkezés megtalálható az Orosháza – bónumi téglagyári temetőben 2 esetben és a Szarvas – 68. sz. lelőhelyen 1 esetben.

Orosháza–bónumi téglagyár (1. térkép):

66. sír: Nő. T.: ÉNy–DK 45°. Sírméret: 95 x 250 cm, m: 155 cm, csvh: 153 cm. Az emberi csontváz felett a felszíntől 85–112 cm mélységben két teljes lóváz feküdt. A kis-méretű sírgödörbe szinte be voltak gyömöszölve, annak ellenére, hogy ebben a mélységben kissé kiszélesedett a sírgödör. (10. t. 1.). A lócsontok egymásba voltak roskadva: a két lókoponya alapján ellentétes irányba voltak fektetve. A sír ÉK-i sarkában fekvő lókoponya orrcsontjával É-nak, a másik orrcsontjával DK-nek nézett. Melléklet csak a háton fekvő női csontváz mellett volt. Mell.: bronz karika *fülbevaló*, 5 apró *bronzgyöngy*, 4 *vaskés*, 2 nyitott, *bronzkarperec*. A sír DK-i sarkában kisebb *állatcsontjai*.

106. sír: Férfi. T.: ÉNy–DK 35°. Sírméret: 115 x 210 cm. A váz felett 20 cm-re teljes lócsontváz feküdt. A férfi bal alkarcsontjai a medencére hajlítva. A ló ellentétes tájolásban volt a férfival és a jobboldalára volt fektetve, semmilyen lószerszámot nem találtunk. Mell.: a férfinál *vascsat*, *állatcsontok*.

Szarvas – 68. sz. lelőhely (4. térkép):

23. sír: Ad. férfi. T.: ÉNy–DK 23°. Sírméret: 80 x 270 cm, m: a férfi 150 cm, a ló 110 cm, csvh: 175 cm. Bolygatott. A férfi és a ló egy sírgödörben egymásra temetve: felül a ló DK–ÉNy tájolással, baloldalán fektetve, begyömöszölve a szűk sírba, a koponya levágva és betéve a nyak helyére. A lócsontok között égett földmorzsák sok faszénnel és a feldúlt hasi részen *vascsat* volt. A férfi csak medencétől lefele in situ. Mell.: derekán öntött, bronz kerekfejű szegecs formájú *veretek*, hármassorokat lehetett rekonstruálni. Három *vascsat* és egy kés tartozott még a leletek közé. A *zablát* az ember lábcsontjain keresztül téve találtuk, egyenes pofarúddal, nagyméretű oldalkarikával. A pofarúd a karikák kap-

⁴ Juhász, 1989. 4: 541–543.

⁵ Trugly, 1991. 259., 261. és 1993. 194. old. 9. ábra. VII–VIII. és LVIII. t.)

⁶ Hampel, 1905. I. 228–231; III. 146., Csallány, 1958. XXI. t. II., Kovrig, 1975. 195–196., Kiss, 1977. 56.

csolódásánál kiszélesedik és két részből kovácsolt rúdvég egy-egy szegeccsel van összefogva, a nagyobbik karikán tekerceslés nyoma látható.

Ez a sír a temető olyan részén feküdt, ahol a környezetében közép avar leleteket tartalmazó sírok voltak, a soros temetés ellenére egy kisebb család feje lehetett ebbe a sírba temetett férfi.

Az eddig bemutatott lovastemetkezések sorában a legérdekesebb az orosházi temető 66. sírja, melyben két, egymással ellentétesen fektetett ló volt a nő csontváza felett. Itt lényegében két lóval történt temetésről van szó. Ez ritkán előforduló típus, mégpedig női sírban. E szokással több kutató behatóan foglalkozott.⁷

3. Egész ló és emberi váz külön sírban, ellentétes tájolással

Ennek a temetési formának két változata ismert a vizsgált területen. Egyik, amikor közvetlenül egymás mellett van a két sír, a másik, amikor nagyobb távolságra vannak egymástól. Ilyen temetkezési formát találtunk Endrőd – Kecskészug, Szarvas – 75. és Szarvas – 68. számú lelőhelyeken.

Amikor nagyobb távolságra van két sír egymástól meg kell keresni hozzá az embersírt, ami általában övveretes. A szakirodalomban közölt úgynevezett magányos lósír véleményem szerint nem mindig lehet az. Erre magam is akkor jöttem rá, amikor a Szarvas – 75. sz. lelőhelyen végeztem a feltárást. Először arra gondoltam, hogy a megtalált lósír magányos, azonban a nagyobb felületek nyitáskor kiderült, hogy mindegyiknek megvan a „gazdája”.

Endrőd – Kecskészug:

15. sír: Ló. T.: DK–ÉNy. (D-től É felé keleti irányban 6'). Sírméret: 40 x 136 cm, m: 70–110 cm. Az igen kicsi gödörbe volt begyömészölve a fiatal ló, hason fekvé, koponyája jobbra néz (1. t. 3.). Mell.: a szájában egyenes oldalpálcás *zabla*, a tomporához közel az egyik *kengyel*, a másik a baloldalon a medencecsont első végénél volt. A kengyelek hurkosfülüek, de lapos, egyenes talpúak. Baloldalon a sírgödör falába szorulva élén állott a *hevedercsat*.

Ettől a sírtól nyugatra 140 cm távolságra feküdt a 14. számú sír, melyben övveretes férfi nyugodott, ellentétes tájolásban.

14. sír: Férfi. T.: ÉNy–DK 35°. Sírméret: 60 x 200 cm, m: 110 cm, csvh: 167 cm. Koporsós. Mell.: derekán vízszintes vonalban griffes-indás öntött, bronz *övveretek* (1. t. 2.) A sírgödör négy sarkában különböző formájú, méretű, szélességű gödrök voltak.

Szarvas – 75. sz. lelőhely: (3. térkép)

Az itt feltárt temetőben a 6., 36., 40a., 46., 47., 56., sírokban volt ló temetve. A temetőtérkép tanúsága szerint, a 6. sírhoz tartozhatott az az övveretes férfi, akinek a sírját a

⁷ Kovrig, 1960. 159; 1975. 221., 225–226; Bóna, 1979. 18., 21–22., 25.

csatorna kiásásakor 1964-ben vagy a bővítéskor 1973-ban teljesen megsemmisítették, de lehetett a gazda a közvetlenül mellette levő 83. sír is, amelyikbe nőt temettek. A 36. lósírhoz a 35. embersír, a 40a-hoz a 40., a 46-hoz a 44., a 47.-hez a 45., és az 56.-hoz az 53. vagy a 80. embersír. Ez utóbbi esetben két övveretes van a közelében, mivel a többinél mindig az ember jobboldala felől volt a lósír, ebben az esetben a 80. tartozhatott hozzá.⁸

6. sír: Ló. T.: DK-ÉNy. Sírmeret: sz: 80 cm, m: 120 cm. Csak a ló nyakcsigolyái, koponyája és az egyik mellső lábtöredékek maradtak meg a sírban, a többi az árokásó kiemelte. Mell.: a ló szájában *zabla*, a kantárszj helyén nagyon vékony bronzlemez *veretek* lenyomatait lehetett megfigyelni. A kidobott földben egy késő avar típusú *kengyel* töredéke volt.

83. sír: Nő. T.: ÉNy-DK 35°. Sírmeret: 60 x 220 cm, m: 240 cm. A koponyát a csatorna alján a gép elnyeste. Mell.: a nyakcsigolyákon dinnyemag alakú és aprószemű *gyöngyök*, a keresztcsont jobboldalán *vascsat*. A két sír között a távolság 40 cm.

36. sír: Ló. DK-ÉNy (D-től K-re 7°). Sírmeret: 50 x 170 cm, m: 130 cm. A ló hason fekszik, mellső és hátsó lábai a hasa alá hajlítva, koponya a DK-i sarok felé néz, nyaka S alakban függőlegesen lenyomva (2. t. 1.). Mell.: a szájában *zabla*, egykarikás csikó*zabla*. A lapockák alsó végénél, a nyakcsigolyákon vas *nyeregkáp*a borítás, oválisan patkó alakú, két lemezből áll, nagyfejű szegecsekkel összefogott. A *kengyelek* közül a jobboldali álló helyzetben a sír falához tapadva, a baloldali a nyakcsigolyák mellett. Mindkettő késő avar típusú, talpvasa befele domborodik, viszonylag nagyméretűek. A baloldali bordákon feküdt a *hevedercsat*, a jobboldalon egy *vaskarika*.

35. sír: Ad. férfi. T.: ÉNy-DK 38°. Sírmeret: 95 x 225 cm, m: 180 cm, csvh: 163 cm. Bolygatott. Mell.: a bal medencelapát felső élén *vascsat*.

A két sír közötti távolság 60–70 cm.

40a. sír: Ló. T.: DK-ÉNy (D-től K-re 6,5°). Sírmeret: 78–83 x 155 cm, m: 100 cm. Jobboldalára fektetve, a lábcsonkok a törzs alá hajlítva. Mell.: a ló szájában *zabla*, a *kengyelek* közül az egyik a jobboldalon a mellső lábakkal mellett, a másik a baloldalon ugyanitt, a *hevedercsat* a bal *kengyel* mögött. A lovon *kantár* és *hámveretek* is voltak, vékony bronzlemezről préselték, azonban teljesen megsemmisültek, csak rajzon lehetett rögzíteni őket (2. t. 2. és 10. t. 2. kép).

40. sír: Ad. férfi. T.: ÉNy-DK 41°. Sírmeret: 70–60 x 240 cm, ezen belül egy padkával lejjebb 47–60 x 200 cm, m: 200 cm. Mell.: a derekán felővezett helyzetben öntött, bronz *veretek*, a *csüngős veretek*, *kisszjvégek*, *nagyszjvég* indamotívumosak. A bal láb-szárcsonkok alsó harmadában *vaskapcsok* voltak.

A két sír kivételesen egymás közelében volt, a férfi koponyája felől 16 cm, láb felől 10 cm a távolság, a mélységkülönbség igen nagy, 100 cm.

46. sír: Ló. T.: DK-ÉNy (D-től K-re 5°). Sírmeret: 35 x 170 cm, m: 125 cm. Igen szűk sírgödörbe, hasra fektetett, begyömöszölt ló. A koponya majdnem függőlegesen orrával kissé baloldalra fordulva. A sírgödörön belül a ló baloldala felől 4, a jobboldala felől 3 db kb. 10 cm átmérőjű karólyukak voltak, mintha ezek közé préselték volna be a lovat (3. t. 1.). Mell.: a *kengyelek* közül az egyik a baloldalon a visszatört mellső láb mellett, a

⁸ Juhász, 1993. 140–140.

másik a hasi részen volt. A *zabla* a szájában. *Kantárveretek* teljes egészében rekonstruálható módon, a koponyán feküdtek (3. t. 2–3.) Öntött bronzból készültek, két *nagy ötkaréjos, merevcsüngős veret* (faleraként), két *közepes méretű* ugyanilyen *veret*, 17 kisebb, *csüngő nélküli ötkaréjos*, 2 *téglalap alakú*, pálmalevél díszű *veret*, 2 *pánt formájú kisszíjvég*, 1 *bordás-füles kisszíjvég*, *bronzcsat*, lemez *lyukvédők*, *bújtató*. A farhámom egy közepes méretű, *merevcsüngős veret* volt, szintén pánt alakú *kisszíjvéggel*.⁹

44. *sír*: Ad. férfi. T.: ÉNy–DK 33°. Sírméret: 110 x 225 cm, ezen belül 70 x 210 cm, m: 210 cm, csvh: 160 cm. Mell.: derekán fordítva, a fej felől ráhelyezett öv, öntött *bronzveretekkel*. A veretek kör alakúak, liliomos díszítéssel. A combcsonton kívül fatokban 30 cm hosszú *vastőr* volt. A két sír között a távolság 115–150 cm.

47. *sír*: Ló. T.: DK–ÉNy (D-től K-re 5,5°). Sírméret: 60 x 170 cm, m: 130 cm. A ló hason fektetve, a koponya orral jobbra fordulva, a nyakcsigolyák S alakban hajlítva, mellső lábai összehajlítva, hátsók alátörve (10. t. 3. kép). Mell.: a *kengyelpár* szögletes fülű egyenes talpú. Az egyik a bal lapocka alsó végénél, talppal a gerinc felé, a másik a jobb oldalon a bordákhoz tapadva, talppal felfelé. A nagykarikás *csikózabla* a koponya tarkórészére volt téve. A *kantárveretek* vékony bronzlemezről készültek, elhelyezkedésük alapján ez is csak rá volt téve a koponyára, odadobva a kantárszárat is. A *hámveretek* közül a szügyi veretek a bordák és a sírgödör közti részre lecsúsztak, a farhámveretek a medencecsont tetején feküdtek. Úgy néz ki, mintha a hámot is csak ráborították volna a lóra. Hasonló temetési módot ír le Szentpéteri József.¹⁰ A veretek a kibontás után a helyszínen megsemmisültek, csak rajzon lehet dokumentálni őket. (4. t. 1.)

45. *sír*: Ad. férfi. T.: ÉNy–DK 33°. Sírméret: 145 x 230 cm, ezen belül 85 x 200 cm, ezen belül 62 x 200 cm, ezen belül 43 x 190 cm, hármass padkával mélyülő sírgödör volt. M: 150–195–205 cm, csvh: 158 cm. Mell.: a derekán öntött, bronz *övdíszek*, a *szíjvég formájú csüngős veretek* párosával feküdtek, lapos indával díszítettek. Hasonló díszítésűek a *kisszíjvégek*, a *nagyszíjvég*, a *bronzcsat*, a *függesztő sima*. A lelethez tartozik még egy *vascsat* és egy 25 cm hosszú *vastőr*. A két sír közötti távolság 80–100 cm.

56. *sír*: Ló. T.: DK–ÉNy. Bolygatott. A sírméretet nem lehetett megállapítani, mert egy őskori gödörbe volt ásva és bolygatott volt, m: 100 cm. A lónak a nyakcsigolyáit találtuk in situ, ezen kívül a szétvert koponya és egyéb csontok töredékei voltak a gödörben. Mell.: a feldúlt földben *vaskapocs* darab, korongolt, hullámköteg díszítésű *edénydarab* és meghatározhatatlan *vasdarabok*. A lósír DK-i vége alatt, tengelyével keletebbre egy kislány sírja volt.

80. *sír*: Mat. férfi. T.: ÉNy–DK 27°. Sírméret: 70–85 x 210 cm, m: 200 cm, csvh: 158 cm. Mell.: derekán fordított helyzetben öntött *bronzveretekkel* díszített öv volt, hosszúkás, *szíjvég alakú*, gyöngyözéses *csüngős veretek* hármass csoportosításban, áttört mintázatú *kisszíjvégek*, *mellékszíjveretek*, liliomos, tokos *nagyszíjvég*. A jobb combcsont mellett kívül *vaskés* és *csipesz* töredéke. A két sír közötti távolság: 220 cm.

A temető eddig feltárt részében hat lósír van (3. térkép), melyek közül egy női, a többi övveretes férfihoz tartozott. Amint láttuk a lósír nincs közvetlenül az embersír mellett, némely esetben egy méternél is nagyobb a távolság. Hasonló jelenséget figyelt meg Ma-

⁹ Kiss G., 1991. 433., Juhász, 1993. 140.

¹⁰ Szentpéteri József, 1991, 267.

daras László Tiszafüred – Morotvaparton¹¹, hogy a lovak nagyobb távolságra voltak eltemetve gazdáiktól. Az embersírok ÉNy–DK tájolásúak, a lósírok minden esetben az ember jobboldala felől vannak és ellentétes tájolásúak. A lovassírok többségénél az embersírok több padkával mélyülnek, nagyobb mélységűek, míg a lovak igen csekély mélységbe lettek eltemetve. Azon kívül, a lovakat nagyon kis méretű, szűk gödörbe temették. A férfi sírokban talált övveretek a legkésőbbi avar időszakot képviselik. A leletek alapján az a temetőrész, amelyikben ezek a lovas sírok voltak a lilimos, áttört szíjvégek, merevc süngős lószerszámdíszek alapján a 8–9. század fordulójára keltezhető.

A nagyjából soros temetőben a férfi lovasok egy sorban helyezkedtek el, közülük három egymás után. A legszebb lószerszámveretek a 46. sírból származnak, tekintve a kopottságukat bizonyára hosszabb ideig voltak használatban. Más lószerszámok, kengyelek és a zablák szintén késő avar kori típusok. A 36. sírban talált nyeregkápa vasalása nem túl gyakori lelet e kor temetőiben.¹² A közöltek más alakúak, a szarvasi patkó alakú, ilyen formával nem talákoztam a szakirodalomban.

A fentiekben ismertetett lótemetési formát a Szarvas – 68. sz. lelőhelyen feltárt 422 síros temetőben egy esetben találtuk. A hosszan elnyúló temető déli, utolsó előtti sírsorában volt a 78. embersír, mindkét oldala mellett egy-egy lósírral. (4. térkép)

78. sír: Mat/v/ férfi. T.: ÉNy–DK 34°. Sírméret: 75 x 250 cm, m: 145 cm, csvh: 175 cm. Mell.: derekán öntött, bronz veretes öv, a szögletes veretek szőlőfürtszerű mintásak, a kisszíjvégek gyöngyöztek, a nagyszíjvég tokos, griffes-indás. A jobb combcsont mellett kívül vastőr volt. (4., t. 3., 4. térkép)

68. sír: Ló. T.: DK–ÉNy. Sírméret: 113 x 250 cm, m: 120 cm. Majdnem teljesen hasra fektetett, csak a hátsó lábai voltak kiterpesztve (4. t. 2. és 4. térkép). Mell.: a szájában egyenes pofarudas és karikás zabla, a jellegzetes késő avar kengyelek közül a jobboldali a lapockacsont alsó végénél, a másik álló helyzetben a hasi rész mellett; a hevedercsat a bal lapocka alsó részénél volt. A ló az ember jobboldala felől, különálló sírgödörben volt, egymástól 20 cm széles föld választotta el őket.

45. sír: Ló. T.: DK–ÉNy. Sírméret: 110 x 185 cm, m: 90 cm. A ló a jobboldalára volt fektetve, nyaka visszatörve. Mell.: csikózabla karikával a ló orrcsontja elé volt rakva. A bordacsontok között hevedercsat. (4. t. 4.; 4. térkép)

Ez a sír a 78. sírba temetett férfi baloldala felől, külön helyezkedett el, 40–20 cm távolságra. A fentiekből kitűnik, hogy nem olyan feltűnően nagyok a sírmélység különbségek az ember és lócsontok között.

Kiss Attila típusbeosztása szerint a lovassírok zöme a késő avar kori I. csoportba sorolható: Szarvas – 75. lh. 6–83., 40a–40., 46–44., 47–45., 56–80. sírok. A IV. csoportba sorolható az Endrőd – Kecskészug 14–15. sírok. A Szarvas – 68. lh. 68–78–45. sírjai a két ló miatt az I.-be és IV.-be is. Kiss Attila szerint a késő avar kori II. és IV. típus csak az avar kori szállásterület peremvidékein fordul elő. A vizsgált területen, a külön-külön sírba temetetteknél az endrődi temetőben található a IV. típus. A legtöbb az I.-be sorolható, a késői típusok esetszámainak vizsgálatakor kitűnik, hogy ez a típus jelenik meg legtöbb esetben.

¹¹ Madaras, 1991. 258–260.

¹² Szabó, 1964. 113–114., Garam, 1987. 70–72., 75., 80., 83.

4. Lóváz az emberi sírral egy tengelyben külön sírban

Ezt a temetkezési formát a vizsgált temetők közül csak a Szarvas – 68. sz. lelőhely 416. sírjánál figyelhettük meg. (4. térkép). Ez a sír a temető keleti szélén helyezkedett el.

416. sír: Ad. férfi. T.: ÉNy–DK 41°. Bolygatott. Sírméret: 85 x 230 cm, m: 220 cm. csvh: 165 cm. Koporsós és sírház. A sír fölé emelt, valamilyen faszerkezetű építmény nyomát figyelhettük meg az oszlophelyek alapján. (11. t. 1. kép) A sírház oszlopainak nyomát a jelenlegi szántási szint mélységétől a sírgödör aljáig tudtuk követni. Baloldalon a két sarokban, illetve középen a sírgödör sarkaitól 115–115 cm-re, a jobboldalon szintén a sarkokban és, a középső a koponya felőlítől 120 cm-re, a másiktól 110 cm-re volt. Hasonlóakat közöl Anton Točik a šturovoí temetőből, valamint a holiarei temető 3. sírjából.¹³ Mell.: a férfi derékvonalán öntött, bronz övveretek, a jobb lábfejcsonst mellett sertés alsó állkapcsa volt.

Minden veret fonákával felfele feküdt, ez megoldott, megfordított övre utal, amely a kutatás álláspontja szerint ázsiai hagyományra vezethető vissza. A koporsókapcsokat a gödör két végében és az oldalak mellett különböző távolságban találtuk.

Az emberváz sírjának koponya felőli végénél, azzal tengelyben, ellentétes tájolású, egész lóváz feküdt külön sírban. A lósír mérete 50 x 150 cm, m: 100 cm. A két sírgödört mindössze 10 cm széles, de igen kemény földgerinc választotta el egymástól. A ló szinte bele volt gyömöszölve a kisméretű gödörbe, hason feküdt, hátsó lábai a hasa alatt kinyújtva előre a koponya felé, mellső lábai a szügye alá törve. A koponya jobboldalra visszahajlítva, orrával a sírgödör aljába nyomódva (11. t. 2.). Mell.: az első lábak irányában, a nyakcsigolyákon nyeregkápa vasalás. Kettős lemezből áll, közte famaradvánnyal, nagy fejű szegekkel összefogva. Madaras László közöl majdnem teljesen azonosat a Tiszafüred – Morotvaparton feltárt 4a. sírből.¹⁴ A bal lapocka mellett talpán állt az egyik kengyel, a másik a jobboldalon a nyeregkápa vonalában feküdt, mindkettő jellegzetes késő avar típus, talpvasa befele domborodó. A hevedercsat a fekvő kengyel füle mellett volt, a szájában levő zablá enyhén hajlított végű vas oldalpalcás és karikás típus képviseli.

Ezt a típusú temetkezést Kiss Attila a kora avar fülkesiros temetkezésnél határozta meg.¹⁵ Legújabbán Lőrinczy Gábor tett közzé ilyen temetkezési formát Szegvárról, a 100. sírról.¹⁶ Szintén kora avar, 6–7. századra keltezve. Ezzel szemben a fentebb ismertetett sír késő avar kori és ugyanilyen típusú.

5. Magányos lósír az embersírokkal azonos tájolásban

A vizsgált területen feltárt avar temetők közül csak az Orosháza – bónumi téglagyári temetőben találtunk egyetlen magányosan eltemetett lósírt.¹⁷ (1. térkép)

¹³ Točik, 1968. I. 54–55., 63–69., 70–71., és 1968. II. 52., 86.

¹⁴ Madaras, 1991. 261., 265–266., 315.

¹⁵ Kiss, 1962. 154.

¹⁶ Lőrinczy, 1992. 90–103.

¹⁷ Juhász, 1995. 30. IX. t.

132. sír: Ló. T.: ÉNy–DK 40°. Sírméret: 80 x 160 cm, m: 100 cm. A koponya kb. 50 cm-el magasabban volt a törzs csontjainál. A ló fogai között karikás *csikózábla*, a lócsontok között *hevedercsat*, széles pengéjű *vaskés* és ácskapocs formájú *vastárgy* töredékei voltak.

Ezt a lósírt valóban nem lehet egyik ember sírhoz sem kapcsolni, mivel a körülötte levők egyforma távolságra vannak, leletanyaguk igen szegényes. Kiss beosztása szerint a késő avar lovas temetkezés VII. típusába tartozik.¹⁸

Részleges lótemetés

1. Részleges lótemetés

Az orosházi Béke Tsz homokbányájában feltárt avar temetőben 8 részleges lovassírt találtunk. A lovassírok a temető keleti végében helyezkedtek el, egy sorban egymás mellett (2. térkép). Tájolásuk ÉNy–DK, mélységük 70–190 cm között váltakozott. A nyolc sír közül ötben gyermek feküdt. Lószerszám egyikben sem volt.¹⁹

77. sír: Inf. I. T.: ÉNy–DK 37°. Sírméret: 45 x 150 cm, m: 70 cm, csvh: 100 cm. A jobboldalán fekvő gyermek sírjának lábfelőli végében *ló alsó állkapcsa* volt. (5. t. 1.)

109. sír: Férfi. T.: ÉNy–DK, m: 190 cm. A sírgödör nyugati szélén és DK-i végében *lócsontok* (5. t. 2. és 11. t. 3. kép) voltak. A férfi medencéjének jobboldalán vas *övbújtató* és morzsalékos *vastárgy*, a bal combcsont mellett, kívül *vaskés*.

102. sír: Inf. I. T.: ÉNy–DK. Sírméret: 60 x 180 cm, m: 150 cm, csvh: 110 cm. Melléklet nincs. A sírgödör DK-i végében *csikó* csontjai feküdtek, elhelyezkedésük alapján arra lehet következtetni, hogy a leölt állatot összegöngyölve tették a gödörbe, úgy, hogy a koponya az egész tetejére került (12. t. 1. kép)

2. Részleges lótemetés utántemetéssel

97. sír: Inf. II. T.: ÉNy–DK 37°. Sírméret: 60 x 145 cm, m: 103–190 cm. *Lovassír*, utántemetést lehetett megfigyelni, a sír DK-i végébe voltak begyömöszölve a lócsontok, koponya és lábcsontok, ezeken kívül más állatok apróra tört csontjai. Mell.: a jobb combcsont mellett, belül *bronzcsörgő*, ettől lefele karcolt díszítésű *csonttégely*, valamint *vascsat* és kis *vaskapocs* töredékei. (5. t. 4.)

114. sír: Gyermek. T.: ÉNy–DK, m: 130 cm. A sírgödör DK-i sarkában *lókoponya* és más *lócsontok*, részleges és utántemetés figyelhető meg. Melléklet nincs. (12. t. 2. kép)

138. sír: Férfi. T.: ÉNy–DK 54°. Sírméret: 115 x 220 cm, m: 160 cm, m: csvh: 150 cm. Koporsós. A *koporsókapcsok* a sírgödör két hosszanti oldalában és a koponya környékén voltak. A *részleges ló* és más állatcsontok az ember lábcsontjait teljesen beborították, utántemetés nyomát lehetett megfigyelni. (5. t. 3. és 13. t. 1. kép)

¹⁸ Kiss, 1962. 155.

¹⁹ Juhász, 1995. 30. 78–115.

142. sír: Férfi. T.: ÉNy–DK. Sírméret: 45 x 175 cm. csvh: 150 cm. Koporsós. Az ácskapocs formájú *koporsókapcsok* a gerinc vonalában és lábnál a gödör sarkaiban voltak. Szűk, egy fatörzsből kivájt koporsó volt. A *lócsontok* a láb felőli részen helyezkedtek el, magasan és sokkal szélesebb területen, mint amilyen a férfi részére megásott sírgödör szélessége. A helyzetük alapján utántemetés figyelhető meg (6. t. 1.) Mell.: a férfi derekán bronzból öntött *övveretek* voltak, *bronzcsat*, *lyukvédő veretek*, szíjvég alakú, poncolt hátterű csüngős veretek, palmattás *kisszíjvég*, *mellékszíjveretek*, lapos indás *nagyszíjvég*. A jobb combcsont közepe táján *vaskés*.

150. sír: Férfi. T.: ÉNy–DK 54°. Sírméret: 65 x 220 cm, csvh: 165 cm. Koporsós. A férfi lábcsontjai felett kb. 60 cm magasságban, egy kupacban, összenyomva találtuk a *lókoponyát*, *lapockát* és a *lócsontokat*. A sírgödör itt oválisan kiszélesedett, a lócsontok helyzetéből ítélve utántemetés történt (6. t. 2. és 13. t. 2.) Ideje nem határozható meg, hasonlóan az előzőekben bemutatott sírokhoz. Mell.: a férfi medencecsontjain öntött *bronzveretek*, *bronzcsat*, patkó alakú *lyukvédők*, címerpajzs alakú *csüngős veretek*, *kisszíjvégek*, tokos, griffes *nagyszíjvég*. A bal medencelapát mellett *vaskés*, a sírföldben néhány ácskapocs formájú *koporsókapocs*.

A részleges lótemetéssel többen foglalkoztak,²⁰ de a részleges lótemetésnek azzal a változatával nem foglalkozik bőven a szakirodalom, amikor utántemetést lehet megfigyelni. A homokbányai temetőben, 5 esetben a lócsontok elhelyezkedése alapján utántemetésre lehet gondolni.

Összegezve e temető lovassírjaiban talált lócsontok helyzetét: a részleges lóváz temetésének azt a formáját találtuk, amelyikben a koponya, hosszúcsontok – egy-két esetben más csontok is – az eltemetett ember lábfej csontjai felett voltak. E temetési szokással kapcsolatban megjegyzendő, hogy sokáig csak a kora avar korból volt ismert. Bóna István véleménye szerint csak a VII–VIII. század fordulóján terjedt el Kelet-Európában a részleges lótemetés minden válfaja, ez összeolvadva vallási hiedelmekkel már temetési ritussá vált. A korábbi időben ismertekkel ellentétben ennek a temetőnek a sírjai azt bizonyítják, hogy a késő avar korban is gyakorolták azt a temetési módot, okát többféleképpen magyarázza a kutatás²¹. Erre példa e temető 142. sírja, az eltemetett férfi derekán öntött, bronz, poncolt alapú, palmattás levélben végződő indamotívummal díszített, szíjvég formájú csüngős veretei. Ezek az avar kor legkésőbbi időszakának jellegzetes leletei. Végeredményben az vonható le következtetésként, hogy a késő avar övveretekkel jelentkező sírokban részleges lótemetéssel is számolni kell.

²⁰ Kiss, 1962. 153–162; Rosner, 1975–76., 98–108; Bóna, 1979. 18–21.

²¹ László, 1946. 9–10, Rosner, 1975–76. 100–106, Bóna 1979., 18–21.

Jelképes lótemetés

Jelképes lótemetést a megyében eddig csak a Szarvas – 68. sz. topográfiai lelőhelyen találtunk. A temetőben 50 fülkesír volt, ezek közül 15-ben volt jelképes lótemetés valamint 2 hagyományos sírgödörbe eltemetett mellett találtuk ezt a temetkezési formát²² (4. térkép).

48. sír: Mat.: nő. T.: ÉNy–DK 65°. Sírméret: 80 x 220 + 200 cm, m: 120–200–230 cm. A sírgödör három, különböző méretű földlépcsővel mélyült, majd a DK-i végéből nyúlt le a fülke. Mell.: a fülke szájában, a baloldalon volt a kézzel formált, nyújtott testű *fazék*, ugyanitt kisméretű, hurkosfülű *kengyel*, egyenes talpvassal, *csikózabla* és *hevedercsat*. A női csontváznál kettőskúpos *orsógomb*, kettőskúpos és hosszúkás *gyöngyök*. A lábfej-csontokon *juh* lapocka csontja. (7. t. 1.)

56. sír: Sen. férfi. T.: ÉNy–DK 43°. Sírméret: 80 x 260 + 220 cm, m: 90–240–320 cm. A sírgödör négy, különböző méretű földlépcsővel mélyült, majd az igen meredek fülke következt. A fülke bal oldalában a férfi, a másik oldalon egy egész *juh* csontváza feküdt. Mell.: a férfi bokáján egy *fazék*, alatta az egyik hurkosfülű *kengyel*, a másik kengyel az állat-csontok között, a fülke szájában a *hevedercsat*, valamint *vaskés* és *vascsat*. (7. t. 2.)

140. sír: Mat. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 26°. Sírméret: 80 x 240 + 190 cm, m: 140–210–260 cm. A sírgödör három lépcsővel mélyült. Csak a koponya volt in situ helyzetben. Mell.: a jobb kézfejcsontok alatt öt dudorral *vaskarika*, a jobb combcsont felső vége mellett, hurkosfülű, kerek *kengyel*, a bal combcsont helyén *csikózabla*, a jobb combcsont belső oldala mellett *vascsat*, a bal medencelapáton *bronzcsat*, ólombetétes *kisszíjvég*, *bronzkapcsok-szegecsek*, *vascsat*. A jobb combcsonton kívül *vastőr*, a sírföldben *vaskapocs* töredékei.

154. sír: Ad. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 46°. Sírméret: 90 x 260 + 200 cm, m: 100–220–280 cm, csvh: 140 cm. A sírgödör négy lépcsővel, fokozatosan mélyült, majd kb. 51°-os lejtésű fülkében koporsós temetkezés került elő. Mell.: *koporsókapcsok*, a koponya jobboldalánál egész *juh* csontváza, a koponya környékén hurkosfülű kerek és hurkosfülű egyenestalpú *kengyel*, feltehetően csont pofarudas, szíjkarikás *zabla*, *hevedercsat*. A bolygatott csontok között rozetta formájú és szögletes kőberakásos *övveretek*, valamint *vascsatok* voltak. A bal combcsont mellett kívül *vastőr*, a koponyató alatt *vascsat*. (7. t. 3.)

156. sír: Juv. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 11°. Sírméret: 85 x 220 + 200 cm, M: 105–240–310 cm, csvh: 140 cm. A sírgödör különböző méretű lépcsőkkel mélyült, a fülke db. 49°-os szögben lejt. Mell.: a fülke szájában két hurkosfülű *kengyel* és *zabla*. A zablán, a pofarúd helyén nagyméretű karika van, melyhez laposra kalapált és lekerekített szélű pánttal van felfogtatva a szíjkarika. *Hevedercsat* és *vasszegecsek*, *vascsat*, *csontbo-gozó* girlandos díszítéssel. Továbbá *kés*. (7. t. 4.)

177. sír: Ad. Férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 41°. Sírméret: 90 x 240 + 180 cm, m: 140–215–270 cm. A sírgödör három lépcsővel, enyhén mélyült a fülke felé. Az összes lelet a feldúlt sírföldben, Mell.: *fülbevaló* bronz karikája, két *vascsat*, *csiholó* töredéke *kova*, *csikózabla*, *hevedercsat*, és egész *szarvasmarha* csontjai.

189. sír: Ad. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 52°. Sírméret: 75 x 220 + 160 cm, m: 160–240–290 cm. Teljesen feldúlt. A sírgödör három lépcsővel mélyült. Mell.: a fülke

²² Juhász, 1995a. 419–430.

szájában két hurkosfülű *kengyel*, *vascsat*, *vastárgy*, *vaskarika*, *vaskés*, valamint *vasfokos* a nyél lyukában vasékkal.

200. *sír*: Ad. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 77°. Sírméret: 80 x 230 + 210 cm, m: 150–190 cm. Teljesen feldúlt, kirabolt. A sírgödör lépcsőzetesen mélyült a fulke felé, a fulke a gödör tengelyétől É felé elhajolva. Mell.: *edény* apró darabokban, *íjmerevítő* lemezek, melyek közül a koponya felőli vég volt in situ. *Zabla* töredéke, ónozott ezüst lemez *överetek*, *vascsatok*, félgömb alakú ezüstözött *bronzveretek*. *Kecske* teljes csontváza.

209. *sír*: Mat/v/ férfi. T.: ÉNy–DK 34°. Sírméret: 80 x 200 + 220 cm, m. 130–225–265 cm, csvh: 155 cm. A sírgödör három lépcsővel mélyült, a fulke lejtése kb. 47°. mell.: *csikózabla*, *vaskés*, *vastárgy*, *vascsat*. (8. t. 1.)

226. *sír*: Ad. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 22°. Sírméret: 75 x 210 + 200 cm. Mell.: a fulke szájában szürke, füles, kiöntőcsöves *edény*, gömbfejű ezüst *szegecs*, *vaskés*, *vascsat*, hurkosfülű, egyenes talpú és hosszúfülű *kengyel*.

245. *sír*: Mat. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 20°. Sírméret: 90 x 220 + 220 cm, m: 120 – 220 – 260 cm. Mell.: Hosszúfülű, egyenes talpú *kengyel*pár, *csikózabla*, *vascsat*, 7 db. hosszúkás, rojtmintás *lószerszámdísz*, húsz db. bronzlemezből préselt, félgömb alakú rozettás *lószerszámvéret*, *hevedercsat*, *vascsatok*, *vaslemez*, *bronzpánt* töredéke.

290. *sír*: Mat. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 38°. Sírméret: 80 x 210 + 240 cm, m: 100–175–200 cm, csvh: 170 cm. A sírgödör két lépcsővel mélyült. Mell.: a fulke szájában *edény*, hurkosfülű *kengyel*pár, *zabla hevedercsat*, *vaskés*, kisméretű *vaskapcsok*, *bronzveret* töredékek, *köpenge*, *vascsat*. (8. t. 2.)

367. *sír*: Mat. férfi. T.: ÉNy–DK 43°. Sírméret: 85 x 230 + 230 cm, m: 130 – 220 – 230 cm. A sírgödör két lépcsővel mélyült. Mell.: a fulke szájában hurkosfülű *kengyel*pár, *vascsat*, *zabla*, két db. nagygömbös típusú, fekete üveggömbös *fulbevaló*. Valamint *vascsatok*, *vaskés*, *kova*, *vastárgy* töredéke. A sírgödör DK-i részén *juh* és *sértés* csontok.

377. *sír*: Sen. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 24°. Sírméret: 80 x 200 + 180 cm, m: 250 cm. Mell.: *zabla*, *kengyel*, *vascsatok*, *vaskés*, *kova*.

420. *sír*: Ad. Férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK. Sírméret: 85 x 190 + 190 cm, m: 210–230 cm. Mell.: két félgömb alakú ezüstözött bronz *lószerszámvéret*, *sértés*, *juh* és *szarvasmarha* csontok.

A hagyományos sírban temetettek közül a 147. és 376. sírban volt jelképes temetés.

147. *sír*: Mat. férfi. T.: ÉNy–DK 39°. Sírméret: 60 x 260 cm, m: 170 cm, csvh: 170 cm. Mell.: a koponyatető mellett *edény*, a derékvonalon préselt lemezes, griffes *veretek*, ugyanilyen *kisszíjvégek*, *vaskés*, *vascsatok*, patkó alakú *lyukvédők*. A lábfejcsontokon *csikózabla*, a lábszárcsontokon hurkosfülű, egyenes talpú *kengyel* és *hevedercsat*, a másik *kengyel* a sírgödör falába volt nyomódva. (8. t. 3.)

376. *sír*: Mat. férfi. Bolygatott. T.: ÉNy–DK 28°. Sírméret: 75 x 210 cm, m: 140 cm. Mell.: *kova*, *vaskés láncsal*, *vascsatok*, *vascsipesz*, hurkosfülű kerek *kengyelek*, *vastárgy*.

Lószerszámok

A temető 17 jelképes lovas temetkezést tartalmazó sírja közül 13-ban volt *zabla*, ezek egy kivételével *csikózablák*. A 156.-ban 2-2 nagykarikával ellátott *csikózabla* volt, a 154.-ben 8-as végű karikás, melynek a külső hurkában csont pofarúd lehetett.

Kengyel 13 sírban volt. Hurkosfülű, kerek talpú a 140., 189., 367., 376. sírban, hurkosfülű kerek, egyenes talpú a 154., 156., 290.; hurkosfülű és hosszúfülű a 226.-ban, hosszúfülű pár a 245.-ben, hurkosfülű, körte alakú a 377.-ben volt. Kovrig Ilona szerint a hurkosfülű kengyel a korai időben együtt volt használatban a hosszúfüles kengyelformával, s ez utóbbi kengyeltípus túl is élte annak használatát.²³ A hurkosfülű kengyelek jobbára a rozettás lószerszámok, míg a hosszúfülűek a rojtmintás és félgömb alakú szíjveretek kísérői. Az egyenes talpú kengyelek – a kutatók véleménye szerint – 670 után jelennek meg.

A bemutatott sírok közül a 154.-ben rozettás, a 245.-ben rozettás és rojtmintás, a 200. és 420. sírokban pedig nagy, ezüstözött, félgömb alakú háms- és kantárveretek voltak. A rozetták előállítására szolgáló préselőminta több lelőhelyről ismert. A rozettamintás típusú veretek hosszú ideig voltak használatban. A szarvasi 245. sír rozettáinak 12 szirma van, hozzánk legközelebb talált, a Szentek környéki préselőmintán 15, a kunszentmártoniakon 15, illetve 16,²⁴ a szegvári 15,²⁵ az iváncsain 18²⁶ szírom volt. A kunszentmártoni ötvössírban rojtos lószerszám szíjvég préselőmintája is volt,²⁷ melynek felülete sima, alsó végén 9 rojt, a szarvasi 245. sír ugyanilyen szíjvégén 10 rojt van. A kunszentmártoni préselőminta készletet Csallány Dezső – a leletekben szereplő bizánci bronz és üveg exagiumok alapján – megbízhatóan a 7. század elejére keltezte.

Összegezve a temető jelképes lovas temetkezési formát alkalmazó sírjai közül csak zabla volt a 117., 200., 209., sírokban, csak kengyel az 56., 245., lószerszámveret és csak zabla a 200. sírban volt. A 17 jelképes lovas temetkezés közül csak egyben, a 48., sírban volt nő temetve. Övveretes férfi a 140., 147., 154., 200., 226., 290. sírokban volt. a 140. sírban jellegzetesen kora avar típusú övveret töredékek voltak, a 147-ben a préselt griffes veretekről Korek József a Szentek-kajáni temető 327. sírja alapján az írja, hogy ezek a típusú veretek e technika használati idejének utolsó idejére esik, kora a VII. század második fele.²⁸ Fülöp Gyula szerint a griff ábrázolások a préselt díszeken az öntött griffesindás kör felé mutatnak, készítésük és használatuk idejét a VII. század végére, a VIII. század elejére keltezi.²⁹ A 147. sírban talált megoldott, megfordított öv ázsiai hagyományokra vezethető vissza. A 154. sír négyszögletes, ékködíszes veretei és hurkosfülű, egyenes talpú kengyele alapján a 670 táján megjelenő új néphullám anyagához kapcsolható.³⁰ A 200. sírban préselt ezüstvereteket találtunk, melyek a Cikó 104. sír – Fönlak–Aradac–Fenekpuszta–Kunszentmárton–Németszentpéter körhöz tartoznak, a VII. század első fele.³¹ A 226. sír megmaradt anyaga – a sűrke edény, a hosszúfülű kengyelpár alapján – szintén a VII. század elejéről való, hasonlóan a 290. sírhoz.

A Körösök vidékén ebben az egy temetőben találtunk jelképes lótemetést az eddig feltárt anyagban. Megállapítható, hogy ez a szokás a VII. század elejétől a VIII. század elejéig élt ezen a vidéken. A jelképes lótemetéssel foglalkozó kutatás gazdasági okokra vezet

²³ Kovrig, 1957. 129.

²⁴ Csallány, 1933. 30.

²⁵ Bóna, 1979. 11. 4. kép.

²⁶ Bóna, 1970. 254. 10. kép.

²⁷ Csallány, 1933. 7.

²⁸ Korek, 1943. 80.

²⁹ Fülöp, 1980. 325.

³⁰ Garam, 1976. 129–147., Madaras, 1981. 41.

³¹ Bóna, 1970. 256–257.

vissza ezt a temetkezési szokást.³² Ez a temetkezési mód megfelelne Kiss Attila V. típusának, amennyiben az ember vázát mindig a fülkében találtuk, a lószerszámokat pedig a fülke szájában az emberi váz koponyájánál, úgy mintha valóban lóval temetkeztek volna.

RÖVIDÍTÉSEK

T.:	=	tájéolás
Mell.:	=	melléklet
m:	=	mélység
csvh:	=	csontváz hossza
Ad.	=	Adultus
Mat.	=	Maturalis
Mat/v/	=	Maturalis vége
Inf. I.	=	Infáns I.
Inf. II.	=	Infáns II.
Sen	=	Senior
Juv	=	Juvenalis

IRODALOM

Bóna, 1970.

Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról, – Grave of an Avar horseman at Iváncsa. ArchÉrt 97. (1970) 243–264.

Bóna 1979.

Bóna István: A Szegvár-sápadali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. – Das Reitergrab von Szegvár – Sápadal. – Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten, ArchÉrt 106. (1979) 3–33.

Csallány 1933.

Csallány Dezső: A kunszentmártoni avar kori ötvössír. – Goldscmiedergab aus der Awarenzeit von Kunszentmárton. Szentes, 1933.

Csallány 1958.

Csallány Dezső: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. – Awarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmár, JAMÉ 1. (1958) 31–83., 84–87.

Fülöp 1980.

Fülöp Gyula: Avar kori temető Kajászó-Újmajorban. – Gräberfeld aus der Awarenzeit in Kajászó-Újmajor. Alba Regia 18. (1980) 317–340.

Garam 1976.

Garam Éva: Adatok a középvár kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. – Zu den archäologischen und historischen Fragen der mittleren Awarenzeit und de awarischen Fürstengräber. FolArch 27. (1976) 129–147.

³² Kovrig, 1955. 42., *Selmeczi – Madaras*, 1980. 147.

Garam 1987.

Garam Éva: Pferdegräber der Awarenzeitlichen Gräberfeldes in Tiszafüred, Augaben der Spätawarenzeitlichen Pferdebestatungem Alba Regia, CCIII. 1987. 65–125.

Hampel 1905.

Hampel József: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III. Braunschweig.

Juhász 1989.

Juhász Irén: Oroszlános falera egy orosházi avar temetőből. Békéscsaba, Békési Élet 1989. 4. 541–543.

Juhász 1993.

Juhász Irén: Szarvas környéki temetők 9. századi leletei. In: Az Alföld a 9. században. Szeged, 1993. 137–150.

Juhász 1995.

Juhász Irén: Awarenzeiliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza. Budapest, Monumenta Avarorum Archaeologica I. 1–123. pp. I–XLV t.

Juhász 1995a.

Juhász Irén: Fülkesírok temetkezések Békés megyében. – Stollengräber im Komitat Békés. MFMÉ–Studarch. I. 1995. 417–452.

Kiss 1962.

Kiss Attila: Az avar kori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. – Über das Brauchtum der awarenzeitlichen Reiterbestattungen. JPMÉ (1962) 153–162.

Kiss 1977.

Kiss Attila: Avar Cemeteries in Country Baranya. Cemeteries of the Avar Period (568–829) in Hungary 2. Budapest 1977.

Kiss 1991.

Kiss Gábor: A Szombarhely–Kőszegi úti avar lovassír. (A késő avar kori négy- és ötkaréjos lószerszámveretek). – Das awarische Reitergrab von Szombathely – Kőszegi út. (Die spätawarenzeitlichen vier- und fünfblättrigen Pferdegeschirrbeschläge). MFMÉ 1984.(85:2), 1991. 431–461.

Korek 1943.

Korek József: A Szentek-kajáni avar temető. – Das awarische Gräberfeld zu Szentek – Kaján. – Szeged, Dolgozatok 1943. 19: 1–129.

Kovrig 1955.

Kovrig Ilona: Adatok az avar megszállás kérdéseihez. – Contributions au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars. – ArchÉrt. 82. (1955) 30–44.

Kovrig 1957.

Kovrig Ilona: Kora avarkori sírok Törkbálintről. – Deux tombes avars de Törkbálint. FolArch 9. (1957) 9: 119–133.

Kovrig 1960.

Kovrig Ilona: Újabb kutatások a keszthelyi avar kori temetőben. – Neue Forschungen im Frühmittelalterlichen Gräberfeld von Keszthely. – ArchÉrt. 87. (1960) 136–168.

Kovrig 1975.

Kovrig Ilona: The Dévaványa Cemetery. In: Avar Finds the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (568–829) in Hungary I. 121–155.

László 1946.

László Gyula: A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása. Az Erdélyi Magyar Tudományos Intézet Kiadványai, Kolozsvár.

Lőrinczy 1992.

Lőrinczy Gábor: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6–7. Jahrhundert in Szegvár–Oromdülő. Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest, 1992. 82–124.

Madaras 1981.

Madaras László: A Szeged–Fehértó A és B temetők anyagának összehasonlító vizsgálata. – Vergleichende Untersuchung der Gräberfelder Szeged–Fehértó A und B. SZMMÉ 1981. 35–64.

Madaras 1991.

Madaras László: Régészeti ásatások Tiszafüred–Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32 = 1191/258–316.

Rosner 1975–76.

Rosner Gyula: A Szekszárd–Bogyiszlói úti avar temető ló és lovastemetkezései. – Die Pferdeund Reiterbestattungen im awarischen Gräberfeld Szekszárd–Bogyiszlói Strasse. – BÁMÉ. 6–7. (1975–76) 79–109.

Selmeczi – Madaras 1980.

Selmeczi László – Madaras László: Avar kori és X–XII. századi magyar köznépi sírok Rákóczi-falván. – Avar and X–XII. th Cenrury Hungarian Commoner Graves at Rákóczi-falva. – SZMMÉ 1979–1980. (1980) 141–151.

Szabó 1964.

Szabó János Győző: Honfoglalás kori sírok Eger–Répástetőn. – Gräber aus der Landnahmezeit in Eger–Répástető. EgriMÉ. II: (1964) 105–141.

Szentpéteri 1991.

Szentpéteri József: Késő avar kori lovas temetkezések Vörsön (Somogy megye). – Die spätawarenzeitlichen von Vörs. MFMÉ (1984) 85–2. (1991) 265–276.

Točik 1968. I.

Točik, Anton: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Arch. Slovaca I. 1–208. Bratislava.

Točik 1968. II.

Točik, Anton: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Šturovo. Arch. Slovaca II. 1–130. Bratislava.

Trugly 1991.

Trugly Sándor: A Komárom–Hajógyári avar temető feltárása (1979–1989). – Dei Freilegung des awarischen Gräberfeldes von Komárom-Werft 1979–1989. MFMÉ (1984) 85–2. (1991) 257–264.

Trugly 1993.

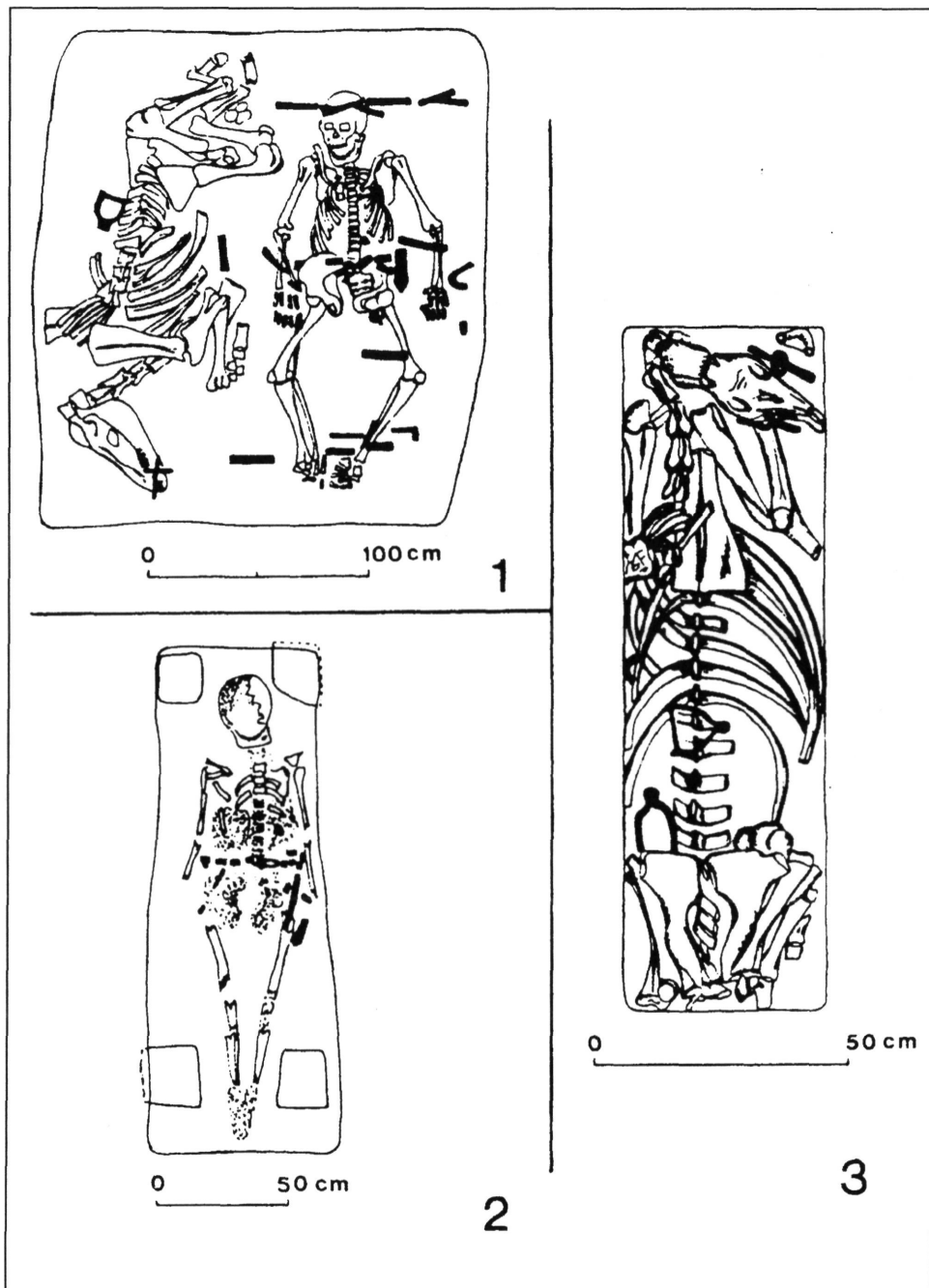
Trugly Sándor: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen reiches bei der Schiffswerft in Komárno II: Slovenská Archeologia XLI-2 (1993) 191–307.

IRODALMI RÖVIDÍTÉSEK

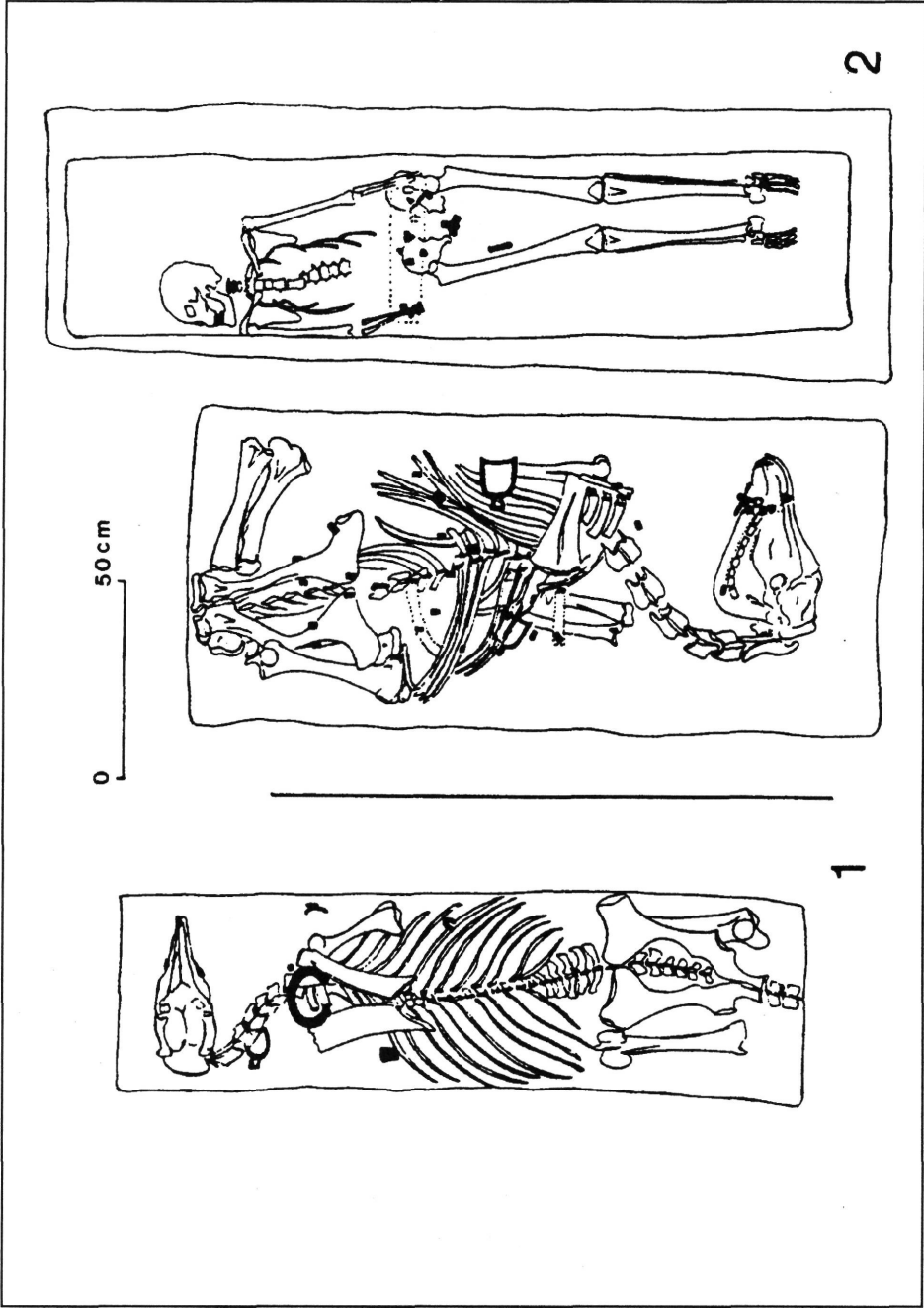
Alba Regia	=	Alba Regia, Székesfehérvár
ArchÉrt.	=	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Arch.Slovaca	=	Archaeologica Slovaca-Catalogi, Bratislava
BÁMÉ	=	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
Dolgozatok	=	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
EgriMÉ	=	Egri Múzeum Évkönyve, Eger
FolArch	=	Folia Archaeologica, a Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve, Budapest
JAMÉ	=	A Józsa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JPMÉ	=	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
MFMÉ	=	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MFMÉ-Studia	=	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve-Studia Archaeologica, Szeged
SZMMÉ	=	Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok

Fotó: Juhász Irén

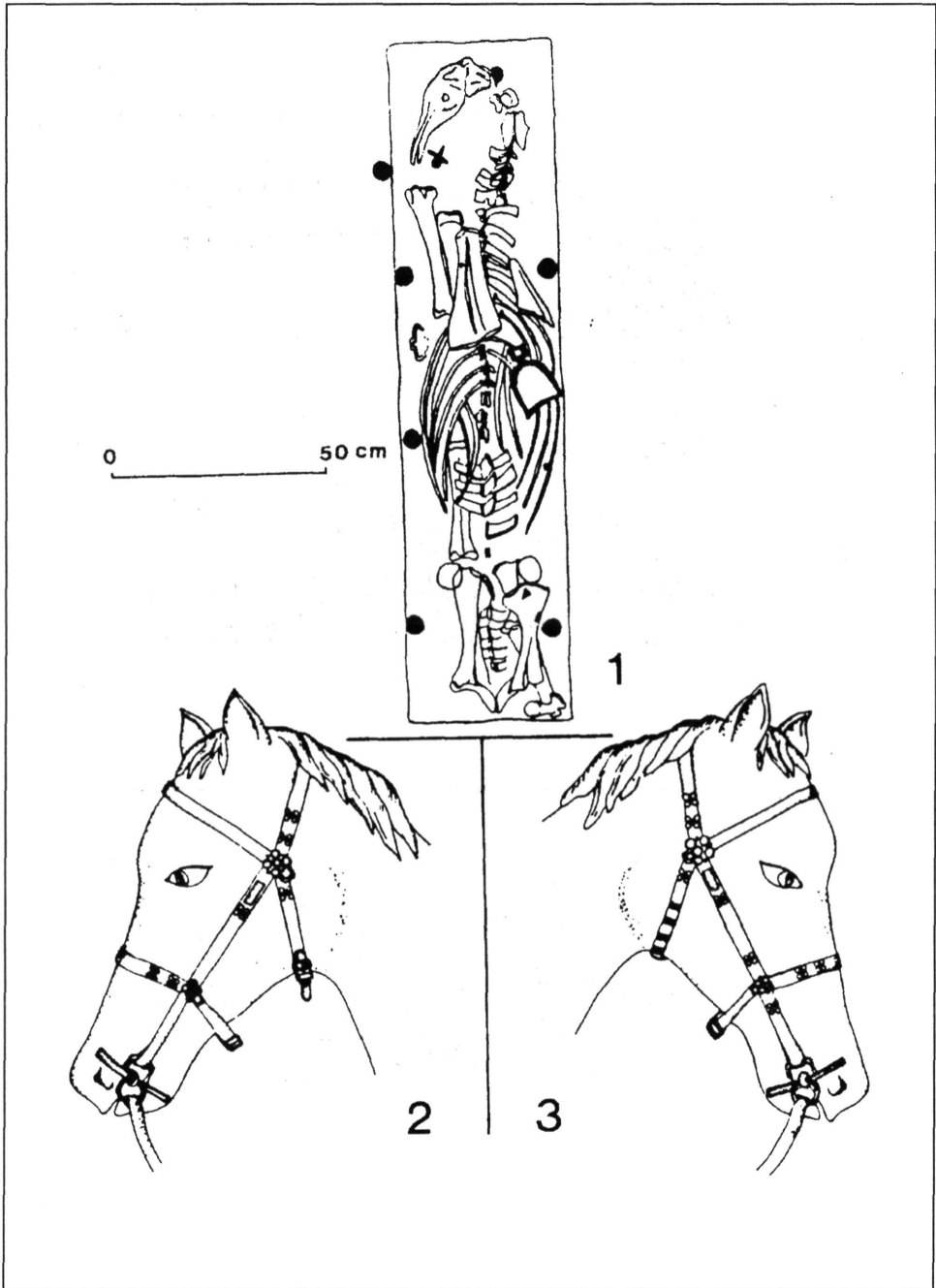
Rajz: Juhász Irén, Gábor Gabriella

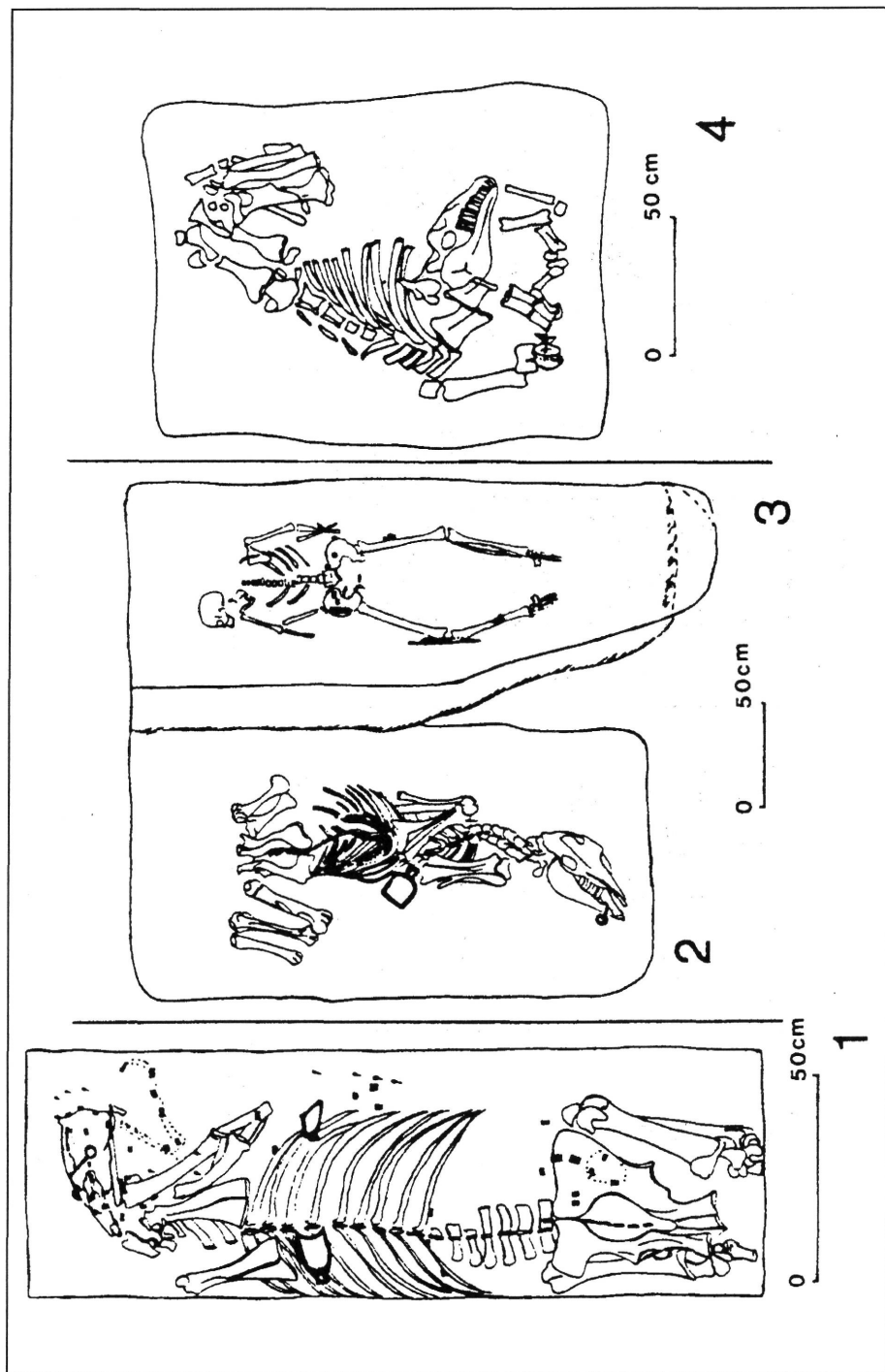
1. tábla: 1: Orosháza – Bónumi Téglagyár 231. sír
2: Endrőd – Kecskészug: 2 = 14. sír, 3 = 15. sír

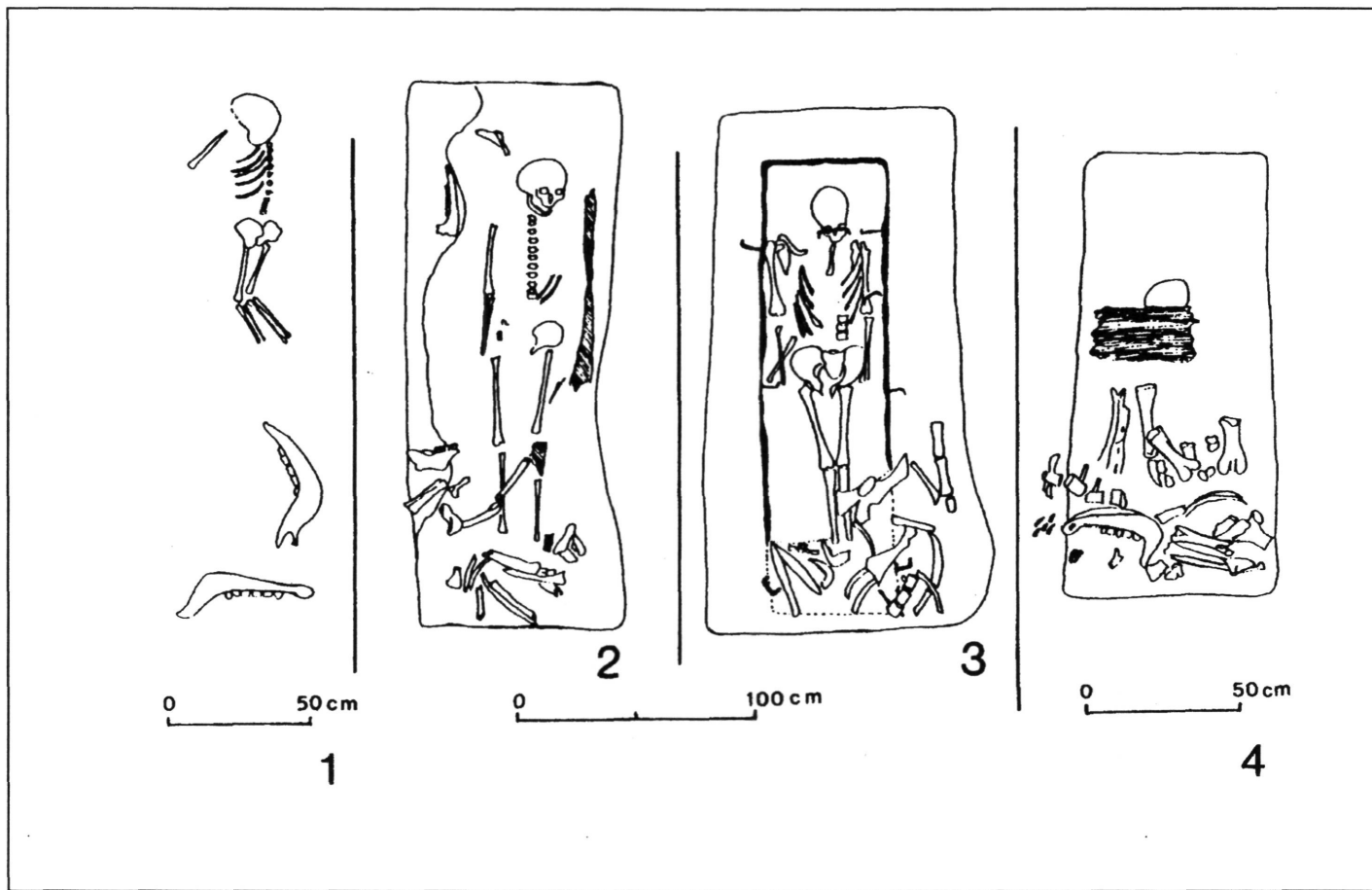
2. tábla: 1: Szarvas – 75. lh. 36. sír, 2: Szarvas – 75. lh. 40/a–40. sír

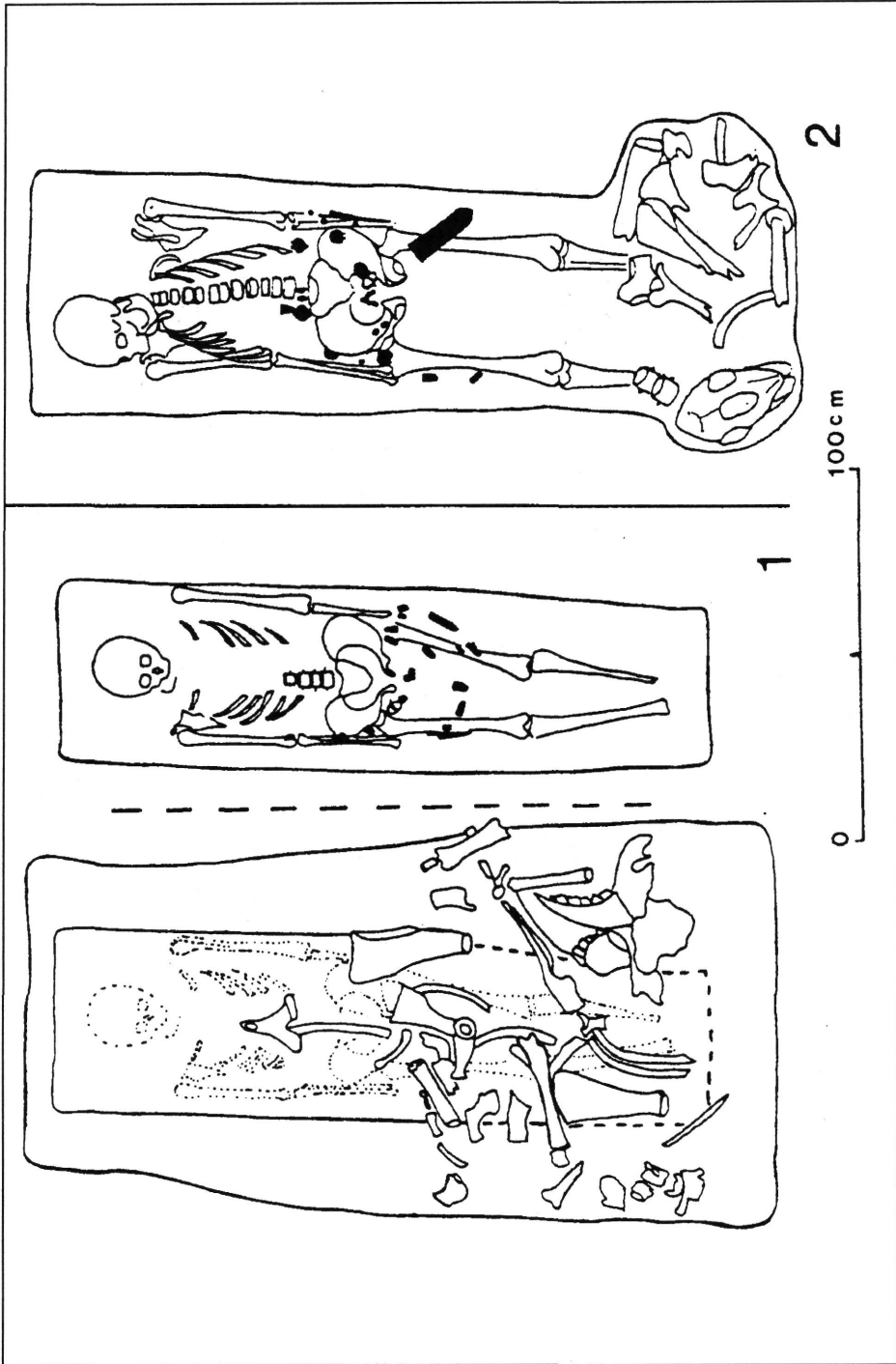
3. tábla: 1: Szarvas – 75. lh. 46. sír
2–3: Szarvas – 75. lh. 46. sír, Kantár rekonstrukció

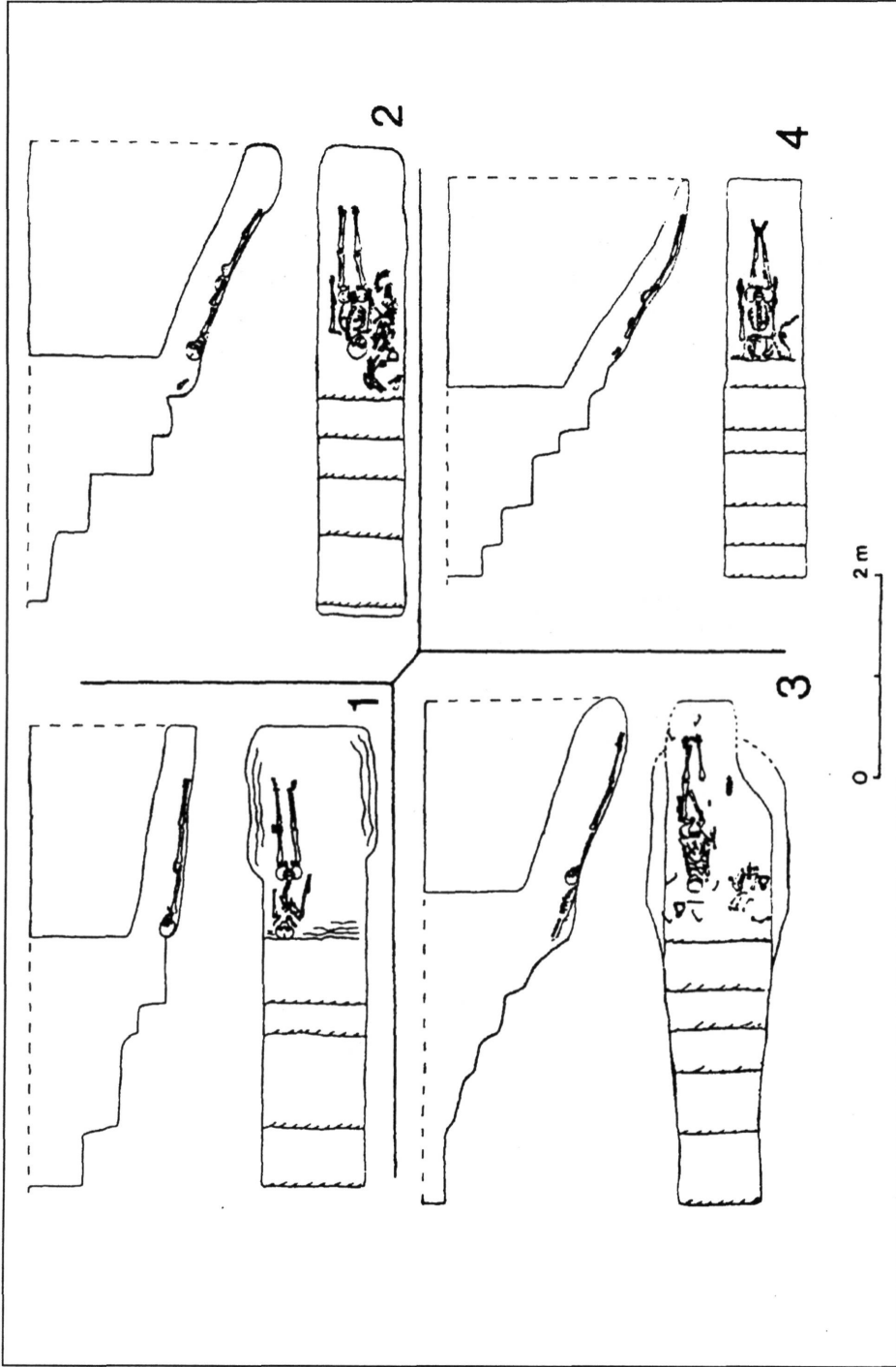
4. tábla: 1: Szarvas - 75. lh. 47. sír, 2-4: Szarvas - 68. lh. 68., 78. és 45. sír

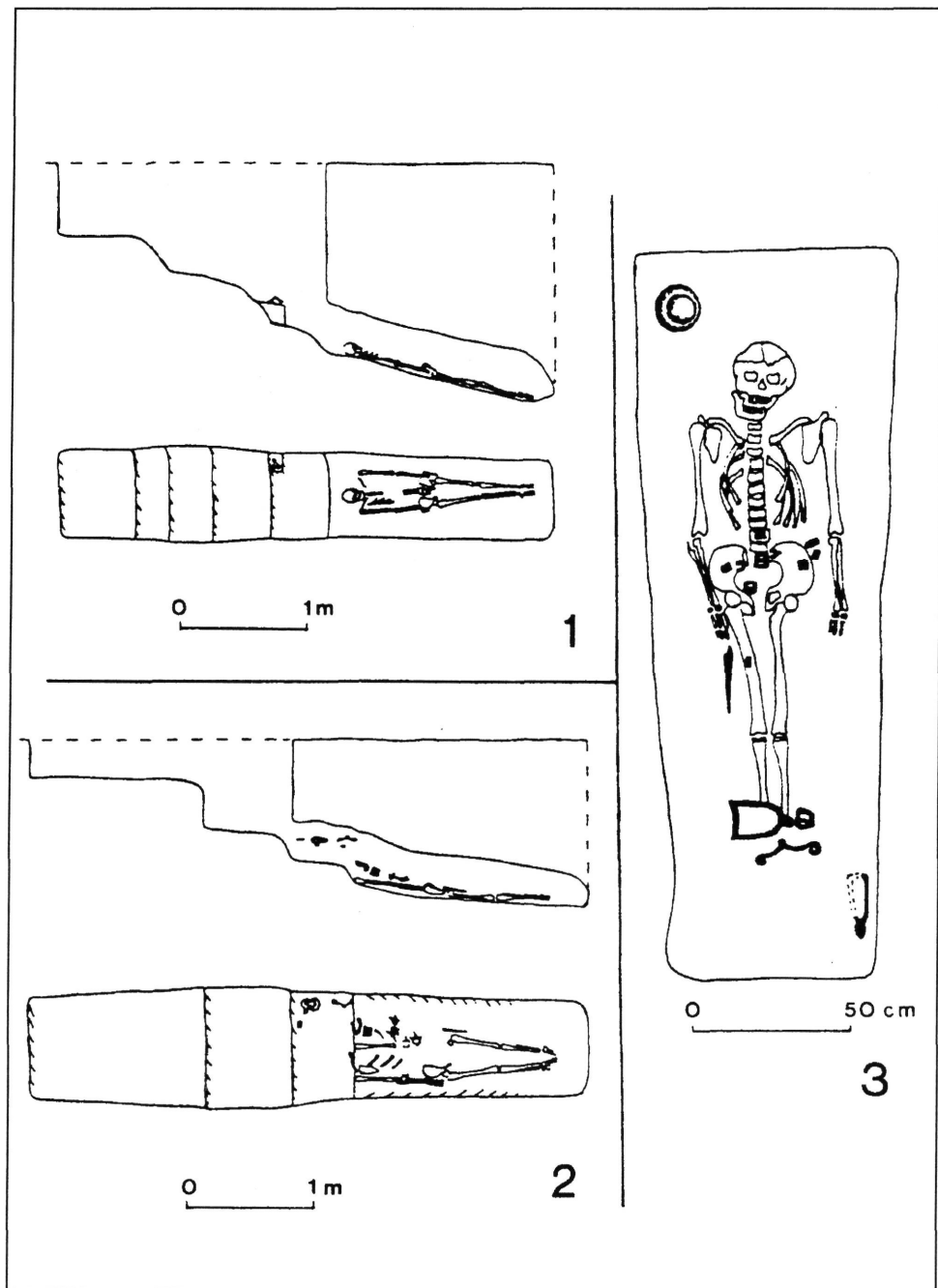
5. tábla: Orosháza – Béke Tsz. homokbánya: 1 = 73. sír, 2 = 109. sír, 3 = 138. sír, 4 = 97. sír

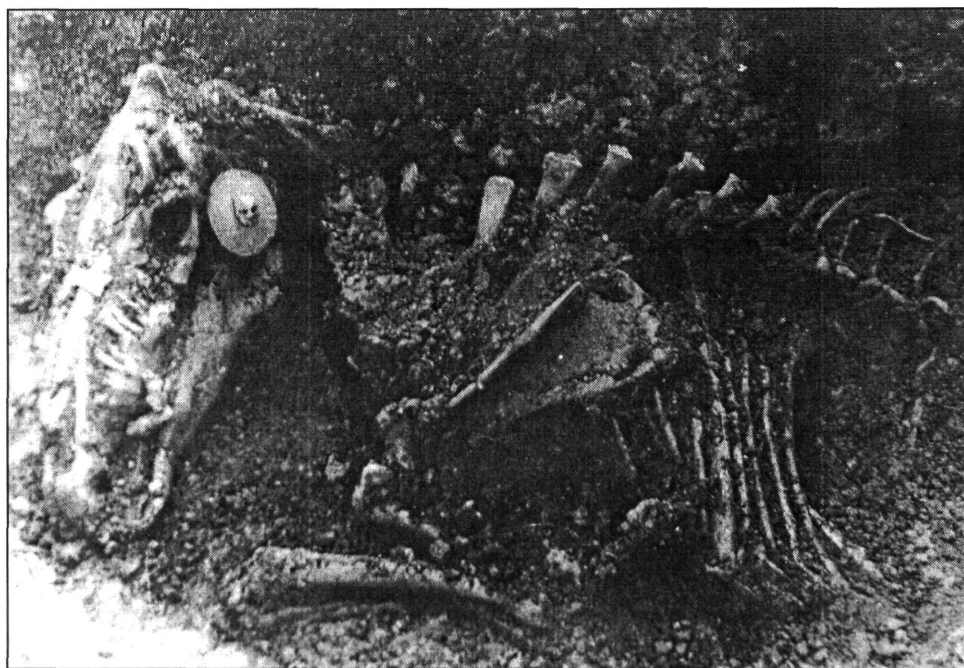
6. tábla: Orosháza – Béke Tsz. homokbánya: 1 = 142. sír, 2 = 150. sír

7. tábla: Szarvas – 68. lh. 1 = 48. sír, 2 = 56. sír, 3 = 154. sír, 4 = 156 sír

8. tábla: Szarvas – 68. lh. 1 = 209. sír, 2 = 290. sír, 3 = 147. sír

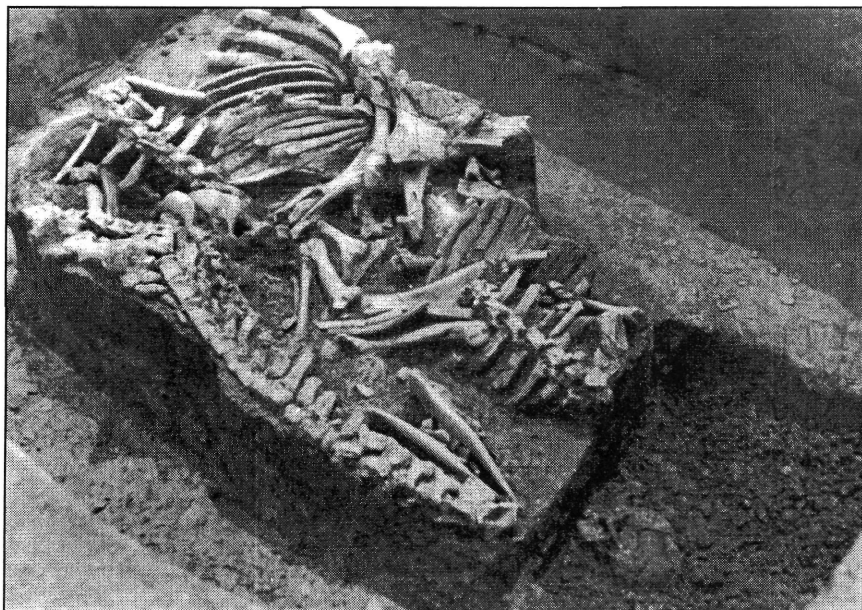
1

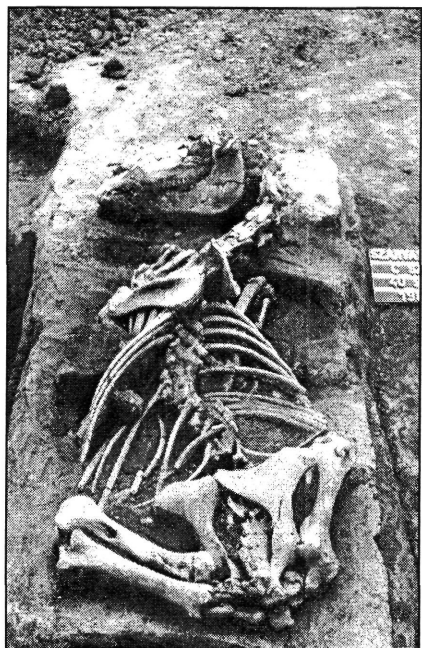
0 5 cm

2

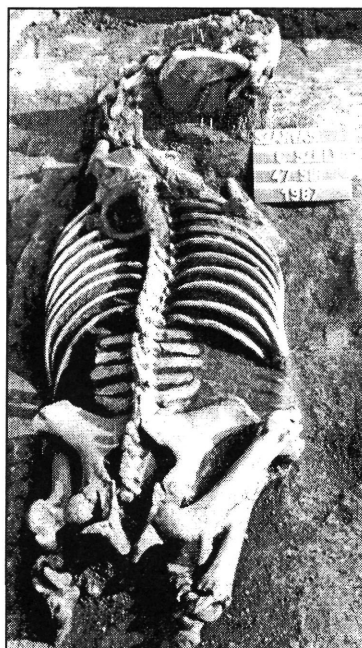
9. tábla: Orosháza – Bónumi téglagyár 1 = L. sír, 2 = L. sír, Kantár rózsái

1

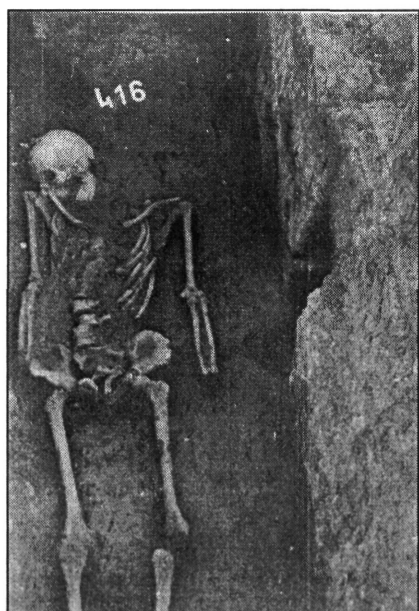

2

3

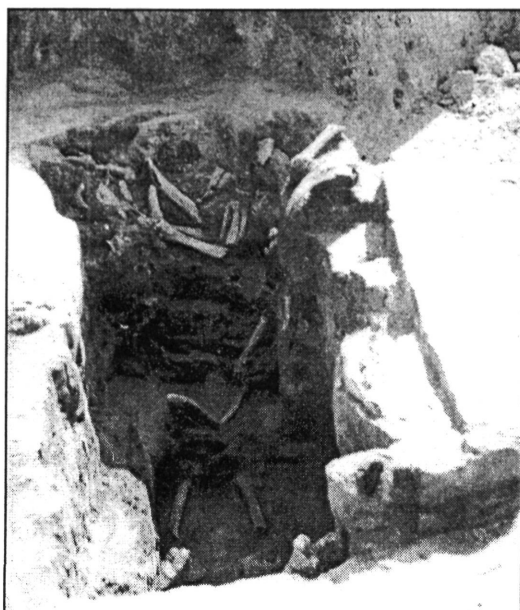
10. tábla: Orosháza – Bónumi Téglagyár 1 = 66. sír, 2 = Szarvas – 75. lh. 40. sír és 3 = 47. sír

1

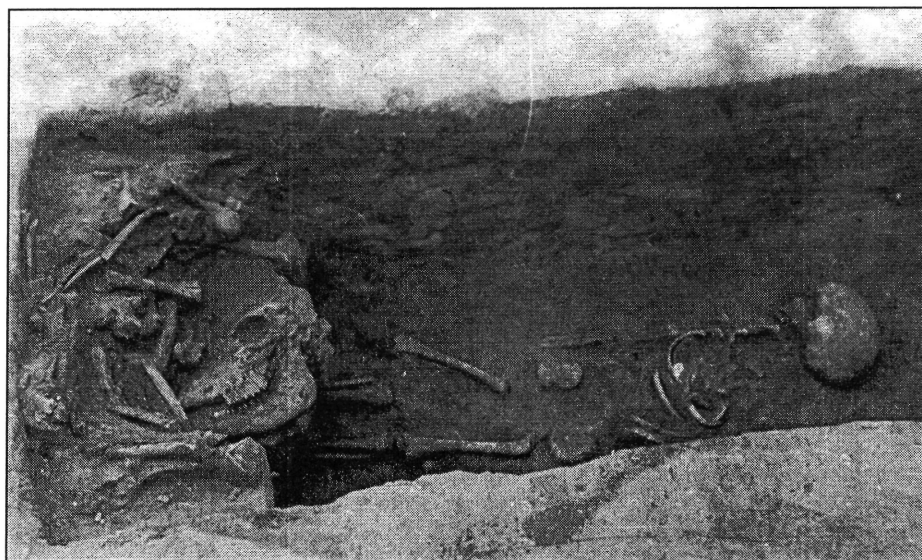

2

3

11. tábla: Szarvas – 68. lh. 1 = 416. sír, 2 = a 416. sírhez lova, 3 = Orosháza – Béke Tsz homokbánya 109. sír

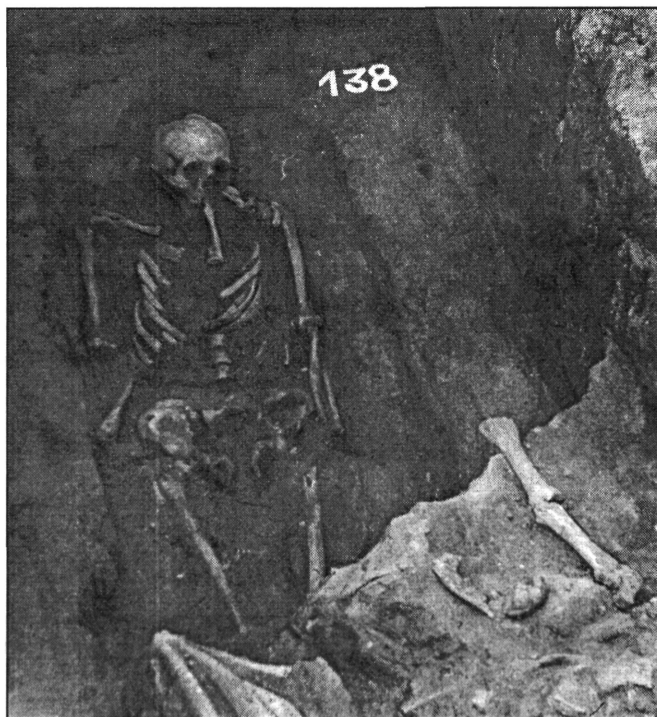

1

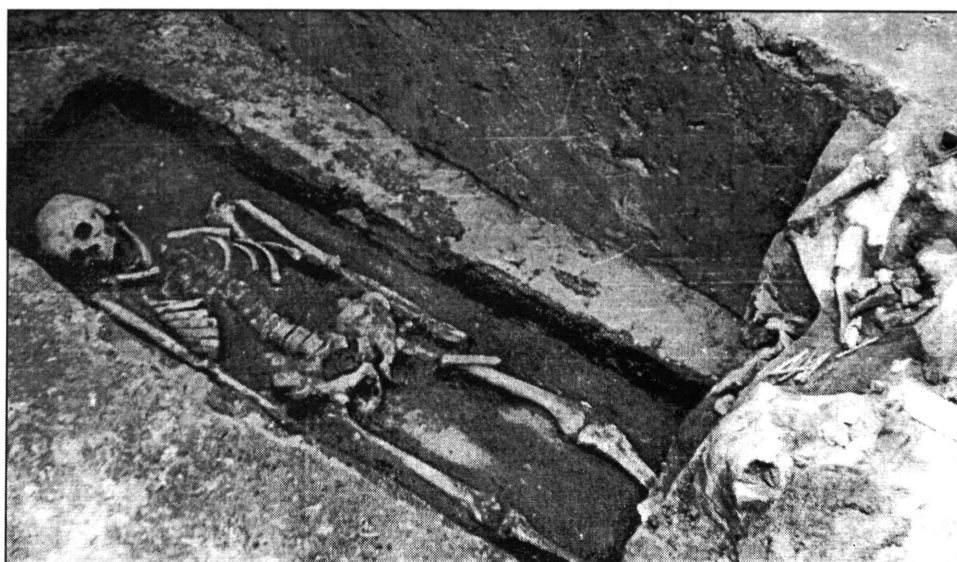

2

12. tábla: Orosháza – Béke Tsz. homokbánya 1 = 102. sír, 2 = 114. sír

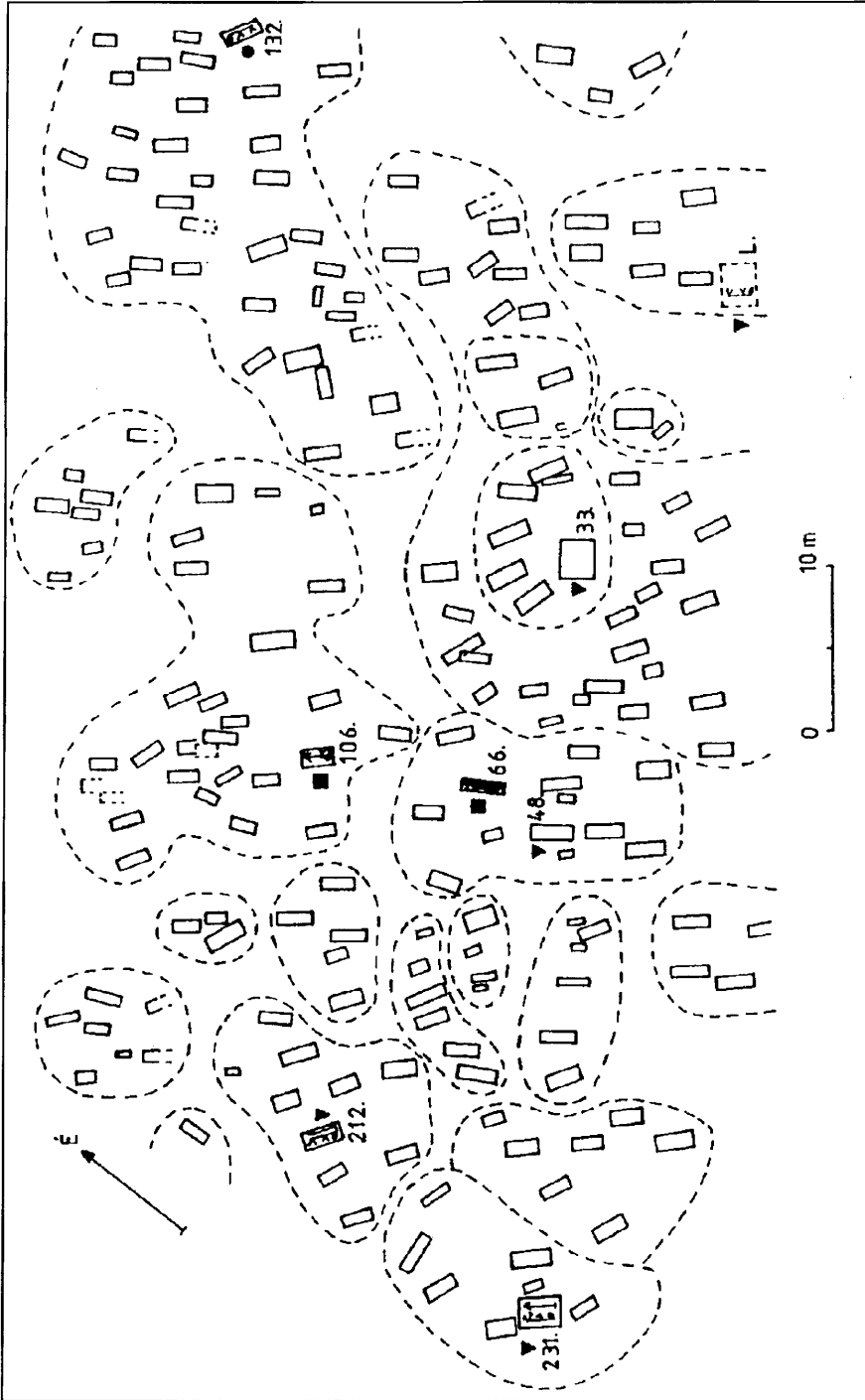

1

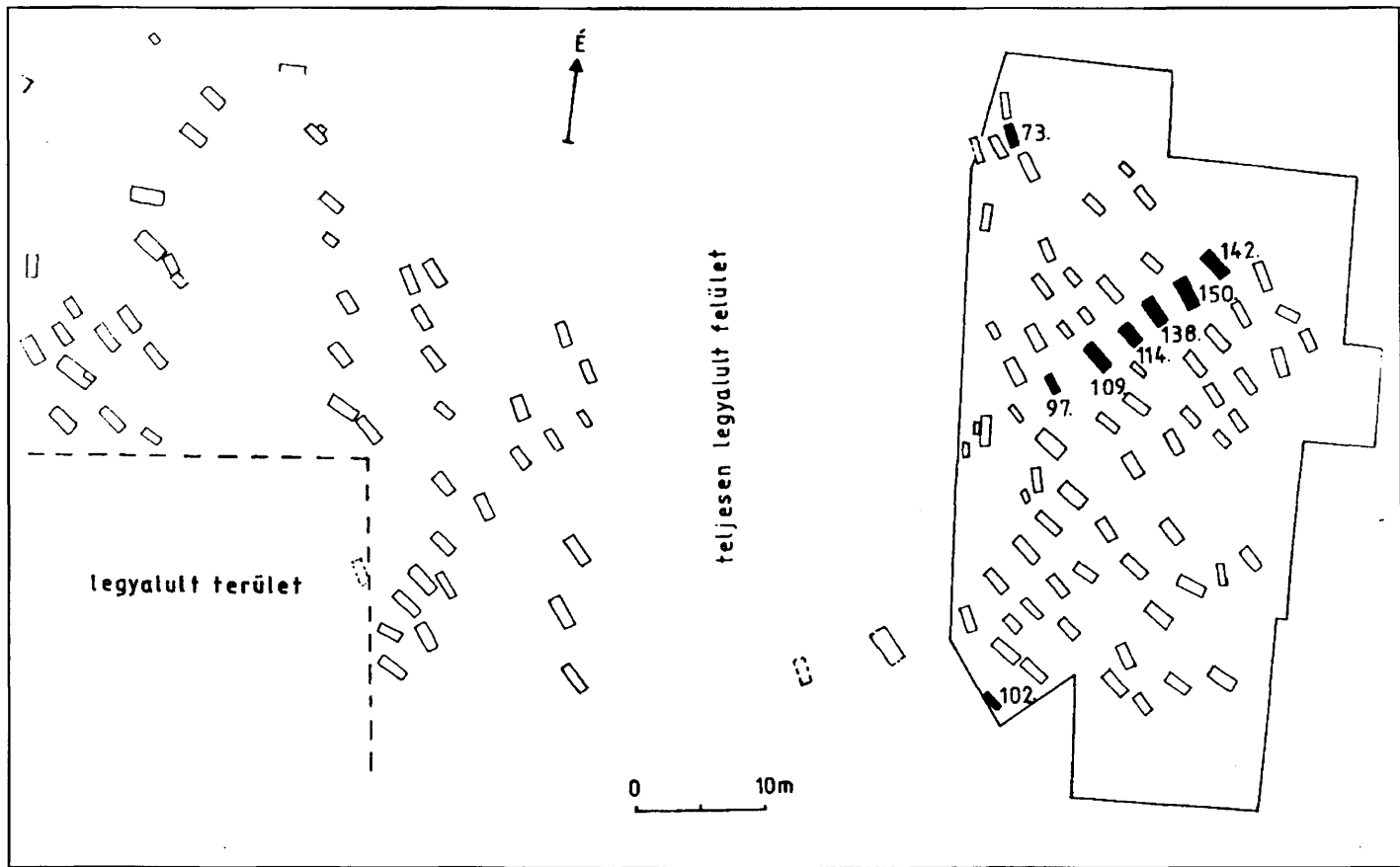
2

13. tábla: Orosháza – Béke Tsz. homokbánya I = 138. sír, 2 = 150 sír

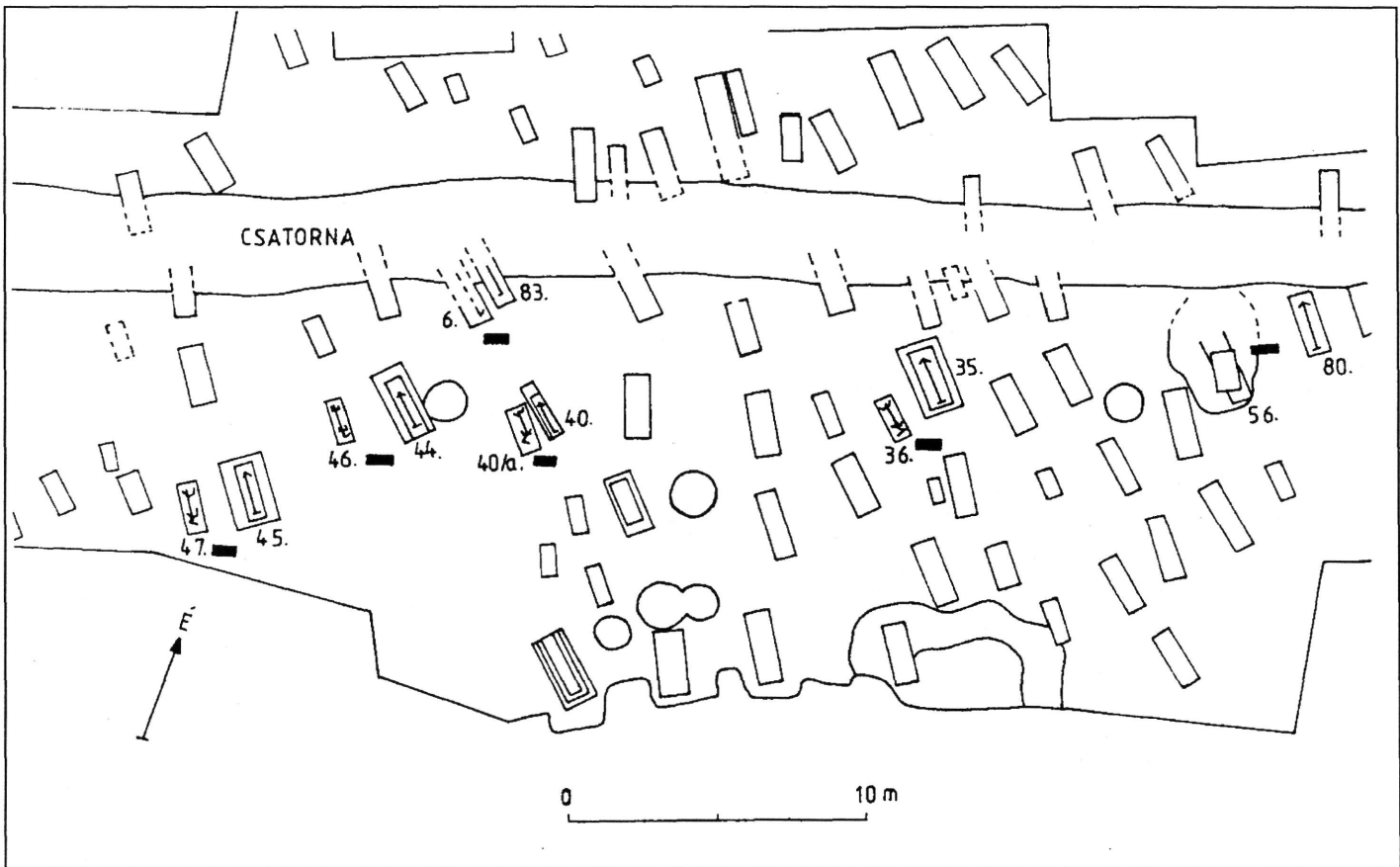

I. térkép.

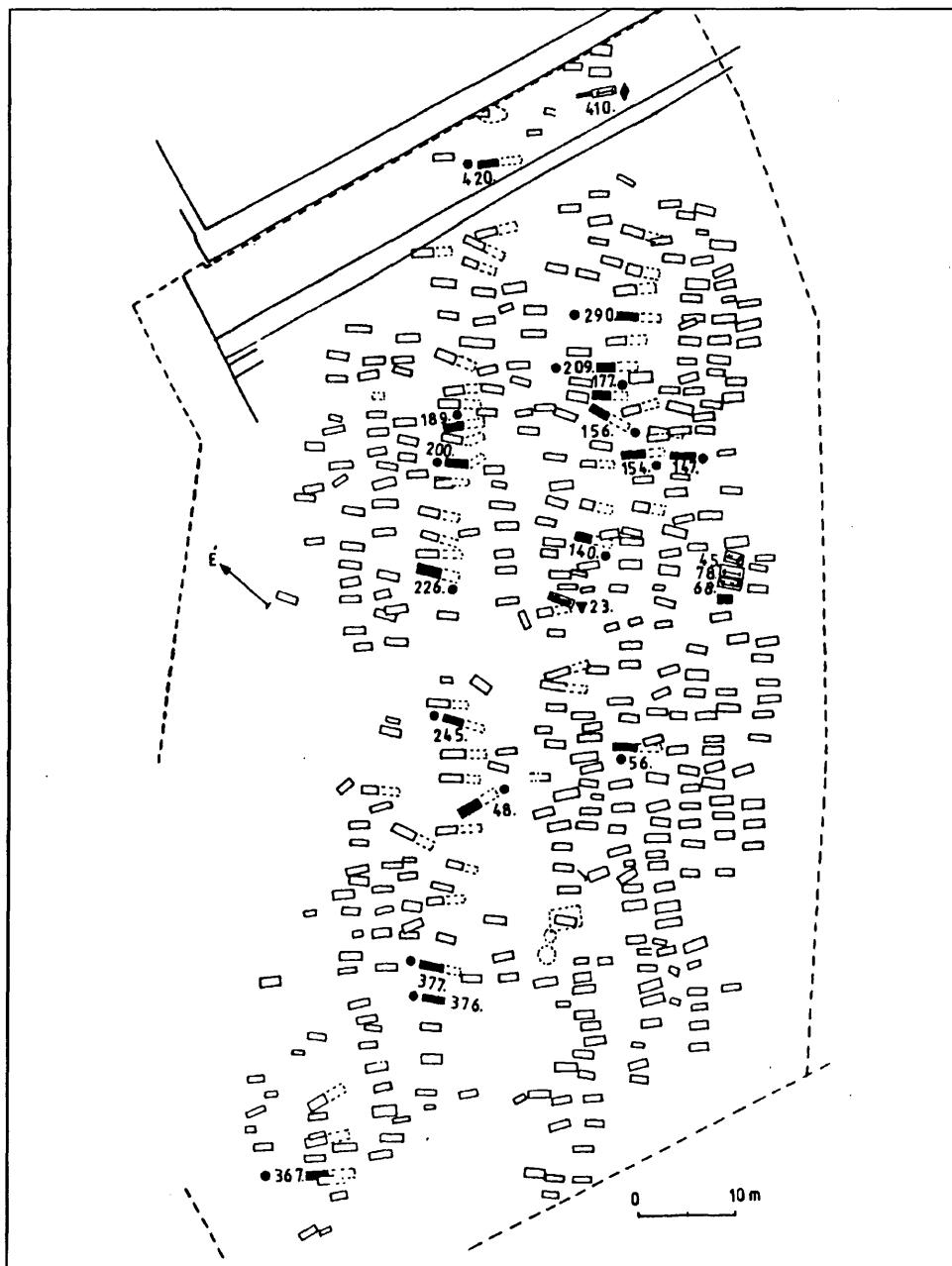
- ▼ Egész ló és ember egy sírban
- Magános lósír
- Egész ló és ember egy sírban ellentétes tájolással, egymás felett

2. térkép: Orosháza – Béke Tsz. homokbánya

3. térkép: Szarvas – 75. lelőhely (Rózsás) — 1. Egész ló ellentétes tájolással külön sírban.

4. térkép: Szarvas - 68. leőhely

- 1. Jelképes lótemetés
- ▼ 2. Egész ló és ember egy sírban ellentétes tájolással, egymás felett
- ◆ 3. Egész ló egy tengelyben
- 4. Egész ló ellentétes tájolással, külön sírban

Avar graves with horses in the north part of Békés County

– Irén Juhász –

Résumé

I outline the various forms of burials of the Avar graves with horses explored by me. The finding places are the followings: Endrőd-Kecskészug, Orosháza-Béke Cooperative sandpit, Orosháza-Bónum brick-factory, Szarvas-locality no. 68, Szarvas-locality no. 75. These graveyards are situated in the north third of the county. Out of the 958 explored Avar graves horse could be found only in 45 ones but almost all forms of this sort of burial could be observable.

1. Total horse and human skeleton in one grave beside each other could be found in 5 cases, only in the graveyard of Orosháza-Bónum brick-factory.
2. Total horse and human skeleton in one grave above each other could be found in 3 cases in the graveyards of Orosháza-Bónum brick-factory and Szarvas-locality no. 75.
3. Total horse and human skeleton in separate grave with opposite orientation could be found in 7 cases in the graveyards of Endrőd-Kecskészug, Szarvas-locality no. 75 and Szarvas-locality no. 68. In the latter one there were one horse each on both sides of the corpse.
4. Horse skeleton in separate grave in one axis with the human grave was in the graveyard of Szarvas-locality no. 68.
5. Individual horse-grave with the same orientation as the human graves occurred only once in the graveyard of Orosháza-Bónum brick-factory.
6. We meet two forms of partial horse-burial in the graveyard of the Orosháza-Béke Cooperative sandpit. One form when only several horse-bones were buried in the grave at the same time as the human body (3 cases), the other form when the horse remnants were put into the end of the grave, at the foot of the departed after a certain time, we call this after-burial.
7. We find symbolical horse-burial in 15 graves of the 50 chamber-graves explored in Szarvas-locality no. 68, and we meet this burial custom in 2 cases when the corpse buried in traditional pit. Here only the horse-furniture was buried: snaffle, stirrup and iron buckles belonging to the saddle.

Irén Juhász

Tessedik Sámuel Museum

Szarvas

Vajda Péter Street 1.

5540

RÉGÉSZETI KORÚ TÁRGYAK EGY MAGÁNGYŰJTŐ HAGYATÉKÁBÓL

– Liska András –

Az ország múzeumaiban őrzött régészeti gyűjtemények alapjául nagyobb részt a XIX. században keletkezett magángyűjtemények szolgáltak. A század második felében és a századforduló környékén fellendült múzeumi élet, a szaporodó régiségtani egyesületek hívták életre a döntően adományokból és lelkesedésből táplálkozó, a szó szoros értelmében vett közgyűjteményeket. Lelkes amatőrök kezén kisebb magángyűjtemények természetesen tovább léteztek, illetve újak is keletkeztek. A XX. század második felében a régészeti témájú magángyűjtemények csak a törvényesség határát súrolva, illetve sokszor azt áthágva jöhettek létre. A közgyűjtemények szakemberei, régészek, muzeológusok egyéni belátásuk és az adott helyzet ismeretében alakították, és az egyértelmű törvényi rendelkezések mellett alakítják ma is kapcsolatukat az általában jó szándékú amatőr gyűjtőkkel. A régészeti magángyűjtemények szerepe, jelentősége alapjaiban változott meg a muzeológia XIX. századi kezdetei óta. Az egyre kifinomultabb módszerekkel tevékenykedő régészeti kutatás számára a magángyűjtők kezébe jutott tárgyak információs értéke igen alacsony. Az esetlegesség miatt a tárgyak nyilvántartása, illetve a múzeumi gyűjtemények számára való megszerzése sokszor komoly nehézségekbe ütközik. A törvény erejével fellépve az amatőr gyűjtők és a muzeológusok között, az egyébként igen törekeny kapcsolat megszakadhat, a régészeti tárgyak sorsának rovására. Néhány szerencsés esetben a magánkézben lévő gyűjtemény részben vagy egészében, idővel múzeumba kerülhet. Ilyen módon a régészeti tárgyak, amellet, hogy őrzésük biztos helyen történik, ha kerülő úton is, de a tudományt és a széles körű ismeretterjesztést szolgálhatják.

Az alábbi tanulmányban bemutatásra kerülő gyűjtemény egy amatőr gyűjtő tevékenysége nyomán keletkezett, aki gyűjteményének darabjait maga restaurálta, és egyéni elgondolása alapján rendszerezte. A tárgyak gyűjtése, őrzése mellett igyekezett a rájuk vonatkozó, elérhető szakirodalmat megismerni. Az egyes darabok származási helyét és további, a régészeti kutatás számára elengedhetlenül fontos adatokat azonban sajnos nem öröközte meg. Halála után, a számára bizonyára ismert adatok már rekonstruálhatatlannokká váltak, ezek hiányában a tárgyak információs értéke jelentősen csökkent. A gyűjtemény összetétele mégis a gyűjtő egyéni ízlésének, szerteágazó érdeklődésének emlékének túl, a Kárpát-medence történetének egyfajta tükré. A nagy értékű tárgyak a múzeumba kerülve gyarapítják történeti, régészeti ismereteinket.

KOCZKÁS József (1942–1998) gyűjtőszenvédélye az 1960-as évek közepén kezdett kibontakozni. Az irodai alkalmazottként Békéscsabán dolgozó gyűjtő akkoriban szlovák

néprajzi kerámiát (tányérokat, tálakat, butellákat stb.) gyűjtött feleségével. Később anyagi okok miatt megvált gyűjteményétől, de a díszítőművesség iránti tisztelete élete végéig megmaradt. Az 1970-es évek elején figyelme a szűrő-, és vágófegyverekre irányult. Elsősorban az 1848-as szabadságharc és a monarchia fegyvereit gyűjtötte. Fia érdeklődésének hatására kezdte előbb a középkor fegyvereinek történetét, majd a Kárpát-medence történelmének korábbi szakaszait tanulmányozni, az őskortól a későközépkorig. Kedvenc korszaka a középső és késő bronzkor volt. A témával foglalkozó, általános, ismeretterjesztő kiadványokon túl a régészeti szakirodalmat is tanulmányozta, különös figyelmet fordított Békés megye területének történetére.

Fiatal kora óta meglévő vesebetegsége 1983-ban egészségét nagyon kikezdte, hamarosan rokkantnyugdíjas lett. Nyugdíjasként érdeklődése egyre inkább a régészet felé fordult. Felkereste a Békéscsaba és Gyula környéki, ismert régészeti lelőhelyeket, a Fényesi tanyak környékét látogatta előszeretettel. Ismerősei, barátai révén eljutott Tószegre, Ságvár és Szentkirályszabadja környékére is. Gyűjteménye legszebb darabjait gyűjtőktől, régiségkereskedőktől vásárolta és cserélte Berettyóújfaluban, Csökmön, Szolnokon és Budapesten. Élete utolsó éveiben betegsége már mozgásában is korlátozta, ekkoriban kezdte tanulmányozni a magyarság őstörténetének irodalmát. Időközben Újkígyóásra költözött, ekkor megromlott egészségi állapota és részben anyagi helyzete miatt is fegyvergyűjteményének legszebb darabjait eladta. Régészeti gyűjteményéhez – amelyet korai halála után fia örökölt – mindvégig ragaszkodott. A gyűjteményt a gyulai Erkel Ferenc Múzeumnak ajánlotta fel megvételre az örökös, a tárgyak így vásárlás útján kerültek a múzeum birtokába.

A gyűjtemény két részletben, 1999 májusában és 2000 márciusában került a múzeumba.¹ Az összesen 2372 db tárgy nagyobb része, 2040 db tárgy pattintott kőeszköz, illetve szilánk, a további 332 tárgy kerámia, csont, kő, vas, és üvegtárgyak összessége, kóruk a neolitikumtól a későközépkorig határozható meg. A tárgyak lelőhelye ismeretlen, a gyűjtő semmiféle nyilvántartást nem vezetett erre vonatkozóan. Néhány edényen, valamint csiszolt kőeszközön kis cédulák vannak, monogramokkal, rövidítésekkel, ám ezek jelentését csak Koczkás József ismerte. A cédulák valószínűleg a tárgyak származási helyét (nem feltétlenül lelőhelyét) jelölhették. Tudjuk, hogy a gyűjtemény darabjainak többsége más-más gyűjtőktől, illetve régiségkereskedőktől került a birtokába, ezért ezek eredeti lelőhelyének kinyomozása gyakorlatilag lehetetlen. A tárgyak már említett, igen csekély információs értékük ellenére mégis érdemesek a közzétételre. Többségük tipológiailag jól beilleszthető az egyes korszakok ismert tárgyegyütteseire közé, néhány tárgy közlését pedig éppen egyedisége indokolja.²

¹ A tárgyak a gyulai Erkel Ferenc Múzeum régészeti gyűjteményében, a 99.1.1-132; és a 2000.2.1-76. leltári számokon szerepelnek.

² Az egyes darabok régészeti módszerekkel, tipológiai alapon történő keletezése nagy hibalehetőséget rejt, hiszen az ismeretlen lelőhelyű, szórányleleteknek tekintendő példányok leletegyüttes híján csak önmagukban keltezhetők. A gyűjtemény darabjainak kulturális besorolásához nem jelöltem meg a vonatkozó szakirodalmat, mivel a tárgyak döntő többsége általánosan ismert típus, keltezésük, illetve nagyobb időszaki és kulturális egységekbe való besorolásuk a régészeti köztudatban elfogadott, egyértelmű.

A tárgyak legnagyobb részét kitevő pattintott kőeszközök (pengék, fűrök, nyílhegyek, vakarók), szilánkok stb. kora a neolitikum és rézkor időszakára határozható meg³ (16. kép).⁴ A csiszolt kőeszközök a neolitikum és bronzkor közötti hosszú időszakban keletkezettek (1. kép). A kerámiatárgyak közül a legkorábbi keltezésű darabot, egy edénytöredéket a neolitikum korai szakaszának idején készítették, a Körös-kultúra kései időszakához köthető (Kat. 19.). Egy állatfejes edényfűl (Kat. 23.), valamint néhány edénytöredék (Kat. 20–22.) a középső neolitikum szakálhái kultúrájához tartozik. Egy agyagkanál és három edénytöredék a Dunántúlról származik, a középső rézkori, lengyeli kultúra időszakából (Kat. 26–29). A rézkor késői szakaszához, a badeni kultúrához köthető egy kis fűles bögre (Kat. 30.) (2. kép). A kora bronzkor jellegzetes, alföldi kultúrája, a nagyrévi kultúra jellegzetességeit három kis edény hordozza magán (Kat. 34–35.) (4. kép). A legnagyobb számban a középső bronzkor emlékei találhatók meg a gyűjteményben. A bizonyosan az Alföldön készült tárgyak a koszideri időszak végén készülhettek. A legszebb, nagy méretű urnák mellett (Kat. 53–54.) (7-8. kép), a fűles bögrék nagyobb része, edényfedők, halsütő tálak, valamint a jellegzetes, szőregi típusú edények töredékei sorolhatók ide (Kat. 36–47; 50–52.) (5-6. kép; 17. kép 3.). A dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájába sorolható az a néhány inkrusztált edény és edénytöredék, amely akár az Alföldről is előkerülhetett, importtárgyként, de egyenesen a Dunántúlról is származhat (Kat. 55–57) (9. kép; 17. kép 1.). Csupán egy turbántekercses tál, és két edénytöredék sorolható a bronzkor késői szakaszára keltezhető, gávai kultúrába (Kat. 58–60.) (10. kép). Vaskorinak lehet meghatározni két, korongolt technikával készült urnát (Kat. 73–74.) (11. kép), egy kelta kori, grafitos edénytöredéket (Kat. 72.), valamint egy szkíta kori pecsétlőt (Kat. 73.) (17. kép 2.). Egy kerámiából készített, és kiégetett fémöntőforma is valószínűleg az őskorból, a bronzkorból, vagy a vaskorból származik (Kat. 76.). A gyűjtemény csekély számú üvegtárgya talán római kori (Kat. 77–78.). Biztonsággal ebbe a korszakba sorolható két terra sigillata tál töredéke is, amelyeken plasztikus díszítés látható (Kat. 79.) (17. kép 4-5). A előző római kori tárgyakkal megegyező időszakból, az Alföldről származik néhány szarmata kori edény (12. kép), és edénytöredék, orsókarika (Kat. 80–87.). A népvándorlás korba sorolható egy valószínűleg gepida kori, bepecsételt díszítésű edénytöredék (Kat. 88.) (17. kép 6.), és egy kétoldalas csontfésű apró töredéke (Kat. 89.). Az avarok hagyatékának tekinthetjük a gyűjtemény edényeinek jelentős részét kitevő avar kori kis fazekakat, csuprokat (Kat. 90–94.) (13-14. kép). Külön említést érdemel egy VII. századra keltezhető, kis csücskös peremű edény (Kat. 95.) (13. kép 5.), valamint a népvándorláskor legkésőbbi szakaszára, a VIII–IX. századra meghatározható bronz bográcstöredék (Kat. 97.). Ez a darab a gyűjtemény egyik legérdekesebb tagja. A perem belső oldalán 12 rovásjeltől álló, bekarcolt felirat látható, amely a perem meglévő hosszának kb. a felét foglalja el. A feliratot a gyűjtemény tulajdonosa nem láthatta, a múzeumi leltározás előtt, szakszerűen megtisztítva a tárgyat, váltak láthatóvá a rovásjelek⁵ (18. kép). Egy mészkőből faragott, díszes oszloplábazat töredéke (Kat. 103.) mellett csak néhány orsókarika tartozik az Árpád-korba (Kat. 104.). A későközépkori emlékek közé egy kályhaszem töredéke (Kat. 105.), egy török kori, zöld mázas, félgömbös testű, talpas tál (Kat. 106.) (15. kép), és egy kis csésze alakú edény (Kat. 110.) mellett egy szürke színű, jelleg-

³ Az őskori tárgyak meghatározásában Marton Tibor volt segítségemre, amit ezúton is köszönök.

⁴ A dolgozat táblarajzait Marton Tibor, a fotókat Nagy Imre készítette.

⁵ A felirat meghatározásában nyújtott segítségüket Juhász Irénnek és Róna-Tas Andrásnak köszönöm.

zetes formájú korszó töredéke (Kat. 108.) sorolható. Néhány vaskés (Kat. 114.), egy olló (Kat. 115.), és vas ágyúgolyók (Kat. 122.) is ezt a korszakot reprezentálják.

A röviden ismertetett gyűjtemény egyes darabjai közül néhány tárgy „megérdemelne” egy külön tanulmányt, pl. a nagy méretű, középső bronzkori urnák, vagy a rovasírasos bronzbogrács töredéke. A tárgyak lelőhelyei a magángyűjtemény jellegből adódóan, valamint a korábban részletezett okok miatt nem ismertek, ezért csupán tipológiai elemzést tennének lehetővé. A lelőhelyekről, és a megtalálás körülményeiről szóló adatok hiányát következetéssel és találgatással pótolni nem lehet, az esetleges hipotetikus következtéseket ez tudománytalanná tenné. A gyűjtemény darabjainak magas száma, a különböző korszakok, és kultúrák azonosíthatósága mégis indokolja a tárgyak ismert és megismerhető adatainak közzétételét.

A tárgyak katalógusa

Őskori tárgyak

1. Pattintott kőeszköz (16. kép 11.)
Geometrikus, mikrolit szegmens. Félkör alakú, törtfehér színű, retusált eszköz, mindkét oldala sarlófényes. (1 db)
3,1 cm x 1,5 cm; ltsz: 99.1.1.
őskor
2. Pattintott kőeszközök (16. kép 12–14.)
Geometrikus, mikrolit, trapéz alakú eszközök. Vörös, szürkésbarna és fehér színű kőből, retusált éllel. (6 db)
2,0 cm x 1,3 cm; ltsz: 99.1.2.
őskor
3. Pattintott kőnyílhegy
Bifaciális, retusált nyílhegy, barna színű kőből, retusált éllel. (1db)
1,1 cm x 1,2 cm; ltsz: 99.1.3.
neolitikum – rézkor
4. Pattintott vállas hegy
Retusált élű, vállas hegy, vörösesbarna színű kőből. (1 db)
4,3 cm x 1,5 cm; ltsz: 99.1.4.
őskor
5. Pattintott kőfűrők (16. kép 15–17.)
Retusált élű fűrők, bordó és világosbarna színű kőből. (6 db)
3,3 cm x 1,7 cm; ltsz: 99.1.5.
neolitikum – rézkor
6. Pattintott köpengék (16. kép 1–7.)
Különböző méretű és formájú, völgyelt és retusált, illetve csonkolt köpengék. (130 db)
1,5 cm – 4,8 cm x 0,9 cm – 2,2 cm; ltsz: 99.1.6–8.
neolitikum – rézkor
7. Obszidián magkő
Szürke színű, félgömb alakú, obszidián magkő. (1 db)
4,0 cm x 3,6 cm; ltsz: 99.1.9.
neolitikum – rézkor

8. Obszidián töredékek és szilánkok
Szürke színű, retusálatlan, obszidián töredékek és szilánkok. (29 db)
2,9 cm x 2,8 cm; ltsz: 99.1.10–11.
neolitikum – rézkor
9. Obszidián pengék (16. kép 18.)
Szürke színű, retusált élű, obszidián pengék. (11 db)
3,2 cm x 2,0 cm; ltsz: 99.1.12–13.
neolitikum – rézkor
10. Pattintott vakarók (16. kép 8-10.)
Változatos méretű, színű és formájú, retusált élű vakarók. (389 db)
1,3 cm – 4,1 cm x 1,1 – 2,5 cm; ltsz: 99.1.14.
neolitikum – rézkor
11. Pattintott köpengék
Változatos méretű, színű és formájú, retusálatlan köpengék (375 db)
1,1 cm – 5,7 cm x 0,9 cm – 1,7 cm; ltsz: 99.1.15.
neolitikum – rézkor
12. Kőszilánkok és magkövek
Különböző méretű, színű és formájú magkövek, magkő töredékek, magkő maradványok, és kőszilánkok. (1090 db)
1,2 cm – 4,8 cm x 1,1 cm – 9,7 cm; ltsz: 99.1.16–18.
neolitikum – rézkor
13. Agancseszközök
Megmunkált végű, különböző formájú agancseszközök. (10 db)
H: 4,5 cm – 48,0 cm, Átm: 1,9 cm – 3,5 cm; ltsz: 99.1.19–27; 2000.2.5.
őskor
14. Csontkanalak
Állatcsontból faragott, csiszolt csontkanalak. (3 db)
H: 4,0 cm – 22,9 cm, Sz: 2,4 cm – 4,2 cm; ltsz: 99.1.28–30.
neolitikum
15. Csonteszközök
Állatcsontból készült, faragott, csiszolt, lekerekített, illetve elhegyesedő végű csonteszközök. (14 db)
H: 3,2 cm – 32,5 cm, Sz: 2,0 cm – 7,4 cm; ltsz: 99.1.31–40.
őskor
16. Csiszolt kőeszközök (1. kép)
Különböző színű kőből, csiszolással készült, változatos formájú kőbalták, vésők, egyéb eszközök. (50 db)
H: 2,4 cm – 8,5 cm, Sz: 2,0 – 7,1 cm; ltsz: 99.1.41–52; 99.1.54–57; 99.1.129; 2000.2.3–4.
őskor
17. Kőkorongok
Fehér, illetve sárgás színű, kőből készült, szabályos, átfúrt korongok. (2 db)
Átm: 3,1 cm – 3,5 cm, M: 0,7 – 0,8 cm; ltsz: 2000.2.6.
őskor

18. Dörzskő pár
Szürkésbordó színű kőből csiszolt, ovális alakú dörzskő pár. (1 db)
Felső tag: 8,8 cm x 7,2 cm, alsó tag: 13,5 cm x 13,0 cm; ltsz: 99.1.53.
őskor
19. Tál peremtöredéke
Kézzel formált, szerves anyaggal soványított agyagból készült, vékony falú, sárgászvörös színű tál, lekerekített peremű töredéke. (1 db)
12,4 cm x 11,2 cm; ltsz: 99.1.61.
neolitikum (Körös-kultúra)
20. Hombárok oldaltöredékei
Kézzel formált, szerves anyaggal soványított agyagból készült, vöröses színűre égetett hombárok oldaltöredékei. Ujjbenyomkodásos bordadíszsel, illetve más, plasztikus díszítéssel. (3 db)
12,0 cm – 24,0 cm x 9,6 cm – 21,5 cm; ltsz: 99.1.58–60.
középső neolitikum
21. Edénytöredékek
Kézzel formált, szerves anyaggal soványított agyagból készült edények oldaltöredékei, körömcspéses díszítéssel. (3 db)
6,3 cm – 11,7 cm x 5,0 cm – 7,9 cm; ltsz: 99.1.62–64.
középső neolitikum
22. Edénytöredék
Kézzel formált, szerves anyaggal soványított agyagból készült edény oldaltöredéke, középen benyomott bütyök díszíti. (1db)
7,9 cm x 6,0 cm; ltsz: 99.1.67.
középső neolitikum
23. Edényfül
Kézzel formált, szürke színű edény stilizált, kétfülű (szarvú?) állatfej formázó, átfűrt füle. (1 db)
6,0 cm x 7,3 cm x 4,7 cm; ltsz: 2000.2.27.
középső neolitikum, szakálháti kultúra
24. Plasztikus edénydíszek
Kézzel formált, szerves anyaggal, illetve cseréptörmelékkel soványított agyagból készült edények ovális alakú, illetve kerek, ujjbenyomkodásos díszítésű, plasztikus díszei. (2 db)
6,1 cm x 5,6 cm, 8,0 cm x 6,7 cm; ltsz: 99.1.65–66.
neolitikum
25. Hálónéhezékek
Agyagból készült, nyomott gömb formájú hálónéhezékek töredékei. Középen átfűrtak, felületük benyomkodásokkal tagolt. (4 db)
Átm: 10,0 cm, M: 6,0 – 7,5 cm; ltsz: 99.1.91–92; 2000.2.13.
neolitikum
26. Edényperem
Kézzel formált, szerves anyaggal és csillámos törmelékkel soványított agyagból készült edény lekerekített peremű töredéke, egy függőlegesen elhelyezett fülel. (1 db)
7,7 cm x 6,7 cm; ltsz: 99.1.68.
középső rézkor

27. Edénytöredék
Kézzel formált, vörösesbarna, illetve szürkésbarna színű, vékony falú, elvékonyított, kihajló peremű, ívelt oldalú edények töredékei. (2 db)
5,3 cm x 4,8 cm; ltsz: 2000.2.19.
rézkor, lengyeli kultúra
28. Agyakkanál
Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított anyagú, szürke színű, félgömb alakú agyakkanál töredéke. Pereme lekerekített, nyele ovális átmetszetű, cső alakú. (1db)
4,9 cm x 4,5 cm; ltsz: 2000.2.22.
rézkor
29. Edénytöredék
Kézzel formált, szürke színű, vékony falú edény gömbös alakú fenéktöredéke, az alja egyenes. (1 db)
6,0 cm x 5,8 cm; ltsz: 2000.2.28.
rézkor
30. Bögre (2. kép)
Kézzel formált, szürkésbarna színű, füles bögre. Pereme elvékonyított, egyenes, nyaka cilindrikus, hasa kiszélesedő. Pereme alatt egy ovális lyuk. (1 db)
M: 9,6 cm, Pá: 5,7 cm, Fá: 3,1 cm; ltsz: 2000.2.37.
rézkor, badeni kultúra
31. Szövőszék nehezekek (3. kép)
Agyagból készült, gúla, csonkakúp, illetve tojásdad alakú, felső részükön átfúrt, vörösesbarna színűre égetett, szövőszék nehezekek. (52 db)
M: 4,9 cm – 8,9 cm, Sz: 3,5 cm – 9,6 cm; ltsz: 99.1.93–99; 2000.2.15–16.
őskor
32. Tüzikutya
Agyagból formált, négyzet alapú csonkagúla formájú tüzikutya. Vörös színű, szürke foltos, felső, összeszükülő részén keresztben átfúrt. (2 db)
M: 11,8 cm – 12,0 cm, 8,7 cm – 9,7 cm x 8,0 – 9,0 cm; ltsz: 2000.2.14.
őskor
33. Agyak orsógombok, orsókarikák
Bikónikus, vagy nyomott gömb formájú, átfúrt orsógombok, illetve lapos orsókarikák. (8 db)
Átm: 2,7 cm – 6,1 cm, M: 2,0 cm – 4,3 cm; ltsz: 2000.2.7–12.
őskor
34. Korsó (4. kép 3.)
Kézzel formált, vörössárga színű, kis korsó. Pereme kihajló, nyaka tölcéses, hasvonala éles, bikónikus formájú. A hasa aszimmetrikus, a fülével ellentétes oldalon szélesebb, az alja egyenes, füle hiányzik. (1 db)
M: 10,5 cm, Pá: 5,5 cm, Fá: 3,4 cm; ltsz: 2000.2.39.
kora bronzkor
35. Korsók (4. kép 1–2.)
Kézzel formált, szürke színű, kis korsók. Peremük hiányos, nyakuk tölcésesen szélesedő, válluk hangsúlyozott, hasuk gömbölyű, az aljuk egyenes. Szalagfülük a perem alól indul, és a vállára támaszkodik, felületük fényezett. (2 db)
M: 8,6 cm – 9,1 cm, Fá: 2,9 cm – 3,1 cm; ltsz: 2000.2.40 – 41.
kora bronzkor

36. Edényfedő (5. kép 2.)
Kézzel formált, szerves anyaggal soványított agyagból készült, vörösesbarnára égetett, szabályos, kör alakú, lapos edényfedő, közepén egy csúcsos, átfúrt füffel. (1 db)
Átm.: 9,5 cm, M: 3,4 cm; ltsz: 99.1.69.
középső bronzkor
37. Edényfedő (5. kép 1.)
Kézzel formált, szerves anyaggal soványított agyagból készült, kerek, ívelt oldalú edényfedő, Középen elhelyezkedő füle letörött, körülötte lencse méretű, apró bütykök helyezkednek el. (1 db)
M: 3,4 cm, Átm: 10,0 cm; ltsz: 99.1.70.
középső bronzkor
38. Edényperem
Kézzel formált, finom homokkal soványított agyagból készült, mészbetétes díszű edény peremtörredéke. A pereme ferdén levágott, kissé kihajló. A perem belső oldala függőleges és ferde, a külső éle ferde, mészbetéttel kitöltött bevagdalásokkal díszített. (1 db)
3,0 cm x 2,7 cm; ltsz: 99.1.75.
középső bronzkor
39. Bögre peremtörredéke
Kézzel formált, vékony falú, kis bögre perem és oldaltörredéke. Pereme lekerekített, hasa felé szélesedő formájú. (1 db)
6,5 cm x 5,4 cm; ltsz: 99.1.76.
középső bronzkor
40. Bögre peremtörredéke (17. kép 3.)
Kézzel formált, ún. „barokkos szájú” bögre peremes, füles törredéke. A cseréptörmellekkel soványított agyagból készült, szürkés színű, „ansa-lunata” füffel díszített edény fülindítása alatt két plasztikus borda húzódik. (1 db)
7,5 cm x 5,6 cm; ltsz: 99.1.77.
középső bronzkor
41. Fültörredék
Kézzel formált, sárgásbarna színű edényke kicsiny szalagfűl törredéke. (2 db)
2,7 cm x 2,4 cm; ltsz: 99.1.79.
középső bronzkor
42. Edénytörredék
Kézzel formált, vékony falú, szürke színű, kis bögre oldaltörredékei, függőlegesen elhelyezkedő, árkolt díszítésekkel. (2 db)
4,9 cm x 3,6 cm; ltsz: 99.1.81.
középső bronzkor
43. Edénytörredék
Kézzel formált, vékony falú, kis bögre oldaltörredéke. Sekélyen bekarcolt, párhuzamosan futó vonalak díszítik. (1 db)
5,2 cm x 3,8 cm; ltsz: 99.1.82.
középső bronzkor
44. Edénytörredék
Kézzel formált, kívül barna, belső oldalán fekete színű, fényezett felületű edény oldaltörredéke Széles árok díszíti, az árkot egy fülszerűen kialakított, két oldalról be-

- nyomott, kis bütyök töri meg, amelyből az árokra merőlegesen, egy alacsony borda indul. (1 db)
6,3 cm x 5,6 cm; ltsz: 99.1.84.
középső bronzkor
45. Edénytöredék
Kézzel formált, sötétszürke színű edény fenéktöredéke. Alján sekély, kerek lemélyítés, közepén egy mélyen bekarcolt X. (1 db)
4,4 cm x 2,8 cm; ltsz: 99.1.86.
középső bronzkor
46. Bögre (6. kép 3.)
Kézzel formált, szürkésbarna színű, füles bögre. Pereme kihajló, válla és hasa éles, hangsúlyozott. Szalagfüle a perem fölé magasodik. (1 db)
M: 8,7 cm, Pá: 6,2 cm, Fá: 2,7 cm; ltsz: 2000.2.36.
középső bronzkor
47. Bögre (6. kép 4.)
Kézzel formált, sötétszürke színű, nyomott gömb formájú, kis bögre. A pereme hiányzik, a vállán két vízszintes vonal fut körbe. A hasánál egyenlő távolságra 3 árkolt bütyök, a fenékén omphalos, felülete fényezett. (1 db)
M: 4,9 cm, Sz: 9,2 cm; ltsz: 2000.2.38.
középső bronzkor
48. Tál
Kézzel formált, sárgásbarna színű, csónak alakú, halsütő tál. Pereme lekerekített, oldala rövid, alja egyenes. (1 db)
M: 2,8 cm, H: 22,2, cm, Sz: 9,2 cm; ltsz: 2000.2.30.
középső bronzkor
49. Táltöredék
Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült, szürkésbarna színű, csónak alakú, alacsony halsütő tál töredéke. Pereme csücskös, oldala ívelt. (1 db)
6,6 cm x 5,7 cm; ltsz: 2000.2.21.
középső bronzkor
50. Edénytöredék
Kézzel formált, szürkésbarna színű, vékony falú edényke oldaltöredéke. Nyaka függőleges, hasa gömbös. Vízszintesen és függőlegesen bekarcolt vonalak díszítik. (1 db)
5,4 cm x 3,5 cm; ltsz: 2000.2.23.
középső bronzkor
51. Edénytöredék
Kézzel formált, szürkésbarna színű, vékony falú, kis edény oldaltöredéke. Nyaka kissé ívelt, hasa gömbös, többszörös zeg-zug vonallal árkolt díszítéssel. (1 db)
5,7 cm x 4,9 cm; ltsz: 2000.2.24.
középső bronzkor
52. Bögre
Kézzel formált, szürkésbarna színű, füles bögre. Pereme lekerekített, nyaka íves, hasa nyomott gömb formájú. Füle a peremből indul, és a hasvonalra támaszkodik. (1 db)
M: 6,1 cm, Pá: 5,3 cm, Fá: 4,9 cm; ltsz: 2000.2.31.
középső bronzkor

53. Urna (7. kép)

Nagy méretű, kézzel formált, sárgásszürke színű, vörös foltos urna. Pereme szélesen, vízszintesen kihajló, nyaka cillindrikus, válla egy széles árokkal hangsúlyozott. A hasánál a legszélesebb, az aljáig egészen összeszűkül. A perem alatt, két párhuzamos vonalból álló, széles girlandokat formázó bekarcolás, alatta 9 párhuzamos vonalból álló, vízszintes vonalköteg, ez alatt ismét két párhuzamos vonalból álló, az előzővel ellentétesen futó, girlandokat formázó bekarcolás díszíti. A nyakrész aljától indul, és a vállra támaszkodik egy igen széles, kissé szabálytalan szalagfűl. A vállvonalon vízszintesen futó, bekarcolt vonalköteg látható. Ezek alatt, egymástól szabályos távolságra 7 db árkolt bütyök helyezkedik el. Az urna hasán, a perem alatti girlandokkal megegyező irányú, 6 párhuzamos vonalból álló girlandsor fut körbe. Ezek alatt, a has hangsúlyozott, alsó részén, egymástól egyenlő távolságra, 7 db lefelé álló, felülről háromszorosán árkolt bütyök helyezkedik el. (1 db)

M: 67 cm, Pá: 32 cm, Fá: 13 cm; ltsz: 99.1.88.

középső bronzkor

54. Urna (8. kép)

Kézzel formált, sárgásszürke színű, díszes urna. Pereme egyenes, lekerekített, a válla felé tölcésesen szélesedik. Az árkolással hangsúlyozott válla alatt félgömbszerűen kiszélesedik, a hasánál a legszélesebb, onnan a talpáig kissé ívelten, egyenletesen szűkül, a talpa egyenes. A pereme alatt, a nyakán négyszeres, vízszintes vonalkötegek között kétszeres, bekarcolt zeg-zug vonal fut körbe. A vállánál egymással szemben, egy-egy könyökfűl helyezkedik el. A válla alatt egymástól egyenlő távolságra 8 db sima, hegyes árkolt bütyök látható. A vállától a hasáig plasztikus, függőleges, hármás bordák, illetve csúcsával fölfelé álló ék alakok váltakoznak. A bordák között azokkal azonos irányú, bekarcolt, hármás vonalkötegek egészítik ki. Az árkolt bütyköket is ilyen vonalkötegek keretezik V-alakban. A függőleges bordák közül a szélsők vízszintes bevagdallással díszítettek. A hasvonalon 4 db, szimmetrikusan elhelyezkedő, lefelé hajló, ívelt árkolással tagolt bütyök található, fölötte az ívet követő, arra merőleges, benyomkodott díszítéssel. (1 db)

M: 41 cm, Pá: 15 cm, Fá: 9,8 cm; ltsz: 2000.2.1.

középső bronzkor

55. Urna (9. kép)

Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült, közepes méretű urna. Pereme szélesen kihajló, a nyaka behúzott. Teste kissé szabálytalan, enyhén nyújtott, gömbös forma, az alja egyenes. A perem külső oldalán, hullámos szélű mezőben durvított felületű. A nyakán két lemélyített, keskeny árok fut körbe, amelyet egymással szemben, egy – egy csúcsával lefelé álló háromszög szakít meg. A vállán ferdén benyomkodott, sűrű díszítés fut körbe, amelynek vonalát négy nagyobb, szimmetrikusan elhelyezkedő, bemélyített háromszög tagolja. Az edény középső harmadában, egyik oldalon egy gyűrűfűl helyezkedik el, bekarcolt, keretezett, háromszög alakú díszítéssel. A fűlindítás vonalában sűrű körömbenyomkodás szerű díszítés fut körbe. Ennek vonala alatt, az edény alsó harmada fésűszerű eszközzel durvított. (1 db)

M: 31,0 cm, Pá: 21,4 cm, Fá: 9,0 cm; ltsz: 2000.2.2.

középső bronzkor, dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája

56. Edénytöredék

Kézzel formált, kívül szürke színű, belül vörösesbarna, ívelt oldalú edény oldaltöredéke. Zsinórszerű, egyenes vonalban, valamint apró, kerek díszekben inkrusztált díszítéssel. (1 db)

6,6 cm x 4,4 cm; ltsz: 2000.2.25.

középső bronzkor, dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája

57. Tál (17. kép 1.)

Kézzel formált, szürkésbarna színű, mészbetétes díszű edény. Pereme kihajló, a vállánál a legszélesebb, az alja félgömb formájú, a fenekén omphalos van. A perem alatt apró háromszögek sorakoznak szakaszosan, vállán két, vízszintes vonal fut körbe, éles vállvonalán zsinórszerű vízszintes, alatta hasonló függőleges vonalak futnak. A hasán 2 – 2 szabályos kör helyezkedik el a zsinórszerű vonalak végén. A díszítések eredetileg inkrusztáltak voltak. (1 db)

M: 6,7 cm, Pá: 12,0 cm, Fá: 2,6 cm; ltsz: 2000.2.42.

középső bronzkor, dunántúli mészbetétes edények kultúrája

58. Edénytöredék

Kézzel formált, kívül fekete, belső oldalán vörössárga színű, urnaszerű edény oldaltöredéke. Hangsúlyozott vállvonalát egy kissé kiugró, széles, vízszintesen elhelyezkedő bütyök tagolja, alatta függőleges kannelúrázás indul. (1 db)

7,8 cm x 8,4 cm; ltsz: 99.1.85.

késő bronzkor

59. Tálperem

Kézzel formált, szürkésbarna színűre égetett, behúzott, turbántekercses peremű tál töredéke. A hasán egy kis, átfürt bütyök látható. (1 db)

11,0 cm x 5,4 cm; ltsz: 2000.2.18.

késő bronzkor

60. Tál (10. kép)

Kézzel formált, sárgásbarna színű tál. Pereme lekerekített, behúzott, oldala lefelé erőteljesen szűkül, alja egyenes. A perem alatt szimmetrikusan egy-egy kis gyűrűfül, és egy-egy kis bütyök helyezkedik el, egymással szemben. (1 db)

M: 8,7 cm, Pá: 17,6 cm, Fá: 6,5 cm; ltsz: 2000.2.29.

késő bronzkor

61. Urna pereme

Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült, kissé behúzott, lekerékített peremű urna töredéke. Egy vízszintesen elhelyezkedő, lapos, ujjbenyomkodásokkal tagolt fogóbütyök díszíti. (1 db)

13,6 cm x 7,3 cm; ltsz: 99.1.71.

bronzkor

62. Edényoldal

Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült edény oldaltöredéke. Függőlegesen, vízszintesen és ferdén futó, hegyes tárggyal bebökődött pontsorok díszítik. (1 db)

6,6 cm x 4,9 cm; ltsz: 99.1.72.

bronzkor

63. Edényoldal
Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült edény oldaltöredéke, egy vízszintesen elhelyezkedő, lapos bütyök díszíti. (1 db)
6,6 cm x 6,6 cm; ltsz: 99.1.73.
bronzkor
64. Edényoldal
Kézzel formált, csillámos anyaggal soványított agyagból készült edény oldaltöredéke, egy vízszintesen elhelyezkedő, ujjbenyomkodással tagolt, plasztikus borda díszíti. (1 db)
6,4 cm x 3,9 cm; ltsz: 99.1.74.
bronzkor
65. Bögre oldaltöredéke
Kézzel formált, szürke színű, kis bögre fül-, és oldaltöredéke. A fül a perem fölé magasodik és a hangsúlyozott vállvonalra támaszkodik. Az edény válla alatt lencse nagyságú, benyomkodásos díszítéssel. (1 db)
5,4 cm x 5,5 cm; ltsz: 99.1.78.
bronzkor
66. Edénytöredék
Kézzel formált, szürke színű, fényezett felületű, kis edény oldaltöredéke. Vállvonala hangsúlyozott, bütykökkel tagolt, alatta fordított V alakú bekarcolás díszíti. (1 db)
3,8 cm x 3,0 cm; ltsz: 99.1.80.
bronzkor
67. Edénytöredék
Kézzel formált, kis bögre oldaltöredéke, kicsiny szalagfül indításával, alatta kettős, sekély, vízszintes árok fut körbe. (1 db)
5,9 cm x 5,7cm; ltsz: 99.1.83.
bronzkor
68. Edénytöredék
Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült, szürkésbarna színű edény kissé lekerekített, egyenes peremű, vastag falú töredéke. A perem alatt egy ujjbenyomkodással tagolt agyagléc fut körbe. (1 db)
6,8 cm x 7,7 cm; ltsz: 2000.2.20.
bronzkor
69. Edényfül
Kézzel formált, szürke színű, ovális átmetszetű, fényezett felületű edényfül töredéke. (1 db)
3,1 cm x 1,5 cm; ltsz: 2000.2.26.
bronzkor
70. Bögrék (6. kép 1; 2; 5.)
Kézzel formált, szürkésbarna színű, tojásdad formájú, gömbös fenekű, egyszerű, füles bögrék. (4 db)
M: 6,3 cm – 7,1 cm, Pá: 5,1 cm – 6,5 cm, Fá: 2,8 cm – 4,9 cm; ltsz: 2000.2.32-35.
bronzkor
71. Pecsétlő (17. kép 2.)
Kézzel formált, sötétszürke színű, kissé szabálytalan, kör alakú, plasztikus díszű pecsétlő. Külső éle merőlegesen bevagdalt, felületét bevéssett, koncentrikus körök borítják, közepe kimélyített. (1 db)

4,4 cm x 3,8 cm; ltsz: 99.1.87.

szkíta kor

72. Tál töredéke

Korongolt, szürke színű, grafitos soványítású tál töredéke. Pereme duzzadt, alatta körbefutó, mély árok, valamint borda tagolja. Oldala kissé ívelt, lefelé szűkülő, alja egyenes. (1 db)

M: 7,2 cm, Sz: 6,4 cm; ltsz: 2000.2.43.

kelta kor

73. Urna (11. kép 2.)

Korongolt, kissé nyújtott idomú, szürke színű urna. Pereme kihajló, lekerekített, a hangsúlyozott vállvonaláig tölcésesen szélesedik, a has középvonala alatt, az aljáig hirtelen szűkül, alacsony talpkorongon áll. A nyakát két párhuzamosan futó, vízszintesen bekarcolt vonal díszíti, a vállán egy sekély borda fut körbe, a fenekén omphalos van. (1 db)

M: 23,5 cm, Pá: 13,0 cm, Fá: 9,9 cm; ltsz: 99.1.89.

vaskor

74. Urna (11. kép 1.)

Korongolt, világosszürke színű, széles urna. Pereme rövid, lekerekített, kihajló. Nyaka ívelt, a válláig szélesedik, a vállvonalától a talpáig szűkülő, félgömbös idomú. (1 db)

M: 23,3 cm, Pá: 19 cm, Fá: 11 cm; ltsz: 99.1.90.

vaskor

75. Patic

Sárgászörös színűre átégett, egyik oldalán áglenyomatos, másik oldalán sima felületű, vastag paticstöredék. (1 db)

11,2 cm x 10,0 cm; ltsz: 99.1.100.

őskor ?

76. Öntőforma

Szürkésbarna színű, finom soványítású agyagból égetett, téglatest alakú öntőforma. Három oldala sima, egyik oldalán egy félkör alakú, tagolt, csöszzerű bemélyítést alakítottak ki, amelynek a szélén egy kis beöntő nyílás látható. A bemélyítés felülete meszes, a beöntő nyílás környéke feketére égett. (1 db)

5,1 cm x 3,4 cm x 2,9 cm; ltsz: 99.1.132.

őskor

Római kori tárgyak

77. Üvegpalack töredékei

Duzzadt peremű üvegpalackok töredékei, felületüket vastag, barnás színű patina borítja, ezért eredeti színük nem figyelhető meg. (3 db)

Átm: 2,4 cm – 2,8 cm; ltsz: 99.1.101–102.

római kor?

78. Üvegkarperec töredéke

Zöld színű, áttetsző üvegből készült, félkör átmetszetű karperec töredéke, külső oldalán rátett, hálós díszítéssel. (1 db)

2,9 cm x 0,9 cm; ltsz: 99.1.104.

római kor ?

79. Terra sigillata tálak töredékei (17. kép 4–5.)
Korongolt, vörös színű, fényezett felületű, terra sigillata tálak plasztikus díszítésű és díszítetlen töredékei. (3 db)
2,8 cm – 7,1 cm x 3,4 cm – 5,0 cm; ltsz: 2000.2.48–50.
szarmata kor
80. Korsó
Korongolt, bikónikus formájú, vörössárga színű korsó töredéke. Pereme hiányzik, az alsó harmadáig tölcséresen szélesedik, hasától lefelé félgömbösen szűkül, alacsony talpgyűrűn áll. (1 db)
M: 8,3 cm, Fá: 6,1 cm; ltsz: 99.1.105.
szarmata kor
81. Edényke
Korongolt, bikónikus formájú, vörössárga színű, miniatűr edény, formája aszimmetrikus, szabálytalan. Pereme egyenesre levágott, rövid, kihajló. A középvonaláig tölcséresen szélesedik, majd az aljáig egyenletesen szűkül. (1 db)
M: 6,7 cm, Pá: 3,9 cm, Fá: 3,9 cm; ltsz: 99.1.106.
szarmata kor
82. Agyagpohár (12. kép)
Korongolt, egyenes falú agyagpohár. Pereme duzzadt, kihajló, oldala tölcséresen szűkül az aljáig, alacsony talpkorongon áll. A perem alatt sekély ráldísz fut körbe, vállrészét bekarcolt, vízszintes vonal díszíti. (1 db)
M: 9,3 cm, Pá: 8,1 cm, Fá: 3,7 cm; ltsz: 99.1.107.
szarmata kor
83. Edényfül
Korongolt, feketére fényezett felületű edény perem fölé magasodó szalagfüle. (1 db)
8,9 cm x 6,5 cm; ltsz: 99.1.108.
késő szarmata kor
84. Edénytöredék
Kézikorongon készült, csillámos anyaggal soványított agyagból készült, vörösesbarna színű fazék oldaltöredéke, függőlegesen és vízszintesen futó, bebökődött díszítéssel. (1 db)
7,0 cm x 5,1 cm; ltsz: 99.1.109.
4. század
85. Edénytöredék
Korongolt, szürke színű edény talpkorongja, közepén két későbbi átfúrás látható. (1 db)
Átm: 5,5 cm, M: 1,2 cm; ltsz: 99.1.110.
szarmata kor
86. Orsókarika
Korongolt, vörös színű, edényoldalból készült, kicsi orsókarika. (1 db)
M: 0,8 cm, Átm: 2,7 cm; ltsz: 2000.2.47.
szarmata kor
87. Agyag gombok
Korongolt, szürke színű, finom soványítású, lapos, illetve csúcsos, kúp alakú agyag-gombok. Kalapszerű felső részük alatt hengeres csonk, törésfelülettel. (3 db)
M: 2,2 cm – 3,1 cm, Átm: 2,5 cm – 3,1 cm; ltsz: 2000.2.51.

Népvándorlás kori tárgyak

88. Edénytöredék (17. kép 6.)
Korongolt, finom soványítású, szürke színű edény oldaltöredéke, bepecsételt díszítéssel. A pecsételt dísz rombusz alakban 6 ágú csillag. (1 db)
2,6 cm x 2,1 cm; ltsz: 2000.2.52.
gepida kor
89. Csontfésű töredéke
Kétoldalas csontfésű, felső, rögzítő lemezének töredéke. Átmetszete D-alakú, szélei rovátkolással díszítettek. Felületén két, rögzítésre szolgáló vasszegecs helye látható. (1 db)
3,5 cm x 1,8 cm; ltsz: 2000.2.53.
gepida kor
90. Fazék (13. kép 3.)
Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült, kis fazék. Rövid pereme kihajló, egyenesre levágott. Hordó alakú, kissé aszimmetrikus, az alja felé szűkül. Rosszul égetett, felülete foltos. (1 db)
M: 13,6 cm, Pá: 11,0 cm, Fá: 7,5 cm; ltsz: 99.1.111.
avar kor?
91. Csupor (13. kép 4.)
Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült, szürkésbarna színű, nagyobb csupor. Rövid pereme elvékonyított, kihajló. Az edény a vállánál a legszélesebb, az alja felé szűkül, a talpánál kissé kiszélesedik. (1 db)
M: 11,1 cm, Pá: 10,2 cm, Fá: 7,4 cm; ltsz: 99.1.116.
avar kor
92. Csuprok (13. kép 2; 8.)
Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült, durva kidolgozású csuprok. Rövid peremük kihajló, ferde bevagdalásokkal tagolt, testük hordó alakú, az aljuknál kissé kiszélesedik. (2 db)
M: 9,5 cm, Pá: 9,1 cm, Fá: 8,5 cm; ltsz: 99.1.117; M: 6,7 cm, Pá: 6,6 cm, Fá: 4,8 cm; ltsz: 99.1.119.
avar kor
93. Csupor (13. kép 1.)
Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült, durva kidolgozású, alacsony, széles, szürkésbarna színű csupor. Rövid, kihajló pereme elvékonyított, teste szabálytalan, az alja felé kissé szélesedik. (1 db)
M: 7,8 cm, Pá: 8,7 cm, Fá: 9,4 cm; ltsz: 99.1.118.
avar kor
94. Kis fazék (14. kép)
Korongolt, alacsony, szürkésbarna színű, kis fazék. Pereme rövid, függőlegesen levágott, kissé kihajló. Teste nyomott gömb formájú, az alja felé szűkül. A vállát bekarcolt hullámvonalköteg, a hasát a középvonala alatt, vízszintesen bekarcolt vonalköteg díszíti. (1 db)
M: 9,8 cm, Pá: 9,3 cm, Fá: 7,4 cm; ltsz: 99.1.120.
avar kor

95. Csupor (13. kép 5.)
Kézzel formált, kissé szabálytalan formájú, szürkésbarna színű, kis csupor. Rövid pereme kihajló, a peremén egymással szemben egy-egy kis csücsök helyezkedik el. Teste hordó alakú, a középvonalánál a legszélesebb, az alja felé szűkül. (1 db)
M: 7,7 cm, Pá: 6,8 cm, Fá: 6,3 cm; ltsz: 99.1.115.
7. század
96. Orsógomb
Korongolt, sárgászörös színű, bikónikus formájú, agyag orsógomb. Palástját vízszintes vonalak között futó, bekarcolt, elnagyolt zeg-zug vonalak díszítik. (1 db)
M: 2,5 cm, átm: 3,6 cm; ltsz: 2000.2.44.
késő avar kor
97. Bronz bogrács töredéke (18. kép)
Bronzlemezből kalapált, feltehetőleg gömbös testű, közepes méretű bogrács darabja. A bogrács pereme rövid, kihajló, a szélén kissé behúzott kialakítású. A peremnél a lemez vastagabb, a vállánál már egészen vékony. Külső oldalán vasrozsdá nyomai láthatók. A töredék pereme deformálódott, valamikor szétdarabolhatták a bográcsot. A perem belső oldalán 12 rovásjelből álló, bekarcolt felirat látható, amely a perem meglévő hosszának kb. a felét foglalja el. (1 db)
17,4 cm x 10,9 cm; ltsz: 99.1.127.
8 – 9. század
98. Csuprok (13. kép 6; 7.)
Kézzel formált, cseréptörmelékkel soványított agyagból készült, kis csuprok. Peremük rövid, kissé kihajló, testük hordó formájú, aszimmetrikus. Színük szürkésbarna, foltos. (2 db)
M: 9,4 cm, Pá: 7,5 cm, Fá: 5,9 cm; M: 7,6 cm, Pá: 6,7 cm, Fá: 4,9 cm; ltsz: 99.1.112–113.
népvándorlás kor
99. Edénytöredék
Kézzel formált, szűk szájú, kiszélesedő vállú, vörösesbarna színű edény peremtöredéke. Pereme rövid, kissé kihajló. (1 db)
M: 4,3 cm, Pá: 5,5 cm; ltsz: 99.1.114.
népvándorlás kor
100. Orsógombok és orsókarikák
Korongolt, szürkésbarna és sárgászörös színű, különböző méretű, bikónikus formájú agyag orsógombok, valamint korongolt edényoldalakból készült, lapos orsókarikák. (22 db)
M: 1,0 cm – 2,6 cm, átm: 2,5 cm – 5,7 cm; ltsz: 2000.2.45–46.
népvándorlás kor
101. Üveggyöngy
Szürkészöld színű, hólyagos, irizáló felületű, szabálytalan formájú, középen átfúrt, átlátszatlan üveggyöngy. (1 db)
21, cm x 1,5 cm; ltsz: 2000.2.55.
népvándorlás kor
102. Vaskés
Széles pengéjű, ívelt hátú, egyélű, középső nyélállású vaskés. (1 db)
H: 12,4 cm, Sz: 3,5 cm; ltsz: 2000.2.56.

Árpád-kori tárgyak

103. Faragott oszloplábazat
Szürke színű, lyukacsos szerkezetű kőből faragott oszloplábazat. A szögletesen kiugró, megközelítőleg négyzet alakú, közepén vízszintesen tagolt alsó részt két sarkán egy-egy ék alakú, stilizált levéldísz köti össze a cillindrikus felső résszel. Az illesztési részekenél durva törésfelület, az alján meszes habarcsnyomok láthatók. (1 db)
M: 12,4 cm, Sz: 22,5 cm, H: 16,5 cm; ltsz: 99.1.128.
12. század
104. Orsókarikák
Korongolt, szemcsés-kavicsos soványítású agyagból készült, vörösesbarna, illetve szürke színű, részben bekarcolt, párhuzamos vonalakkal díszített edényoldalakkal, vagy díszítetlen edényfenékből készített orsókarikák. (6 db)
M: 0,7 cm – 1,5 cm, Átm: 2,5 cm – 4,7 cm; ltsz: 2000.2.69–70.
Árpád-kor

Későközépkori tárgyak

105. Kályhaszem töredéke
Korongolt, apró kavicsal soványított agyagból készült kályhaszem zárt talpa. Vörösesbarna színű, szürke foltos. Ívelt oldalú, a talpánál kissé kiszélesedik, alja egyenesre levágott. (1 db)
M: 3,8 cm, Fá: 5,5 cm; ltsz: 99.1.121.
későközépkor
106. Talpas tál (15. kép)
Korongolt, félgömbös formájú, talpcsöves tál. Pereme elvékonyított, a talpcsöve lefelé tölcseresen szélesedik. Vörös színűre égetett, a tál belső oldala zöld mázzal borított. (1 db)
M: 10,4 cm, Pá: 16,2 cm, Tá: 8,6 cm; ltsz: 99.1.122.
16–17. század
107. Edény
Korongolt, hengeres testű edény töredéke. Pereme letörött, az egyik oldalán egy kis bütyök látható. Kívül zöld, belső oldalán sárgászöld mázas. (1 db)
M: 7,5 cm, Fá: 6,4 cm; ltsz: 99.1.123.
17–18. század
108. Korsó
Korongolt, sötétszürkére fényezett felületű, kiöntőcsöves korsó felső része. Szája tölcseres, pereme alatt egy borda fut körbe, amelyből a derékszögben megtörő fül indul. A fül szögletében, a fülrész meghosszabbítása egy szűrős kiöntőcső. A fül függőleges része a vállra támaszkodik, itt volt az edény legöblösebb része. (1 db)
M: 13,6 cm, Szá: 5,4 cm; ltsz: 99.1.124.
17–18. század
109. Edényke
Korongolt, erősen profilált oldalú, kis, vörösre égetett edény. Pereme egyenesre levágott, oldala ívelt, az alsó harmadánál a legszélesebb, alacsony talpgyűrűn áll. Teljes felülete vízszintes, sűrű árkokkal tagolt. (1 db)

- M: 6,3 cm, Pá: 5,5 cm, Fá: 4,5 cm; ltsz: 99.1.125.
későközépkor
110. Csésze
Korongolt, finom soványítású agyagból készült, vörösesbarna színű, füles csésze. Pereme lekerekített, oldala lefelé szűkülő, alja egyenes, gyűrűfüle a peremből indul, és a fal középvonalára támaszkodik. (1 db)
M: 6,8 cm, Pá: 14,1 cm, Fá: 7,8 cm; ltsz: 2000.2.67.
későközépkor
111. Szilke
Korongolt, kicsi, füles szilke. Rövid pereme kihajló, alatta éles borda fut körbe. A középvonalánál a legszélesebb, az alján kis fenékszöge van. Szalagfüle a peremből indul, és a hasvonaltra támaszkodik, itt egy ujjbenyomás tagolja. Pereme, és fülének felső része barna, belseje zöld mázas, kívül fekete színű. (1 db)
M: 11,9 cm, Pá: 9,8 cm, Fá: 7,5 cm; ltsz: 99.1.126.
18. század
112. Korsóperem
Korongolt, szürke színű, behúzott peremű korsó peremtöredéke. Nyaka szűk, a nyaka alatt éles borda, fülindítással. (1 db)
M: 6,5 cm, Sz: 4,2 cm; ltsz: 2000.2.72.
113. Edényfenék
Korongolt, szemcsés-csillámos soványítású, szürke színű edény fenéktöredéke. (1 db)
M: 0,9 cm, Átm: 4,0 cm; ltsz: 2000.2.71.
későközépkor
114. Vaskések
Keskeny pengéjű, egyenes, vagy kissé ívelt hátú, felső, illetve középső nyelállású, egyélű vaskések. (4 db)
H: 6,5 cm – 11,0 cm, Sz: 1,0 cm – 1,5 cm, ltsz: 2000.2.57–60.
későközépkor ?
115. Olló
Vasból készült, ívelt hátú, visszahajlított fogójú, tengelyes olló. (1 db)
14,8 cm, penge Sz: 2,0 cm; ltsz: 2000.2.61.
későközépkor
116. Vaseszköz
Kerek átmetszetű, túszerű, elhegyesedő végű eszköz. Tölcséresen kialakított, két oldalt D-alakú áttöréssel tagolt, nyitott köpüvel. (1 db)
H: 10,7 cm, Átm: 2,6 cm; ltsz: 2000.2.62.
későközépkor
117. Vaseszköz
Négyzetes átmetszetű, tömör vasból kovácsolt, hegyesedő végű eszköz. A közepén gombszerűen kiszélesedik, majd összeszűkül. (1 db)
H: 11,2 cm, Sz: 1,4 cm; ltsz: 2000.2.63.
későközépkor
118. Vasszögek
T-fejű, illetve kúpos fejű, változatos hosszúságú, négyzetes átmetszetű vasszögek. (13 db)
H: 3,6 cm – 9,4 cm; ltsz: 2000.2.64.
későközépkor

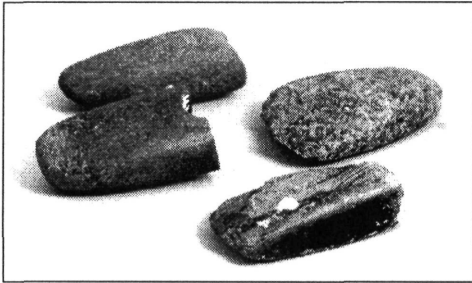
119. Késnyél borítás
Csontból készült, az egyik vége felé kiszélesedő, simára csiszolt felületű, egy lyukkal átfúrt késnyél borítás. (1 db)
H: 5,0 cm, Sz: 1,8 cm; ltsz: 2000.2.65.
későközépkor
120. Csontkorcsolya
Szarvasmarha lábszárcsontjából készült, egyik végén hegyesedőre faragott, csiszolt felületű csontkorcsolya. (1 db)
H: 34,2 cm, Sz: 5,9 cm; ltsz: 2000.2.66.
későközépkor
121. Ólomgolyó
Ólomból öntött, félgömb alakúra deformálódott (puska?) golyó. (1 db)
Átm: 1,7 cm; ltsz: 2000.2.75.
későközépkor
122. Ágyúgolyók
Vasból öntött ágyúgolyók, felületük korrodálódott. (9 db)
Átm: 14,0 cm; ltsz: 2000.2.76.
123. Üvegtárgy töredéke
Színtelen üvegből készült, gyűrűs kialakítású tárgy töredéke (pohár talpballusztere?)
Felületén irizáló patina. (1 db)
Átm: 2,2 cm, M: 2,5 cm; ltsz: 99.1.103.
későközépkor

Meghatározhatatlan korú tárgyak

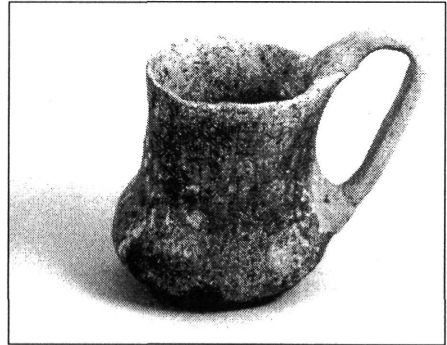
124. Fenőkövek
Szürke, bordó, és zöldes színű, különböző méretű, hasáb alakú fenőkövek. Oldalaik homorúan kicsiszoltak, éleik, sarkaik lekerekítettek. (5 db)
5,5 cm – 9,2 cm x 3,1 cm – 4,9 cm x 2,4 cm – 2,9 cm; ltsz: 99.1.130–131.
?
125. Csonteszköz töredéke
Faragott csonteszköz (késnyél?) töredéke, 2 bekarcolt, pont-kör díszítéssel. (1 db)
2,8 cm x 1,5 cm; ltsz: 2000.2.54.
?
126. Csontár
Ovális átmetszetű, mindkét végén elhegyesedő csontár, felülete fényesre csiszolt. (1 db)
H: 8,1 cm, Sz: 0,9 cm; ltsz: 2000.2.73.
?

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

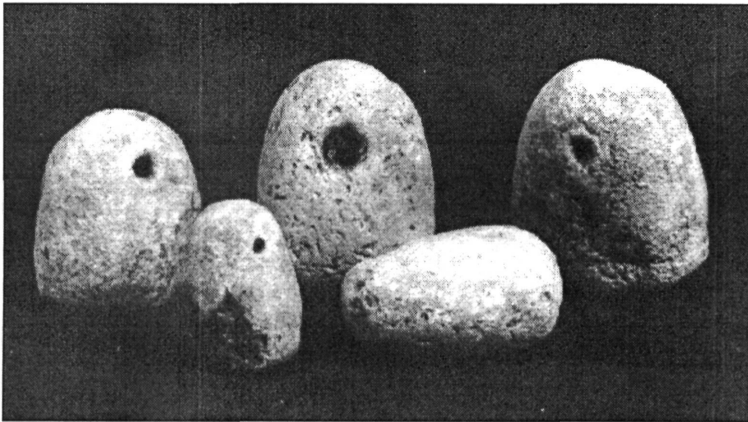
Átm	=	átmérő
Fá	=	fenék átmérő
H	=	hosszúság
Kat.	=	katalógus szám
Ltsz	=	leltári szám
M	=	magasság
Pá	=	perem átmérő
Sz	=	szélesség

1. kép: Csiszolt kőeszközök (Kat. 16.)

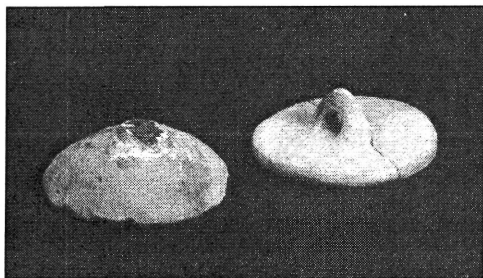
2. kép: Bögre (Kat. 30.)

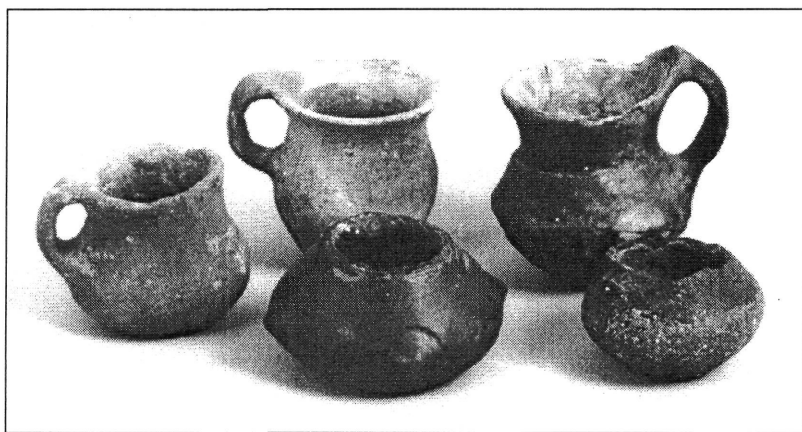
3. kép: Szövőszék nehezékek (Kat. 31.)

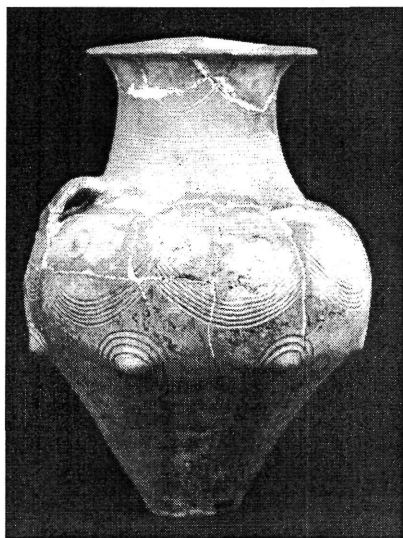
4. kép: Korsók (Kat. 34-35.)

5. kép: Edényfedők (Kat. 36-37.)

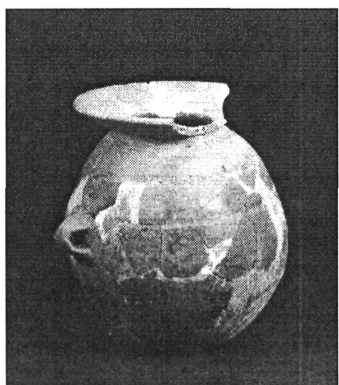
6. kép: Bögrék (Kat. 46; 47; 70.)

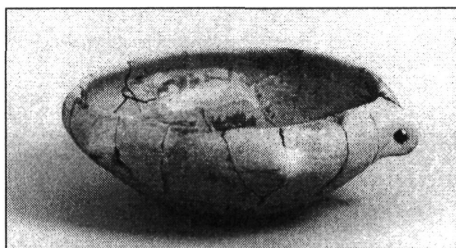
7. kép: Urna (Kat. 53.)

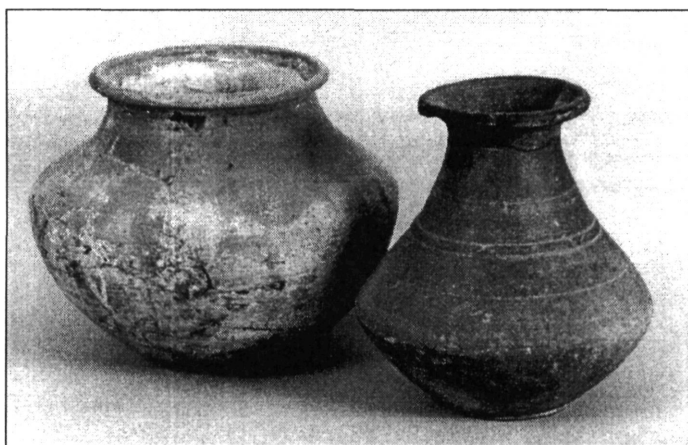
8. kép: Urna (Kat. 54.)

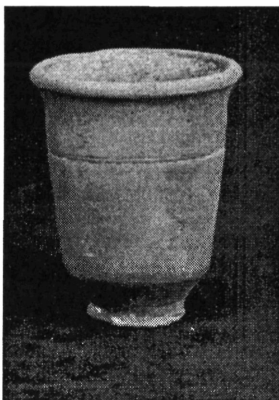
9. kép: Urna (Kat. 55.)

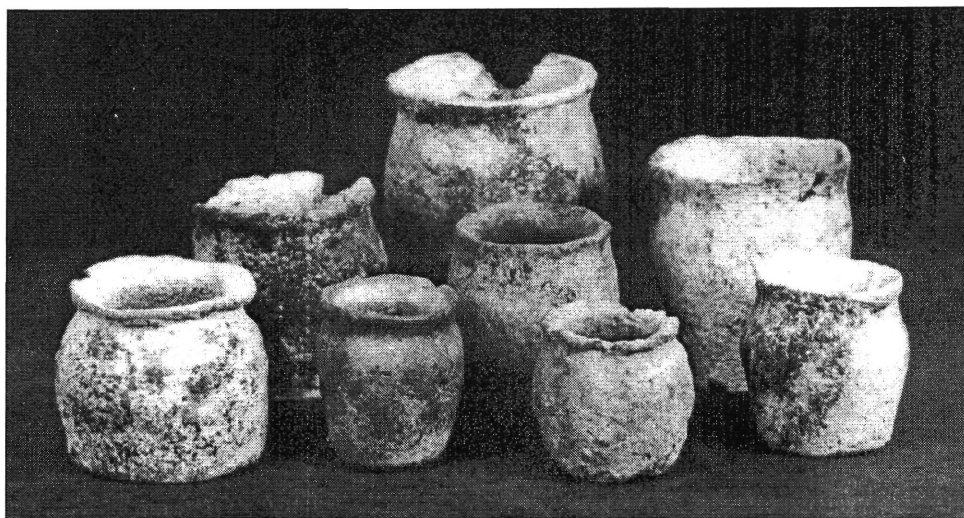
10. kép: Tál (Kat. 60.)

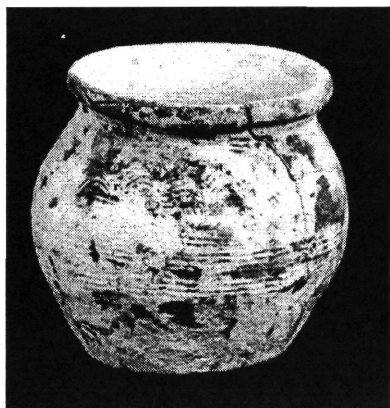
11. kép: Urnák (Kat. 73-74.)

12. kép: Agyagpohár (Kat. 82.)

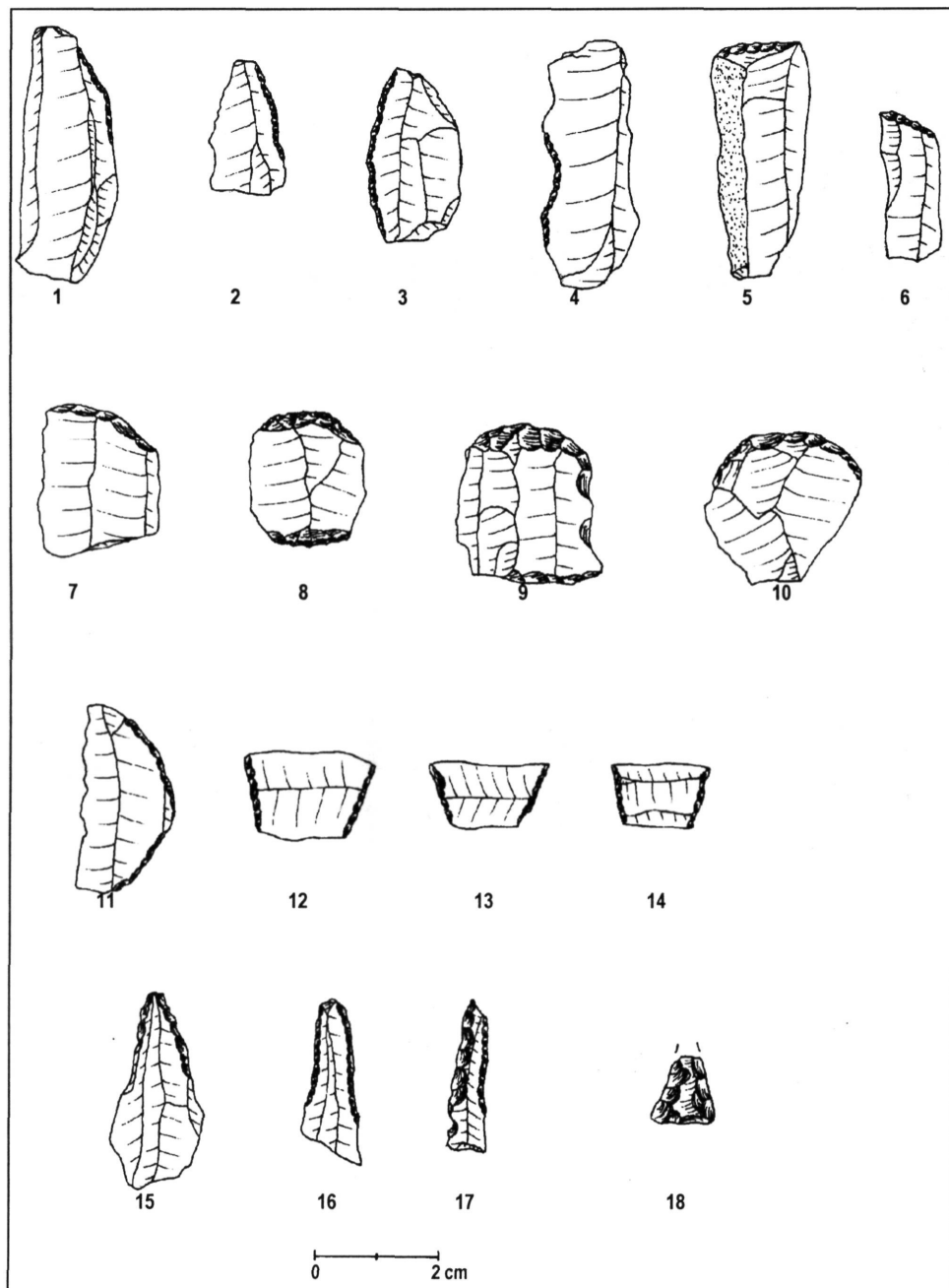
13. kép: Fazék és csuprok (Kat. 90-93; 95; 98.)

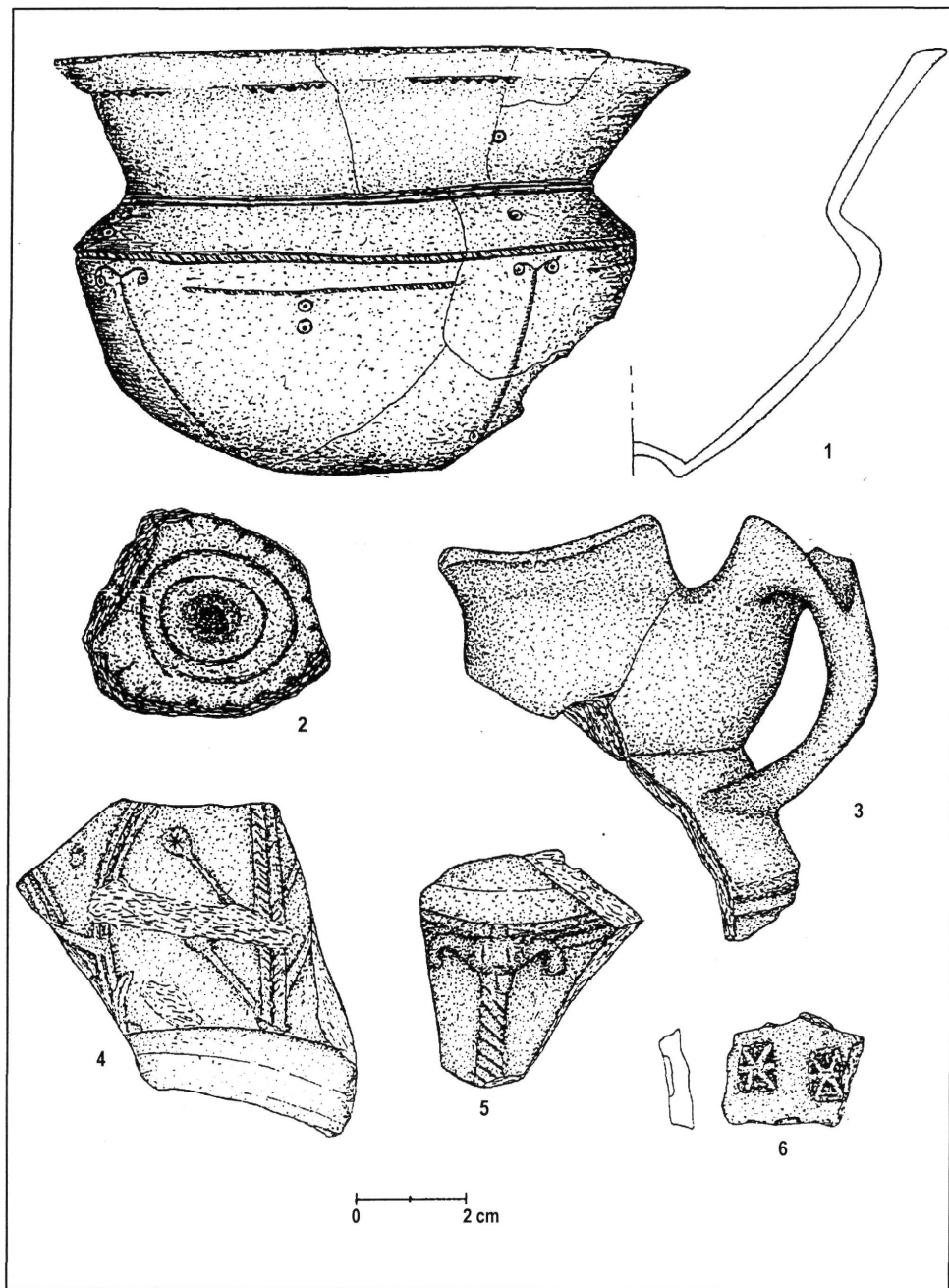
14. kép: Fazék (Kat. 94.)

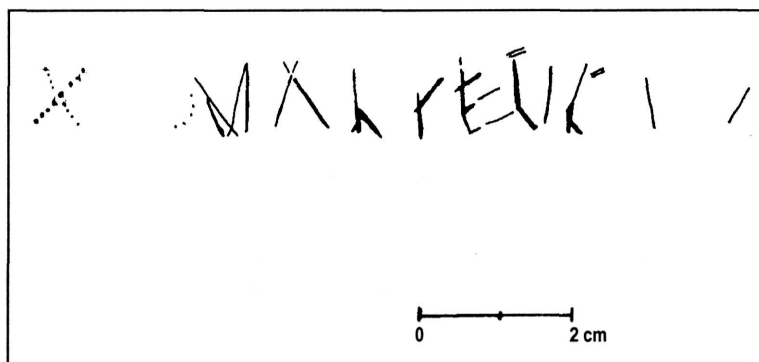
15. kép: Talpas tál (Kat. 106.)

16. kép: Pattintott kőeszközök (Kat. 1-2; 5-6; 9-10.)

17. kép: 1. Tál (Kat. 57.); 2. Pecsétlő (Kat. 71.); 3. Bögre peremtöredéke (Kat. 40.); 4-5. Terra sigillata töredékek (Kat. 79.); 6. Edénytöredék (Kat. 88.)

18. kép: Bronz bogrács töredékén látható rovásírásos felirat (Kat. 97.)

Objects of archaeological age from the heritage of a private collector

– András Liska –

Résumé

Role and significance of the archaeological private collections have been changed basically since the beginnings of the museology in the 19th century. Information value of the objects being in the property of the present-day private collectors is rather low for the archaeological research using elaborated methods. Many times – owing to its incidental character – registration of the objects and the acquisition of them for the museum-collections hit against serious difficulties. In some lucky cases the private collection can be taken over partially or totally by the museum. In this way the objects of archaeological age can be preserved in safe circumstances and by can serve the science and the wide publicity.

The collection presented in the following study is formed by the activities of an amateur collector, who restored the items of his collection on his own and systemised according to his individual conception. The finding place of the individual items and further data essentially important for the archaeological research unfortunately are not recorded by him. After his death the data certainly known for him cannot be reconstructed any more, and without these the information value of the objects has decreased significantly. The composition of the collection, however, beyond being a memory of the collector's individual taste, divergent interest, is a sort of mirror of the history of the Carpathian Basin.

József Koczkás (1942-1998) visited by choice the regions of the known archaeological finding places around Békéscsaba and Gyula, the area of the Fényesi Farms. Through his acquaintances, friends he appeared also in Tószeg, in the region of Ságvár and Szentkirályszabadja. The most beautiful items of his collection were purchased and exchanged from collectors, antiquarians in Berettyóújfalú, Csökmő, Szolnok and Budapest. After the death of the collector the collection was offered for purchase to the Erkel Ferenc Museum of Gyula and thus the objects went over into the property of the museum through purchase.

The majority of the totally 2372 pieces of objects is flint instrument or chip (2040 pieces of items), further 332 objects are a set of ceramic, bone, stone, iron and glass objects, their age can specified from the prehistoric age till the late Middle Age. Majority of them can be inserted well typologically in the known object groups of the individual ages, publication of some objects, however, is reasoned by its uniqueness. From the

individual items of the shortly presented collection certain objects “deserve” a separate study, e.g. huge urn from the Middle Bronze Age or a fragment of a runic bronze pot. Owing to its private collection character and other reasons specified earlier finding places of the objects are not known, thus they can enable only typological analysis. High number of the items in the collection and the fact that the various periods and cultures can be identified, however, give reasons for publishing the known and knowable data of the objects.

András Liska

Erkel Ferenc Museum

5700 Gyula

Kossuth Lajos Street 17.

TÁRSADALOMNÉPRAJZI ADATOK MÉHKERÉKRŐL

– Szendrei Eszter –

A törökellenes küzdelmek során az Alföld más vidékeihez hasonlóan a mai Békés megye területe – melynek egy része, köztük vizsgálni kívánt településünk, Méhkerék is, Bihar, majd Csonka-Bihar vármegyéhez tartozott – elnéptelenedett. Gyula 1695. évi visszavételekor és az azt követő években a Körösök vidéke csak „vadállatoknak és égi madaraknak” volt lakóhelye – jelenti 1698-as felmérésében az udvari kamara tisztartója.¹

Az 1700-as évektől a környékbeli földesurak – elsősorban a Harruckernek – telepítésekkel igyekeztek a törökdúlás okozta űrt kitölteni. A telepítések során a magyarok mellett román, német és szlovák telepesek is megjelentek az uradalmak és a néptelenné vált falvak területén. A lakosság vegyes összetétele nem csak az anyanyelvi és vallásbeli különbségekben nyilvánult meg, hanem markánsan megmutatkozott a népélet valamennyi területén is.

A magyarországi románság betelepedésének két vonulatát szokás elkülöníteni: az egyik a spontán letelepedés, a másik a kamarai jóváhagyással történő földesúri telepítés. Ez utóbbi típushoz sorolhatjuk Méhkeréket is, amelynek földesúri újratelepítésére az 1760-1770-es években került sor.² A görögkeleti vallású románok a mai Békés megye határait alapul véve Gyulán, Battonyán, Eleken, Kétegyháza, Pusztatölken, Sarkadkeresztúron és Méhkeréken telepedtek le. Méhkerék tisztán román, míg a másik hat említett település vegyes lakosságú. Battonyán a románok a magyarokkal és a szerbekkel éltek együtt. Az utóbbiakkal közös egyházat és iskolát tartottak fenn az 1860-as évekig. A görögkeleti vallás a szerbek és románok közötti házassági kapcsolatok létrejöttét is lehetővé tette. Elekre román, magyar és német nemzetiségek együttélése volt jellemző. A vegyes lakosságú települések közül Kétegyháza románsága őrizte leghosszabb ideig magával hozott hagyományos kultúráját.³

A Méhkeréket említő első írásos forrás 1359-ből származik. Magyarok által lakott, nemesi faluként tartották számon. A törökdúlást követően, mint pusztafalu került az Eszterházy család birtokába. Az 1760-1770-es évekbeli újratelepítésre az elpusztult falutól kissé nyugatra került sor.⁴

Jelen dolgozat célja azon tényezők példák segítségével való megvilágítása, amelyek a felekezeti, lokális és etnikai értelemben egyaránt szigorúan endogám település zártságának, elszigeteltségének oldódásához vezettek. A probléma megközelítését, áttekintését

¹ Scherer Ferenc, 1941. 167.1.

² Csobai Elena – Martyin Emilia, 1999.9.1.

³ Martyin Emilia, kézirat. 8.1.

⁴ Zsupos Zoltán, 1988. Erkel Ferenc Múzeum Román Nemzetiségi Adattára 609-88.3.1.

nehezítik azok az általános – az ország egészét érintő – tényezők, amelyek a második világháborút követően jelentkeztek a társadalmi és a gazdasági életben, és amelyek megbontották a korábban megcsontosodott társadalmi mikro- és makrostruktúrákat. Az 1940-es évek második felétől meginduló társadalmi-gazdasági átalakulás (amely a tulajdonviszonyok átalakulását is magában foglalta), a szemlélet- és magatartásbeli módosulások mind részei és befolyásoló-meghatározó tényezői a vázolni kívánt kérdéskörnek. Szempontunkból elsődleges jelentősége van a család- és munkaszervezet, a rokonsági rendszer valamint a házassági kapcsolatok alakulásának. Annak, hogy a település lakói az utóbbi évtizedekig hűen őrizték hagyományaikat, feltehetően egyik meghatározója, hogy a XVIII. század második felében ülték meg a községet, tehát más, a törökdúlás következtében újraterelített falvaknál közel évszázadnyival később. Az időbeli tényező mellett fel kell hoznunk a XVIII–XIX. századi magyar társadalmi berendezkedést, amelyre – nemcsak a telepített községek, hanem a törökdúlást túlélő magyar lakosságú falvak esetében is – jellemző volt a zártság. A falvak zártságát nem csekély mértékben garantálta a kései középkorból eredő közös rét- és legelőhasználat, amely a XIX. század végétől, mint közbirtokosság volt jelen.

A falu társadalma

A források szerint a méhkeréki betelepítés Jánosda, Illye, Madarász és Inánd Bihar megyei településekről történt. Harminc telepes családot ismerünk név szerint.⁵ Ezek rendelkeztek ugyan haszonbérleti földdel, azonban megélhetésüket nehezzé tette a föld rossz minősége és a szántásra alkalmas földterület csekély volta. 1828-ban a jobbágynak 0,5–2 hold nagyságú vetésterület állott rendelkezésére. Százharminchat telkes jobbágnak összesen 330 holdnyi vetésre használható terület jutott.⁶ A kedvezőtlen természeti adottságok következtében a lakosság főként állattenyésztéssel foglalkozott. 1828-ban összesen 413 adózó személyt említenek a források. A háztartásfők közül százharminchat a telkes jobbágy, negyvenöt a házat bíró, tizenhét a házatlan zsellér. Ugyanakkor huszonhét telkes jobbágnak volt ötvennégy lova, tizenkilencnek ötven jármos ökre, negyven telkesnek és öt zsellérnek pedig negyvenkilenc tehene. Huszonkét háznál százhuszonhét juhot, tizenhat telken huszonöt setést írtak össze.⁷ A XIX. század utolsó negyedében bekövetkező tagosítást követően a méhkeréki paraszti társadalom a magyar falvakéhoz hasonló képet mutatott.

A görögkeleti vallásnak döntő szerepe volt a méhkeréki románság életében. Vallási szempontból a lakosság egységesnek mondható. Felekezetükhöz való ragaszkodásuk első és nagy fontosságú bizonyítéka a közvetlenül a betelepedésüket követően emelt paticsfalú, fatornyú templom volt.⁸ 1836 nyarán az eredeti templom leégett; az új, immár téglából emelt épület 1848-ra készült el. A görögkeleti vallás az első világháború idejéig kizárólagos volt Méhkeréken. A háború kitörésének évében a falu lakosságának 96,5%-a volt román, 3,5%-a magyar. Vallási megoszlás szerint a lakosok 96,5%-a tartozott a görögkeleti,

⁵ Uő. 5.1.

⁶ *Nadányi Zoltán szerk.* 1938. 497.1.

⁷ *Erdei Aranka.* 1986. 349.1.

⁸ Uő. 351.1.

1. kép. A görögkeleti templom belseje (dr. Dankó Imre felvétele, 1964)

2,5%-a a református és 1%-a a római katolikus felekezethez.⁹ Az elemi iskola a görögkeleti egyház, azaz a helyi templom égisze alatt működött. A háborús éveket követően már a baptista és az evangélikus vallás hívei is megjelentek a falu társadalmában, bár igen csekély számban. 1937-ben a megszámlált 2263 lakosból 2116 román, 135 magyar és 10 szlovák volt; közülük 2015 tartozott a görögkeleti egyházhoz. A száz főnél kevesebbet számláló református és római katolikus vallású lakos mellett három görögkatolikus és tizenkét evangélikus hitű méhkeréki jelenlétét is regisztrálták.¹⁰ Számszerűen ugyan csekély volt a baptisták jelenléte, a falu közvéleményét mégis erősen foglalkoztatta a kis létszáma miatt szektának tűnő vallási csoport. Meg kell jegyeznünk, hogy a baptista vallás hívei hazánkban 1905-től tömörültek egyházi közösségbe, addig szektaként működtek, és így is tartották számon ezt a kelet-magyarországi magyar és román parasztság körében igen népszerű mozgalmat.

„Az én nagyapám is áttért. Kezdetben még csak házaknál gyűltek össze, később lett külön imaházuk. A nagyapám gyerekei közül egyedül az én apám nem vállalta a baptista vallást, így én ortodox vagyok.”¹¹

E mozgalom fellépése jelentősen közrejátszott abban, hogy Méhkeréken a lokális endogámia mellett immár a vallási endogámia is súlyt kapjon. Jóllehet a görögkeleti vallás primátusa napjainkig jellemző és összetartó erő a román lakosság körében, a nyolcvanas évektől főleg a vegyesházasságok révén a római katolikus és a református felekezetű lakosok is egyenrangú tagjai a falu társadalmának.

⁹ Zsupos Zoltán, 1988. Erkel Ferenc Múzeum Román Nemzetiségi Általános Adattára 609-88.4.1.

¹⁰ Radenich György szerk. é.n. II. kötet 29.1.

¹¹ Nadányi Zoltán szerk. 1938. 497.1.

2. kép. Méhkerék község elöljárósága a századfordulón (archív)

A trianoni határ meghúzásáig a legintenzívebb a méhkerékiek kapcsolata a mai Románia területén élő rokonaikkal volt. Az idősebb adatközlők elsősorban Belényes, Kisjenő, Tamásda és Jánosda településeket hozzák fel a kapcsolattartás példáiként. A rokon kapcsolatok ápolása mellett a gazdasági érintkezés is számottevő volt. Vásárokra például 1918 előtt nem a közeli magyarlakta falvakba, hanem a távolabb eső román településekre jártak. A trianoni csonkítás valamint a történelmi eseményekből fakadó következmények nehezítették ezeknek a rokon és gazdasági kapcsolatoknak az ápolását, minek következtében a méhkeréki románság szigetként számon tartott településsé vált a környező magyar lakosságú falvak gyűrűjében.

A két világháború közötti magyar politika nem csak társadalmi, hanem gazdasági értelemben is nehezítette a méhkerékiek amúgy sem könnyű megélhetését, amelyhez a Trianon okozta traumából fakadó és a hazai román kisebbségen lecsapódó ellenszenv társult.

„Nem azért volt zárt Méhkerék, mert elzárkózott, hanem azért, mert nem kellettünk. Például az újszalontaiak sosem jöttek Méhkerékre. Ők valamikor Szalontához tartoztak, és mint volt városi gazdák, igyekeztek tartani a rangjukat.”¹² „A méhkerékieket kolonistáknak nevezték. Sokan meg bocskorosoknak, mócoknak mondták őket. Tartózkodtak tőlük, de ők sem szívesen álltak szóba más falubeliekkel.”¹³

¹² Ruzsa Mihály 1920-ban született görögkeleti vallású méhkeréki lakos adatközlése.

¹³ Duló György 1926-ban született görögkeleti vallású méhkeréki tanító adatközlése.

3. kép. A régi görögkeleti temető (dr. Bencsik János felvétele, 1977)

4. kép. Ruzsa György és családja 1910 körül (archív)

A gazdasági kényszer ugyanakkor rászorította a település lakóit egyfajta nyitásra a környező falvak irányában. Az 1930-as évektől egyre többen szegődtek napszámra környékbeli – főként újszalontai, sarkadi és eleki – parasztgazdákhöz. Sokan vállaltak idénymunkát távoli – például Somogy megyei – uradalmakban. Tekintve, hogy a falu jelentős állatállománnyal bírt még századunk első felében is, fontos volt az igásállatok hasznosítása. A méhkeréki fogatosok brigádokban jártak évről évre, például a mezőhegyesi uradalomba trágyahordás idején.

A falu társadalmá zömmel nincstelen szegényekből állt. A kisparaszti tulajdon egy-két hold birtokjogát jelentette. Kevés volt a nagygazdaként emlegetet falubeli. Jóllehet holdjaik számát nézve tekintélyes – 10 holdnál nagyobb – földdarabot mondhattak magukénak néhányan, a föld terméketlensége miatt tényleges vagyoni helyzetük nem volt ezzel arányban. Az öt-tíz holddal rendelkezők, akiket sorolhatnánk a középparasztság alsó rétegéhez, nemegyszer arra kényszerültek, hogy nyáron részesaratóként, cséplőmunkásként vagy fogatosként szegődjenek el valamelyik környékbeli uradalomba. 1937-es adatok szerint a társadalmi megoszlás a következő: őstermelő 1935; iparos 87; kereskedő: 49; állami (vasút, közigazgatás) alkalmazott 60; nyugdíjas: 5; házicseléd: 11 személy. Ugyanezen évben a község területe 4310 kataszteri hold, amelyből a helybeli legeltetési társulat 761, Sarkad község 534, Méhkerék község 158 holdat bír. Birtokosként a nem méhkeréki származású, 124 holdon gazdálkodó Spitzer Sándort tartották nyilván.¹⁴

A második világháborút követő társadalmi, gazdasági változások nem hagyták érintetlenül Méhkerék társadalmát sem. A nincstelen réteget az ipar „szívta fel”. Aki tudott, munkát keresett a közeli városok valamelyikében; elsősorban Gyulán vagy Békéscsabán. Az ország keleti felének gyorsan proletarizálódó tömegei ezektől az évektől kezdték az ingázást lakóhelyük és a nagy iparvárosok vagy a főváros között. A méhkerékiek zömmel Sztálinvárosban próbáltak szerencsét.

„Abban az időben kenyérhiány volt. Legtöbben azért mentek Sztálinvárosba, mert ott ellátták őket kenyérrrel, zsírral. Hétvégén vagy kéthetente aztán felpakolták a kapott enivalót és hozták haza a családjuknak.”¹⁵

Elvándorlás, kiköltözés a faluból ekkor még nem volt. A külvilággal való kapcsolattartás gazdasági kényszerből fakadt. A falutól való távollétet ideiglenesnek tekintették. A családnak csak a férfi tagja vállalt az ország távoleső pontján munkát, a nők és a gyerekek a faluban maradtak.

A település izoláltságát mutatja például, hogy a közeli, magyarokkal együttlakó románsággal sem volt számottevő kapcsolata Méhkerék lakosságának. A sarkadkeresztúri románsághoz sem kötődtek erősebben, mint azokhoz a magyarokhoz, akikkel summáséletük és napszámos munkájuk végzése során érintkezésbe kerültek. A méhkerékiek és a sarkadkeresztúriak kapcsolata mindennapos volt a keresztúri Tisza-birtokon való munkavégzés idején is, ám az intenzív munkakapcsolat nem eredményezett sem baráti, sem házassági kapcsolatot a két település románsága között. A második világháborút követően az érintkezésnek ez a formája is megszűnt. Sarkadkeresztúr román lakossága a méhkerékiekkel ellentétben igen hamar integrálódott annak ellenére, hogy az 1937-ben összeszám-

¹⁴ Uő. mint a 12. sz. jegyzet.

¹⁵ Nadányi Zoltán szerk. 1938. 497.1.

5. kép. A méhkeréki baptista gyülekezet 1930 táján (archív)

lált 2497 keresztyúri lakosból 606 volt a görögkeleti vallást gyakorlók száma,¹⁶ ami a románság nem elhanyagolható jelenlétére utal. Napjainkra sarkadkeresztyúri románságról már legfeljebb a görögkeleti felekezethez való tartozás illetve néhány jellegzetesen román családnév – mint például Kóra, Patkás – kapcsán beszélhetünk.¹⁷

A háború befejezését követően foganatosított kitelepítések érintették Elek német lakosságát is. Ekkor néhány méhkeréki család élt az áttelepedés lehetőségével. Az ittmaradt rokonsággal ünnepnapokon és kiemelkedő családi események alkalmával (mint lakodalmom, temetés) találkoztak, ám e családi kötelezettségéből fakadó, illendő kapcsolattartáson túl nem léptek az Elekre költöztek és a Méhkeréken maradók. Az elősorolt példák-ból is kitűnhet, hogy Méhkerék tökéletes zártságán a társadalmi-gazdasági változások ütötték az első – az 1960-1970-es években még igen keskeny – rést. Az 1960-as évek végétől már más tényezők is közrejátszottak a „külvilággal” való érintkezés kiszélesítésében. Döntő tényezőként kell figyelembe venni a vallási különbözőség miatti elzárkózás oldódását, a fiatalok részéről egyre erősebben jelentkező továbbtanulási igényt, a térszerkezettel járó anyagi és rangbéli nivellálódást. A más településen való munkavállalás magával hozta a magyar nyelv mindennapos használatára való áttérést is. A munkahelyeken szövődő kollegiális viszony gyakran barátsággá fejlődött. A középiskolákban és felsőfokú intézményekben továbbtanuló fiatalok közötti kapcsolatoknak is nagy súlya volt a már elindult változási folyamatban. A Méhkerékről tanulni induló fiatalok egy része másutt telepedett le iskolái végeztével; házasságkötésüket is befolyásolta a kiszélesedett ismeretségi kör.

¹⁶ Ua. mint a 13. sz. jegyzet.

¹⁷ *Nadányi Zoltán szerk.* 1938. 497.1.

A XX. század első felében „szegény falu”-ként emlegetett Méhkerék az 1970-es évektől gyors és látványos fejlődésnek és anyagi gyarapodásnak indult. A csekély eredményt felmutatni is nehezen tudó termelősövetkezetek válsága rákényszerítette a szövetkezetek tagságát, hogy mellékjövedelmet teremtsenek maguknak. Sokan próbálkoztak a sertésenyésztéssel, amely hozzájárult ugyan az anyagi helyzet valamelyes javulásához, azonban hosszú távon nem kínálhatott megoldást. Az 1970-es évek végén kezdődött meg az országosan híresség vált „fóliázás”. Az első években merész és kétséges kimenetelű vállalkozásnak tűnt, ám a nyolcvanas évekre olyan fellendülést eredményezett, amely a korábban nincstelen Méhkeréket a környező falvak fölé emelte gazdasági vonatkozásban.

Az előbbieken említett társadalmi és gazdasági tényezők kölcsönhatása Méhkerék társadalmi-gazdasági életének és addigi élet- és szemléletmódbeli beállítottságának átalakulását eredményezte.

Az alábbiakban néhány adat ismertetésével megkísérlem felvázolni e sokrétű és bonyolult változás útját a rokonsági, házassági és családszervezeti kapcsolatok alakulásán keresztül.

Rokonság, családszervezet

A zártnak tekinthető falvakban fokozott jelentősége volt a rokoni kötelékeknek. Fontosságuk megmutatkozott a szűkebb és tágabb értelemben vett családi életben, a jeles alkalmakkor csakúgy, mint a munkavégzések idején.

A nagycsaládi életformára általában jellemző, hogy az egy házban élők a vérségi kapcsolaton túl gazdasági egységként is funkcionálnak; a családszervezet egyben munkaszervezet is. A család társadalmi súlyát igazolja, hogy a falu közösségébe nem egyenként, hanem valamelyik család tagjaként illeszkedhetett be az egyes ember.

Méhkerék társadalmában igen fontos szerepe volt a rokoni kapcsolatoknak, a vérségi kötelékeknek. A rokoni szálakat a harmadunokatestvéri szintig tartották számon. Az egyes rokoni fokozatok egyben a kapcsolattartás szintjét is jelentették. Jól kimutatható ez a sajátosság a jelentős családi események – például házasságkötés, keresztelő, temetés – során, amikor is a távoli rokonság is jelen van, részesévé válik az adott eseménynek. A lakodalom fontos szerepet játszott és játszik napjainkban is a közösség, a család életében. Máig élő szokás Méhkeréken, hogy a lakodalomba a harmadunokatestvérg illik meghívni valamennyi rokont. A rokoni fokozatok szintjére ugyancsak rávilágít a családban bekövetkező haláleseteket követő gyász időtartama. Az elhunyt hozzátartozóért közvetlen családja – házastársa, gyermeki, testvérei – egy évig; a közelinek számító rokonok – akiket másodunokatestvéri szintig számítanak – fél évig; a távoli rokonok hat hétig viseltek gyászt. Egyes adatközlők szerint századunk elején a közvetlen szomszédok is felvették rövid időre a gyászt.

Az 1930-as évekig a méhkeréki családok általában nagy számúak voltak, amely tényből következik az is, hogy igen kiterjedt rokonsággal bírt a falu közösségének valamennyi tagja. A rokoni kapcsolatok szélesedését ezen túlmenően a falun belüli házassodás, a lokális endogámia is biztosította. Lássunk néhány példát, hogyan értelmezik az első világháború évtizedében született falubeliek a család fogalmát:

„A szülők, a gyerekek tartoztak a szűk családba – vagyis az egy házba lakók. A fiatal házások is szüleikkel éltek, ez volt – tehát két generáció – egy család.”¹⁸ „Családon az egy házon belül lakókat értjük. Régen leggyakrabban három generáció lakott egy fedél alatt.”¹⁹ „Férj, feleség, gyerekek tartoztak a szűkebb családba. Ez a gyerekek házasságával bővült a háztartással, később az unokákkal.”²⁰

A méhkeréki család, hasonlóan a magyarlakta falvak családszervezetéhez patriarchális volt. A lakodalomban például a vőlegény apjának volt elsődleges szerepe, a lakodalom rendezése is reá hárult. Az új házások – elenyésző kivételtől eltekintve – az ifjú férj szüleihez költöztek. A család vezetője, a családfő az együttélők legidősebb férfi tagja volt.

„Amíg nem volt egyenjogúság, a háború előtti évekig, a férfi volt a család feje. Az ő szava szent volt, ha kimondta, hogy így vagy úgy kell lennie valaminek, azzal már nem lehetett vitatkozni.”²¹ „Ahol több családtag élt együtt, az volt a szokás, hogy a legidősebb ember a családfő. Ő szabta meg a családtagok munkáját is. A fontosabb dolgokban, amik a családot érintették, ő döntött. Megbeszélte a feleségével a nagyobb dolgokat, mint például a házépítést, de a döntést ő hozta.”²²

Ez utóbbi idézetben nemcsak gondolatilag, hanem verbálisan is tetten érhető a férfiak primátusát természetesnek tartó szemlélet. Mint ahogyan a magyarlakta falvakban, úgy Méhkeréken is általános volt a férfi szót *ember*-rel helyettesíteni, illetve azzal szinonim értelemben használni, ugyanakkor a nő, asszony fogalmak használatát sosem cserélték fel az *ember* szó alkalmazásával. Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk a gyermek szó alkalmazása kapcsán is. A *gyerek* kifejezést kizárólag fiúk esetében használták, leányt sosem illettek ezzel a megszólítással vagy említéssel.

A több – két vagy három – generációt felölelő család élete, együttélése felveti a munka és tulajdon elosztásának, az öröklés rendjének kérdését is. A ház és a munkaeszközök, az igásállatok használata közös volt, amely közös használatot a családi munkaszervezet egyébként is feltételez. A ház szobája a szülők használatában volt, a hátsó helyiséget lakták a fiatal házások. Ahol két házaspár is lakott a szülői házban, ott előfordult, hogy a fiatalabb pár az istállóban kapott helyet, esetleg a házhoz tartozó kamrában. Ez utóbbi megoldás egyébként általános és természetes volt az olyan családokban, ahol nőtlen, de már felnőtt fiúgyermekek éltek. A konyhát a család nőtagjai közösen használták. Gyakori volt, hogy nem főztek házaspáronként, hanem egyetlen nő főzött valamennyi családtag számára. Különösen betakarítási munkák során volt nagy jelentősége az effajta munkamegosztásnak; a házimunka alól mentesülő asszony ugyanis rész tudott venni a hajnaltól késő estig tartó határbeli munkában.

A szántás, a vetés valamint a kaszálás és boronálás minden esetben férfiak által végzett munka volt. A nők feladata aratáskor a marokszedés, egyéb mezei munkák során pedig a férfiak munkájának segítése volt. Ezek közé sorolhatjuk a kapálást, a kukoricatörést, a répaszedést. Kifejezetten női munkának minősült a kender feldolgozása valamint az

¹⁸ Ua. mint a 3. sz. jegyzet.

¹⁹ Ua. mint a 12. sz. jegyzet.

²⁰ Berényi János 1933-ban született görögkeleti vallású méhkeréki lakos adatközlése.

²¹ Ua. mint a 13. sz. jegyzet.

²² Ua. mint a 20. sz. jegyzet.

összes, háztartással kapcsolatos tevékenység. Az előregedett családtagok inkább csak formálisan vettek részt a munkában; a nehéz mezei munkát minden esetben a család fiatal férfijai bégezték, Az idős férfiak feladata az udvar rendben tartása, az állatok takarmányozása és tisztántartása volt. A női munkákban is érzékelhető volt a korosztályonkénti munkavégzési rend. A kender otthoni feldolgozása a fiatal nők feladata volt, míg az idős asszonyok sütöttek-főztek a családtagokra. a mosást általában közösen végezték, valamennyi nő részt vett a munkában. A kenyérsütés, mely nem csak kötelesség – hanem szimbolikus jelentést is hordoz, tehát bizonyos privilégiumot, rangot feltételez – az idős asszonyok fontos tevékenysége volt.

A munkamegosztás, a közös munkák a családi tulajdonban lévő föld művelése, a gazdasági munkák ellátása nem csupán vérségi szálon erősítette, hanem gazdasági értelemben is – mintegy kényszerítette – az egymásra figyelő és építő „összedolgozást”.

„A földet együtt művelték, az ekét, boronát közösen használták, nem volt megkülönböztetés, hogy melyik darab kié. A családon belül minden közös volt. Együtt dolgoztak, együtt laktak egy fedél alatt, együtt főztek, együtt ettek. Ahol nagy család volt, ott elosztották a munkát. A szántás, vetés a fiatalemberek dolga volt, de a szülők irányították őket. A kapálást, gyomlálást a fiatal férfiak és nők együtt végezték, az aratást szintén. Betakarításkor az emberek hordták a szálas gabonát, zsákoltak, trágyát hordtak, ugaroltak.”²³

Amikor a szülők kiüregedtek a munkaképes korból, gyermekeik gondoskodtak róluk. A földet szétoztották egyenlő részekre, a gyermekek számának arányában. A betakarított terményből egy előre meghatározott mennyiséget (általában másfél mázsa búzát, ugyannyi árpát és a termés mennyiségétől függően kukoricát) biztosítottak külön-külön – azaz gyermekenként – a szülők részére. Másik megoldás volt, főleg a nagyobb földet birtokolók esetében, hogy egy hold földet külön a szülők számára műveltek meg és takarítottak be közös munkával gyermekeik. Ennek a holdnyi földterületnek a termését teljes egészében a szülők kapták. Az a gyermek, aki a szülők gondozását magára vállalta, haláluk után a szülői ház kizárólagos örököse lett. Ha egyik gyermek sem lakott egy házban szüleivel, azok halála után a házat eladták, az árát elosztották egymás között. Az adatközlők azonban ilyen esetekre csak, mint ritkán előforduló kivételekre emlékeznek vissza. Ugyancsak ritka volt az olyan házaspár, akiknek közös életét nem kísérte gyermekáldás. Az ilyen ritka esetekben valamelyik sokgyermekes, szegényebb sorsú rokon család kisgyermekét fogadták örökbe. Az örökbefogadott gyermek örökölte nevelőszülei javait, minek fejében gondoskodott róluk öreg napjaikban.

A második világháborút követően a rokonsági rendszerben és a családszervezet működésében jelentős változások történtek. Az iskolázottság, a faluból való kimozdulás a patriarchális jelleg és az ebből következő szemlélet felbomlásához vezetett. Nemcsak a család nőtagjainak másodrendűsége oldódott fel, hanem a gyermekek szerepe, a velük való bánásmód minősége is megváltozott. Ugyanakkor a korábban jellemző öt-hat gyermekes családmodell felváltotta a két- háromgyermekes kiscsalád. A többgenerációs családok együttélése – ha nem is tűnt el – jelentős mértékben átalakult, és ezzel együtt átértékelődött az egyes családtagok szerepe és családon belüli megbecsülése. A fiatal házaspárok – még ha együtt élnek is szüleikkel – háztartásukat maguk vezetik, életük rendjét maguk szabják meg.

²³ Ua. mint a 13. sz. jegyzet

6. kép. Méhkeréki fiatalok az 1950-es évek közepén (archív)

Általában megállapítható tehát, hogy a szűkebb rokoni kapcsolatok tartalmukat illetően megőrizték fontosságukat, bár külső jegyekben sokat változtak. A tágabb rokonság esetében más a helyzet. A rokoni kapcsolatok a második világháború előtti viszonyokkal összevetve a fellazulás irányába mutatnak. A középkorú és annál fiatalabb (tehát 1945 után született generáció) másodunokatestvérig számon tartja ugyan a rokonságot, azonban szorosabb családi kapcsolatot többnyire az első unokatestvér szintjéig tartanak. A korábban szerteágazó családi kapcsolatok lazulása a megváltozott munkarendben, a munka ütemében, tágabb értelemben pedig a hagyományos paraszti közösségi rend felbomlásának eredményeképp következett be, amelyhez hozzájárult a szomszédos és távolabbi települések irányába való nyitás is. Úgy vélem, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a kisség meglepőnek tűnő megjegyzést, amelyet nem is kevesen tettek a megkérdezett méhkerékiek közül: eszerint a családi, rokonsági és baráti kötelékek lazulásának egyik oka a televízió elterjedése, a családi élet főszereplőjévé való előrenyomulása.

Házassági kapcsolatok

A méhkerékiek környezetükhöz való viszonyát vizsgálva az előzőekben többször is esett említés a falu endogám jellegéről és e jelleg fontosságáról, a lokális, etnikai valamint vallási endogámia erős volta döntően befolyásolta ugyanis a környező magyar- és vegyeslakosságú településekkel való viszonyt. Méhkeréken a XVIII. század végi betelepüléstől egészen századunk hetvenes éveig szinte kizárólagosak voltak az endogám házasságok. Méhkerék lokális endogámiájában nagy szerepe volt a nemzetiségi létnek. Emellett a környező községek többségében református lakosságától ortodox vallásukkal is eltértek, amely a lokális endogámia mellett vallási endogámiát is eredményezett. A tria-

noni határok meghúzása előtt is jellemző volt a településen belüli kizárólagos házasodás, azonban a közelebb fekvő román településekkel való kapcsolattartás elvértve, mintegy ritka kivételként eredményezhetett házassági kapcsolatot. A teljes bezárkózás a trianoni döntés után történt, amikor az azonos anyanyelvű, azonos vallású – immár más országbeli – kötelékük elszakadt.

A párválasztásnak nem egyetlen kritériuma volt az egy településen való lakás és a görögkeleti vallás. E kétségtelenül meghatározó szempontok mellett nem kis mértékben szerepet játszott a vagyoni helyzet. Az 1930 után született adatközlők egyöntetűen vallják, hogy a szerelmi házasságokkal szemben nagyobb súlya volt a vagyoni szempontból megfelelőnek ítélt párválasztásnak. A szülői akarattal szembehelyezkedő fiatalok nem egy esetben a szokést ('fujitálás') választották, jöllehet ezzel magukra vonták szüleitik haragját. A szokés azonban a nagy közösség szemében nem számított a főbenjáró vétkek közé: nem bélyegezték meg a kényszerházasság elől menekülő fiatalokat, ezzel szemben valamelyik közeli rokon rendszerint menedéket nyújtott nekik a szülők megbékéléséig. A szülői ellenkezésnek nem érzelmi, esztétikai vagy etikai motivációja volt, hanem valamennyi esetben vagyoni érdekek húzódtak a tervbe vett kényszerházasság hátterében. A házasulandó fiatalok számára az esetek túlnyomó többségében a szülők *szemelték ki a lendő*, általuk kívánatosnak vélt házastársat.

„A régi időkben mindig a megélhetés adata az okot a házastárs választásában. Először volt a vagyoni, utána jött a vallás. De ez a kettő nem volt lényegében szétválasztható, mert az ortodox vallásúak jobb módúak voltak, mint a baptisták.”²⁴ „Közrejátzott a szerelem is, de leginkább a vagyoni döntött. Volt, aki szót fogadott a szüleinek, de akadt, aki nem. Ilyenkor gyakran megesett, hogy megszóktek a fiatalok. Veszekedés ugyan volt ilyenkor, de idővel mindig megbékültek a szülők.”²⁵

Vegyesházasságokra az 1970-es évek elejétől kezdődően adódtak az első példák. Először azok a fiatalok kötöttek más településről származóval – és ezzel együtt más nemzetiségűvel, legtöbbször magyar származásúval – házasságot, akik kiszakadtak a falu társadalmából. A környező városokban való munkavállalás szélesítette a fiatalok ismerettségük körét, a méhkerékiek közül egyre többen jártak át Sarkadra, Gyulára bálok – később – diszkók alkalmával. A távoli városokban tanuló fiatalok esetében jellemzővé vált a más vidékről való diáktársal való házasságkötés.

A felsorolt példák és az anyakönyvi bejegyzések egyaránt bizonyítják, hogy az exogámia megjelenésének éveiben a legintenzívebb a méhkerékiek házassági kapcsolata a sarkadiakkal, a kötegyániakkal és a gyulaiakkal volt. Az 1980-as évek végétől kezdődően a sarkadiakkal való házasságkötés fordul elő leggyakrabban. Míg az 1960-as évekig élő hagyomány szerint az új asszony költözött férje családjához, napjainkra ez a kötelem kiesett a gyakorlatból. A legtöbb esetben a fiatal házások saját – szüleik által vásárolt – házban kezdik közös életüket. Lássunk néhány példát a méhkerékiek vegyesházasságról alkotott véleményére:

²⁴ Ua. mint a 12. sz. jegyzet.

²⁵ Ua. mint a 20. sz. jegyzet.

7. kép. Iszály Demeter és Puj Anna esküvői képe, 1959. (archív)

„A hatvanas évektől kezdtek vegyesházasságot kötni a fiatalok; manapság pedig körülbelül fele lehet a megkötött házasságoknak a vegyes. Ennek műveltségbeli változások, de a méhkerékiek javuló anyagi körülményei is okai voltak.”²⁶ „Csak eleinte volt érdekes, főleg az öregeknek. De azután beleszoktak. Amikor látták, hogy a szomszéd fia is, meg más is, mondjuk Sarkadról, hoz feleséget, megszokták. Nem akadályozták. Ha valaki házasság miatt elkerült Méhkerékről, akkor sem szakadt meg a kapcsolat: ünnepeken, családi összejöveteleken felkeresték egymást.”²⁷ „Összeházasodnak a méhkerékiek kötegyániakkal, okányiakkal, sarkadiakkal. Most már sokan jönnek ide házasság útján, meg az idevalók is elkerülnek más településre. Méhkerékre több lány jött feleségnek, mint amennyi elment a faluból. A fiúk közül több marad helyben, de ők is hoznak máshová való feleséget. Most már természetesnek veszik a legidősebbek is a vegyesházasságot. A vallásnak már nincs nagy jelentősége. Nagyon sok magyar fiút láttam az utóbbi időben, aki méhkeréki lányt vett el – jön ő is a mi templomunkba.”²⁸

²⁶ Ua. mint a 12. sz. jegyzet.

²⁷ Ua. mint a 20. sz. jegyzet.

²⁸ Ua. mint a 12. sz. jegyzet.

Összegzés

A fenti adatokból leszűrhetjük, hogy az 1950-es években beinduló, majd az azt követő évtizedekben felgyorsuló gazdasági, társadalmi, szemléletmód- és műveltségbeli változások alapvetően megváltoztatták Méhkerék társadalmi életét. A település korábbi zártságából kilépett. A gazdaság és a társadalom struktúrájának átalakulása – hasonlóan a magyar lakta településekéhez – Méhkerék társadalmi mozgását is meghatározta. A kezdeti – 1950-es évektől induló – kényszerű kilépés a faluból a későbbi évtizedekben természetessé vált; elveszítette kényszer-jellegét. A más településeken való munkavállalás és tanulás szélesítette a falun kívüliekkel való kapcsolatokat. Ennek legszemléletesebb példája a házassági kapcsolatok endogám jellegének megváltozása. Míg korábban mind a házassági, mind az egyéb kapcsolattartási formákban döntő fontosságú – kizárólagosságot feltételező – volt a nemzetiségi együvé tartozás, ezzel együtt a vallási elkülönülés a környezettől, napjainkra ha nem is veszítette el jelentőségét, pozitív irányba tolódott el. Méhkerék zártsága megszűnt, ugyanakkor az oldódás nem csorbította a falu lakóinak identitás-tudatát, sem a magukkal hozott hagyományokon nyugvó kultúráját.

IRODALOM

Andorka 1975.

Andorka Rudolf: A paraszti családsszervezet a XVIII–XIX. században. In.: Ethnographia ? p.

Csobai – Martyin 1999.

Csobai Lászlóné – Martyin Emília: A Magyarországi Román Ortodox Egyház kincsei. Gyula

Erdei 1986.

Erdei Aranka: Békés megye társadalmi és gazdasága 1828-ban. Gyula

Hocopán 1986.

Hocopán Sándor: A magyarországi románok folklórjáról. Budapest

Maday 1962.

Maday Pál: Békés megye története. Békéscsaba

Makkai – Mócsy 1986.

Makkai László – Mócsy András: Erdély története a kezdetektől 1606-ig. Budapest

Martyin

Martyin Emília: Hasonlóságok és különbségek néhány magyarországi többnemzetiségű település viseletében. Kézirat

Nadányi 1938.

Nadányi Zoltán: Bihar vármegye. Budapest

Órsi 1978.

Órsi Julianna: A házassági kapcsolatok szerepe az etnikai jegyek meghatározásában. In: Mátra-derecske. Néprajzi tanulmányok, Eger.

Radenich h.é.n.

Radenich György szerk.: Magyarország vármegyéinek általános ismertetője II. Békés, Bihar, Csánád- Arad- Torontál vármegyék

Scherer 1941.

Scherer Ferenc: Békés vármegye társadalma. Gyulai füzetek, Gyula.

Szendrey 1937.

Szendrey Ákos: A népi társadalom tagozódása. In: Ethnographia

Szendrey 1937.

Szendrey Ákos: A társadalmi érintkezés formái. In: Ethnographia

Tarján 1988.

Tarján G. Gábor szerk.: Hozzájárulás. Tanulmányok a magyarországi románokról. Állami Gorkij Könyvtár, Budapest.

Zsupos 1988.

Zsupos Zoltán: Történeti és néprajzi adatok Méhkerékről. Erkel Ferenc Múzeum Román Nemzetiségi Általános Adattára 609-88.

Society-ethnographical data about Méhkerék

– Eszter Szendrei –

Résumé

The objective of the study is to examine social-ethnographically the Roumanian native tongued population of Méhkerék in Békés County. Priority of the examination is to present those changes leading to the end of the closeness of the settlement that lived in endogamy in ethnical, local and confessional terms.

We get a picture about the society of the village considered as ethnical island till the 1970s through an examination of the economic, property and religious features. On the basis of the historical data we need to emphasise primarily the significance of the orthodox church and the changing economic factors shaping the social life of the village.

Beside the blood-relative, marital and family-organisational connections corresponding to the clan-like style of living the analyses present the operation of the family as economic unit, as well as the role of the members of the patriarchal family in the family and the work-organisation.

Examination of the match-making and the marital relations supports the views formed on the changing social life of the Roumanian community in Méhkerék.

Translated by Attila B. Kis

Eszter Szendrei
Márki Sándor Museum
Sarkad
Kossuth Street 26
5720

ERKÖLCSI NORMÁK A HAGYOMÁNYOS TÁRSADALOMBAN

– Nagyné Martyin Emília –

Az *értékrend*, az *erkölcs* a hagyományokhoz, szokásokhoz való ragaszkodás mozgatórugója, alakítja, befolyásolja a közösség és az egyén életének minden momentumát. A *viselkedésre vonatkozó szabályok* a több generáción keresztül átöröklött hiedelmek, *előírások*, *tilalmak* által nyernek megerősítést, így az egész közösségre érvényessé válva meghatározzák a közösségben élők magatartásformáit. A paraszti élet belső szabályozó rendjének vizsgálata tehát nem választható el a népi hitvilág és a népszokások témakörétől, de ennél sokkal szélesebb körű, hiszen kapcsolódási pontjai vannak a falusi életforma minden területével, jelenségével.

A *mindennapi érintkezés szabályait* egy adott közösségen belül kialakult, elfogadott, általános érvényűnek tartott *magatartásformák* határozzák meg. A viselkedési szokások betartása a közösséghez tartozás feltétele, ezért ezek elemeit már gyermekkortól elsajátítják. A település „íratlan törvényei” szerint kialakult rend szabályozó tényező, mindenkire érvényes, ezért negatív megítélés alá esnek az ettől eltérően viselkedők.

A *népi etika* témakörébe tartozó jelenségek lényeges elemeinek leírása gyakorta megjelenik a román és a magyar társadalomnéprajzi kutatások eredményeként megszületett tanulmányokban. A néprajzkutatás több jeles személyisége azonban részletes elemzés tárgyává tette e témakört. A paraszti értékrenddel, erkölccsel, magatartással, a jogi népszokásokkal kapcsolatos kutatások főként Erdei Ferenc¹, Luby Margit², Morvay Judit³, Tárkány Szűcs Ernő⁴ és Nagy Olga⁵ a román kutatók közül pedig Mihai Pop⁶, Gheorghe Pavelescu⁷ Petru Ursache⁸, Vasile Crețu⁹, nevéhez fűződnek. A megközelítésmódok, szempontok, feldolgozási módszerek különbözőségei ellenére nyilvánvalóvá vált, hogy a népi etikához kapcsolódó szokások, jelenségek legalább olyan fontos – ha nem fontosabb –, elemei a népéletnek, mint pl. a szokások, hiszen nem csak egyes alkalmakhoz, ünnepekhez, helyzetekhez fűződtek, hanem meghatározták, és napjainkban is befolyásolják az egyének és közösségek mindennapjait.

¹ Erdei Ferenc, 1982.

² Luby Margit, 1935.

³ Morvay Judit, 1981.

⁴ Tárkány Szűcs Ernő, 1981.

⁵ Nagy Olga, 1989.

⁶ Pop, Mihai, 1976.

⁷ Pavelescu Gheorghe, 1971.

⁸ Ursache Petru, 1998.

⁹ Crețu Vasile, 1980.

A hazai román közösségek zártáguk, mentalitásbeli különbségeik következtében sajátos képet mutatnak a paraszti értékrend, erkölcsi normák vonatkozásában is. Ezt támasztja alá az a néhány tanulmány, amely érintőlegesen ugyan, de kapcsolódik ehhez a témakörhöz (pl. illemszabályok a táncházban, a párválasztáshoz kapcsolódó magatartásformák¹⁰, a gyermek helye a paraszti közösségben¹¹).

A kutatás célja a hazai román közösségek értékrendszerének vizsgálata, az erkölcsi megítélések, illemszabályok, viselkedésnormák alakulásának és változásának elemzése, valamint a változásokat előidéző tényezők meghatározása.

A témakörrel kapcsolatos információkat szinte minden, a közösséghez tartozó egyéntől kaphatunk. Az adatok gyűjtése és feldolgozása azonban csak látszólag tűnik egyszerűnek, hiszen az egyének és a közösség életének sokszor a legintimebb szférába tartozó, olykor titkolandó vagy szégyellni való rétegeit is érinti. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a viselkedési normák a népelet azon rétegének elemei, amelyekre nem lehet direkt módon egyszerűen rákérdezni, hanem a különböző témakörökre vonatkozó hosszabb elbeszélések alapján lehet ezek lényegét megfogalmazni. Sokszor nincsenek is meg a tájnyelvben a kérdésekhez megfelelő kifejezések. Természetesen a legmegbízhatóbb támpontot az jelenti, ha az adott közösséget belülről ismerjük, annak tagjaként megtapasztalhatjuk a viselkedés és a közösségi értékítélet egy adott időperiódusban érvényes összefüggéseit.

A vizsgáldásokat településenként volt célszerű elvégezni, hiszen az adott település viszonyainak jellemző alaptényezői valamilyen formában befolyással vannak az erkölcsi normák jellegére. Ilyen, a közösség szempontjából meghatározó tényezők a lélekszám, a vallási és etnikai megoszlás, a jellemző foglalkozási ágak, az életszínvonal, a művelődési állapot, a társadalmi viszonyok, a település földrajzi környezete, várostól való távolsága és legfőképpen az ott élők vagyoni helyzete.

Természetes, hogy társadalmi-gazdasági vonatkozásban egy település lakossága nem homogén. Míg a különböző szokásokat és hiedelmeket azonos módon gyakorolták a közösség tagjai – leszámítva az anyagi helyzetből adódó esetleges különbségeket –, addig az erkölcsi normákat más-más megközelítésből látják, ezek érvényessége is különböző az adott személy társadalmi-gazdasági helyzete függvényében. A gyűjtés során is figyelemmel kell lennünk a téma többszintű megközelítésére. Másként ítélik meg az erkölcsi szabályokat a különböző korosztályokhoz tartozók, de különbözhetnek a vélemények abból adódóan is, hogy az adott közösség mely rétegéhez tartoznak a megkérdezettek (pl. értelmiségiek, mesteremberek, földművesek, alkalmazottak, stb.). Nem hagyható figyelmen kívül az a tényező sem, hogy milyen az adott személyek kötődése a településhez, hiszen egészen másként viszonyul a viselkedési szokásokhoz az, aki végig a településen élt, mint aki időszakosan távol volt (pl. naponta eljár dolgozni), vagy aki több éve elköltözött, de családjához, falujához kötődik még érzelmileg, ezért elfogadja és önmagára érvényesnek tekinti az előírt normákat.

Igen nehéz feladat a vizsgált témakör alappilléreinek megjelölése, a rendszerezett tematika összeállítás, ugyanis ez folyamatosan bővíthető, mivel a közösségi értékítélet nyomon követi az egyén helyes és illetlen cselekedeteit.

¹⁰ Hoțopan Alexandru, 1997. p. 103–126.

¹¹ Nikula Stella, 1997. p. 32–46.

Az eddigi gyűjtések alapján a következő tematikai csoportok rajzolódnak ki a népi erkölcs vizsgálata kapcsán:

- *Korra, nemre, családi állapotra vonatkozó meghatározottság a viselkedésben (a gyermekek belenevelődése a közösség életébe, az idősek tisztelete, megszólítási és köszöntési módok, az asszonyok szerepe a család életében, a tevékenységi típusok nemenkénti elosztottsága, rokonsági fokozatok, az özvegyek, elváltak, árvák helye a falusi társadalmon belül stb.).*
- *A közösség egyes tagjainak megítélése (pl. falusi értelmiségiek, mesteremberek, gyógyítók, boszorkányok, megesett lányok stb.).*
- *Az idegenek befogadásának szabályai.*
- *A más nemzetiségekkel való együttélés normái.*
- *Szokásokhoz, ünnepekhez, jeles alkalmakhoz kötődő illemszabályok (táncillem, helyes magatartás a vendégségben, a táplálkozás illemszabályai, böjti étkezésekre vonatkozó szigorítások stb.).*
- *A szerelmi élet megítélése, szexuális nevelés a hajdani és mai társadalomban.*
- *A párválasztáshoz kötődő viselkedésnormák.*
- *A gyermekágyas asszonnyal és az újszülöttel kapcsolatos viselkedési szokások.*
- *A halottak tisztelete, viselkedési szabályok a temetési szertartáson, gyász.*
- *A templomi viselkedésre vonatkozó elvárások.*
- *Az erkölcsös és illetlen öltözködés, szépségápolás.*
- *Utcai viselkedés, pletyka, verekedés, csúfolódás.*
- *Az illem elleni vétségek (pl. erkölcstelenség, hűtlenség, káromkodás, tolvajlás, stb.) népi büntetésformái (csúfolók, kinézés, elűzés, kitagadás stb.).*
- *A viselkedési normákra utaló adatok a népköltészeti alkotásokban (szólások, közmondások, csúfolók stb.).*

Mindezeket a témaköröket a múlt és a jelen bemutatásával, vagyis változásában érdemes vizsgálni, különös hangsúlyt helyezve azokra a jelenségekre, tényezőkre, amelyek az értékrend egyes elemeinek megtartását, illetőleg a változásokat előidézték.

A téma komplexitása nem teszi lehetővé ennek kifejtését a teljesség igényével, ezért csupán néhány méhkeréki példával próbálom meg érzékeltetni a morális értékrend fő elemeit. (A kétegyházi és pusztatollakai kutatások, a falvak jellegének különbözőségei miatt sok vonatkozásban a méhkerékitől teljesen eltérő konklúziókhöz vezettek, ezért ezekre most nem kívánok kitérni.)

Méhkeréken alapvető erkölcsi norma volt a szülő és általában az *idős emberek tisztelete* és ennek kifejezőmódjai. A szülőket (*tatã, mamã, maică*) a tisztelet jeleként szigorúan magázták. Az idősebb testvért (*bace, nanã*) is magázni illett, s ezt a formát felnőtt korig megtartották a fiatalabb testvérek a házas társaikkal együtt. A nagyszülőket (*tatã bătrîn, maică bătrînã*) a család minden tagja magázta, nekik járt a legnagyobb tisztelet, s csak az utóbbi években terjedt el, hogy az unokák tegeznek a nagyszüleiket. Az idős emberek sokszor egymás között is magázódtak. A házas társak viszont tegeznek és keresztneveükön szólították egymást. Általános volt a rokonsági viszonyok megjelenítése a megszólításban, pl. *vãru, verișanã, nãnaș, nãnașe, finu, finã*.

A *köszönési formák* a napszaknak megfelelőek voltak (*Bunã dimineața! Bunã ziua! Bunã sara!*), búcsúzaskor a *Sãnãtate bunã!* (Jó egészséget!) *Noapte bunã!* (Jó éjszakát!) volt az általános, de a tanítóknak és a papnak egészen az 1950-es évekig a *Sãrut mîna*-val

(Keziticsókolom!) köszöntek a gyerekek. A fiatalok körében használt napszaknak megfelelő köszöntési formákat valamint a *Noroc mă!* (Szerencsét!) *Hé!* kifejezéseket igen későn, az utóbbi évtizedekben váltotta fel a *Szervusz!* majd a *Szia!* illetve az időseknek addresszált *Csókolom!*

A köszönés nagyon rideg, esetenként sértő formájának számított az egyszerű *Jó napot!* forma. Feltehetőleg a közösséghez tartozás jeleként értelmezhető, hogy a napszaknak és a helyzetnek megfelelő kérdésekkel kellett barátságosabbá, bizalmasabbá tenni a köszönési formát. Ilyen általánosan előforduló formulák a következők: *Noa, da te-ai sculat?* (Felkeltél?) *Acasă sinte?* (Otthon vannak?) *Da-nde-ai fost?* (Hol voltál?) *Vii?* (Jössz?) *Meri?* (Mész?) *Da-nde meri?* (Hová méész?) *Noa, da ce faci?* (Mit csinálsz?) *Mai lucri?* (Dolgozol?) *Aice sinte?* (Itt vannak?) stb. A kérdésekre adott válaszok is sztereotíp formulák: *Da p-aci numa.* (Hát csak itt.) *Mărg, vii și Dumneta?* (Megyek, jön maga is?) Ezek a köszöntési formák gyakran kisebb párbeszédékké alakulnak. A közösség minden tagjának alkalmazkodnia kellett és kell mindmáig ehhez a kommunikációs formához, mert ellenkező esetben beképzeltséggel, rátartisággal vádolható. A köszönést egyéb gesztusokkal is nyomatékosíthatták, pl. a fejfedő felemelésével vagy kézfogással. A férfiak üdvözléskor kezét fognak egymással, a nőkkel viszont nem, mert az bizalmas, szerelmi kapcsolatra utal. Érdekes, hogy ugyanakkor megengedett volt a lányok különböző testrészeinek megpaskolása üdvözlésképpen.

Társadalomnéprajzi megközelítésben fontos szempont a *családoknak „fajtáknak” a falu lakossága általi megítélése*, mely esetében elsődleges szempont volt az adott család anyagi helyzete. Számított azonban a családtagok ügyessége, dolgossága, a családi porta rendezettsége, a lakóház állapota, ami mind kihatással volt a családhoz tartozó házasulandó megítélésére. Megbecsülés övezte a földműveseknél rangosabbnak számító mesterseégeket űzőket (traktoros, postás, vasúti alkalmazott, cipész, borbély, stb.), de rangon alulinak számítottak az alkalmi bérmunkások, csúrhések, csordások. Kiemelt megbecsülése volt a falusi értelmiségieknek, a tanítóknak és a papnak, akiknek a *Domnu învățător*, *Domnu Părinte* megszólítás dukált gyermektől és felnőttől egyaránt.

Minden, az *elfogadottól eltérő magartásforma* (pl. részegség, gondozatlanság, rossz erkölcs) valamint a családokban több generáción át visszatérő betegségek (pl. tüdőbaj, agysorvadás, szellemi sérültség) visszahatott a családtagokra, befolyásolva a fiatalok esélyeit is, az egész családra vonatkoztatott általános értékítéletet vonva maga után.

Külön csoportot képeznek a településre házasodás vagy munkavállalás útján (pl. bábaasszony) került *idegenek*. A századunk közepe táján még mindig erős etnikai és vallási endogámia ellenére a faluba került magyarokat a lakosok befogadták, magyarul beszéltek velük, megadták a kellő tiszteletet, tanácsaikat kikérték. Érzékelhetően rangban fölöttük állóként kezelték. Mindez azonban csak akkor illette meg az idegent, ha az idővel magáévá tette a faluban általános viselkedési szokásokat és nem tanúsított deviáns magatartást.

Méhkeréken mindig is élt néhány cigány család, akik főként tapasztásból, vályogvetésből tartották fenn magukat. Bár a cigányokkal szemben nem volt jellemző a negatív értékítélet, velük nem léptek rangon aluli házasságba. Bármennyire is rendesnek minősítik ezeket a családokat, mégis megfogalmazódik még napjainkban is a magatartásbeli, mentalitásbeli, a dolgokhoz való hozzáállásbeli különbség, amely a településen élő román és cigány lakosságot élesen megkülönbözteti.

Uj fejleményként említhetjük a legutóbbi években Romániából áttelepült családok és egyének megjelenését a faluban. Egyre nagyobb számban élnek a településen Romániá-

ból házasodás útján vagy munkavállalás céljából érkezett egyének. Erre a jelenségre jelen dolgozat keretei között nem térhetek ki, de szükség lenne az így kialakult helyzet alapos elemzésére, mert hosszú távon bizonyára befolyással lesz majd a falu etnikulturális képére.

A település lakosságát alkotó kisebb közösségeken túl az *egyén* is mindig a megfigyelések középpontjában állt. A tartósan beteg, az önhibájukon kívül sérült vagy hátrányos helyzetbe került egyéneket a közösség védelme övezte. A szellemi fogyatékosokat például számon tartották, sajnálták, de nem bántották, bár a gyerekek csúfolódását időnként el kellett viselniük. Az árván maradt gyermekek sorsa nem volt könnyű, de nem adták őket árvaházba, lelenche, hanem felnevelték a nagyszülők, testvérek vagy hozzátartozók. Az özvegyen maradtakra külön ki volt élezve a falu szeme és szája.

A családban kialakult szokásrend volt érvényben, amelyen belül minden családtagnak megvolt a maga helye. Külön gondot fordítottak az öreg szülők, a családban lévő betegek gondozására. Általában a lánygyermeknek, vagy fiús családok esetében a menynek volt morális kötelessége a beteg szülő gondozása. A szülők ellátása szigorú törvény volt, a tisztesség legfőbb ismérve, amely alól senki nem akart, de nem is tudott volna kibújni. A beteglátogatás is a szigorúan megtartandó szokásokhoz tartozik még napjainkban is. E gyakorlatnak kétség kívül a hozzátartozók megfelelő bánásmódját ellenőrző szerepe is volt.

Az emberek számára fontos közösségi értékítélet pletykálokadás (*or pletcălit, s-o făcut voarbe*) útján terjedt. Voltak olyan asszonyok – ritkábban férfiak – akiről tudni lehetett, hogy a faluban történt szinte minden eseményt ismernek, s az ezekről szóló történeteket terjesztik. A történeteknek általában volt igazságtartalmuk, de a szájhagyományra jellemző módon gyakran bővültek új elemekkel (*le mai feșteu, făceau din fîntar hărmăsar*). Ezeknek a már igaztalan vádak is tartalmazó, a falu száján terjedő történeteknek a következtében sokszor alakultak konfliktusok a családok vagy egyének között, ugyanis a történetek a terjesztőjük megnevezésével együtt terjedtek, s a sértettek viszontvadászkodással reagáltak.

A *hírek terjedésének* jellemző helyszínei a vasárnapi utcai beszélgetések, a fontosabb események, amelyeken a falu lakosságának nagyrésze jelen volt (istentisztelet, temetés, lakodalom, vendégség, fonó, joc, stb.). A szóbeszédre okot adó helyszínek és cselekmények is igen változatosak. A felnőttek nem sétalgathattak úti cél nélkül az utcán, s a fiatalok is csak meghatározott időpontokban, helyszíneken csoportokban sétalgathattak (*s-o șitălit, s-o preumblat*). A fiatalok elfogadott sétáló helye volt az ún. „*cale tălecilor pîntră cînepi*”, de a szülők által megjelölt időpontban haza kellett érniük. Különneműek csak akkor sétálhattak együtt, ha a közösség előtt köztudottan már összetartoztak (*or umblat, or bătrălit laolaltă*).

A vasár- és ünnepnapok, a *templomba járás* is alkalmas volt a megfigyelésre. Ilyenkor alapvető volt az illendő *öltözködés*. A gazdagabb lányok minden ünnepre (több napos ünnepek esetén az ünnep minden napjára) új ruhát kaptak. Sokszor azért is mentek a templomba, hogy mindenki lássa öltözetüket. Az elbeszélések szerint a szegényebb sorúsúak is tisztán jártak, nem volt példa arra, hogy valaki rongyosan, piszkosan jelenjen meg ünnepnapokon.

Az öltözködési szabályok szigorúak voltak. A lányoknak nem látszódkhatott ki a térdük, nem hordhattak ujjatlan blúzokat, mint ahogyan a férfiak is nyakig gombolt ingben jártak, a legmelegebb időszakokban is legfeljebb az ingük ujját tűrhették fel. Sem férfiak, sem nők nem járhattak fedetlen fővel. A lányok hajának levágása hosszú ideig valóságos

bűnnek számított, hamarabb engedték meg a rúzs, körömlakk használatát – főként a faluból elkerült személyek esetében – mint a rövid haj viseletét.

Minden helynek, helyzetnek, alkalomnak megvoltak az íratlan szabályai, amelyeket már mindenki a gyermekkora során, főként tapasztalati úton elsajátított. *Helytelen magatartásért* a testi fenyítés sem volt ritka mind a családi házban (*îț căpătai dă bătut*), mind az iskolában (*îț dăde körmös, te pune în jerunț în colț*). A fiatalok szigorú szülői felügyelet alatt voltak, a fiatalság társas életének, párkapcsolatainak szigorú rendszere volt, amelyekről részletesen olvashatunk HOCOPÁN Sándor egyik tanulmányában, így ezekre most nem kívánok részletesen kitérni.¹²

Fontos információszerző alkalomnak számít még napjainkban is a *lagzilesés*. A menyasszony ruhájának minősége, díszítettsége árulkodik a család anyagi jólétéről, sokszor már az árakról is pontos információk terjengenek közszájon. Általában a család faluban betöltött rangjával egyenes arányú a lakodalmas kíváncsiskodók száma. A megfigyelések középpontjában áll a lakodalom résztvevőinek ruházata, a menetben való viselkedése, a fiatal pár és a szülők érzelmei, stb. Természetesen annak is híre ment, milyen bőséges étel- és italkínálat volt az esküvői vacsorán, mennyi ajándékot és pénzt kapott a fiatal pár. Több, a lakodalomban résztvevő fiatal pár kapcsolata azzal vált nyilvánossá, hogy együtt mentek a lakodalomba.

A viselkedési szokások megítélése szempontjából fontos alkalom a *temetési szertartás* is, hiszen ilyenkor a család legintimebb érzései, a rokonok közötti jó és rossz viszony valósággal kirakatba kerülnek. Megfigyelés tárgyát képezhetik például: ki, mennyire sajnálja a családtag elvesztését, és ezt, hogyan nyilvánítja ki; kik a településről már elkerült családtagok hozzátartozói; ki, milyen koszorút, csokrot hozott a temetésre; ki, hogyan siratja a halottat; hányan vannak a temetésen; milyen ruhában jelennek meg; mennyit adtak a templom számára; szépen búcsúztatta-e a pap a halottat; kitől vett végső búcsút a halott, stb. Mindezek a megfigyelések további beszélgetések tárgyát képezik.

Az asszonyokra nézve nagyon szigorú törvény volt a távolabbi hozzátartozók, szomszédok és ismerősök elvesztésekor a hat hétig, közeli rokon, szülő, testvér esetében az 1 évig tartó *gyász*. Az ettől való eltérést még napjainkban is elítélendőnek tartják, sőt a nagy fájdalom kifejezésére nem ritka a másfél-két éves gyász sem, melynek végét általában valamilyen jeles eseményhez kötik (pl. Húsvét, az elhalálozott névnapja, stb.). A hozzátartozók sírjának gondozását is folyamatosan megfigyelik, megszólják azt, aki erről megfélekedzik s nem tesz eleget kötelességének.

A *deviáns magatartásformák* örökös célpontjai voltak a falusi értékítéletnek. Feltűnő, hogy a férfiaknak sokmindent elnéztek, míg a nőket elítélték ugyanazért a cselekedetért. A részegeskedés, verekedés a férfiakra volt jellemző, asszonyokkal ez nem fordult elő. A dolgotalan, részeges, nőekkel foglalkozó férfiak viselkedése kitudódott, bár a család ezeket a dolgokat igyekezett takargatni, titokban tartani. Elítélték a verekedős férfiakat, azokat, akik nem bántak jól a feleségükkel, feltéve, hogy nem volt igazuk, ugyanakkor lenézték azt is, akinél az asszony hordta a kalapot. (*Îe poartă clopu că iel îi papă-lapte.*) Csorbitotta a férfi tekintélyét, ha felesége családjának házába költözött, ami abban is megmutatkozott, hogy születendő gyermekeik az anyai ág ragadványnevét vitték tovább. Nehezen tudott visszailleszkedni a közösségbe, aki lopott vagy egyéb súlyos bűncselekményt követett el – erre

¹² Hoțopan Alexandru, 1997. 71–102.

egyébként alig van példa – s ez a negatív értékítélet sokszor a család új generációira is hatással volt.

Az asszonyok valahogyan mindig jobban a figyelem középpontjában voltak. Kitudódott, ha valaki nem jó gazdaasszony, elítélték a túlcicomázott, nem rangjukhoz, vagy nem az alkalomhoz illően öltözött lányokat, asszonyokat. A legjobban elítélt személyek a rossz erkölcsű lányok voltak (*Vorove satu dă ie, cã-i slăbănoagă*). Az erkölcstelen magatartásnak rögtön híre kelt, hiszen az ilyen lányokat maguk a legények beszéltek ki. A legsúlyosabb esetnek az számított, ha egy hajdon nős férfival folytatott viszonyt. A rossz erkölcsű lányokat nem vállalták a férfiak nyilvánosan, nem táncoltatták meg őket a *joc*-ban és általában nehezen találtak házasársat, bár jellemző volt, hogy a vagyonosabbaknak ezt is jobban elnézték. A családi élet rendje, a már említett szigorú viselkedési szabályok betartása, valamint az általánosan gyakorolt *fujit* (lányszöktetés) szokása miatt a magzatelhajtást végeztető, valamint a megesezt lányok száma nem volt túl magas, de ezek sorsa megpecsételődött a településen. A szeretőt tartó asszonyok cselekedetei sem maradtak titokban, de irántuk a falu elnézőleg viseltetett.

Érdemes még szólnunk azokról a népköltészet részét képező szövegformulákról, amelyek egyikében-másikában megfogalmazódnak az erkölcsi szabályok, az illemre vonatkozó tudnivalók. A szólások, közmondások, rigmusok, tartalmazhatnak a viselkedési normákat érintő szentenciákat. Ezekben, a néha egyedi esetek alapján képződött szövegformulákban a morálra, magatartásra vonatkozó általános érvényű megfogalmazások, értékítéletek terjednek el és hagyományozódnak tovább egy közösségen belül.

Példaként említünk meg néhány a témába illő szólást és közmondást:

Așe-i dă cu alcamuri. Nu-ș plătește nici apa dîn pită. (Nem éri meg a vizet sem a kenyérből. Nem ér semmit a munkája.) N-ajunje o pipă dă bogoi. (Nem ér egy pipa bagót sem. Nem ér semmit.) Nu plătește-on scopit. (Nem ér egy köpést sem. Nem ér semmit.) Ar be și buhaiu lui Sintetru. (Meginná még Szent Péter szűrét is. Mondják a nagyon részeges emberre.) Ș-o băut și chimeșe după iel. (Elitta magáról az inget is. Mindenét elitta.) Nu-i bun nici belit. (Nem jó megnyúzva sem. Mondják a rossz emberre.) Are cap ca o ludaie. (Olyan a feje mint a süttőtök. Nem épelméjű.) Umblă ca cățaua Uanii. (Úgy jár mint Uánának szukája. Mondják a rossz erkölcsű lányra, asszonyra.) Ș-o cîcat cinste. (Elszarta a tisztességét. Nincs már sehol becsülete.) Nu-i iel citov. (Nem tökéletes. Nem épelméjű.) Colbește ca popa cu citelnița. (Füstöl mint a pap a tömjénezővel. Nagy dohányos.) Îi crescut la coada vacii. (A tehén farkánál nőtt fel. Gyenge észjárású, műveletlen.) Gîndești cã-i crescut întră porci. (Mintha a disznók között nőtt volna fel. Mondják a szófogadatlan gyermekre.) Curva nu-și mîncă norocu. (A kurva nem eszi meg a szerencséjét. Mondják, ha egy rossz erkölcsű lány jól megy férjhez.) Dăgraba sã-ntâlnește cu zăbava. (A sietség találkozik a késéssel. Mondják, ha két lusta ember találkozik.) Îi on drac mare, numa coarnele i-s hiie. (Ez egy nagy ördög, csak a szarva hiányzik. Csirkefogó.) Îi on drac și jumătate. (Másfél ördög. Gazember.) Acolo ș-o rupt sârăcie picioarele. (Ott eltörte a szegénység a lábát. Mondják a nagyon szegény családra.) Îi sârăc ca vinere d-ingă Paști. (Szegény mint a Nagypéntek. Nagyon szegény.) O murit dă foame cu pita-n bacău. (Éhenhalt kenyérral a tarisznyájában. Mondják a lusta, hanyag emberre.) Gîndești cã-i aruncat dîn furcă. (Mintha villából hányták volna. Mondják a rendetlenül öltözött emberre.) Are-o gură cit o șură. (Olyan a szája mint a pajta. Sokat felesel, vitatkozik.) S-o băgat

în gura satului. (A falu szájára adta magát. Felelőtlen cselekedete miatt szájára vette a falu.) Îi o hodoroagă mare. (Nagy hadarógép. Szószátyár.) Îi tăietă su limbă. (Felvágják a nyelvét. Mondják a szókimondó vagy csúnyán beszélő személyre.) Tă pletește ca melița. (Állandóan kepel mint a tiló. Sok értelmetlenséget hord össze.) Vorovește pleve. (Pelyvát beszél. Értelmetlenül beszél.) O ține la icoane. (Az ikonoknál tartja. Mondják, ha egy férfi eltartja az asszonyt, anélkül, hogy az dolgozna.) Ceo-nvățat în pruncie, asta ști la bătrînie. (Amit tanult gyermekkorában, azt tudja öregkorában. Mondják az elmaradott, neveletlen idősebb emberről.) Îi cam lung la jejețe. (Kissé hosszúak az ujjai. Lopós.) A lui nu-s tăte cu lapte. (Az övé nem mind tejes. Nem igaz minden, amit mond.) N-are telm în cap. (Nincs liszt a fejében. Nem normális.) Nu-i la rînd. (Nincs a soránál. Nem tökéletes, nincs észnél.) Gîndești că-i crescut în pădure. (Mintha erdőben nevelkedett volna. Neveletlen, nem tud viselkedni) Îi pute lucru-n brînci. (Bűzlik a kezében a munka. Nem szeret dolgozni.) N-ajunje o ceapă jijerată. (Nem ér egy nyeszlett hagymát. Értéktelen ember.) Îi ca o marhă-ncălțată. (Olyan mint egy marha lábbelivel. Mondják a gondozatlanul vagy izléstelenül öltözött személyre.) Gîndești că-i miță cu clop. (Olyan, mint a macska kalappal. Mondják arra, aki illetlenül öltözik.) Miștește ca pã ștreang. (Úgy hazudik, mint a kötél. Holtáig hazudik.) Așe miștește ca popa-n beserecă. (Úgy hazudik mint a pap a templomban. Gátlástalan hazudozó.) Așe miștește cum ai bate doauă. (Úgy hazudik, mintha tapsolna. Könnyen hazudik.) Cîț is cu nădraji pã tăț i-s draji. (Ahányan nadrágot hordanak, mindet szereti. Mondják a könnyűvérű, sokat udvaroltató lánynak.) Să face dă risu satului. (A falu nevetségesévé válik. Mindenki előtt nevetségessé válik.) Tă risu te ride. (Mindig a nevetségessé nevet ki. Az gúnyol, aki önmaga is nevetségessé.)¹³

A rigmusok között is találhatunk ilyen jellegűeket:

Bună iești dă clococit,
ca cioara dă cîrîit.

Fete cu poale-ncipcate
stau la ușe năjucate,
da cile cu chivitură
tătă zua să scutură.

Mărita-m-aș mărita,
pita n-o știu frămînta.
Pă lopată n-o știu pune,
numa dac-o leg cu fune!
Cîndu-i ș-o pun în cuptor,
treabă-m satu d-ajutor.

Neveste-i care-i nevastă,
nu-i stă rău și să iubască,
uă cu mine, uă cu altu,
numa și n-o știe satu.

Jó vagy a fortyogásra,
mint a varjú a károgasra.

A lányok csipkés alsósoknyában
Táncolatlanul állnak az ajtóban,
Bezzeg a szegett aljúak
Egész nap táncolnak.

Férjhez mennék, férjhez mennék,
ha kenyeret dagasztani tudnék.
Lapátra tenni sem tudom,
csak ha kötéllel megkötöm.
Mikor tenném kemencébe,
Kell a falu segítsége.

Az asszonymak, ha az asszony,
a szerelmeskedés nem áll rosszul.
vagy velem, vagy mással,
csak a falu meg ne tudja.

¹³ Hoțopan Alexandru, 1974.

Nici aciie nu-i nevastă,
care n-are paie-n pat
și drăguț p-îngă bărbat.

Nici cu gându n-am gândit,
cine m-o batjocorit.
Buruiana dintră cepe,
și gunoiu dintră fete.

Ș-am gândit din minte me,
că nu m-a rîde nime.
Da s-aflar-on blăstămat,
m-o rîs înainte la sat.

Ș-așe zîc vecinele,
că tâte-m beu ghinele.
Și dacă m-oi mînie,
și cocosu m-i l-oi be.

Taci din gură spălătură,
du-te-acasă și-ți mătură!
Că-s painjinii pînă casă
ca șflieru la mîreasă.

Tăt am zîs și m-am jurat,
că n-oi mere sara-n sat,
la neveste cu bărbat.
Dară dracu poate face
și nu iubască ce-i place.

Tăt am băut cîte-oleacă,
și dracu-o fo mai săracă.
Alta nu be pînă moare,
și tă chirpește pă poale.¹⁴

Nem is asszony az,
kinek ágyában nincs szalma,
s férje mellett szeretője.

Nem is gondoltam volna,
ki volt aki engem gúnyolt.
A dudva a hagyma közül,
A trágya a lányok közül.

Azt gondoltam az eszemmel,
hogy nem nevet ki senki sem.
De akadt egy gazember,
Ki a falu előtt kinevetett.

Úgy mondják a szomszédok,
hogy mind megiszom a tyúkjaimat.
Hogyha begorombulok,
A kakasomat is megiszom.

Hallgass mosogatórongy,
menj haza és sepregezz ki!
Mert olyan a pókháló a házadban,
Mint a menyasszony fátyla.

Mindig mondtam, fogadkoztam,
nem megyek este a faluba,
férjes asszonyokhoz.
De az ördög tudja azt megtenni,
hogy ne szeresse ami tetszik neki.

Mindig ittam egy keveset,
ettől nem lettem szegényebb.
Más nem iszik haláláig,
Mégis mindig foltozza az alsószoknyáját.

Az említett példák is igazolják, hogy a kutatási téma igen szerteágazó. Az életkörülmények, tevékenységi típusok, valamint a századvégre általánosan jellemző értékrend-változások miatt a magyarországi románok viselkedési szokásai is folyamatosan átalakulnak. Az új életviszonyokhoz alkalmazkodva bizonyos normákat továbbra is érvényesnek tartanak, míg más, korábban szigorú előírások betartásától – főként olyanoktól, amelyek a megváltozott életforma miatt értelmüket veszítették – eltekintenek.

Az egyedi, személyes megközelítésű estekből általánosíthatunk, hiszen – bár családok és egyének életsorsai különböznek – a közösség minden tagja igyekszik tartani magát az íratlan törvényhez, vagy legalábbis ismeri azt. A „*falu szájának*” nagyon erős meghatározó szerepe van, visszahat az egyénre, annak családjára, sőt sokszor évtizedekre előre

¹⁴ Hoțopan Alexandru, 1975.

meghatározza az adott család tagjainak megítélését. Fontos volt tehát, hogy jó színben tűnjenek fel a falu előtt, mert ez utódaik boldogulásának zálogát jelentette.

A méhkeréki kutatások igazolják, hogy bármennyire is megváltozott a hagyományos életmód, a meggyökeresedett magatartásformák napjainkig megmaradtak, a közösség értékítélete, a pozitív és negatív cselekedetek megítélése alapvetően nem változott. Még mindig tettenérhetők azok a magatartásformák, amelyek racionálisan nem megmagyarázhatóak, mert alapjuk a közösség elvárásaiban keresendő.

IRODALOM

Crețu 1980.

Crețu Vasile: *Ethosul folcloric – sistem deschis*, Editura Facla, Timișoara, (1980) 217.

Erdei 1982.

Erdei Ferenc: *A magyar falu a mai társadalomban*, Budapest, (1982)

Hoțopan 1974.

Hoțopan Alexandru: Méhkeréki szólások és közmondások Proverbe și zicători din Micherechi, Gyula, (1974) 279.

Hoțopan 1975.

Hoțopan Alexandru: szerk. *Floricele, Strigături din Micherechi*, Giula, (1975) 123.

Hoțopan 1997.

Hoțopan Alexandru: *Jocul duminical și de sărbători*, In: *Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria 11*. Giula, (1997) 103–126.

Hoțopan 1997.

Hoțopan Alexandru: *„Dala fujitului” la Micherechi* In: *Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria 11*. Giula, (1997) 71–102.

Luby 1935.

Luby Margit: *A parasztélet rendje Szatmár megyében*, Budapest, (1935) 232.

Morvay 1981.

Morvay Judit: *Asszonyok a nagycsaládban*, Budapest, (1981) 227.

Nagy 1989.

Nagy Olga: *A törvény szorításában*, Budapest, (1989) 391.

Nikula 1997.

Nikula Stella: *Copii în societatea tradițională românească*, In: *Izvorul*, Nr. 18. (1997) 32–46.

Pavelescu 1971.

Pavelescu Gheorghe: Studii și cercetări de folclor, Editura Minerva, București, (1971) 333.

Pop 1976.

Pop Mihai: Obiceiuri tradiționale românești, București, (1976) 190.

Tárkány 1981.

Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások, Budapest, (1981) 901.

Ursache 1998.

Ursache Petru: Etnoestetica, Institutul European, Iași, (1998) 288.

Moral norms in the traditional society

– Mrs. Nagy, Emilia Martyin –

Résumé

Rules of every-day connections are determined by the behaviour norms formed in, accepted by and considered as of general force in the given community. Keeping to the behaviour customs is a condition of belonging to the community, the order formed according to the “unwritten laws” of the settlement is a regulating factor compulsory for everybody, therefore those deviating from them bring themselves under negative discrimination.

Rules concerning the behaviour are strengthened by beliefs, prescriptions, prohibitions inherited from more generations, thus becoming compulsory to the total community they shape the behaviour forms of those living in the community. Therefore the examination of the inner regulating order of the rural life cannot be separated from the topic of folk religious ideas and folk customs but it has a much wider connotation, connecting to all areas and phenomena of the rural style of living.

Owing to its closeness and differences in mentality the Roumanian communities in Hungary show peculiar picture in their scale of values, moral norms. The character of folk ethic is influenced by the factors affecting the relations of the given settlement such as number of population, religious and ethnic distribution, characteristic trade branches, standard of living, state of education, social relations, geographic environment of the settlement, distance from a bigger city, the property status of the population. We have defined as the objective of the research the examination of the scale of values of the Roumanians living in Méhkerék, analysis of the changing moral judgements, conventions, behaviour norms and definition of the factors raising these changes.

Translated by Attila B. Kis

Mrs. Nagy, Emilia Martyin
Erkel Ferenc Museum
Gyula
Kossuth Street 17.
5700

LEÁNY- ÉS LEGÉNYÉLET, PÁRVÁLASZTÁS FÜZESGYARMATON A HUSZADIK SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

– B. Szűcs Irén –

A születéstől a házasságkötésig terjedő nagyobb életszakasz sok szempontból legfontosabb periódusának tekinthető az a néhány év, ami a parasztfiatalok életében a nagylánnyá, legénnyé válással kezdődött és a családalapítással zárult. Ezen időszakban intenzíven ismerték meg és sajátították el a hagyományokat, szokásokat, a közösség elvárásait szabta erkölcsi és viselkedési normákat. Mindez történhetett észrevétlenül, de akár tudatos tanítás eredményeként is. A fő cél az volt, hogy a gyermekkorból kinőtt fiatal rendelkezzen azzal a tudással, ami képessé teszi őt arra, hogy a közösség teljes értékű felnőtt tagjává váljon.

Füzesgyarmaton, a Nagysárrét e jelentős településén a hagyományörzésben meghatározó fontosságú volt a lakosság feltételezhetően kontinuos volta¹, mely a legtöbb hasonló földrajzi adottságú, hasonló történelmi viharokat átélte sárréti községről, városról elmondható. A zárt táji kapcsolatrendszernek, melyre BENCSIK János irányította a figyelmet hét, Szeghalom vonzáskörzetébe tartozó település 1790 és 1828 közötti házassági kapcsolatait vizsgálva, kimutatva az endogám házasságok túlsúlyát, szintén igen lényeges szerepe volt. Exogám házasságok esetében is csak a többé-kevésbé szomszédos sárréti és bihari falvak jöhettek szóba². A füzesgyarmati népelektutató eddig főként a jeles napi szokásokat tárta fel³, de a terhességhez és a kisgyermekkorhoz kötődő hiedelmek és szokások közreadásában is jelentős lépés történt az utóbbi időben. L. Sinkó Rozália dolgozatának párválasztással foglalkozó fejezete témánk szempontjából is különösen értékes⁴.

Dolgozatomban, melynek anyagát az 1980-as évek közepén gyűjtöttem, a 20. század első felére vonatkozó visszaemlékezések alapján a füzesgyarmati leány- és legényélet legjellemzőbb vonásait kívánom megrajzolni, kiemelt figyelmet fordítva a párválasztásra, az udvarlásra.

¹ Kereskényi Miklós, 1989. 453., Gacsári István, 1838.

² Bencsik János, 1985. 123-124.

³ Schwalm Edit, 1975. *Martyin Emilia*, 1989. *Borbíró Lajos*, 1997.

⁴ L. Sinkó Rozália, 1999.

Munkára nevelés

A református családok lányainál a nagylányság küszöbét a konfirmáláson való részvétel jelentette, melyre 12–13 éves korban került sor. Ezen ünnepi alkalomra új ruhát, új cipőt kaptak, s a későbbiekben mindegyik család anyagi körülményeitől függően igyekezett felruházni gyermekeit. Ekkortól kezdték el komolyabban gyűjtögetni a stafirungot. Elkészítésében (pl. réklik, párnahuzatok hímzése, házivásznak szövése stb.) maguk a lányok is közreműködtek. Hat-hét éves kortól a gyermekeket különben is fokozatosan kezdték bevonni a munkába, ügyelve arra, hogy életkoruknak s később mindinkább nemüknek is megfelelő feladatot kapjanak.

„A kicsiknek még olyan tedd oda-vidd oda munkát adtak. Hozzál egy kis izikszárat, vidd ki a szemetet, mondta idesanyám. Mikor már iskolás vótam, legeltettem a libát, átvittem a tejet a szomszédba, bótba mentem. Regina nővérem öt évvel vót idősebb nálam, ő már 10–12 éves korában tésztalevest, paprikáskrumplit főzött. Akárhogy sikerült, mindig megettük. Örültünk, ha megdicsértek bennünket. Rígen a parasztember sokat dógozott, a pénzt meg nagyon megfogta.”

A családban az anya felügyelete alá tartoztak a lányok. Ő taníttatta azokra a nőies munkákra őket, melyek maradéktalan elvégzését elvárja majd tőlük leendő családjuk.

„Legfontosabb vót a kenyérsütés, mert enni kellett. Sokat kinlódtunk, mire szép, magos kenyeret tudtunk sütni. 16–17 éves korra már egy ügyes lány meszelt, mázolt, főzött, mosott. Jaj, de sokszor visszaadta anyám a ruhát, hogy dörgöljem még, mert nem elég fehér. Sokszor a lúg meg a szappan lemarta a kezünkről a bőrt is. Télen hímeztünk, meg fődoztuk az elnyűtt ruhákat, nyáron mentünk kapálni, meg marokszedőnek. Amikor meg nem vót dógunk, a kisebbeket pesztráltuk. Sose unatkoztunk”.

A lányokat a közösség hamarabb is vette felnőtt számba, mint a fiúkat. A fiúk az apa, esetleg egy jóval idősebb báty irányításával sajátították el az állatok gondozásához, ellátásához, a föld megműveléséhez szükséges ismereteket.

„Ment az könnyen. Ha nem iskolába vótunk, akkor ott vótunk az istállóban vagy kinn a fődeken. Régen nem tanultak sokáig a parasztyerekek, kijárták a négy elemít vagy hatot, oszt jól van. Azért arra törekedtek a szüleim, hogy rendesen tudjak írni-olvasni, de azért sokszor elkérték a tanító bácsitól krumpliszedéskor, kukoricatörés-kor” – emlékezett vissza az egyik idős férfi.

„Az a legény, aki tud kaszálni!” – mondták sommásan. A sokszor sanyarú és kiszámíthatatlan, bizonytalan létfeltételek eredményezték a parasztságnál – rétegenként különbözőképpen ugyan – a munkaközpontú értékrend kialakulását, „a munka mindennél előbbre való vót”. A játék, a szórakozás is csak a munka után következhetett.

Füzesgyarmati család, 1910. (Sárréti Múzeum, lelt. sz.: Td. 82.28.1.)

Gyermekek, 1930. (Sárréti Múzeum, lelt. sz.: Td. 82.168.1.)

A párválasztás szempontjai

A párválasztást a falusi-paraszti társadalomban olyan, hosszú idők alatt kialakult köztöttségek szabályozták, amelyek jórészt megakadályozták a fiatalok szabad akaratának, vonzalmának érvényesülését. A döntés joga általában a szülőket illette meg.

Nemcsak Füzesgyarmat, de sok más alföldi település esetében is érvényes volt az a szokás, hogy a legények csak a katonaidő letöltése után házasodhattak. Előtte is sor kerülhetett ugyan udvarlásra, de esküvőre csak ritkán, ha például a lány teherbe esett, vagy a szülők félték a jónak ígérkező, vagyonos jelölt elszalasztása miatt.

Így a férfiak esetében a házasságkötésre leggyakrabban a 25–30. életévben került sor, míg a lányok 16–22 év körüliek voltak. A 6–8 éves korkülönbséget természetesnek, sőt kívánatosnak tartották. A század első felében a férj többnyire valóban ura volt feleségének és a kellő korkülönbség csak növelte tekintélyét.

„Előfordult, hogy az olyan kardos menyecskéknek a pipogya urát gúnyolták: Na, kendnél is az asszony hordja a kalapot! – mondták. Nem sokra becsülték az olyan embert. Még a többi asszony is megvetette. Megszokták azt rígen, hogy míg otthon vótak, az apjuk parancsolt, utána meg az uruk.”

A lányok a 16. év táján léptek be az eladólányok sorába. *„A szegényebb lányoknak később udvaroltak, mert azt nem tudták úgy ruházni.”* Amelyik lány 4–5 éven belül nem ment férjhez, arra már könnyen rámondták, hogy *vinlány*, különösen a század első évtizedeiben. Közeledve napjainkhoz a vénlányság, öreglegénység korhatára kitolódik.

„16 évesen firhe ment, 20 felett már vinlány vót. Most kísőbb mennek firhe, aki tanul, annak nem is érdemes. Ma sokan dógoznak a lányok közül, azoknak nem sürgős, el tudják tartani magukat.”

Ma a 30–40 éves nőkre mondják, hogy vénlány, a 40 feletti férfiakra, hogy *öreglegény*. Akik nem alapítottak idejében családot, azokat lenézte a közösség. Úgy vélték, jellemhiba vagy az esetlegesen meglévő testi, esztétikai fogyatékoság lehet az oka, hogy ilyen szerencsétlenül alakult az életük. Az ilyen személyek kimaradtak a hagyományos szórakozási formákból. A vénlányok köztes társadalmi helyzete olyan külsőségekben is megnyilvánult, mint az öltözet, hajviselet, ami átmenetet képezett a lányok és a menyecskék között.

A házasodás területi korlátai az 1920–30-as évekig elég erősen éltek. Ez a 'hasonló a hasonlóval házasodjon' alapelv uralkodó voltára utal, ami a vagyon, a vallási és nemzeti-ségi hovatartozás, a foglalkozás tekintetében is érvényesült. Visszatérve a párválasztás térbeli korlátozásához, elmondhatjuk, ha nem is túl gyakran, de előfordult távolabbi helyekről (pl. Szeghalom, Bucsa, Biharnagybajom) történő házasodás, bár az ilyen esetekről általában nem volt túl hízelgő a tágabb környezet véleménye: *„Arra azt mondták: Na, ez se talált szart helybe, elment fosért a szomszédba. Ez sokszor be is vált.”* Az endogámiának élt egy sajátos formája is Füzesgyarmaton:

„Az én időmben már nem volt meg, de hallottam róla, hogy Kisgyarmatról nem mehetek át udvarolni Nagygyarmatra, meg fordítva. A község közepin megy egy csatorna, az Ér, az vót a túl a gát, ez meg az inneni gát. Aki átment udvarolni, azt ólmosbotokkal vertik meg az ottani legények. Fíltette mindegyik rísz a maga lányait.”

Az emlékezet szerint nagyjából az 1930-as évekig tartották tiszteletben ezt a ma már csak értelmetlen torzsalkodásként, virtuskodásként emlegetett szokást, aminek valójában több évszázadra visszanyúló gyökerei vannak. KARÁCSONYI János említi Füzesgyarmat leírása kapcsán, hogy „a XV. században a földesurak 2 részre osztották Gyarmatot. A községen ma is keresztül vonuló értől nyugatra eső részt Nagy-Gyarmatnak, a keletre, Pázmány felé eső részt Kis-Gyarmatnak hívták.”⁵

A vallási endogámia gyakorlatára is bőven találunk adatokat. A füzesgyarmati lakosság zöme református, hiszen az 1730-as évektől induló nagyarányú telepítések során az összeütközések elkerülése érdekében az Alföld több helységébe igyekeztek egy vallású és egy nyelvű jobbágycsoportokat költöztetni. A katolikus lakosságot a vagyonosabb réteg képviselte. A reformátusokra is, de főként a katolikusokra volt jellemző, hogy egymás között házasodtak.

„Katolikus ritkán házasodott össze reformátussal, akik mégis, azok reverzálist kötöttek. A pap előtt nyilatkoztak, hogy a születendő fiú az apa vallását, a lány az anyját örökli majd. Egyik egyház sem engedte át a másiknak szívesen a híveit.” Az általam megkérdezettek többségének a véleménye szerint „a gyarmati reformátusok nem voltak olyan vallásosak, de a katolikusok nagyon vallásosan éltek. Az úri családok, inkább ők vótak katolikusok, azok annyira ragaszkodtak a valláshoz, hogy ők csak olyan párt is választottak maguknak. Még a cselédtől is megkérdezték, hogy milyen vallású, ha nem katolikus volt, nem vették fel.”

A jobb módú unitárius gazdák is inkább csak egymás közt házasodtak.

A paraszti rétegek között fennálló vagyoni és rangkülönbség szintén meghatározó erejű tényezőként jött számításba a párválasztásnál. Itt is élt az az országszerte ismert mondás, hogy „guba a gubához, suba a subához.” A földdel bíró családok vigyáztak arra, hogy azonos körülmények között élőkkel kössenek házasságot.

„Mind csak a maga fajtáját szerette, nem nagyon ment paraszthoz az iparoslány sem, mert az feljebbvalónak képzelte magát, a parasztnak is külön-külön vótak, kinek mennyi vagyona vót.” „Inkább a szülők határozták meg azt (tudniillik a párválasztást). Vót, hogy a lány nem akart hozzámenni, de csak erőltették. Gyűjtöttek a vagyont. A vagyonos embernek 300 hold földje is vót, az más nem kötötte össze magát egy 60 holdassal.”

⁵ Karácsonyi János, 1896. 116.

Fiatal lányok
(Sárréti Múzeum, lelt. sz.: Td. 82.168.1.)

Füzesgyarmati leány
(Sárréti Múzeum, lelt. sz.: F 4155)

A 20–30 holddal rendelkező kiscgazdák nem szívesen kerültek házassági kapcsolat révén rokonságba olyan családokkal, akik csak pár holdat mondhattak magukénak. A felesföldet művelők pedig a napszámos embereknél tartották magukat többre. A jobb megélhetést biztosító föld megszerzése érdekében nemigen törődtek a fiatalok érzelmeivel. „A juss számított, nem a szerelem, de ha nagyon szerették egymást, azért valahogy csak összekerültek.” A szülői akarattal ellenkező fiataloknak néha a kitagadás lett a sorsa, ami azt jelentette, hogy el kellett otthonról menniük, és az örökségből sem részesültek. A kitagadás, noha szokás szerint végérvényesnek számított, mégis előfordult, hogy az első unoka megszületése feloldotta a gyűlölséget.

„A feleségem nagyanyja egy szolgálégényhez ment hozzá, pedig egész gazdag család voltak. A falunak egy kicsi kunyhójában laktak, de mikor megszületett az unoka, akkor visszahívták a gyerekeket, de addig semmilyen támogatást nem kaptak a szülőktől.”

A rokonházassággal járó vérfertőzést nagy bűnnek tartották, gazdacsaládoknál egyik esetben mégis előfordult, hogy már kiskoruktól úgy nevelték, miszerint valamelyik unokatestvére veszi majd el. Az ilyen házasságok indítéka a vagyon egybenmaradása volt.

A megfelelő házastárs kiválasztásában közrejátszott az adott család jó hírneve is. A léha, részegeskedésre, lopásra hajlamos családokat, legényeket megvetették.

„Mondták a lányoknak, ha olyan iszákos legényhez húztak: ne menj hozzá, mert a részegeskedés az megmarad, az a vízibe van. A lopásról is ezt mondták. Híre terjedt annak is, ha valaki dologkerülő vót. Az olyat nem szerették a tisztességes emberek, annak csak olyan vót a barátja, mint ő maga.”

Egy másik vélemény szerint: „Minden számított, az is, hogyan níztek ki, az is, hogy dógos, tisztességes-e. Aki rendes lány vót, az tisztességes férjet is kapott.”

A lányokkal, legényekkel kapcsolatos esztétikai jellegű elvárások jórészt eltérnek a mai kor szépségideáljától. E tekintetben is a munkabírást, az erősséget kifejező izmos testalkat, piros-barna kerek arc számított szépnek. Kétségtelen, hogy a külső jegyek a párválasztásnál gyakran háttérbe szorultak. „Nízti az arcát, hogy jóképű legyen, izlés dóga vót. Azt is mondták, hogy minden szípség, a jószág, meg ha egy férfi egy fokkal szebb az ördögnel, akkor az mán elfogadható.” Egyéb általánosan elvárt tulajdonság volt még a férfiakkal kapcsolatban a táncra, dalolásra való hajlam, lányok, menyecskek esetében pedig a jó kedély, beszédesség. Egy-egy családban a lányok helyes viselkedésére, annak már idejekorán történő elsajátítására mindig nagyobb gondot fordítottak, mint a fiúk esetében. „Rendesen, tartózkodóan kellett nekik viselkedni, a lányokat erre már kiskoruktól kezdve tanították.” A lányok nevelésére a szigorúság volt leginkább a jellemző, így próbálták az anyák elkerülni azt a szégyent, amit egy megesett lány jelentett a családnak. A lányt naplemente után már nem engedte ki az anyja a kapun, „estefelé hazafelé” – mondták.

Párválasztási alkalmak

Falun ismerkedésre a közös szórakozás (vasárnapi játék, sétálás, tánciskola, bál stb.) és a közös munkaalkalmak (kenderdörzsölő, aratás, kukoricafosztó, tollfosztó stb.) nyújtottak lehetőséget. A fonóknak kiemelkedő szerepük volt e téren. Nem hanyagolhatók el az olyan családi események sem, mint a lakodalom, keresztelő, névnap, disznótör, amelyek szintén jó alkalmat kínáltak a párválasztásra.

Tavasztól őszig, amikor a mezőgazdasági munkák engedték, vasárnaponként szívesen gyűltek össze a fiatalabb lányok és a *siheder* legények, hogy kint játsszanak a gyepen.

„Vót, hogy húszan-harmincan is összejöttünk a Naggyepenen, és ott cicáztunk. Vegyesen vótunk fiúk, lányok. Párba álltunk, vót egy kapitány, aki elkiáltotta magát, hogy: – Cica, cicc! Erre a hátsó párok előre szaladtak, a többiek is futottak, és akit elkapott a kapitány, következőleg az mondta, hogy: – Cica, cicc! Aztán újra kezdődött az egész játék.”

15–16 éves fiatalok jártak a labdázóba. A labdajátékok egész sorát ismerték és játszották, egyik közkedvelt mondókájuk így hangzott:

*Egy előre,
Két kettőre,
Három hatra,
Hat kilencre,
Üsd ki tízre,*

*Veres király,
Vak Peti,
Hátba ütlek,
Szaladj ki!*

Míg a lányok labdáztek, addig a fiúk szőlőtökéből faragott golyóval tekéztek. Ez a játék nagy ügyességet kívánt, nem is bánták, ha erejüket, bátorságukat fitogtathatták a lányok előtt. Különösen az 1930-as évek végéig örvendtek nagy népszerűségnek az ilyen jellegű játékok. A fiatalok játszóhelyei a vagyoni állapot szerint elkülönültek.

„A gazdalányok nem játszottak szegínyekkel, oda se jöttek, azoknak megvolt a maguk társasága.” Közkedvelt időtöltésnek számított vasárnapokon, ünnepnapokon a sétálás. „Az nagy divat vót. A Kossuth utcán sétáltunk vasárnap dilutánonként. Valamelyik közel lakó barátnőnknel összejöttünk egy páran, onnan indultunk, de a szülők figyelmeztettek rá, sötétedésre aztán otthon legyünk.”

A sétálás szokásos útvonala a piactértől a községházáig tartott. Az ünneplőbe öltözött lányok látványos felvonulása szemet gyönyörködtető látvány volt kiváltképp az őket mustrálgató legények számára, akik megpróbálták szóba elegyedni a nekik tetsző lánnyal. Ha szerencséjük volt, még haza is kísérelhették.

Az eddig említett játékok, szórakozások során a lányok és a legények is korcsoportok szerint elkülönültek, a 13–15 éves *süldő* lányok nem vegyültek össze a 16 év feletti *eladó* lányokkal, a 14–17 éves *sihedere*ket pedig nem fogadták be a már kocsmába is el-eljárógató, udvarolgotó idősebb *legények*.

Különösen a század első évtizedeiben, de egészen a 40–50-es évekig igen kedvelt volt a fiatalok körében a *bálba járás*. A legnagyobb bálakat húsvétkor, pünkösdkor, szüretkor, karácsonykor rendezték, de igen nevezetes volt a Katalin-bál is. Szüreti bálakat még a 60-as években is tartottak. Az idősebb emberek még ma is elragadtatással, örömmel beszélnek kedves báli emlékeikről. A bálak rendjét szigorú íratlan törvények szabályozták, amelyek egyrészt megerősítették a részt vevők gazdasági-társadalmi helyzet szerinti elkülönülését, másrészt a közösség által kívánatosnak vélt magatartástól, viselkedési formáktól eltérő egyéneket kiközösítették, megbüntették. A kisgazdáknak a Gazdakörben, valamint az Ifjúsági Körben, a törpebirtokosoknak és a napszámosoknak a Munkás Egyetben voltak rendezvényei, az iparosok pedig az Iparos Körbe jártak. A meghívós bállokba szóló meghívót megtiszteltetésnek vették.

Megegyeznek a vélemények abban, hogy nagy szégyennek számított, ha egy lány egyedül merészkedett el a bálba. Általában az anyjuk vagy valamelyik idősebb nőrokon, esetleg szomszédasszony kíséretével illett menni.

„Kísírte a lányt az anyja, egyedül nem mehetett, mert akkor arról mán nem jót mondtak. Vót, aki két-három rokonlányra is vigyázott, lyukcsőszöknek hívták őket. Kísőbb mán a barátnők is elmehettek együtt. A fiúk körbe-körbe sétáltak a bálteremben, mielőtt a tánc megkezdődött volna, nézték, mustrálták a lányokat. Előtte az ivóban vótak, inkább csak zenére jöttek be.”

Az egyedül álldogáló legények csoportját *majomsziget*nek nevezték. Tánc közben senki sem adta szívesen át a választottját, a lekérés miatt „*vérmesebb legínyek gyakran*

hözöngtek”. Szinte alig akadt bál kisebb-nagyobb verekedés, összetűzés nélkül. Ilyenkor a markosabb legények közül kikerült rendezők kiveztették a rendbontókat, a részegeket, hogy intézzék el egymás közt, kinn, az udvaron a dolgot. A legények „*kakaskodása*” félig-meddig természetesnek számított, nem tulajdonítottak neki túl nagy jelentőséget még a szülők sem, hiszen ezzel bátorságukat, erejüket is próbálták bizonyítani az ifjak.

A legnagyobb szégyen, ami egy lányt a bálban érhetett, az a kimuzsikálás volt.

„Ha valamelyik legény megharagudott egy lányra, mert hallott róla valami rosszat, vagy nem úgy viselkedett az a lány, ahogyan illett volna, nem ment el táncolni a fiúval, akkor azt a nótát húzatta, hogy »Magasan száll a daru«, és a lányt kivezette a táncteremből vagy ott hagyta tánc közben.»

Kitáncoltatáskor gyakran húzatták a Rákóczi-indulót is. Ha egy legény vélt vagy valós sérelme miatt ilyen bosszút állt, annak általában az lett a következménye, hogy hónapokig nem mert a lány bálba járni.

Szokás volt éjfélkor *nőválaszt* tartani, amikor is a lánynak azt illett felkérni, akivel a legtöbbször táncolt. A fiatalok egymáshoz való közeledése könnyen megvalósulhatott, mert „*Előbb megismertük egymást a munkában, aztán a tánciskolában, aztán mindig jártunk a bálba.*” A bálból illett hazakísérni a lányt, ezt többnyire még tánc közben megbeszélték a fiatalok. „*Az anyjától kellett megkérdeznünk, hogy hazakísérhetjük-e a lányát, vagy a lány is közvetíthetett, akkor az mondta meg a választ.*” Ha az anyának nem tetszett a legény, akkor kitérő, elutasító feleletet adott. A hazakísérés úgy történt, hogy a fiatal pár elől ment, utánuk az anya, így szemmel tudta tartani őket. A legtöbb vélemény megegyezik abban, hogy nem amiatt kellett kíséretet a lányokat, mert olyan laza lett volna az erkölcsük, hanem a bálók a szülők számára is kellemes kikapcsolódást jelentettek. Az idős emberek többsége sajnálja, hogy a bálók divatja elmúlt. „*Ma a diszkó a mindenük, a régi, szép magyar táncokat meg elhanyagolják a fiatalok.*” – mondják.

Őszi, téli hétvégék kedvelt időtöltése volt az uradalmakban, a tanyákon a *házibál*, hiszen az ottani fiatalság ritkábban járt be szórakozni Füzesgyarmatra. Megbeszélés alapján felváltva tartották lányos házaknál. Ide nem kísérték el a szülők őket, a játéokra, a táncra a háziasszony felügyelt.

Az 1920–30-as évektől főként a fiatalok körében nagy népszerűsége tett szert a *mozi*, ahová egyre inkább ki-ki udvarlójával, barátnőjével ment el.

Érdeemes néhány szót szólnunk a *műkedvelő előadásokról*, hiszen még ma is szeretettel emlegetik GÁLFI Kálmán kántortanítót, aki a színjátszó csoportok betanításában, műsoros rendezvények szervezésében szerzett érdemeket.

„A szórakozás a fiataloknak az vót, hogy vót Gyarmaton egy Ifjusági Kör, én oda jártam. Gálfi kántornak hívták az első vezetőjét, nagyon finomlelkű ember vót. Az iskolába is ő tanított. Úgy összetartotta a fiatalokat! Télen színjátszást tanított velünk, négy hétig tanultunk, aztán előadtuk a Hangya vendéglőben. Mindig olyan sikerünk vót, hogy telve vót a ház. Hát nekünk ez vót a szórakozásunk.”

A színjátszók javarésze a tehetséges parasztfiatalok közül került ki.

Mivel a párválasztásnál lényeges szempont volt a szorgalom, a becsületes munkavégzés, amely adott esetben még a vagyoni hiányát is ellensúlyozhatta némiképp, a közös munkák kiváló alkalmat szolgáltatottak egymás megfigyelésére, jobb megismerésére.

Első helyen kell említenünk a *fonókat*, ahová nem is mindig annyira a munka, mint inkább a szórakozás, a játék, a vidámság kedvéért jártak a fiatalok. A hagyományos paraszti életformában a fonók évszázadokon át igen lényeges szerepet tölthettek be: a nagyrészt önellátó háztartásokban biztosították a szövéshez szükséges fonalat, egyben a téli esték népszerű szórakozási alkalmának számítottak. Az egyházi szervek és a világi hatóságok egyaránt elítélték, sőt üldözték a fonókat, mondván, a nép bujálkodásának fő színhelyei, holott a népi erkölcs ott is szigorú mértékkel ítélte meg a lányok, legények viselkedését.

Füzesgyarmaton az emlékezet szerint vegyes fonók léteztek, vagyis a lányok, asszonyok együtt dolgoztak.

„Az idősebb asszonyok figyelték a fiatalokat, ha valaki nem úgy viselkedett, ahogy illett, arra rászóltak, de nem sok lány jutott el odáig.”

Álljon itt egy idős férfi igen találónak látszó véleménye is: *„Kacérkodtak a lányok akkor is, most is, nem vótak rosszabbak attúl. Sok olyan játék vót a fonókákba, amikor meg lehetett tapogatni, csókolgatni a lányokat, de arra mindenki vigyázott, hogy a becsülete oda ne legyen. Csak akkor tisztelte a férj a feleségét, ha az érintetlenül ment hozzá. A kocsmai lányok meg a nyilvánosházbeliek mások vótak, azokon kitűthette az ember a vágyát.”*

A fonók időbeli meglétére vonatkozóan eléggé eltérő adatokkal rendelkezünk. Valószínűnek látszik, hogy e hagyomány az 1930-as évek közepéig divott leginkább. Később, mivel a bolti anyagokhoz már könnyebben hozzá lehetett jutni, hanyatlásnak indult. A második világháború idején a ruhanemű hiány miatt ismét előtérbe került. A fonókáknak nem volt állandó helyük. *„Házról házra jártak, megbeszéltük azt előre, hogy mikor, hova megyünk majd.”* 10–15 lány is összegyűlt egy-egy fonóban.

„Nagyon szerettek oda járni a fiatalok, ott lehetett szórakozni, énekelni, citerázni. Oda már olyan lányok jártak, akik úgy érdeklődtek a legények után, mert mentek azok is mindig.”

Ők csak a jószágok esti etetése után érkeztek csapatostul. Egy este több fonóba is el látogathattak.

„Ha nem tanáltuk ott azt a lányt, akit kerestünk, akivel jó lett volna egy kicsit cicázni, akkor odébb álltunk. A legények bandába vótak, 8–10 legény vót együtt, azok olyan barátok vótak.”

A legények megérkezése után nem sokkal befejezték a munkát, és elkezdődött a tánc, a játék. A legelterjedtebbek a párosító típusú játékok voltak, amelyeknek fontos eleme volt egymás kiválasztása és a csók (pl. *„Kútba estem”, „Fordulj bolha”*). Általánosan elterjedt szokás volt a rokkafe ellopása, amit csak csókkal lehetett kiváltani. A fonóka befejeztével a lánynak illett kikísérnie *szeretőjét*, ha kinn töltött időt a többiek túl hosszúnak ítélték, akkor tréfás figyelmeztetésképpen bevizezték vagy mézzel kenték be a szöszét. A szerető kifejezést ekkor még az udvarló szinonimájaként használták.

A kalákában végzett kenderdörzsölő, kukoricafosztó, tollfosztó szintén szolgálhatott ismerkedési alkalomként.

„Közösen végeztük ezeket a munkákat, vótak ott férfiak is, legények is, aztán dantunk. Tréfálgattak az idősebbek, hogy kihez ki illene. Vót, hogy a kukorica- vagy a tollfosztás után még csináltunk egy házibálat is.”

Udvarlás

A lány hazakíséréseivel vette kezdetét az udvarlás, amelyre rendszerint valamilyen mulatság adott alkalmat.

„Én a bálban ismerkedtem meg a feleségemmel, addig rimáncodtam az anyjának, amíg megengedte, hogy hazakísérjem őket. Először csak a kapuban beszélgettünk, két-három alkalommal, aztán már bementem a házba is. Vót, aki egy évig is csak a kapuban beszélgetett a lánnyal, mert nem hívták beljebb.”

A fiút jobbára csak akkor invitálták be, ha már tudakolódtak felőle a szülők, hogy: *„Mennyi a földjük, a vagyonuk, milyen hír járja róluk.”* Csak komoly szándékú, azaz házassodni készülő legényt láttak szívesen a szülők.

Helyi szokás szerint csak a hét meghatározott napjain mehettek a legények a lányos házakhoz, bár a nyári dologidőben 'ritkálták' a látogatásokat. *„A régi világba csak úgy vót, hogy szerdán, szombaton meg vasárnap mehetett a legény, de mindig nem.”* A legényjáró napokat még rigmus is megörökítette:

*„Bárcsak szerda, szombat vóna,
Hogy a babám mindig velem vóna!”*

A máskor érkező udvarlót nem fogadták szívesen, ami abban nyilvánult meg, hogy nem kínálták helyet, a gazda kinti munkáját végezte, nem beszélgetett vele. A hagyományt az 1930–40-es évekig tartották tiszteletben.

„Igen ritkán fordult elő, hogy nem akkor ment a legény, mikor várták. Más este-ken végezte a lány a maga dógát, nem is vót úgy felőtözve. Mikor várta a szeretőjét, csak kicsinosította magát egy kicsit. De ha mán egy napon is nem jött, mikor lehetett vóna, akkor haragudtunk rá.”

Szerdán és szombaton a jószág bebetetése után, 6–7 óra felé mentek udvarolni, vasárnap már a délutáni órákban is lehetett, 8–9 óra körül maradhettek. Akinek túl hosszúra nyúlt a látogatása, azt nem vették jó néven, hiszen a másnapi teendők megkövetelték a családtól, hogy időben lepihenjenek.

„Illett neki tudni, hogy meddig maradhat, aki túl sokáig maradt, annak azt mondta a gazda:

*– Ágyalj asszony!
Vetkezz lány!
Öcsémuram is elmegy mán!”*

Akire így rápirítottak, gyakran el is maradt a lányos háztól szégyenében. Bár a szülők óvakodtak attól, hogy durván megsértsék a fiút, mert akkor az bosszúból akár kitáncoltatás-hoz is folyamodhatott, ami az eladólány jövője, házasságkötése szempontjából nagy hátrányt jelentett volna.

Az udvarló mindig a szülők jelenlétében találkozott a lánnyal, leginkább az anya örködött fölöttük. Általánosságban is jellemző, hogy egy-egy közösségben inkább az asszonyok törődtek a nemi erkölccsel. A helyesnek, illőnek ítélt magatartású fiatalokat példának állították, míg az ettől eltérőket elmarasztalták, ami kiközösítésben vagy leszólásban is megnyilvánulhatott.

A település hagyományos rendje tehát szigorúan előírta az udvarlás ideje alatt betartandó viselkedésmódot. Eszerint a fiatalok kettesben csak a kikíséréskor, a kapuban lehettek. Itt nyílt lehetőségük a közvetlenebb beszélgetésre, testi kapcsolat kialakítására.

„A legényt mindig illeteték kikísírni a lánynak, ha esett, ha fűtt. Ott tudtunk egy pár szót még váltani. Az udvarlót nem lehetett küdeni, neki kellett tudni, hogy mikor kell mennie. Sokszor észrevettük, hogy ez a szomszéd is, meg a másik is leskelődött, az öregasszonyok, azok vótak olyan kíváncsiak.” „Ha sokáig maradtak kint a kapuba, utánuk ment az anya, mert a magukról megfélemedezett fiatalok nem tudták a tisztességet. Ritkán fordult elő, hogy az anya utána ment a lányának, ma már nagyon meglazult az erkölcs.”

A lány beszólításának legelterjedtebb módja az ablak megzörgetése volt. *„Ha az apa ment ki a lányért, ott mán nagy baj vót, ott mán pofonok is csattantak.”*

Az eljegyzéstől a házasságkötésig tartó rövid, rendszerint 3–4 hetes időszakban a legényt kiváltságok illették meg: nemcsak a *legényjáró* napokon mehetett udvarolni, hanem máskor is, tovább maradhatott, időnként kettesben hagyták menyasszonyával, mondván, hadd szokják egymást. A tágabb közösség előtt is összetartozókként viselkedtek: együtt mentek szórakozni, a bálban vőlegényén kívül csak rokon fiúval táncolhatott a lány, közös munkákon együtt dolgoztak stb. *„Az a jegyesség nagyon szíp vót, ha szerették egymást, ünnepnek számított minden nap. Terveztük, hogy mi lesz majd, hogy lesz majd az esküvő után.”*

A jegyesség alatt már könnyebben kialakulhatott nemi kapcsolat, bár az erre vonatkozó adatokat, különösen a nők esetében, gyakran árnyalja a szemérem, illetve a tisztesség látszatának őrzése.

„Többen inkább eltűrték, hogy az udvarlójuk a bordélyba járjon, mert azokat hajtotta a virúk, mintsem velük csináljon valamit, de hát úgy nevelték rígen a lányokat, hogy filtek is a fiúktól nagyon. Azt mondták, hogy a legény meg a katona oda megy, ahol kap.”

Az idős emberek legtöbbje szerint, *„Ha most is lenne nyilvánosház, jobb lenne, nem lenne annyi erőszakos közösülés. Az orvosi ellenőrzés is jó volt, nem kapott betegséget az ember.”*

A füzesgyarmati grófi család személyzete az 1920-as években (Sárréti Múzeum, lelt. sz.: F 2250)

Az 1930–40-es években még működött nyilvánosház Füzesgyarmaton.

Adatközlőim emlékezete alapján megállapíthatjuk, hogy a megesett lányok száma kevés volt. Többségükben a lányt hibáztatták: „*Ha adó nincs, vevő sincs, ha kurva nincs, lator sincs*” – mondták. „*Azt elítélték, a fiút nem hibáztatták, pedig a vétket csak ketten tudták elkövetni.*”

Érdemes megjegyeznünk, hogy azért voltak kivételek, olyan megesettek, akiket inkább sajnáltak, szerencsétlennek tartottak, mintsem rossz erkölcsűnek. Ilyen esetek főleg akkor adódtak, ha valamelyik lányt a komoly udvarlója vagy vőlegénye ejtette teherbe, aztán otthagya.

„Régen ritkábban fordult elő, hogy megesett egy lány. Annak a gyerekeit zabigyereknek nevezték. A jobb érzésű emberek nem bántották különösebben, főként, ha addig rendes életet élt. Mással is megtörténhet, ma nekem, holnap neked, mondják. Nem szabad megbántani senkit.”

A megesett lányok visszahúzódó életre kényszerültek, sem a lányok, sem a menyecskék nem beszélgettek velük szívesen. „*Azokat lenízték, még a vót barátnői se barátkoztak vele. A szülei mocskolták, hogy ilyen szígyent hozott a családra, mert hát csak kitudódott az előbb-utóbb.*” Mivel a hagyományos szórakozási, ismerkedési formáktól elestek, esetleges későbbi házasságkötésük is igen kérdésessé vált. Előfordult, hogy a gyermek természetes apja vette el, de ez csak ritkán következett be, hangsúlyozták adatközlőim. Ilyen esetben megbocsátottak a lánynak. Jellemzőbb volt az, hogy özvegyember, öreglegény esetleg elvált kérte meg a kezét. A megesett lány esküvőjén nem gyakorolhatta a tiszteséges fiatalokat megillető jogokat.

*A füzesgyarmati Blankenstein kastély női alkalmazottai 1942–44-ben
(Sárréti Múzeum, lelt. sz.: F 3488)*

„Már szígyenszámba ment, ha egy olyan menyasszonyi slájert meg mirtuszt tett fel.” „Édesapámtól hallottam, hogy az egyik nő, akinek tudvalevőleg csorba esett a becsületin, ezt az öreg nénik már tudták, ugye, de feltette a koszorút, és úgy ment esküdni. Egy néni megvárta, amíg a templomból kijött, és letépte a fejéről: – Hogy mered azt feltenni, mikor már hordod a gyereket, az téged nem illet meg! Ezt édesapámtól hallottam név szerint.”

Házasságközvetítők

Mint a legtöbb helyen, Füzesgyarmaton is a házasságkötések nem kis részénél játszottak szerepet a közvetítők. Nemcsak megesetteket, özvegyeket, elváltakat vagy más faluban élőket kommandáltak össze, hanem a lányok, legények párválasztásában is segítettek. Kétségtelen azonban, hogy az első csoportba tartozók jobban rászorultak a közvetítőkre. A házasságközvetítők olyan korosabb asszonyok közül kerültek ki, akik jó beszédképességük, szavahihetők, megbízhatók voltak, hiszen a házasság az egyén életében meghatározó fontosságú kapcsolatnak számított.

„Öregek, inkább olyan idős asszonyok kommandáltak egymásnak sokszor a fiatalokat. Mondták, jó lesz ez neked, jó dógos, becsületes. Inkább olyanokat akartak így összehozni, akik felett már eltelt az idő, vagy megözvegyültek. Vót, amelyik bevált, vót, amelyik nem. Összeniztik, összehoronálták őket, úgy mondták.”

Ha a közvetítő személy rokona volt a családnak, annak jobban hittek, sikeres tevékenységüket kisebb ajándékkal hálálták meg. *„Adtak nekik tojást, tyúkot vagy egy vika búzát, attól függően, hogy mennyit fáradozott, hogy sikerült neki alkudni. Sokszor a lakodalomba is meghívták.”*

Az elmondott vélemények alapján megállapíthatjuk, hogy a század első évtizedeiben még természetesnek, szükségesnek ítélték ténykedésüket, később, ahogyan a párválasztás megkötöttségei is lazultak a gazdasági-társadalmi változások következtében, úgy a közvetítők is a közösség szemében *'gyalogsátán'*-nak nevezett pletykázó asszonyokká váltak. Mondták is, hogy *'gyalogsátán csúf boszorkány'*.

A házasságkötéssel lezárult a fiatalok életének talán legszebb, legszínesebb, gondtalan szakasza. Ezután legfőbb céljuk a vagyon gyarapítása, a születendő gyermekek becsületes felnevelése lett. A lányok számára az asszonnyá válás azt is jelentette, hogy a szülői házból kikerülve férjük, illetve anyósuk, apósuk irányítása alá kerültek. *„Leginkább a fiús házhoz kötöztek az esküvő után, mert ott az anyósa dirigált a menyecskének. Ha lehetett, kiengedték a fiatalokat a tanyára.”*

Vöség esetén, főként, ha tetemes vagyoni különbség is társult hozzá, az ifjú férjnek nem volt beleszólása a család ügyeinek intézésébe.

„Előfordult, hogy a gazdalányt hozzáadták a cselédhez. Én kettőt tudok Gyarmaton, kellett a munkaerő. Hogy az öregeknek biztosítva legyen a megélhetésük, azért egy jóvágású parasztfiúhoz adták a lányukat. Így amíg űk ilnek, nem kell nekik dógozni. A vő felibe munkálta az apósa földjét. Amíg iltek az öregek, mindig azok parancsoltak.”

Az 1930–40-es évektől kezdődően a fiatalok egyre inkább arra törekedtek, hogy mihamarabb külön költözzenek a szülőktől, *„a magunk kenyere mindig jobb volt, mint a közös”*.

A fiatalok régen és ma

Adatközlőim véleménye megegyezett abban, hogy a település lakói a múltban sokkal inkább összetartozónak érezték magukat.

„Régen többet szomszédoltak, jobban összejártak, mint most, jobban törődtek egymással az emberek. Nagypámtól hallottam hogy sokszor egy-egy pohár bor, pálinka mellett fél napot is el tudtak beszélgetni, de ma akinek van valamije, az még többet akar, nem jut idő a barátkozásra.”

Idősebb emberek körében uralkodó az a nézet, hogy *„sokat romlott a világ”*, ami a nemi erkölcs szabadosabbá válásában, a dologkerülő életforma térhódításában, a vallásosság háttérbe szorulásában, és mind a nők, mind a férfiak körében egyre inkább terjedő italozásban nyilvánul meg szerintük. A baj forrását a nők megváltozott életében látják, hiszen ma már a legtöbben rákényszerülnek arra, hogy eljárjanak dolgozni, és így a gyermeknevelést, a családi élet gondozását kénytelenek elhanyagolni.

„Régen a családba dógoztak a lányok, asszonyok, ma már nem, így több a pénzük, jobban tudnak ruházkodni, de a gyerekek meg el vannak csapva, nem érnek rá a szülők. Sokszor azt se tudja az anya, hogy mikor jön haza a lánya, hol, kivel van. Régen ilyen nem fordulhatott elő.” „Ritkán váltak el régen, nem úgy, mint most. Oka lehetett, ha nem tisztelték egymást. Az ember volt a családfő, ritkaság volt, ha tegezte az asszony. Nagymamám mindig csak kendezte az urát. A kenyérkereset, a gazdaság az ember dolga volt, a pénz megtakarítását az asszony végezte. Ha pazarolt, könnyen válás lehetett belőle. Abból is válás lehetett, ha valamelyik fél kilengett, szeretőt tartott, főleg ha az asszony. A férfiaknál ezt nem vették olyan komolyan, ha egyébként rendesen viselkedett, nem hanyagolta el a munkáját.”

A fűzesgyarmati fiatalság élete napjainkra jelentősen megváltozott, a régi, közösségi ismerkedési-szórakozási formák megszűntek, újaknak adták át a helyüket. A párválasztásban pedig az egyéni vonzalom játssza a legnagyobb szerepet.

Ez úton is köszönetet mondok adatközlőimnek, akiknek szíves közreműködése nélkül e dolgozat nem készülhetett volna el: Barta Pál (1918. kat.), Hajdú László (1920. ref.), Hegyesi János (1897. ref.), Kiss László (1929. kat.), Máthé Elek (1904. ref.), Nagy Györgyné szül. Tóth Eszter (1910. kat.), Nagy Károlyné szül. Csató Julianna (1905. ref.), Szabó Jánosné szül. Nagy Katalin (1914. ref.), Szécsi József (1931. ref.), Takács István (1907. ref.)

IRODALOM

Barabás 1964.

Barabás Jenő – 1964. Békés megye néprajza a 18. században. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 58–59. sz. Szerk.: Dankó Imre, Gyula

Bencsik 1985.

Bencsik János – 1985. Szeghalom és vidéke rokonsági kapcsolatai (1790–1828.) In: Szeghalom protestáns közössége. Sárretyi Füzetek VII. Sorozatszerkesztő: Miklya Jenő, Szeghalom. 6–48.

Bertalan 1963.

Bertalan Ágnes – 1963. Asszonyok, lányok Biharugrán. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 42–43. sz. Szerkeszti: Dankó Imre, Gyula

Borbíró 1997.

Borbíró Lajos – 1997. Az év tizenkét hónapja. Helytörténeti füzetek II. Szerkeszti: Tökésné Gali Mónika, Fűzesgyarmat

Gacsári 1838.

Gacsári István – 1838. A Fűzes-Gyarmati Helvétziai Hitvallású Szent Eklésiának Krónikája. Kézirat, Sárretyi Múzeum Adattára, ltsz.: 795–96.

Implom 1971.

Implom József – 1971. Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. Békéscsaba

Karácsonyi 1896.

Karácsonyi János – 1896. Békés megye története I–II. Gyula

Kereskényi 1989.

Kereskényi Miklós – 1989. A demográfia és gazdálkodás főbb jellegzetességei a XVIII. századi Füzesgyarmaton. In: Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 451–541.

Madar 1993.

Madar Ilona – 1993. Sárrétudvari néprajza. Szerk.: Ujváry Zoltán, Sárrétudvari

Martyin 1989.

Martyin Emília – 1989. Jeles napi szokások Füzesgyarmaton. Kézirat, Gyula

Schwalm 1975.

Schwalm Edit – 1975. A téli ünnepkör szokásai és hiedelmei a Körös menti Sárréten. Békési Élet X. 1975/3. 501–553.

L. Sinkó 1999.

L. Sinkó Rozália – 1999. A terhességhez és a kisgyermekkorhoz kötődő hiedelmek és szokások Füzesgyarmaton. In: Békés Megyei Múzeumok Közleményei 20. Sorozatszerkesztő: Grin Igor, Békéscsaba. 167–215.

B. Szűcs 1993.

B. Szűcs Irén – 1993. Gyermek- és serdülőkor, gyermekjátékok, párválasztás, népi társasélet In: Békéscsaba néprajza. Szerk.: Grin Igor – Krupa András. Békéscsaba. 607–648.

Uő. – 1999.

Uő. – 1999. A békési parasztság szerelmi életének főbb jellemzői a 20. század első felében. In: Békés Megyei Múzeumok Közleményei 20. Sorozatszerkesztő: Grin Igor, Békéscsaba. 147–166.

Tárkány Szűcs 1981.

Tárkány Szűcs Ernő – 1981. Magyar jogi népszokások. Budapest

Végh 1944.

Végh József – 1944. Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen

Life of unmarried women and men and match-making in Füzesgyarmat in the first half of the 20th century

– Irén B. Szűcs –

Résumé

Füzesgyarmat belongs to those settlements of Nagysárrét of which population forms a continuous and relatively close community since the Hungarian conquest.

The incalculable, uncertain conditions of existence led to a labour-centred scale of values in the peasant society, although variedly by classes. They started to involve children gradually into the work from the age of six-seven, taking care of giving them tasks preferably suitable to their age, later their sex. Till the age of marriage girls were supposed to learn the most important women's tasks (e.g. cooking, bread baking, washing, lime-washing, poultry breeding etc.), the young men had to be able to mow and naturally have the knowledge connecting to breeding animals and agriculture.

The match-making was considered as an important decision influencing the rest of the individual's life thus the community customs, moral norms ruled its course and circumstances in a detailed way. Selecting the intended pair the parents, as the right of the decision was predominantly theirs, endeavoured to validate the principle of "similar should marry similar", which was apparent in the regional, religious and trade endogamy and the consideration of the property aspects before anything else. The behavioural, aesthetic expectations as well as the individual feelings of the youth often didn't get sufficiently emphatic role. The addresses, which took place also in strict frames (e.g. young men could go sweet-hearting only on special days of the week, the parents of the girl, especially the mother was always present etc.) and could last for more years sometimes. Match-makers helped those who did not find their match in time or got divorced or widowed. They were usually old, well-speaking, reliable women.

From the 1930s-40s the old, communal meeting-entertainment forms, work opportunities partially disappeared, partially transformed, giving their place to new ones, the ties influencing the match-making got slack and the individual attraction became more and more important.

Irén B. Szűcs
Jantyik Mátyás Museum
Békés
Széchenyi Square 4
5630

A BÉKÉSCSABAI TANYÁK

– Ando György –

I. Vizsgálódásunk tárgya

A Békéscsaba újratelepítését követő tanyai településforma – mely Csaba város gazdasági életében dominánssá vált az idők folyamán – kialakulása, változása, fejlődése a tudomány által különböző szemszögekől már feltérképezett terület. A várossal foglalkozó különböző monografikus kiadványok¹ szakmai alaposággal boncolgatják történeti, gazdasági, gazdaság-földrajzi szempontból a város külterületén kialakult tanyai településformát.

A csabai *tanya*, (*'sálaš'*) mint néprajzi vizsgálódás tárgya a fellelhető kéziratokban, a szakirodalomban már kevésbé feldolgozott terület, annak ellenére, hogy a tanyák és az ott folyó élet, gazdálkodás bizonyos mértékben organikusan kapcsolódott és a mai napig is kapcsolódik Békéscsaba néprajzához és történelméhez. A témával behatóbban csupán DEDINSZKY Gyula² csabai evangélikus lelkész, helytörténet-kutató és BELLON Tibor³ néprajzkutató foglalkoztak. A megye más településeinek környékén található tanyavilág néprajzi feltérképezése is várat még magára, azonban kivételként kell megemlítenünk Orosházát, ahol is a tanyák kutatása kiemelkedő eredményeket produkált⁴.

Az idáig végzett néprajzi kutatás főként Békéscsaba belterületére koncentrálódott és így jelentős számú – a néprajz majd minden témakörét átfogó – írás, dolgozat látott napvilágot, illetve került a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum néprajzi adattárába. A népi építészeti, lakáskultúra, népi bútort, népi kerámia, népi textilművesség és a népiélet többi összetevőjének leírása nemegyszer a kuriózumokra, a díszességre összpontosított, így kevesebb figyelem jutott a felszín alatt meghúzódó hétköznapi, kevésbé látványos jelenségek vizsgálatára. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a Csabához szorosan kötődő tanyák építészeti gazdálkodását stb. mellőzte a kutatás, legtöbbször csak érintőlegesen dolgozták fel, holott a csabai szlovák betelepülők építészeti, gazdálkodásának, viseletének, szokásainak legarchaikusabb elemei itt maradtak fenn legtovább – amint azt az adatközlők szlovák nyelven elmondott információi és a dolgozatunkban közölt fényképfelvételek is tanúsítanak.

A tanyai épületek az ott folyó gazdálkodás színtereként jelentős szerepet játszottak a város gazdasági életében. A tanyaépületek és a városi lakóházak bizonyos mértékig egységet képeztek, s dolgozatunk alábbi fejezeteiben ennek összefüggéseit kívánjuk felvázolni.

¹ Békéscsaba – 1930, Békéscsaba története – 1991, Békéscsaba földrajza – 1976, Tanulmányok Békéscsaba történetéből – 1970.

² Dedinszky Gy.: 1971., 1980.

³ Bellon T.: 1993.

⁴ Barabás J.: 1965. 80–108.

II. Adatok, következtetések a békéscsabai tanyák kialakulásához

A XVIII. század elején betelepült lakosság primer megélhetési forrása (mintegy 50 esztendeig) az extenzív állattartás⁵ volt, majd csak később vált dominánssá a földművelés. Az intenzíven fejlődő Csaba község lakossága a rideg állattartáshoz szükséges nagyterületű pusztákat, kaszálókat használt. A megtelepült jobbágyság másik, de nem elhanyagolható megélhetési forrása a földek megművelése volt. A közös legelőkön lévő, átmeneti szállást biztosító kezdetleges építmények – valószínűleg a környéken fellelhető növényi anyagokból épített kunyhók – megjelenését a XVIII. század 40-es éveitől valószínűsíthetjük⁶. A szántóföldeken emberi tartózkodásra is alkalmas – feltételezhetően nádfalú – építmények elterjedése is erre az időszakra tehető, amit DEDINSZKY Gyula levéltári kutatásai is alátámasztanak⁷. Ebből következően, „gyorsan kialakult a tanya gazdálkodás, amelyik meghatározta Csaba település- és gazdasági rendjét.”⁸

Tekintettel arra, hogy Csabán 1845-ben az örökváltási szerződéssel a volt jobbágycsoport által használt föld /jogilag/ saját tulajdonukba került, a tanyák kialakulásának bemutatásánál is ezt az időpontot vesszük figyelembe korszakhatárként. A *szállás* és *tanya* terminus használatánál BELLON Tibor kutatási eredményeire támaszkodunk. Ezek szerint „a 19. század fordulóján a szállás elnevezés tűnik gyakoribbnak, bár már találkozunk a tanya névvel is, míg a 19. század második felére már a tanya név válik meghatározóvá és általánossá”⁹.

1. Szállások az 1845 előtt a Csabához tartozó külterületeken

a) Belterület

Békéscsaba XVIII. századi első hullámban érkezett telepítői 11 felvidéki vármegyéből származtak, összesen 300 – mintegy 1 000 – 1 500 főt jelent – család lehetett¹⁰. A különböző helységekből származó telepések a felvidéki vármegyékből az Alföld keleti részébe való hosszú, embert próbáló vándorlásuk „kényszerállomásai” során kontaktusba kerültek az alföldi síkságon már megtelepedett „öslakossággal”. Ennek következtében a magukkal hozott kultúra kiegészült más, eddig számukra ismeretlen elemekkel. Elsajátították az Alföldre jellemző, a táj természetéhez igazodó építészeti, gazdálkodási stb. formákat. A magukkal hozott használati eszközök (bútor, konyhai felszerelés, viselet, gazdálkodási eszközök) mellett természetesen állatállományt is hoztak magukkal, mely kezdetben létük alapját képezte, később meghatározta megélhetési módjukat.

Csaba község az 1716-os évtől kezdve rohamos fejlődésnek indult. 1745-re a lélekszám – az újabb betelepülő hullámok és a természetes populációnak köszönhetőleg – már

⁵ Sirácky, J. a kol.: 1980. 243.

⁶ Becsei J.: 1976. 423.

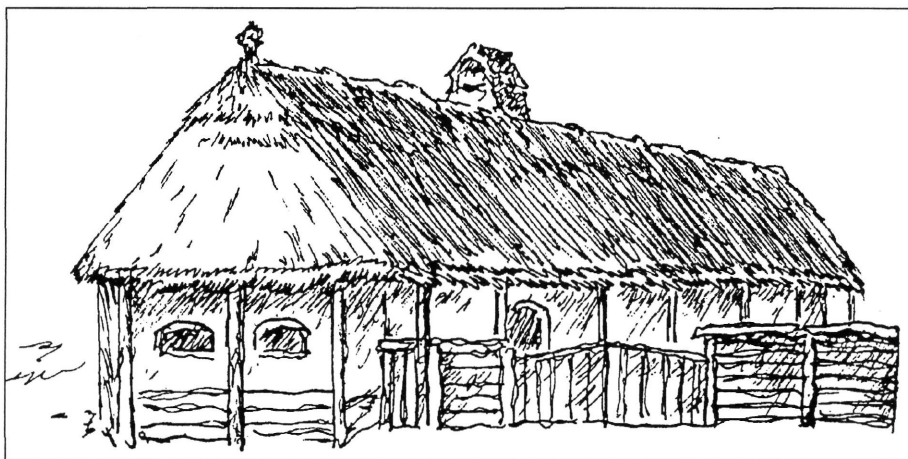
⁷ Dedinszky Gy.: 1986. 41

⁸ Bellon T.: 1993. 115.

⁹ Bellon T.: 1993. 572.

¹⁰ Korniss G.: 1930. 13.

2 740 főre emelkedett¹¹. Elsődleges lakóhelyeikre, ezek formájára csak következtetni tudunk. Tekintettel arra, hogy a táj ekkoriban még kopár, mocsaras vidék volt, házaikat a természet adta anyagokból, főleg a sokoldalúan felhasználható, kiváló fizikai tulajdonságú nádából – paticsfal¹² – készíthették. Feltételezésünk szerint csupán a megtelepedést követő átmeneti bizonytalan időszakban – ami néhány évet foglalt magában – építhettek nádból. A XVIII. század 20-as éveitől kezdődően a telkek, a nagykiterjedésű határ fokozatos szétosztásával, a földigény kielégítésével a bizonytalanság megszűnésével helyzetük megszilárdulásával fokozatosan áttértek a tartósabb anyagok használatára, épületeik a korábitól időtállóbbakká váltak. Így az 1740-es évekre kialakulhatott az ún. *simléderes* ház, melynek legjellemzőbb része az utcára benyúló félköríves sipkás tornác volt¹³.

1. kép Simléderes csabai ház

b) Külterület

A megtelepedett lakosság kezdetben a falu határában (ez nem kizárólag Csabára jellemző) akkora legelőterületet és kaszálót használt, amekkorára szüksége volt saját állatállományának extenzív tartásához. 1717-ben a csabaiak Mezőmegyer, Kerekegyháza, 1719-ben Vesze, Gerendás, Kígyós majd 1730-tól a soproni és a gerendási pusztákat bérelték¹⁴ legeltetés céljából.

Az itt élő lakosság az állattenyésztés mellett földműveléssel foglalkozott, már a letelepedést követően is. A csabai határ nagyságára való tekintettel – a kezdeti néhány esztendőben – minden lakos ott foglalhatott magának földterületet, ahol akart, és akkora művelésre alkalmas területet, amekkorát megbírt művelni. A földművelés és a szántók művelésének akkori módjának figyelembevételével – miszerint a föld kihasználása után új szántóföldeket törtek fel – kijelenthetjük, hogy ekkor a letelepedést követően még nem alakulhattak ki a szállások.

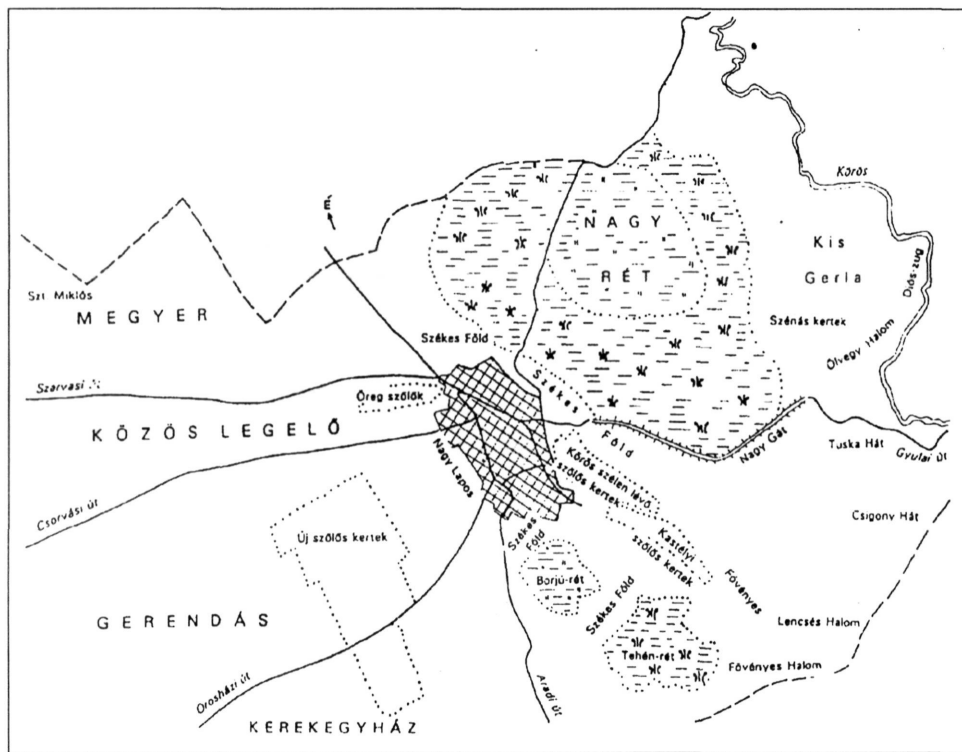
¹¹ Uo.: 13.

¹² Dám L.: 1992. 20.

¹³ Krupa A.: 1976. 25.

¹⁴ Molnár A.: 1991. 476.

A művelésbe vett terület azonban – a lakosság több hullámban bekövetkező és nagyarányú letelepedésének hatására, – gyorsan növekedett, aminek az lett a következménye, hogy a szántók és kaszálók használatának rendjét szabályozni kellett¹⁵. Így a határ használata – a természeti adottságok figyelembevételével – a község által kidolgozott szabályos terv szerint folyt. Tekintettel a számtalan mocsaras, vízjárta területre, a magasabban fekvő és távolabb eső termőföldeket – Fürjest, Kismegyert, Nagymegyert, Szentmiklóst és Soprony nevű pusztákat – művelték meg legelőbb (lásd 8. kép). Ezeken a földterületeken szükségszerűen alakult ki a nagyobb munkák alatti kint tartózkodást biztosító építmények¹⁶. Tehát a szállásokat a gazdasági szükségszerűség hozta létre, majd idővel fejleszttette tovább¹⁷.

2. kép. Békéscsaba határa az ármentesítés előtt¹⁸

¹⁵ Uo.: 478–479.

¹⁶ Becsei J.: 1976. 421.

¹⁷ Balassa I. – Ortutay Gy.: 1979. 115.

¹⁸ Bellon T.: 1993. 131.

MARKOVICZ Máttyás 1748-ból való tudósítása alapján képet kaphatunk az akkori építkezési technikák többről is: a) „igen gyakran láthatsz nádból épített parasztházacskákat és marhaistállókat ... olyanokat, amelyek nádfalai polyvával hígított agyaggal vannak bekennve...”, másik mód mellyel MARKOVICZ még találkozhatott b) „földalatti házacskákkal [vermekkel], amelyekben ez a vidék és a szomszédos vidékek is bővelkednek”¹⁹.

MARKOVICZ harmadik típusként még megemlíti a vályogtéglából való építkezést is. Feltételezésünk szerint Csaba belterületén a szegényebb néprétegeknél még megtalálható lehetett a nád és a veremházak típusa, de erre az időre már a belterületen kialakult és dominánssá vált a vert falú és vályogfalú, náddal fedett *simléderes* házak variánsa. A két, korábban említett építkezési módot MARKOVICZ, megítélésünk szerint, az ekkor kialakulóban lévő Csaba határában található szállások bemutatásaként közli.

Az 1772-ben végrehajtott úrbérrendezés – mely többek közt szabályozta a jobbágytelek nagyságát²⁰ (34 kishold szántóban és 22 kishold kaszálóban), – az Élővíz csatorna kiásása 1777-ben, később pedig a mocsaras határrészek lecsapolásával létrejövő újabb, földművelésre, állattartásra alkalmas földek keletkezése²¹ kedvezően hatott a szállások nagyarányú elterjedésére. 1788-ra a szántó területe 28 130 holdra (Kismegyér, Nagymegyér, Soprony, Gerendás) a legelőké 23 621 holdra duzzadt²².

A község lélekszámának nagyarányú növekedése mind több földterület megművelését hozta magával, s ez serkentőleg hatott a szállástelepülés létrejöttére. A gazdák várostól távolabb eső termőföldjeinek megművelése, a legelőkön ridegen tartott állatállomány növekedése szükségessé tette a tartósabb anyagokból való építkezést. A XVIII. század végére, XIX. század elejére tehetjük az ún. modernebb, főleg gazdálkodási funkcióval bíró szállások létrejöttét. A legfőbb szempont az állatállomány elhelyezése volt; kezdetekben a szállás istállóból és színből állhatott, melyet náddal fedtek, a sarokban nyitott tűzhely volt a melegedést, főzést és a világitást szolgálva²³.

Megítélésünk szerint a mezőgazdasági termelés nagyarányú növekedése, a gazdálkodás megszilárdulása, modernizálódása következtében a XIX. század elején vált szükségessé az ott-tartózkodást biztosító külön, tágasabb lakóépületek emelése a külterületen. Ekkortájt jelennek meg az első, tartósabb anyagokból épített lakóépületek a gazdasági célokat szolgáló épületek (istállók, ólak stb.) mellett. Építésüket már a városban emelt lakóházak mintájára kezdik alakítani – természetesen az egyszerűség és a funkcionalizmus betartásával. Ebben az időszakban már kialakult szállástelepülés létezéséről tudunk „...a vidék a’ szorgalmas lakosságnak száz meg száz csinos tanyai épületjeitől fehérlik. Ezen tanyai épületek néhol olly sűrűn vannak egymás mellett, hogy szinte falukat képeznek...”²⁴.

¹⁹ Markovicz M.: 1991. 148–149.

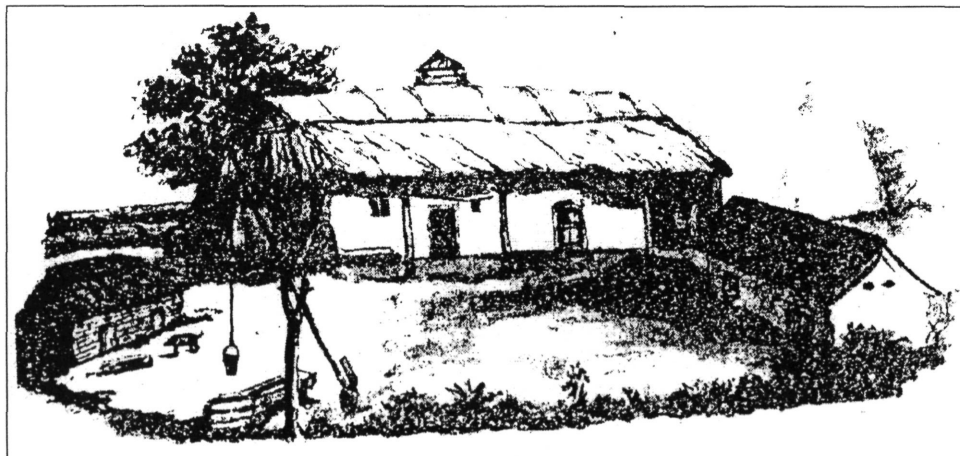
²⁰ Becsei J.: 1976. 419–420.

²¹ Uo.: 421.

²² Uo.: 419.

²³ Bellon T.: 1993. 208.

²⁴ Haan L.: 1991. 28.

3. kép. Szállásillusztáció Haan Lajos Békés-csaba c. könyvéből²⁵

HAAN Lajos, 1858-ban kiadott könyvében található leírásból és szállásillusztációjából (mely még a kiadást megelőző évekbeli külterületi szállást ábrázol) kiténik, hogy az lakóépület hasonlóságot mutat a Csaba belterületén lévő házakkal, ami számunkra bizonyítékkal szolgál arra, hogy a XIX. század első felében már kialakulhatott a mai értelemben vett, de az akkori viszonyoknak megfelelő *szállás-tanya*.

2. A tanyai település kialakulása a legelő-elkülönítési majd az örökváltásági szerződést követően

Csaba város történetében a XIX. század közepén két korszak-meghatározó esemény zajlott le, melyek nagyban elősegítették a helység fejlődését, és a mezőgazdasági, sőt az egész gazdasági termelést új alapokra helyezték.

A legelőkérdés itt, Békéscsabán is, mint az Alföld majd minden pontján, nagy problémákat okozott, tekintettel arra, hogy az extenzív állattartás korlátozott területi határok közé szorult. Szükségessé vált a legelők, kaszálók használatának rendjét szabályozó szerződés megkötése. A szerződés 1844-ben történő megkötése után a legelőket szétosztották, melynek természetes velejárója és következménye az újabb és újabb addig parlagon heverő földek felszántása lett, csupán két közös legelő, az Alvégi és Alsónyomás maradt használatban²⁶.

A legelő-elkülönözési szerződés, majd az 1845 december 31-én ünnepélyesen megkötött örökváltásági szerződés²⁷, elhárított minden akadályt az egyéni szabad kereskedelem és gazdálkodás útjából. A már a mezővárossá avanszált Békéscsaba előljárósága 1846-ban a

²⁵ Uo.: 28.

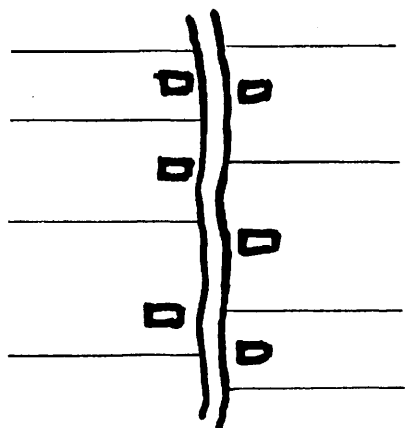
²⁶ Chlebnyiczki J.: 1996. 93.

²⁷ Szabó F.: 1970. 123.

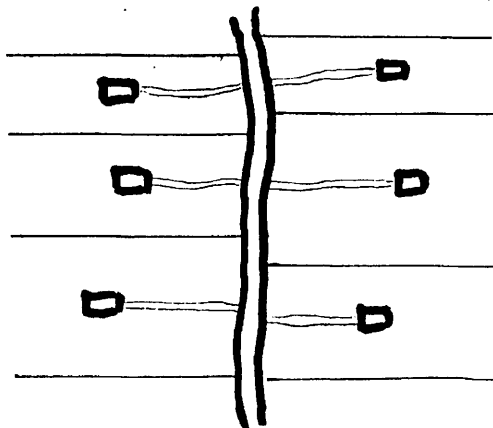
városban található 606 úrbéri telek és 764 zsellérház²⁸ alapján osztotta szét a legelőket, lehetőség szerint úgy, hogy mindenki – már akinek volt – szántója közelében kapja meg járandóságát. Csaba határához (mely 57 375 katasztrális hold volt) a következő területek tartoztak: Alsónyomás, Felsőnyomás, Fényes, Fényesi szőlők, Fürjes, Gerendás, Kanálisi szőlők, Kerek, Kisgerendás, Kismegyér, Kistrét, Nagymegyér, Nagyrét, Nagygerendás pusztá, Sikkony, Soprony, Szentmiklós, Telekgerendás, Vandhát²⁹.

A földtulajdon jogi rendezése, új gazdálkodási formák bevezetése (pl. a gabonatermesztésben) meghatározó lökést adott a Békéscsaba határában – a már eddig is létező –, de ezt az időszakot követően fellendülő nagyszámú tanyaépítésnek. A tanyai település két formáját különböztethetjük meg Békéscsaba határában:

- a) **tanyautca vagy tanyasor** ('*uľička*') – a dűlőt két oldalán elhelyezkedő tanyák sora, tanyautcát létrehozva, „a tanyaépületek többsége kiépült az utak mellé. A házak kerítettek, zárt utcavonulatot képeznek. Mögöttük hosszú csikokban húzódnak a szántóföldek.”³⁰ – („*uľička takto kiazala, že sálaše popri cest'e boľi*”).
- b) **a dűlő derekán a határban szétszórtan elhelyezkedő tanyák** – („*na úrat'iach, na postredku zeme boľi sálaše*”).

4/a. kép. Tanyautca

4/b. kép. Dűlő derekán szétszórt tanyák

Mindkét beépítési mód jellegzetessége a csabai határnak, nem tudjuk helyhez kötni egyik módot sem, tekintettel arra, hogy mindkettő vegyesen fordul elő. Feltételezésünk szerint, a két bemutatott tanyai településforma kialakulása egyidőben történt meg. A különbség azzal magyarázható, hogy kezdetben (a földosztás következtében) a városban kialakult viszonyok, kapcsolatok – pl. a tanyautcában lakók a városban is szomszédok vagy rokonok lehettek³¹ – voltak a mérvadóak.

²⁸ Uo.: 124.

²⁹ Becsei J.: 1976. 419.

³⁰ Bárth.: 1982. 198.

³¹ Erdmann Gy.: 1991. 573.

5. kép. Felsőnyomás (Békéscsaba) *tanyautca* ('*ulička*'). (Fotó: Váradi Zoltán – 1997).

Az 1870-es évekig tanyája – mint Csaba város 1857-es, többször megerősített rendeleteiből kitűnik – csak a városban házzal rendelkezőknek lehetett³². Ez a tény számunkra abból a szempontból fontos, hogy a tulajdonos tanyán való tartózkodása idényjellegű, vagy a hét bizonyos napjaira vonatkozik, mert lakása a belterületen van. Természetesen a nagyobb gazdák tanyái már tartósan lakottak voltak, tudniillik ott béresek szolgáltak, mezőgazdasági munkákat végeztek, az állatokat látták el az év egészében.

Az 1870-es évekre datálhatjuk azt az időszakot, mikor a tanyatulajdonosok egy része – különböző gazdasági okokból – arra kényszerül, hogy városi házaikat eladva a tanyára költözzön ki végérvényesen. Ekkor a tanyán az ún. simléderes háztípus, mellette különböző, szétszórtan elterülő gazdasági épületek építése a jellemző.

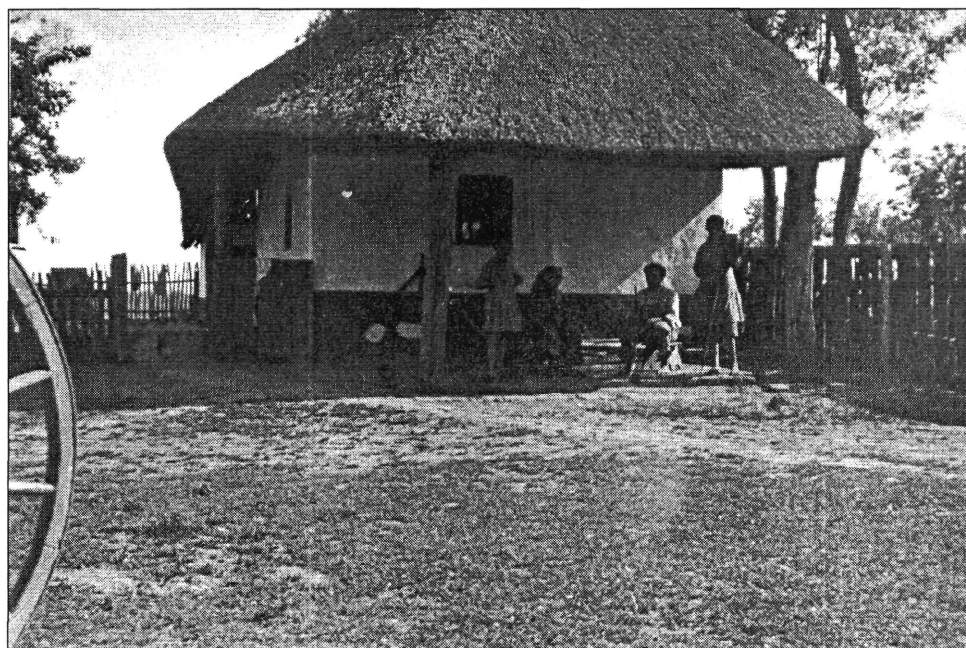
Az alacsony, vert falú vagy vályogfalú, egyablakos, szelemenes épületek tetőszerkezete az épület elé nyúlik félkör alakban, melyet két oszlop támaszt alá. A rendszerint három-, ritkábban többosztatú épületekben szoba, nyitottkéményes pitvar, kamra található, és némely esetben az istálló is egy tető alatt kapott helyet. A tető két deszkával rögzített kontyban végződik, melynek csabai elnevezése: '*kalap*'³³. A fényképfelvételeken bemutatott tanyákra adatközlőink már nem emlékeznek, a felvételeket LINDER László ev. lelkész készítette 1934-ben.

³² Uo.: 573.

³³ Szeberényi L.: 1934. 73.

6. kép. Lipták János gerendási tanyája, épült: 1846. (Fotó: Linder László – 1934)

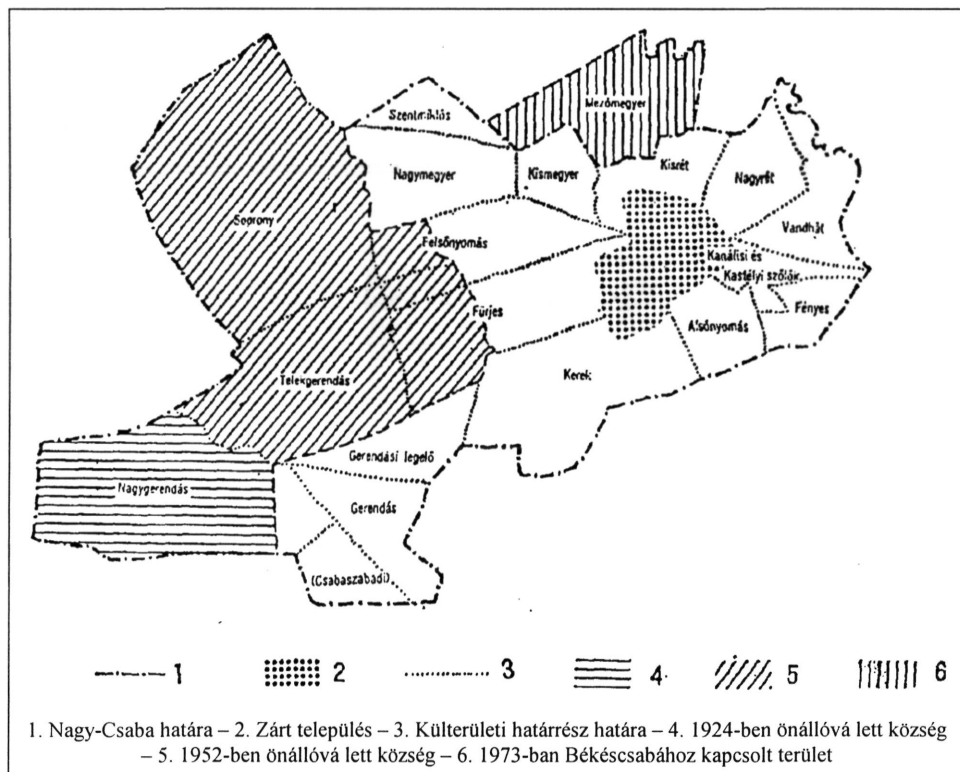
7. kép. Laczó tanya – Fürjes, épült a XIX. század közepén. (Fotó: Linder László – 1934)

A múlt század második felére Csabán – a belterületen – már nem építettek simléderes házakat – ez a tény a különböző városi tűzvédelmi okokkal magyarázott tilalmakból derül ki, – hanem ekkor születik meg Csaba népi építészetét meghatározó ún. 'podsztyenás' háztípus.

A külterületen az ún. *középmagyar* vagy *alföldi* háztípus, a belterületi házakhoz képest leegyszerűsített helyi jegyekkel ötvözött változata – előtornác nélküli vagy előtornácos módozata – az 1870-es években jelenik meg. Ekkor, felhagyván a városi házakat, a tartós kiköltözés nagyobb méreteket ölt.

A tanyán megtalálható volt „*egy vagy két szoba, konyha, konyhából vagy a hátsó szobából nyíló éléskamra, majd kívülről a tornácról nyíló nagykamra a termények számára. Ennek végében szín. Lehetett ennek végében vele összeépítve (egy tető alatt, vagy a lakóépületre merőlegesen elhelyezve), vagy külön épületként az istálló, külön az ólak, a góré.*”³⁴

III. A békéscsabai tanyak népi építésze

8. kép. Békéscsaba határának változásai³⁵

³⁴ Dedinszky Gy.: 1971. 19.

³⁵ Becsei J.: 1976. 418.

1. Gazdálkodás – szociális különbségek

A tanyai étellel a Csaba belterületén élő lakosság is valamilyen formában kapcsolatba került, – a nagygazdák városi házaik mellett tanyát, tanyákat tartottak fenn, a szegényebb néprétegek a tanyákra szegődtek szolgálatra, különböző mezőgazdasági termények vásárlása, beszerzése történt a tanyán, vagy egyszerűen rokoni szálak fűzték a városi embereket a tanyán élőkhez.

A tanyák mai értelemben vett formájának kialakulása – ahogyan már erről az előzőekben szóltunk – a múlt század második felére tehető. A tanyaépületeket a ma még élő generáció megörökölte vagy vásárolta ill. bérelte, de tanya építkezésre életük során már nem került sor. Csak a tanyaépületek felújítására a kor követelményeihez való igazításra volt példa. Csaba nagykiterjedésű határában még a mai napig is szép számmal fellelhetők – annak ellenére, hogy a II. világháborút követően ismert okokból rengeteget elbontottak – ezek az épületek, melyek generációkat kiszolgálva meghatározói voltak Békéscsaba mezőgazdaságának.

A csabai határban nincsen rossz föld, Fényes a leggyengébb, de ott is megterem minden, Alsónyomás az szikes. – ezért főképp legelőnek használták, ... Kistrét, Nagyrét nehéz feketeföldek, Kerek, Soprony, Gerendás jó könnyen megművelhető földek („V čabianskon chotári ěinto slabá zen, Fěnes je najslabšia, aľe aj tan sa narodĭ, Alšóňomáš je sejkěš, Kerek, Šoproň, Gerendáš, dobrá zen, ľahko mohov obrábat”).

A gazdák vagyonságát tekintve a 20 hold alatt gazdálkodó gazdákat *kisgazdáknak* ('malí gazda'), az ennél nagyobb földterülettel rendelkezőket – akik közül többnek volt 100–200 holdja is, *nagygazdáknak* ('vel'kí gazda') nevezték. A szegényebb pár holdon gazdálkodó gazdáknak is volt már tanyája (pl. ...-ék tanyája csak két holdon feküdt a Szarvasi úton, de azon a darab földön is már volt tanya („...-ov sálaš bov iba na dvoch uvierov na Sarvašskej cestě, aľe aj na takom kúštĭku bov sálaš”). A tehetősebb gazdák saját földjeik mellett béreltek is szántóföldeket, sok esetben a szomszédos határban.

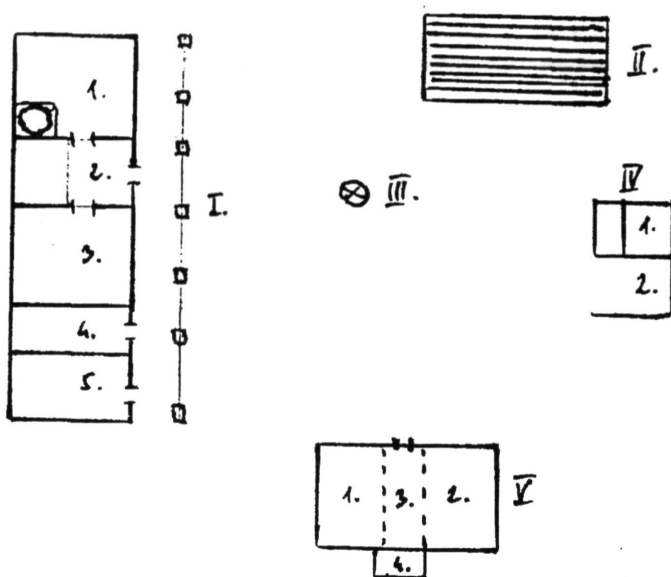
A gazdák, főleg a legtehetősebbek, csabai házaiktól nem váltak meg, tanyáikon a komenciós béres családjával teljesített szolgálatot. A *nagygazdák* csak a nagyobb munkák esetén, pl. idénymunka alatt vagy, *csak ellenőrzésképpen jártak* tanyáikra („iba tavo išľi vid'iet', že ako gazdujú”). A *középgazdák* jó része a béresekkal együtt kinn lakott egész héten *csak szombaton jött be a városi házába* („tánvo bivav aj gazda cez tížd'en, aľe sobotu prišov domov”). A pár holdon gazdálkodó *kisgazdák* városi házzal már nem rendelkeztek, egész életük a tanyán zajlott, igaz, legtöbbjüknek így is volt *bérese* ('bíreš'), *kiskondása* ('malí gondášik').

2. A csabai tanya

A tanyaépületek a hozzájuk tartozó gazdasági épületekkel egyetemben, Békéscsaba határában relatíve egységes képet mutatnak, amit az adatközlők visszaemlékezései is bizonyítanak. Természetesen a vagyoni tényezők nagyban befolyásolták a lakóépület, az ólak, a kukoricásgörék stb. nagyságát, építésük „precizitását”.

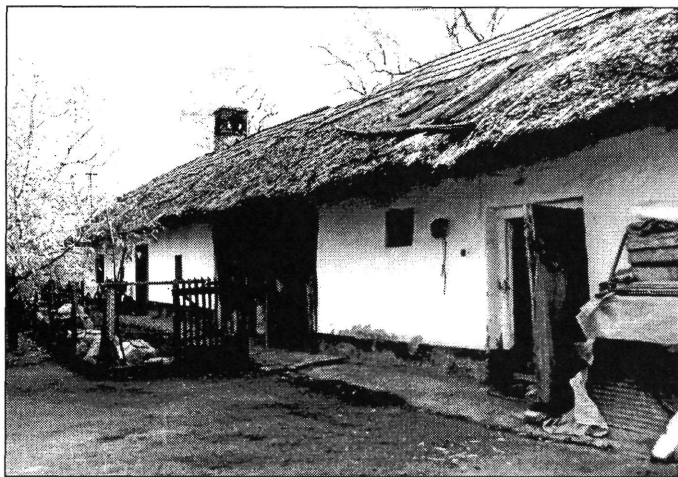
9. kép. Tanya a békéscsabai határban (Fotó: Tábori György – 1961)

10. kép. Tanya helyszínrajza

I. Lakóépület ('chiža') 1. első szoba ('preňia chiža') 2. konyha ('pitvor') 3. hátsó szoba ('zaňia chiža') 4–5. kamra ('komora')	IV. 1. disznóól ('chl'iev') 1/a. kifutó ('akov') 2. nyitott szin ('cieňa')
II. Kukoricagóré ('górej') III. Kút ('stuňa')	V. Istálló ('staja') 1. állás lovaknak ('álás pre koňe') 2. állás tehéneknek ('álás pre krave') 3. placc ('plac') 4. szénatartó ('seňinec')

Helyszínrajzunk, mely több adatközlő elmondásán alapul és megkísérli rekonstruálni az eredeti állapotot, az épületek elhelyezkedését, beosztását mutatja be. Természetesen, a tanyákon előfordultak kisebb-nagyobb eltérések is – pl. a *nyitott szín* és az *istálló* nem külön épületekben kaptak helyet, hanem a lakóépülettel vannak egybeépítve (lásd 11. kép). A *kukoricagóré* elhelyezése is változatos, lehetett a lakóépületre merőlegesen bizonyos távolságra elhelyezve, de találunk példát arra is, hogy az udvar legvégén kapott helyet. Több helyütt is megtalálható volt a *nyári konyha* ('*kuchinka*') a konyhaajtóval szemközt elhelyezve. A *veteményeskert* ('*záhradka*'), ha szétszórtan fekvő tanyákról beszélünk, előtte, ha tanyautcáról, mellette helyezkedett el. A tanyák végében rendszerint sövényből font, vagy, vert falú, vagy különböző, tanyák környékén megtermett növényekből készített (lásd 12. kép), később már drótkerítésű ('*preprávká*'), *szérűskert* ('*dvorec*') terült el.

11. kép. A lakóépülettel összeépített szín és istálló (Fotó: Váradi Zoltán – 1980)

12. kép. Cirokszárbból készített kerítés a szérűskert körül (Fotó: Tábori György – 1961)

Ezeket a „tanyagazdaságokat” akácfaakkal (*'breštán'*) ültették körül. A fák árnyékot szolgáltatottak, de legfőbb haszna a tüzelőszükséglet kielégítése és a szerszámnyél készítése volt. („*Breštáne bole visad'enie okolo sálašu, chládok držav, aj d'ejaki sersám robil'i a aj kúril'i s ňin*”).

3. A tanyai lakóépület és berendezése a csabai középgazdáknál

A lakóépület és a „tanyagazdasághoz” tartozó többi, különböző funkciókkal rendelkező épület építését mesterek végezték. Az adatközlők – tekintettel arra, hogy ezen épületek a múlt század végén keletkeztek – tanyaépítkezésen már nem vehettek részt, az építkezésrel kapcsolatos információkat szüleik, nagyszüleik elmondásából ismerhetik.

A tanyaépítés – az adatközlők emlékezete szerint – legősibb formája a *falverés* (*'nabi-janvó'*) volt. Minden esetben *mestert* (*'vibjár'*) fogadtak, aki pénzért végezte és irányította is a munkálatokat. Ez a mester nemcsak a lakóépület építését végezte, de az istállókat, ólakat stb. is ő építette.

A fal alapanyagának, a földnek beszerzése „nem jelentett különösebb nehézséget, hiszen, azt szükség esetén ki lehetett termelni a tanyaudvaron az ún. *bitang gödrökből*”³⁶. Alapot akkoriban nem ástak, ill. „csak egy ásónyomnyit körbe a főfalak helyén, és onnan kezdték el a falverést („*Alap ňerobil'i, málo za hášov vikopal'i, spravil'i taki garád a potom stáde začli drvit'*”). A falvastagság 50–60 cm. lehetett, mely nemcsak a hőtől, hidegtől való izolációt szolgálta, de így a fal statikailag is masszívabb, tartósabb volt („*múr mav šírku ped'esiat–šes'desiat centi*”).

Az építkezés másik módja, mely a falverésnél fiatalabb technika, a vályogtéglából való falazás. Az égetetlen téglákat mindenki a saját földjén készítette el, a sarat lovakkal dolgoztatták szét, keverték be, majd kézi erővel formákba rakták. Az már nagyon szegény embernek számított, akinek nem volt lova („*koňma šlápali, poton nakládli do tich furmov. To bov vel'mi chudobní člověk čo ňimav koňe*”). A kiszáritott vályogtéglából szintén *mester* (*'múrár'*) rakta a falat. A tetőszerkezethez szükséges faanyagot, ajtó és ablakkereteket, gerendákat vásárolták, minden esetben *fenyőfát* (*'jedla'*). A tanyát környező akácokat építkezés céljára használni nem tudták, mert elmondásuk szerint nagyon nehéz, és megmunkálása is nehézkes volt.

A tetőfedést, nádazást, majd később a cserepezést szintén *mester* (*'streichár'*) végezte. A nádtető alá nem volt szükség olyannyira jóminőségű faanyagra, mint a cserép alá.

Az így elkészített házat tapasztás után *bemeszelték* („*vimazali z vápnon*”) a lábuzatot, mely mintegy 50 cm magas lehetett, feketére vagy más sötét színre kenték. Szembeötlő, hogy a tanyák formájukat tekintve nagybani hasonlóságot mutatnak a városban található házakkal. A különbség annyi, hogy a tanyai házak kisebbek, alacsonyabbak, és nélkülözik a városi házak díszességét. A tanyák oldaltornácosok, sőt néhány helyen *előtornácos* – *'podsztyenás'* épületekre is bukkanhatunk, melyek bizonyítékkal szolgálnak számunkra arra, hogy Csabán lakó építőmesterek építhették a tanyákat.

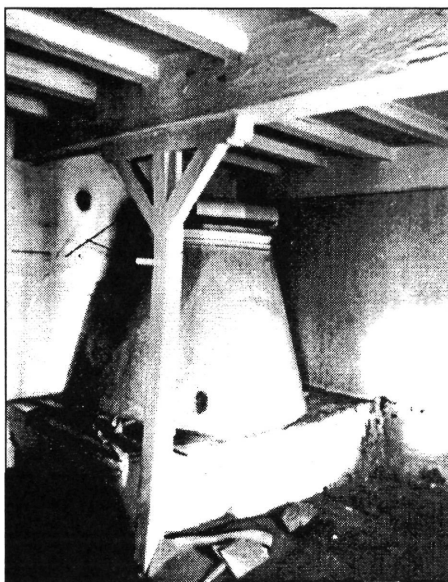
³⁶ Dám L.: 1993. 133.

13. kép. Nagyréti tanya – Jantyk György tulajdonában (Fotó: Váradi Zoltán – 1997)

A ház alaprajzi elrendezése: a nyitott, oszlopokkal alátámasztott – kezdetben vertföldű, majd később, az I. világháború után már téglával kirakott – *oldaltornácról* ('gang') a nyitott *kéményes konyhába* („*pitvor s otvorenín kochon*”) lépünk. Balra nyílik az *első szoba* ('*preńia chiža*'), jobbra pedig a *hátsó szoba* ('*zańia chiža*' vagy '*chižka*').

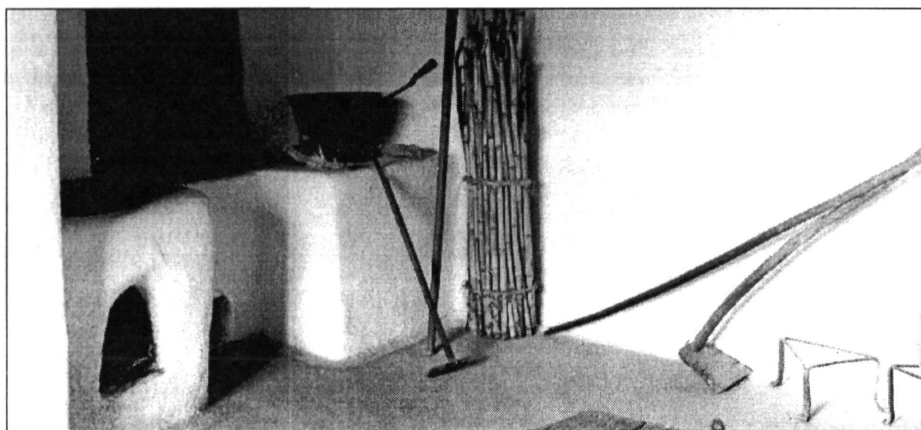
Itt a tanyán – ellentétben a városi házakkal – nem volt megtalálható a klasszikusan értelmezett tisztaszoba, mert az első szoba szolgált a mindennapi élet tereként. Itt, ebben az *első szobában* volt a boglya formájú *kemence* ('*pec*'). A *mestergerendát* ('*hrada*') és a rá nehezedő *keresztgerendákat* ('*hriadke*') a kemence mellett alátámasztotta egy *oszlop* ('*socha*'), mely a tetőszerkezet nyomását tompította.

14. kép. A mestergerendát alátámasztó oszlop ('socha') (Fotó: Ando György – 1995)

A földpadlós, szombatonként *lóganéval tapasztott* („*koňacienkou vimazaná*”), és mintásra locsolt padozatú szoba berendezése is egyszerű volt. Az ajtó mögött jobbra egy ágy, a kemence melletti falnál két ágy állott hosszanti irányban. A szemközti két ablak között *fiókos szekrény* (*šifon*) foglalt helyet, mely fölött *tükör* (*zrkadlo*) függött a falon. Az ajtótól átellenben sarokpad és asztal állt, melynél a család étkezett. („*Za dverma bola ena post’el’ a pred pecov bole dve post’e le skonča, poton medzi oblokmi bola ena škriňa. V uhle poton lavic. Zrkadlo na múre*”).

Konyha (*pitvor*): A *szabadkéményes* (*slobodní koch*) konyha szintén földpadlójú volt *cigányfallal* (*cigánmúrik*) elválasztva. A két világháború között még léteztek szabadkéményes konyhák, de jelenünkben ilyen megoldással már nem találkozhatunk. A kürtőt is építőmester csinálta vályogtéglából. Az adatközlők emlékezete szerint a kémény eredetileg fából volt kis tetővel (*sklep*). A pitvarban volt szintén a *vályogból falazott tűzhely* (*piecka*), és innen történt a kemence fütése is. A *kemenceszájat* (*čelust’*), néhol ügyes kezű háziasszonyok mintával látták el („*z hl’inov omazali čeluste, poton tak vicifrovali*”). A konyhában kaptak helyet a különböző konyhai eszközök és felszerelések. Asztal a legtöbb helyen nem volt, mert a szobában étkeztek. („*V pitvore ňebov stov, jedli v prenej chiži*.”)

15. kép. A szabadkéményes konyha nyitott tűzhellyel a békéscsabai Gabonamúzeumban
(Fotó: Nagy Imre – 1987)

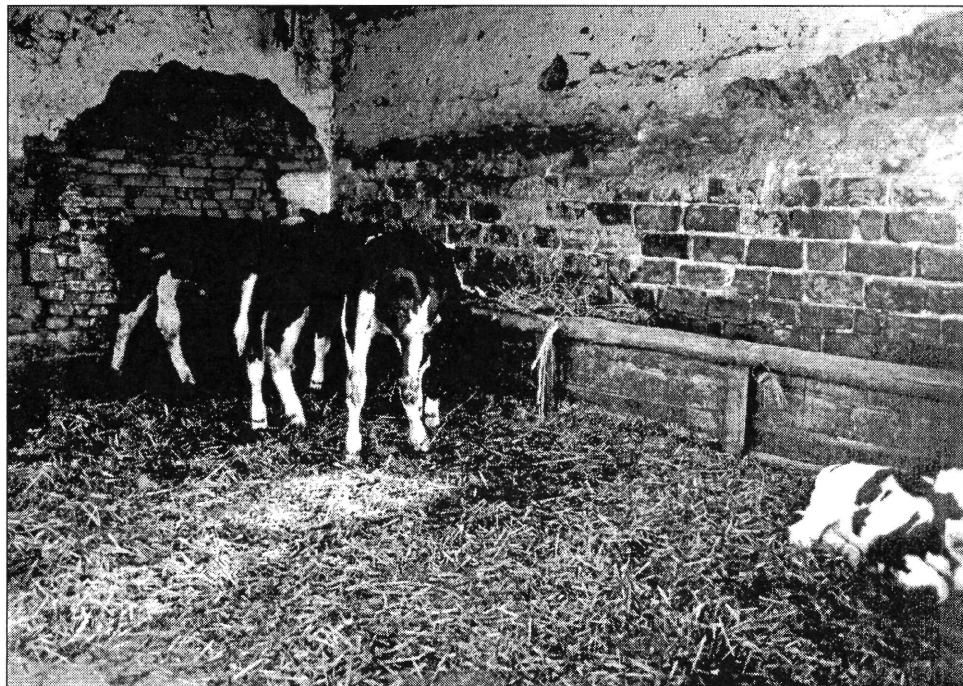
Hátsó szoba (*zaňia chiža*): A hátsó szoba, ahol rendszerint még kemence sem volt található, tároló funkciót töltött be. Néhány egyszerű bútor, szekrény, asztal, láda volt ebben a helyiségben az ünneplő ruhák számára. De emellett a szoba adott helyt a korsókban, ballonokban tárolt pálinkának és bornak is („*Tan držali večmej hábe, pálenvo aj víno v krčahoch*”).

A két *kamra* (*komora*): ajtajai a gangról nyíltak, az elsőben tárolták az élelmiszert és a gabonát *kasznikban* (*kasňičke*). A kasznikat az ács készítette deszkából és a *búza* (*žito*) és *árpa* (*jačmeň*) tárolására szolgáltak. A *második kamra* – néhol (*slaňináška*) – a különböző szerszámok, *lószerszámok* (*štverňe*), *kosarak* (*koš*), *háztartási eszközök* (*riad*) tárolóhelyéül szolgált.

4. Gazdasági épületek

Istálló ('staja'): A gazdasági épületek az istálló, disznóólak, szín stb. szintén vályog-téglából készültek. Elhelyezkedését tekintve két formát különböztethetünk meg a tanya-világban: az istálló vagy a lakóépület mögött, azzal egy tető alatt kapott helyet. „A múlt század utolsó harmadában az alföldi mezővárosok paraszt-polgári építészetében egyre gyakoribbá válik, hogy az istállókat a házzal egy tető alá építik más gazdasági építményekkel együtt.”³⁷ Ez az építési mód is megjelenik a csabai tanyákon (lásd. 11. kép). Az adatközlők állítása szerint azonban gyakoribb volt, hogy teljesen különálló építményként helyezkedett el a tanyaudvaron.

A középparaszti rétegnél az istálló a lovak és a tehenek számára is egy helyiségből állt. Kétszárnyú bejárati ajtón keresztül lehetett belépni az ún. *placra* ('plac') melynek két oldalán helyezkedtek el az *állások* ('*áláše*'), egyik oldalon a *lovak* ('*koňe*'), a másikon a *tehenek* ('*rohatí statok*') számára. Az istállóban is megtalálható mestergerendát két oldalról oszlopok támasztották alá. A hátsó falból átjáró nyílott a *féleresz* ('*na pov d'iah*') hátul szintén nyitott *szénatartóba* ('*seňinec*') (lásd 17. kép). A szénatartók főként fából készültek, gazdagabb helyeken már falazottak voltak.

16. kép. Tehénállás az istállóban (Fotó: Váradai Zoltán – 1997)

³⁷ Dám L.: 1995. 48.

17. kép. Az istállóból nyíló szénatartó ('seňinec') (Fotó: Váradi Zoltán – 1997)

Szín ('cieňa'): Az előlről nyitott ('otvoreni') szín tárlóhelyként funkcionált. Itt kaptak elhelyezést a különböző mezőgazdasági eszközök és a *szekér* ('koč') is. Elhelyezkedését tekintve több változat is előfordul, vagy az istálló mellett volt, vagy a disznóólakkal volt egybeépítve.

Disznóólak ('chlieve'): Jobbmódú gazdák disznóólai vályogtéglából épültek, a kevésbé tehetős gazdák óljaikat csak házilag készítették el. Az *ól kifutója* ('akov') megmunkált, vagy megmunkálatlan fából készült.

Kukoricatároló építmények (górék) ('górej'): A kukoricagórék eredetileg, az I. világháborúig, falábakon álltak, ekkor jelentek meg az égetett téglákra épített favázas kukoricatároló épületek. Az eredeti favázas építmény fagerenda lábait beásták a földbe – ezek képezték a szerkezet vázát, majd cserépléc vastagságú lécekkal szegték körbe a vázát („zakopal'i takie stlpe a poton na to doske nadrvili"). A górék teteje nyeregteretűs, újabban cseréppel fedett.

A „szárítók” alatti teret sem hagyták kihasználatlanul, mert vagy tyúkházat vagy disznóólakat építettek alá.

*18. kép. Disznóól ('chliev'): Krizsán János udvarán – Gerendás
(Fotó: Tábori György – 1953)*

19. kép. Disznóól a göré alatt – Gerendás (Fotó: Tábori György – 1953)

Összegzés

A XVIII. század 40-es éveiben Békéscsaba határában kialakult szállások majdan tanyák fejlődésük során több változáson is keresztül estek. A kezdetleges nádból készült épületek és a veremházak, majd a később kialakult simléderes, és végül a mai formájukat elnyerő tanyák lakóépületeit tanulmányozva bizonyos párhuzamot vonhatunk a Békéscsaba belterületén formálódó, kialakuló lakóházakkal. A tanyaépületek lakórészeinek formája, építésének technikái leegyszerűsítve egy kis időeltolódással követték a városi házakon lezajlott változásokat, módosulásokat. A tanyákon megjelentek a simléderes, majd az előtornácós házak is, a csabai háznak egy módozata, a barokkos vagy klasszicizáló homlokzatú házak azonban sosem kerültek tanyai környezetbe.

A különbségeket tekintve leszögezhetjük, hogy Békéscsaba belterületén található lakóházak „lakáscentrikusak”, a tanyai házak pedig „gazdaságcentrikusak”. A tanyákon minden helységnek, épületnek valamilyen formában a gazdálkodáshoz köthető szerepe van.

IRODALOM

Balassa – Ortutay 1976.

Balassa Iván – Ortutay Gyula: 1976. Magyar néprajz. Budapest.

Barabás 1965.

Barabás Jenő: 1965. Tanyai település és építkezés. In.: Orosháza néprajza. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza. 80–108.

Bárth 1982.

Bárth János: 'tanyasor' szócikk. In.: Magyar néprajzi lexikon Sz–Zs. Szerk.: Ortutay Gy. Budapest.

Becsei 1976.

Becsei József: 1976. Békéscsaba térbeli alkata. In.: Békéscsaba földrajza. Szerk.: Tóth J. Békéscsaba Városi Tanácsa, Békéscsaba. 415.–488.

Bellon 1993.

Bellon Tibor: 1993. A település. In.: Békéscsaba néprajza. Szerk.: Grin I., Krupa A. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 113.–131.

1993. Földművelés. In.: Békéscsaba néprajza. Szerk.: Grin I., Krupa A. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 194.–252.

Chlebnyiczki 1996.

Chlebnyiczki János: 1996. Čbianska čítanka I. – Csabai olvasókönyv I. Békéscsaba, Szlovák Kutatóintézet.

Dám 1992., 1993., 1995.

Dám László: 1992. Építkezés. Debrecen, A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem kiadványa.

1993. Építkezés lakáskultúra. In.: Békéscsaba néprajza. Szerk.: Grin I., Krupa A. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 132–164.

1995. A magyar paraszti állattartás építményei. In.: Ház és ember. Szerk.: Cseri M. és Füzes E. Szentendre. 39–68.

Dediszky 1971., 1980.

Dediszky Gyula: 1971. Szlovák parasztek élete a békéscsabai tanyákon. MMM. Néprajzi adattára, kézirat: 876/1974.

1980. Munkaeszközök és munka a békéscsabai szlovák középparaszti gazdaságban századunk elején. MMM. Néprajzi adattára, kézirat 1645/1980.

Erdmann 1991.

Erdmann Gyula: 1991. Csaba mezőgazdasága. In.: Békéscsaba története. Szerk.: Jankovich B. D., Erdmann Gy., Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 521–723.

Haan 1991.

Haan Lajos: 1991. Békés–csaba. Békéscsaba, Békés Megyei Közgyűlés Önkormányzati Hivatala.

Korniss 1930.

Korniss Géza: 1930. Békéscsaba megyei város története alapításától napjainkig. In.: Békéscsaba. Szerk.: Korniss G., Körösvidek Nyomdája, Békéscsaba. 9–65.

Krupa 1976.

Krupa András: 1976. Néprajzi jegyzetek Békéscsabáról. Békéscsaba, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Békés Megyei Szervezete

Markovicz 1991.

Markovicz Mátyás: 1991. XVI. Okmányok. In.: Békés–csaba, Békéscsaba. 143.–153.

Molnár 1991.

Molnár Ambrus: 1991. Csaba újratelepülése, társadalma, gazdasága, önkormányzata 1772-ig. In.: Békéscsaba története. Szerk.: Jankovich B.D., Erdmann Gy., Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba. 385.–519.

Szabó 1970.

Szabó Ferenc: 1970. Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltságtól az első világháborúig (1846–1914.) In.: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk.: Kristó Gy., Székely L., Békéscsaba Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának kiadása, Békéscsaba. 123–168.

Szeberényi 1934.

Szeberényi Lajos Zsigmond: 1934. Spôsob stavby v starodávnej Čabe. In.: Čabianský kalendár, Békéscsaba. 73–76.

Szenti 1979.

Szenti Tibor: 1979. A tanya. Gondolat, Budapest.

Sirácky 1980.

Sirácky, Ján a kol.: 1980. Slováci vo svete 1. Martin, Matica slovenská.

Adatközlők

(Köszönetünket fejezzük ki az adatközlőknek a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségükért.)

ANDÓ Györgyné szül.: FABULYA Judit, 1928.; HANKÓ András szül.: 1938.; KOVÁCS János szül.: 1925.; KOVÁCS Jánosné szül.: ONDREJCSIK Ilona, 1927.; MAZÁN Mátyás szül.: 1938.; ONDREJCSIK Andrásné szül.: SZASZÁK Zsófia, 1926.; PETRI KRAJCSÓ Mátyás szül.: 1913.

The farms around Békéscsaba

– György Ando –

Résumé

Formation, changing and development of the farm-stead-like form of settlement following the re-population of Békéscsaba – which became a dominant part of the economic life of Csaba town during the history – have already been a surveyed area for scientists. The *farm-stead of Csaba (sálaš)* as the object of ethnographic research, however, is a less elaborated topic in the available manuscripts, publications or professional literatures in spite of the fact that the farms and the life, husbandry characteristic of them connected and even today connect in some degree organically to the ethnography and history of Békéscsaba. The buildings of the farms and the husbandry taking place there played a significant role in the economic life of the town. The farm-buildings and the urban houses formed a unity in some degree. The farm-buildings together with the out-buildings belonging to them show a relatively uniform picture in the fields around Békéscsaba. In the 40s of the 18th century the dwellings, the later farms formed in the border of Csaba went through more changes during their development. Studying the buildings of the primitive hole-houses made of reed, then the screened types formed later, eventually the farms gaining their current shape we can discover a certain parallel with the buildings formed in the inner town of Békéscsaba. The forms of the dwelling parts of the farms, their building techniques in a simpler way and with some time-gap followed the changes, modifications appearing in the urban houses. On the farms the screened and the fore-porched houses also appeared. One type of the houses in Csaba, the house with baroque or classicist front, however, never showed up in the environment of the farms.

György Ando
Munkácsy Mihály Museum
Békéscsaba
Széchenyi Street 9.
5600

MEZŐVÁROSI NÉPI ÉPÍTÉSZET A HÁROMNEMZETISÉGŰ MEZŐBERÉNYBEN

– Csete Gyula –

*Az épített környezet, egy adott épület
hitelesen tükrözi a benne élő embert,
az azt létrehozó közösséget.*

Bevezetés

Mezőberény háromnemzetiségű kisváros Békés megyében. Mezővárosi parasztpolgári hagyományából az elmúlt negyven évben sokat veszített. Annál inkább érzékelhető ez a múlt a város építészetében. A paraszti polgárosodás jegyei lépten-nyomon megtalálhatók. A megmaradt utcakép és az épületállomány jól tükrözi egy letűnt korszak gazdagságát. Ebben fontos szerepe volt az azt létrehozó három nemzetiség, a magyar, a német és a szlovák versengésének, tenni akarásának.

A városban élő három népcsoport nemcsak nyelvében, kultúrájában, de építkezésében is eltérést mutat egymástól. Az etnikus jegyek és az ebből adódó különbségek még színesebbé, gazdagabbá teszik a város népi építészetét. Ez indított arra, hogy Hentz Lajos Berény népi építkezéssel foglalkozó tanulmánya után 25 évvel Mezőberény belterületének építkezéséről írjam dolgozatomat, a mezővárosi és etnikus jegyek hangsúlyosabb bemutatásával, mivel ezeket a korábbi kutatások kevésbé vették figyelembe.

A település rövid története

Berényt már az Árpád-kori oklevelek említik. A török időben Gyula 1566-os elfoglalása után elnéptelenedett, elpusztult. Sajátos, többnemzetiségű arculatát a XVIII. században kapta meg újratelepítése során. Az újratelepítés előtti kamarai korszak (1695–1720) alatt az elmenekült lakosság letelepülési kísérletei sorra kudarcot vallottak. Szándékuk komolyságát jelzi az 1708-ban elkészített pecsét, amit néhány évtizeddel később a már ténylegesen letelepülők is magukénak vallottak. Az 1720-as években Békés és Csanád megye a HARRUCKERN család tulajdonába került. Ekkor kezdődött az elnéptelenedett vidék benépesítése. Az elhagyott falvak egy részébe (pl. Füzesgyarmat, Vésztő, Békés, Doboz) visszatért a lakosság. Sok település szervezett telepítési akciók során éledt újra, köztük Berény is. Az első szlovák telepesek 1723-ban jöttek, felvidéki megyékből és az Alföld északi területeiről. Őket 1725-ben a német telepesek követték, főként Württembergből, Svábföldről és Magyarország nyugati megyéiből. 1731-ben magyar családok is visszatelepültek és letelepültek a környező falvakból és a szomszédos megyékből. A betelepülés a XVIII. század közepéig folytatódott. A népesség gyorsan növekedett, így az 1700-as évek végére elérte az 5000 főt. Az etnikai megoszlás a lakosság számarányához képest a következőképpen alakult: szlovák 44,5%, német 34,1%, magyar 21,4%. Ez az arány a XIX. század közepéig meg is maradt. A magyarság kisebb létszáma ellenére is fontos szerepet töltött be a közösség éle-

tében: ők biztosították a lakosság kontinuitását. Fontos szerepük volt a helyismeretben, a táj és a vidék helyneveinek megőrzésében, átadásában.

A letelepült lakosság három lakóövezetben egymástól elkülönülten helyezkedett el. Mindhárom etnikum a protestáns felekezethez tartozott. Ez egyik feltétele volt a későbbi „békés” egymás mellett élésnek, egymás elfogadásának. A szlovákok, németek evangélikusok, a magyarok reformátusok voltak.

A szlovákok a település északi részén laktak, a németek a település közepén, míg a magyarok a déli területén. A három részre osztott települést úgynevezett *gátak* választották el egymástól, így volt *'tót gát'*, *'német gát'*. A szlovákok és németek között volt közös gát utca. A magyarokat a *'magyar vég'* utca különítette el a németektől, itt nem volt közös gát.

A háromnyelvű népesség a XIX. század végéig szigorúan elkülönülten élt. Az elkülönülést jól tükrözik még a *'magyar rész'*, *'tót rész'*, *'német rész'* elnevezések is. A tót vég, magyar vég a nyilvántartásban így például az adóösszeírásban is külön egységet képezett a XIX. század második feléig.

Miután mindegyik közösség templomot épített, az így létrejött terek körül alakult ki egy sajátos, „három központú” településszerkezet a XIX. század elejére. Berény ezt a háromközpontúságot főként kulturálisan a XX. század közepéig megőrizte. A közigazgatás és a kereskedelem tényleges központja a német részen található Kossuth tér. A városháza a nagyobb üzletek és a heti piac is itt kaptak helyet. A belterület a XVIII. század végén, a XIX. század elején nyerte el jellegzetes arculatát, ekkorra alakult ki a nagyrészt ma is meglévő utcahálózat. Ebben az időszakban már szabályozták a házak építését, az utcák kialakítását, így a tagoltság ellenére egy egységes település jött létre. Ekkor épültek a településképet meghatározó templomok barokk, illetve későbarokk stílusban, 1806-ban pedig a WENCKHEIM család klasszicista kastélya. Ugyanakkor egyre tekintélyesebb házak is épültek, amit a korabeli leírások is alátámasztanak. PETIK Ambrus írja 1784-ben: „... Szép rendben vett díszes házaik vannak, úgy, hogy majd nem is találkozik a Vármegyénkben ennél szebb és rendesebb Helység.”¹

SKOLKA András, a XIX. század elején létesített gimnázium igazgatója nem kis elfogultsággal tudósított: „Nagyságára nézve a Vármegye 20 helyeégei közül ötödik. Tudniillik kisebb Csaba, Gyula, Szarvas és Békésnél: de fekvésére, termékeny földjére, a levegőnek egészséges voltára nézve ezeknél nem alább való.”²

Mezőberény népi építészetének múltja: a berényi parasztház három korszaka

Mezőberény népi építkezéséről HENTZ Lajos írott tanulmánya³ mai is forrásértékű. Kutatása az 1970-es évek állapotát rögzítette. Az eltelt időszak változásai azonban más szempontok és kérdések figyelembevételét is indokoltá tették. A kutatható házállomány folyamatos csökkenése sürgetővé teszi a gyűjtőmunkát, hiszen abban nemcsak a jelen, ha-

¹ *Petik Ambrus*: Békés megye leírása 1784. Gyula, 1961. 35–36 p.

² *Skolka András*: Mezőberény leírása. Hazai Tudósítások 1806. XXXIV. sz. 284. p.

³ *Hentz Lajos*: Népi építkezés Mezőberényben, in: Mezőberény története 2. Mezőberény, 1973. 263–289. p. (szerk. Szabó Ferenc)

nem a múlt állapotai is tükröződnek. Az általam vizsgált recens anyag bemutatása előtt ismertetni szükséges a berényi házkultúra terminusait.

Hentz Lajos három korszakra osztotta, a berényi parasztház történetét, és három típusát határozta meg. A letelepült lakosság a három etnikum arányának megfelelően 'gátakkal', utcákkal elkülönített lakókörzetet alakított magának. Ezek a 'gátak' a térbeli elkülönülés jelképéül szolgáltak. Ezeket a határvonalakat íratlan szabályok őrizték, saját népiségük, identitástudatuk védelmében. Ez az endogámiában nyilvánult meg elsősorban, de területi elkülönülésben is manifesztálódott. Hatása az építkezésben is tükröződött, és többféleképpen jelentkezett. A három népcsoport lakókörzete három nagyobb tér körül koncentrált, s ez a hármasság napjainkig megfigyelhető. Igaz, nem annyira a térbeliség, hanem a három protestáns templom elhelyezkedése és az épületekben található eltérés jelzi meglétét. SZILÁGYI Miklós így ír erről: „Többé-kevésbé a jelenlegi városképből is kiolvasható, hogy három «faluból» szerveződött a «város»,”.⁴ A szlovákoknál az oromtornácos házak, a németeknél a szárazbejárós gazdaházak, a magyaroknál pedig a szerényebb, falusiasabb jelleg emlékeztet a múltra, az eltérő lakókörzetekre. A szlovákok Berény északi, a németek a középső, a magyarok a déli részére települtek, ott építkeztek.

A település jelenlegi, mintegy 3200 objektumot számláló épületállományából már megfogytakozott a régi típusú parasztházak száma, jórésze már átalakításra került. Tornácos, szárazbejárós – vizsgálódásra érdemes – épület még közel ezer is akad, s ehhez jöhetnek még a melléképületek, gazdasági épületek.

Az utcák rendezettek, hosszan elnyúlóak. A telkek, porták mérete 150–600 négyszögöl között változik. Az utcaképet meghatározza az *utcavonalas beépítés*, de a fő utcán és a környező utcákon a *laza sorházas, sorházas beépítés* is megtalálható.

Hentz Lajos a berényi parasztháznak három alaptípusát határozta meg: a) a régi parasztház, b) a tornácos ház, c) az utcára fordított szárazbejárós ház.⁵

A XIX. századot megelőző állapotokról írásos dokumentumok tudósítanak, épületek viszont nem maradtak fenn ebből a korszakból. Így nem tudhatjuk, hogy volt-e lényeges eltérés pl. a németek vagy a szlovákok építkezése között. A XVIII. század végéről származó feljegyzés már rendezett település képét mutatja. Petik Ambrus már így ír erről 1784-ben: „Mezőberénynél majd nem is találhatik a vármegyénkben szebb rendesebb Helység”.⁶ Az uradalom által kiadott építést szabályozó rendeletek – pl. az 1800. évi szeptember 14-iki – szigorúan megsabták az építés módját, így az épület nagyságát, az ablakok számát, a tetőzet formáját vagy a kémények méretét, anyagát stb. Berényben ezek a rendelkezések is hozzájárultak ahhoz, hogy rendezett, egységes utcakép alakuljon ki. Hentz Lajos az általa vizsgált épületállományt figyelembe véve megállapítja: „Az épületek szerkezete, alaprajzi elrendezése és az építőanyagok tekintetében nincs különbség a három nemzetiség között, a szlovák ulicskás házak kivételével. Az építkezés helyi adottságokhoz igazodott, s a különbségek nem annyira népi sajátosságokból, mint inkább a három nemzetiség fejlődésének eltérő üteméből adódnak.”⁷

⁴ Szilágyi Miklós: Mezővárosi közösség és néphagyomány, in: Mezőberény története 2. Mezőberény, 1973. 181. p. (szerk. Szabó Ferenc)

⁵ Hentz Lajos: Népi építkezés Mezőberényben, in: Mezőberény története 2. Mezőberény, 1973. 266. p. (szerk. Szabó Ferenc)

⁶ Petik Ambrus: Békés vármegye leírása 1784. Gyula, 1961. 36. p.

⁷ Hentz Lajos: Népi építkezés Mezőberényben, in: Mezőberény története 2. Mezőberény, 1973. 266. p. (szerk. Szabó Ferenc)

Nádfedeles régi típusú magyar parasztház (József A. 39. szám)

Népi klasszicista magyar lakóház, 1868-as felirattal (Deák F. 79. szám)

Klasszicista jellegű Ulicskás szlovák nagygazdaház (Madarász u. 21. szám)

A három etnikum az 1950-es évekig saját lakókörzetében építkezett, bár vegyes házasságok már előbb is köttettek, s a tanyán élők között sokkal differenciáltabb emberi, közösségi kapcsolatok jöttek létre. „*A tanyán pl. az egy tanyakörzetben lakó legények nemzetiségi különbözőségekre való tekintet nélkül jöttek össze a téli estéken, vecserkázásra...*”⁸. Ezzel kapcsolatos megállapításaimat a következő fejezetben fejtem ki bővebben.

A régi parasztház

A megmaradt 'tanúházak' alapján ez nádtetős, félkanfaros, sárvégű, egyablakos, tornácnélküli, ereszes, fehérre meszelt épület volt. A lakóépület alaprajzi beosztása: háromosztatú, szoba-konyha-szoba/kamra. Egy bejárata volt. A később csatlakozó negyedik helyiség, a kamra külön bejárattal rendelkezett. A melléképületek, ólak, istállók külön tető alatt kaptak helyet. Az épület falazata vályog, elvéve akadt vertfal. Az ágasfás, szelemenes tetőszerkezetet még a múlt században kiszorította a szarufás szerkezetű tető. A régebbi változatok csüngős szarufásak voltak, az újabbak kakasüllős (torokgerendás), támasztott szarufásak. A tetőformában a nyeregtető mellett a csonkakontyos/félkanfaros tetőforma is gyakori volt. A ház utcai homlokzata felől csonkakontyos, az udvar felőli végén pedig a nyeregtetős, egyszerű deszkavégű. Az utcai homlokzat lehetett sárvégű vagy deszkaoromzatos. A héjazat szinte

⁸ Szilágyi Miklós: Mezővárosi közösség és néphagyomány, in: Mezőberény története 2. Mezőberény, 1973. 214. p. (szerk. Szabó Ferenc)

kivétel nélkül nád, amit a közeli Sárrétről szereztek be. Az 1900-as évek elején még a nád volt az uralkodó tetőfedő anyag. Csak a rangosabb épületeken fordult elő cserép, bádog vagy zsindey, mára viszont a nád tűnt el a fedőanyagok sorából.

A szabadkéményes konyhák nádkéményét tűzveszélyessége miatt kiszorították a zömök kiképzésű téglakémények, a kéményboltozatot pedig vályogból építették. A középadkáról csak elvétve vannak adatok. A szobákat *kívülfűtős boglyakemencével* fűtötték.

A XIX. század elején, de főként a közepén kezdett terjedni a alföldi háztípus több helyi változata. Ehhez hozzájárult a felgyorsuló gazdasági fejlődés mellett a jobbágyfelszabadítás. A kötöttségétől megszabadított parasztság alkotó, építő, díszítő kedve a paraszti kultúra minden területén megmutatkozott. Ekkor vette kezdetét a népi kultúra néhány évtizedes virágkora. Berényben ez együtt járt a módosabb paraszti rétegek polgárosulásával és a település városiasodásával. Az újításban a korszerűbb építőanyagok használatában a németek jártak az élen, de a szlovák vagy magyar gazdák is igyekeztek lépést tartani a változásokkal, lehetőségeikhez igazítva azokat.

A tornácos ház

Hentz Lajos részletesen leírta már idézett művében az új típusú, ún. 'tornácos' ház alapításait, itt csak rövid ismertetésükre szorítokozom.

A tornácos ház kialakulását nyilvánvalóan az ebbe szükségessé, hogy a régi, ereszes parasztház elejét semmi sem védte⁹. A lakóház beosztásában ugyanakkor nem történt alapvető változás, mindössze a háromszobás, egysoros alaprajzú szoba-konyha-szoba/kamra osztódott tovább öt vagy hét-nyolc helyiségre. Változás történt viszont az épület alapozásában. Addig ugyanis a falazat dőngölt talajszintre került, ezt követően már kapott valamilyen fundamentumot, vályog- vagy téglalapot. A múlt század végére egyre több lakóház alá építettek pincét, pincekamrát. Megváltozott az épület mérete. A régi 5 méter helyett 6–7 méter lett a szélessége, miközben a magassága is emelkedett. Az addig viszonylag egységes díszítés differenciálódott, az utcai homlokzat, de az udvar felőli is lényeges változáson ment át. A gazdagon díszített, új kiképzésű házak a rangot és gazdájuk vagyoni helyzetét is reprezentálták. Megjelentek továbbá a nemzetiségekre jellemző sajátosságok: a németek '*hajlított*', utcára fordított házai, a szlovákok '*ulicskás*' oromtornácos homlokzatai.

A tüzelőberendezésben is változások történtek. A füstelvezetést kéménykürtővel oldották meg, a szabadkémények a melléképületekbe kerültek. Jelentősen átalakult a porta beépítése. A soros udvarelrendezés mellett a keresztbefordított melléképületek, istállók által a hajlított udvarelrendezés vált egyre gyakoribbá. Emellett más épülettípusok is megjelentek, mint pl. az utcára épített magtárak, illetve pálinkafőzők. Ez utóbbi a szlovákoknál található. Mindezek együttesen több évtizedet felölelve, régi és újabb típusok továbbfejlődéséből hozták létre a parasztház tornácos formáját.

⁹ Hentz Lajos: Népi építkezés Mezőberényben, in: Mezőberény története 2. Mezőberény, 1973. 275. p. (szerk. Szabó Ferenc)

Ezek időrendi és genetikus sorrendben, Hentz Lajos terminusa szerint a következők:

1. A tornác már nem a toldott ereszt házhoz való ragasztása, hanem az épület tömegében és szerkezetében, annak szerves részeként megjelenő építészeti szerkezet. Ebben az esetben gang, amely mindkét végén nyitott.
2. Annyi módosulás történt, hogy az utca felőli gangvéget befalazták, az utcáról csak kiskapun lehet bejutni a portára.
3. A gangon a homlokzat aránytalanságának feloldására, a befalazott gangvégen a boltívet szabadon hagyták, ún. gangvéget alakítottak ki. A tornác utca felől eső szakaszát téglapillérekkel látták el, a ganglyukat fűrészelt deszkaráccsal lezárták. A homlokzat deszkaoromzatú vagy csonkakontyolt kanfaros kiképzésű.
4. Fontos változás az épület végfalán a felsőkapu megjelenése, amikor a boltíves, pilléres gangvég bolthajtása alá ajtót építettek be. A kapu fölötti boltívet fűrészelt napsugaras dísszel töltik ki. Az oromzatok tűzfal, párkányos kiképzése is ezeken az épületeken jelent meg, főként módos gazdák építették.
5. A felsőkapu felett megszüntették a bolthajtást, helyére áthidaló került. Ezek a házak kivétel nélkül kéttablakosak, a kapu és az ablakok viszont még gyakran nincsenek egy magasságban.
6. A szabályos kiképzésű homlokzat feloldja ezt az aránytalanságot. Ebben az esetben az ablak és a felsőkapu egy vonalba esik, így harmonikusabb a végfal homlokzata. Ezeken az épületeken jelent meg a magasított padlás, amelyet az utcai homlokzat emelésére és a padlástér jobb kihasználása miatt emeltek meg. A padlás fölötti teret vékonyabb falazattal megemelték, erre koszorúgerenda került, rá állószeles tetőt gerjesztettek.

Ez utóbbi, felsőkapus tornácok gazdaházak homlokzatát már gazdagon díszítették. Az oromfal tűzfal vagy fűrfal (a fűrfalnál a tetőzet az oromfalon túlnyúlik). A tűzfalakat vakolt évszámokkal, rozettákkal, különböző formájú szellőzőablakokkal látták el. A tornácok egyszerű karfásoszlopát nyeregfás ágasok váltották fel, a nyeregfák alá könyökdíszek, fűrészelt ágascifrák kerültek. A magasított épületek így a tornáccal még hangsúlyosabbak lettek. Egyenes vonalú tömegüket nemcsak az oromtornácok, hanem sokhelyütt az oldaltornácokon kialakított kiugró tornácok is megtörik, növelve ezzel is az épület tekintélyét, a tornác szépségét.

A homlokzatot már nem csak fehérre meszelték, az épületek egyre színesebbé váltak, végezetül pedig megjelentek a kerámiatéglák, stukkódíszek, amelyek már túlmutatnak a paraszti építkezésen egy városiasabb polgári stílus felé.

A tüzelőberendezések is továbbfejlődtek. A szobai kemencék megmaradtak, de a múlt század végétől a lakóépületből a szabadkémények az alsóháza kerültek. A konyhába berakott 'spórt', takaréktűzhelyet építettek a hátsófal közepére vagy egyik sarkába. Ezzel le is zárult a parasztház szerves fejlődése. A XX. század első évtizedeit követően, de még inkább az 1950-es, 1960-as évektől más irányt szab a történelem, az új korszak társadalmi igénye.

Az utcára fordított, szárazbejárós ház

A berényi ház egy városias irányba mutató, de a paraszti létformát magán viselő típusa, a szárazbejárós ház zárja a sort.

A múlt század 50-es, 60-as éveitől mind gyakrabban fordult elő ez az újabb háztípus. Előszörban a németek és a város tehetősebb paraszti rétege építkezett így. Két alaptípusa írható le. Az egyik, mikor az utcára fordított épületrész nem foglalja el a telek utcára eső szélességét. A be nem épített területen van a kapu kiskapuvval, és egy másik kapu ganggal vagy toldott eresszel. Az udvari homlokzatot rendszerint tornác keretezi. Alaprajzi beosztását tekintve soros elrendezésű. A lakóépület szoba-konyha-szoba, és az azt követő más funkciójú helyiségekből áll. Végül is megmaradt a parasztház hagyományos beosztásánál.

A szárazbejárós épület utcával párhuzamos része a telek teljes szélességét elfoglalja. Nagyméretű kapuja a ház közepén vagy valamelyik végében található. Az épületek nagy tömege, utcafrontjuk magas kiképzése – amelyet magasított padlás és az állószeles tető együttesen eredményez – tekintélyes külsőt kölcsönöz, főként a sváb gazdaházaknak. Ezt még fokozza az utcai homlokzatok gazdag díszítettsége. A társadalmi rangot és vagyoni helyzetet jól reprezentálják eme épületek, nem véletlen, hogy építetőik a legvagyonosabb paraszti családokból vagy a tehető iparosokból kerültek ki. A városi ízlést tükröző házakat sokszor mérnökök tervezték, és kiváló mesterek építették. Tevékenységük már túllép a népi építészet határán, az általuk épített ház csak az építetők személye és az épület funkciója sorolható ide.

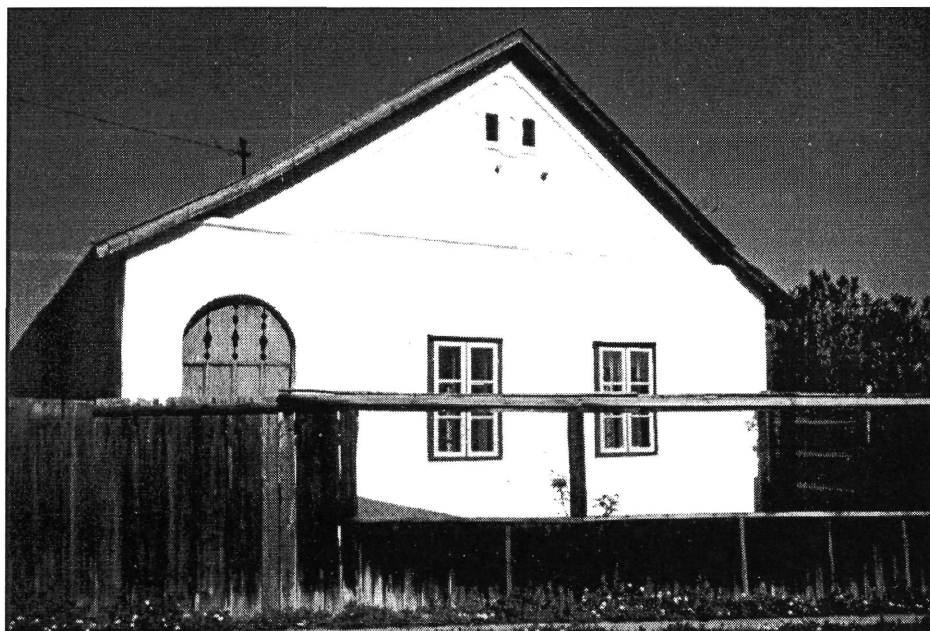
A három nemzetiség építkezésének főbb elemei

A németek építkezése

A német városrész központi helyzetéből adódóan itt sérült legjobban a hagyományos építészeti környezet. A parasztpolgári kisvárosi épületekből is sokat lebontottak a főtéren és környezetében. A jellegzetesen kisvárosi utcakép ennek ellenére megmaradt. A németek közül kerültek ki a legmódosabb gazdák. Ebből következően ők építették a legrangosabb házakat, amihez aztán igazodni próbáltak a szlovákok és a magyarok módosabb rétegei is. A századforduló utáni időszakban egyre inkább a városias ház, a polgári ízlés vált mérvadóvá. A paraszti áruterelés fellendülése olyan eladásra termelő gazdaságokat hívott életre, amelyek megalapozták a német nagygazdák, de a település parasztpolgári szellemiségét és rangját is. Ez tükröződött az építkezésben, s az élet más területein is (pl. a kulturális életben: a színjátszó körökben, kaszinókban, daloskörökben).

Ezt a lendületes fejlődést törte meg a két világháború, s az azt követő – a paraszti gazdaságot szétziláló – szovjet típusú szövetkezeti rendszer és az államosítás. A németeket ez még súlyosabban érintette, hiszen 1945–1946 között közel 1000 németet telepítettek ki Németországba. A nagygazdákat kilakoltatták házaikból, megfosztották vagyonuktól. Sokszor csak saját házuk melléképületében húzhatták meg magukat.

Az „új” tulajdonosok nem minden esetben becsülték a könnyen szerzett javukat, így az épületeket sem. Az általános bontási-építési kedv ellenére sok régi épület megmaradt. Sőt, egyes utcarészletek is, amelyből még jól lehet rekonstruálni a hagyományos utcaképet. A melléképületek, gazdasági épületek sok archaikus vonást őriztek meg az átalakítások ellenére.

Magyar parasztház deszkával fedett gangvéggel (Kálvin u. 9. szám)

Szlovák parasztház, apácaráccsal díszített kiugróval (Báthory u. 19. szám)

A hagyományos német utcaképre jellemző ma is a szárazbejárás, utcára forgatott nagygazdaház. Mindenütt megtalálhatóak, a szélső utcákon általánosabbak a parasztház tornácos, felsőkapus változatai.

A vizsgált időszak a '90-es évek állapotát tükrözi. Régi típusú parasztházat már csak elvétve találunk, de azokat is átalakítva. Sok régi ház véghomlokzatán kicserélték az ablakokat. Ez a tendencia már a múlt század végén elkezdődött. A tornácokat részlegesen vagy teljesen beépítették. A régi épületállományt – elsősorban a lakóépületeket – aláfalazták. (Falazatuk anyaga leginkább vályog.) A tetőszerkezet szarufás vagy széklábas, amely gyakran párosul rangosabb gazdaházakra jellemző magasított padlással. Leggyakoribb tetőforma a nyeregtető, tűzfalas vagy fűrfalas változatú homlokzat kiképzéssel. Szép számban találunk csonkakontyos vagy csapott nyeregtetőt. Ezek a tetőformák még jobban őrzik a nádfedés emlékét. A jórészt deszkaoromzatos homlokzatokon kevés díszítést találunk. Ezeken kör- vagy négyzetes alakúak a szellőzőablakok, csak elvétve akad más díszítményű. A tűzfalas homlokzatok jellemzője a kör alakú vagy ovális szellőző ablak, de talán még gyakoribb a két vagy három téglalap alakú nyílás az oromfal közepén.

A fűrfalas házak oromfala fölé kinyújtott tetőrészt is díszítik. A tető gerincét csúcscsúszal, a túlnyúló gerendákat fűrészelt cifrákkal látták el. Legszebb példányaik az Árpád utcán maradtak meg. Sajnos ma már nem javítják, nem pótolják a cifrákat. Az is igaz, hogy egyre több új épületen látni az ágascifrát, mint díszítőelemet.

A kerítések és kapuk is megváltoztak. A régi, széles portákat felosztották és beépítették sok helyütt. A magas deszkakerítés – amely általános volt – eltűnően van, bár van még néhány jól karbantartott. Leggyakoribb ma a németeknél a magas betonkerítés, amit korábban még díszítettek is. A kis- és nagykapuk deszkából készültek. A kiskapu deszka-berítésű, sokszor kazettás jellegű. Felső részén gyakorta található napsugaras motívum. Az elmúlt időszak más kerítésformáit most nem említve, akad néhány szép kovácsoltvas kerítés is.

Az újabb típusú parasztház véghomlokzatának elengedhetetlen tartozéka a felsőkapu. Ganglyukas homlokzatot már nemigen találni, csak átalakított vagy befalazott formában. Régiesebb, pilléres, boltíves kiképzésű felsőkapu még van néhány. A kapuk fölötti boltívek napsugaras, fűrészelt díszítménye ma már ritka, néhányat még sikerült megörökítenem. A később épült házak felső kapuja fölötti boltív helyett áthidalót tettek, az ajtó fölé pedig üvegezett ablak került. A szép, színes üvegezésbe gyakorta az építető neve, az építés éve is belekerült. Ez az 1920-as, 1930-as években volt jellemző.

A kapuk kiképzése, díszítése helyi mesterek kezét dicséri. A borított, de főleg vésett betétes változatok maradtak meg. Legszebbek azok, ahol az ablakok és a kapuk magassága egy vonalba esik, ezek a harmadik oldalát is teljesen lezárta. Az utca felőli magas kerítés vagy magtár egy majdnem négyzetesen zárt udvart, úgynevezett *négyzetes udvart*¹⁰ hoz létre. Az épület tagoltsága a tömbszerű tömörítettséghez közelít. A telken csak egy L alakú építmény található¹¹.

A kertbe az udvarról a keresztépületben lévő kocsiszínbén található ajtón vagy kapun juthatunk. A kertek felől a sokszor egymáshoz épült, sorban elhelyezkedő keresztépületek az utcás beépítettség benyomását keltik.

¹⁰ Barabás Jenő – Gilyén Nándor: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1979. 18. p.

¹¹ Barabás Jenő – Gilyén Nándor: Magyar népi építészet. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1987. 10. p.

Gazdagon díszített német ház tornácának részlete (Luther u. 17. szám)

Az udvaron más építmény csak elvétve akad. A parasztház e változatát és a telekbeépítés módját a szakirodalom a fent említett *hajlított ház* és a *hajlított udvar* terminusként használja. Elterjedése a Dunántúlon gyakoribb, de szórványosan megjelenhet máshol is, különösen németlakta vidékeken vagy mezővárosokban. ZENTAI Tünde a parasztgazdaságok kapitalizálódásának és az intenzívebb állattartásnak tulajdonítja¹².

Szemléletesebben mutatja ezt egy múlt század közepén épült keresztépületes (ún. hajlított) német parasztház leírása, amely a Rákóczi sgt. 20. szám alatt található, s a Schmidt családe volt.

A telek utca felőli része 30 méter széles, hossza pedig 70–75 méter. A lakóépület az utca vonalára épült. Valaha nyitott gangvégű lehetett. Homlokzatát azonban újralfalazták. Nyeregtetős, szarufás, torokgerendás tetőszerkezetét az 1950-es években kapta. Azt megelőzően félkanfaros nádtetős lehetett. A lakóház falazata vályog, döngölt föld alapozású, a talajszintre épült, hátul aláfalazták. Oldaltornáca faoszlopos, nyeregfás fűrészelt dísszel, parapett nélkül. A lakóépület négyosztatú: szoba-konyha-szoba-kamra. A helyiségeket a konyha felől lehet megközelíteni. A kamrán külön bejárat van. A lakóházhoz csatlakozik a keresztépület. Beosztása a következő: padlásfeljáró, lopott-tornác. Innen nyílik a magtár és az alsószoba, itt törik meg az épület vonala, és vesz merőleges irányt a portán. A szoba melletti helyiség a szabadkérményes konyha, ezt követi a kocsiszín, ahonnan a kiskapun keresztül jutunk a kertbe. A szín után egy kamra következik, ezután a tehénistálló, a tyúkól, végül két disznóól a korbáttal.

¹² Zentai Tünde: Az építmények fajtái, in: Magyar Néprajz IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 145. p.

A lakóépületet belül is átalakították. A szobai kemencét lebontották, szabadkéményt lepadlásolták. Földpadozatát hajópadlóval fedték, megmaradt a mennyezet gerendázata és a szobák ajtaja is. A szobák 6,5 x 4,5 méter nagyságúak.

Néprajzi, építészeti szempontból nagyobb figyelmet érdemel az alsó épület. Jelentős átalakítás az épület ezen szakaszán nem történt, így igen sok archaikus vonást megőrzött, miközben használták és lakták is az alsó lakást. Falazata vályog, nyeregvetős csüngő-szarufás, kakasüllős tetőszerkezetű, hazai cseréppel fedve.

Első helyisége a padlásfeljáró. Deszkaajtaja még a múlt században készült szép, kovacsoltvas pántokkal. Mindkét padlástérbe a beépített deszkagrádicson jutunk fel. A következő két helyiség a lopott-tornácon keresztül közelíthető meg. Első a magtár, amelynek deszkapadlózata van, és két oldalról zsilipelt megoldású. Gabonátárolásra az elmúlt időszakban nem használták. A másik helyiség az alsó szoba, melynek padlózata a talajszinttől 30–40 cm-rel lejjebb van. A szoba keleti falán kisablak, a délin két nagyobb van. Az ajtóval szembeni sarkában van a kívülfűtős boglyakemence, padka nélkül. Ebben a szobában laktak a néhai tulajdonos gyermekei, amíg fiatal házások voltak. A kemencét a szabadkéményes helyiség felől lehetett fűteni. A szabadkéményes konyha sok archaikus vonást őriz, nyári konyhaként, alsókonyhaként használták. Keleti falán kis ablakot vágtak, erről volt a sarokpadka a takaréktűzhellyel. A szemközti oldalfalon a sarokban a katlantűzhely, amelyen az üstben főztek vagy itt raktak tüzet a füstöléshez. A katlan mellett üllőpadka is van. A kemence szája a hátsó falon van. Talán azért is maradt meg a szabadkéményes tüzelőberendezés, mert a tulajdonosok idősebbek voltak, s nagyobb átalakítást, felújítást nem akartak. A konyha mérete szembeötlően kicsi, kb. 2x2 méter alapterületű. Télen disznóvágáskor használták, nyáron pedig főztek is a helyiségben, és a kemencében sütöttek is. Az idős gazda nyáron a lopott-tornácon pihent egy sezlonon, még a rádiót is itt hallgatta délutánonként.

A keresztépületnek nem volt tornáca, viszont széles ereszalját lógóeresszel hosszabították meg, ezzel is védve az épület homlokzatát. A kocsiszín sárgerendáját ágasfával támasztották alá, téglalappal fedték el. Itt és az előtte lévő placcon vágták a disznót. A kertet és az udvar egyrészt szőlővel ültették be. Az alsókamrában terményt tároltak.

Az istálló fölött ajtóval zárható szénafelhányó van. Régen a padlástérben tárolták, s innen adagolták a ketreces szénatartóból a szénát. A tyúkól előtt egy kis udvarrészt lekerítettek, az udvar többi része füves maradt. Itt volt a gémeskút is. A disznóólak ajtaja a szomszéd porta felé nézett, a korlátokból a trágyát a kertbe dobták, így nem az udvaron éktelenkedett.

Összességében megállapítható, hogy a német házak beosztása és a telek beépítése ezen az egy példán is jól szemléltethető.

Az újabb építésű keresztépületeknél általában tornácot is építettek. Ezek sok esetben a lakóházzal azonos méretűek, a porta egészét merőlegesen elfoglalják. Itt a disznóólak gyakran a kert felé néznek. Ilyenkor már majdnem zárt, kerített udvaralakzatot kapunk. A szomszéd porta lakóépülete és a 2,2–2,4 méter magas utcai kerítések zárják közre. Az udvaron más építmény ritka, esetleg górért találunk, de nem gyakori az előfordulása, mert az '50-es évekig inkább a tanyákon építettek.

A németek szárazbejárós házai képezték a helyi házkultúra legmagasabb fokát. Ezek az épületek városiasabb külsőt kölcsönöztek a német rész utcáinak. Az első ilyen épületek megjelenése a múlt század '50–60-as éveire tehető. A korai változatok még szerényebb méretben és külsővel épültek.

A Deák utca elején találjuk e típus egy szépen harmonizáló, klasszicista jegyeket hordozó darabját 1880-ból. A későbbiek mind tekintélyesebbek, emelt padlásúak és gazdagon díszítettek. Jó példa erre a Petőfi utca 8. szám alatti 10 ablakos Braun-féle ház. Hasonló a Békési út 12. szám alatti épület is, amely tömegében és architektúrájában is riválisa lehetne bármely nagyobb város polgárházának.

A szárazbejárós háztípust fentebb jellemeztem. Eme épületek már túlmutatnak a paraszti építkezésen, hiszen ezeket már kiváló mesterek építették. A megrendelők viszont parasztpolgárok, ezért az épületek városias küllemük ellenére magukban hordozták a paraszti gazdálkodás funkcióit (kocsibejáró, gazdasági udvar, istállók). Az épületek tulajdonosaik rangját, vagyoni helyzetét hivatottak reprezentálni. Építetők életvitelükben mégis közelebb álltak még a paraszti kultúrához.

A szlovákok építkezése

A szlovák városrész területe a másik kettőnél lényegesen nagyobb. Valaha a szlovák volt a város legnépesebb közössége. Az 1941-es adatok szerint kb. 5500 lélektartozott ide. A szlovák-magyar lakosságcsere idején több mint 1100 szlovák költözött át a kecségetető ígéretek reményében Csehszlovákiába, Gúta és Érsekújvár körzetébe. Így a szlovákok aránya jelentősen csökkent, s az addigi viszonylagos zárttság felbomlott. Az elmenők helyére ugyanis a Csallóközből, főként Gútáról katolikus magyarokat telepítettek át. A szlovákok közé telepített felvidéki magyarok mentalitásukban és kitaszított, megalázott minőségben merőben új helyzetet teremtettek. (Ennek további taglalása nem tartozik dolgozatom tárgyához.)

A város utcahálózatában a „tót” részen, a Kismester és Nagymester utcákban őrződött meg leginkább a halmazos jelleg. Építészetileg már nem volt ilyen szerencsés a régi utcahálózat. Az elmúlt évtizedekben a jellegzetes régi házakat lebontották. Így az utcakép elvesztette sajátos, archaikus karakterét. Más utcákat jobban megkímélt a bontás-építés láza. Így maradhatott meg a Madarász utcán a szlovák építkezésre jellemző oromtornácós *'ulicskás'* házak néhány szép példánya. A valamikor általánosan elterjedt épülethomlokzat típus ma már eltűnően van.

A szlovák rész központja a Luther tér és környezete. A régen „tótvégnek” nevezett településrészt két gát határolta el. Az egyik a Gyomai út, a *német-szlovák közös gát*, a másik pedig a *tót gát* a mai Jeszenszky utca vonalában.

Az egészséges utcakép már a háború előtt megbomlott, hiszen a régi típusú parasztházak mellett ott magasodtak a rangosabb gazdaházak vagy a polgári hatást mutató szárazbejárós, városias épületek. Az utcakép sérülése, eljellegtelenedése azonban az elmúlt 30–40 évben következett be. Az utcavonalas beépítést mindinkább felváltotta az előkertes, a parasztháztól eltérő idegen, kockaház típusú lakóépület. Az *'ulicskás'* házak eltűnésével végképp elveszti szlovákos arculatát ez a városrész.

A telek mérete és alakja igen változatos képet mutat, azonos méretű, szabályos portákat csak az újabb osztásokon találunk. Az udvarok beépítésének több változatát megtaláljuk. Elég gyakori a soros beépítés, itt a lakóház mellett hosszában elnyúlva építették a melléképületeket. A másik formája az ún. hajlított házas udvar, itt a keresztépületes beépítés két változata is megtalálható. Az első, amikor a keresztépület nincs egybeépítve a

lakóházzal. Ebben az épületszárnyban található a kocsiszín, az istállók, az ólak, néha a nyári konyha. A másik változatnál a keresztépület egybe van építve a lakóépülettel. Ez a szlovákoknál általánosabb volt, mint a magyaroknál. A keresztépületben szabadkéményes konyha is helyet kapott, mellette a kocsiszín, istállók, ólak. A szlovákoknál található még egy kisebb épület, ami az utcafrontra épült. Ezek a kéthelyiséges épületek magtárak vagy pálinkafőzők voltak. A németek vagy a magyarok elvéve építettek csak ilyet. Soros és keresztbeépítéses udvarformáknál egyaránt előfordult.

Az utcára forgatott, L alakú szárazbejárós épülettel beépített udvarelrendezés több módozatát is megtaláljuk. Az utóbbiak között zárt beépítésű udvarok is akadnak. Ezek úgy jöhettek létre, hogy az udvar kert felőli részét is merőlegesen beépítették. Ezzel az épületszárnyal egy U alakú beépítést figyelhetünk meg. A szomszéd porta felőli lakóház pedig a negyedik oldalt zárta le. Ez a változat a németeknél a leggyakoribb.

A régi parasztházaknál általános volt a háromosztatú elrendezés vagy a szoba-konyha-szoba-kamrás alaprajz. A három helyiségnek közös, a kamrának pedig külön bejárata volt. Idővel a helyiségek száma nőtt, de az egysoros alaprajz megmaradt.

A régi szlovák ház sokban hasonlít a magyarok sárvégű, csonkakontyos, tornác nélküli épületéhez. Az utcai homlokzat oromfala sár- vagy deszkakiképzésű. A szlovák parasztház oromfala annyiban tér el a magyar vagy a német homlokzattól, hogy a két szellőzőnyílás között egy nagyobb téglafarmájú *ablak* – szlovákul *'diera'* – található. Funkciója vitatott, megszeleléskor használták vagy a padlás szellőztetésére szolgált. Dierának nevezik még a később épült tornácos házak végén kialakított ganglyukat is.

A XIX. század közepén megjelent a szlovákoknál egy új építészeti elem a ház homlokzatán, az oromtornác. Helyi elnevezése az *'ulicska'* – *utcácska*. Békéscsabán az ilyeneket *'podszt्यानás'* házaknak nevezik¹³.

A régebbi változatoknál három karfás ágas tartotta a meghosszabbított fedélszéket, eleinte kerítésük nem volt¹⁴. Később lécz- vagy deszkakerítéssel látták el. Ma is van néhány ilyen épület. Két alapvető formája van. Az egyik, amikor az utca felől az oromtornác zárt mellvédű, kerítésű. A másik pedig az, amikor a tornácra a felsőkapun keresztül jutunk be, azaz ajtót, vagyis kaput tesznek az oromtornác homloktornác felől eső részére.

A módos gazdák az *ulicskás* ház barokkos vagy klasszicizáló változatát építették. Az oromtornác oszlopai már téglából készültek, kör alakú vagy szögletes kiképzéssel.

Az oromfalat – középen az ovális alakú szellőzőnyílással – jól látható, vakolatkeretbe foglalt évszámok és vakolt, geometrikus motívumok díszítik. Az oromtornác oszlopai között 120–140 cm magasságú mellvédet építettek. Efölé gyakran még kovácsolt vasrácsot vagy díszes drótfonatot tettek. Ilyen látható a Madarász utca 63. szám alatt is.

A népi barokk házakat már mind lebontották. Szerencsésebb volt a Korona utca 10. szám alatti ház, ez ugyanis a szentendrei Szabadtéri Múzeum alföldi utcájába kerül felépítésre. Megjegyzem, hogy ez az épület kevésbé reprezentálja a berényi szlovák parasztházat és portát. A portán ugyanis csak a lakóépület maradt meg. Sokkal jellegzetesebb épület volt a Madarász utca 16. szám alatti népi barokk gazdaház, melynek udvarán a kö-

¹³ *Tábor György*: Békéscsaba népi építkezése In: Békési élet, 1967. 16–21. p. *Dám László*: Építkezés, lakáskultúra: In Békéscsaba néprajza. Békéscsaba, 1996. 132–164. p.

¹⁴ *Hentz Lajos*: Népi építkezés Mezőberényben, in: Mezőberény története 2. (szerk. Szabó Ferenc) Mezőberény, 1973. 280. p. (szerk. Szabó Ferenc)

lábás nagykapu mellett magtárépület is volt, a kerek téglaszlopos oromtornác pedig szép, kovácsolt vasráccsal volt díszítve.

Az udvar felőli tornácok általában faoszloposak. Akadt néhány kőlábás gang is, de ezek nagy részét mostanra már beépítették, üvegezett verandává alakították át.

A szlovák városrészen sok szép módosgazda házat találunk még ma is. Úgy tűnik, közülük többen követték a német gazdákat. A múlt század végi épületek jobban őrzik a helyi szlovák stílusjegyeket. Ez volt a meghatározó ízlésformáló erő. A századforduló száraz-bejárós házai már sokkal egységesebbek lettek, homlokzati díszük eklektikus, de szeccsziós jegyeket is hordoz. Ilyen a Hunyadi utca 10–12. szám alatti épület is.

A melléképületek, istállók tetőzetének sajátos építményei a szénafelhányó nyílások. Az istálló feletti tetőrészből kiemelkedő építményeket kis tető fedi, amely lehet félnyereg- vagy nyeretető formájú. Oldaluk deszkával fedett, nyílásukat deszkaajtóval lehet bezárni. A németeknél és a magyaroknál is gyakori volt. Több utca keresztépületén is megmaradtak, a Jókai utcán sort alkotnak.

A következőkben két jellemző berényi szlovák portát mutatok be röviden.

A Madarász utca 41. szám alatti régi ulicskás parasztház a múlt század közepén épült. Nyeretető, deszkaoromzatos nádfedelét az 1950-es években cserélték át cserépre. Az utca felőli oromzata nyeregfás ágasokkal, deszkával szegett drótkerítéssel van ellátva. Újabb kialakítású felső- vagy kiskapuján az oldaltornácra lehet bejutni. Az oldaltornác ugyancsak faoszlopos karfás ágas. Gangvége nyitott, így az orom- és az oldaltornác egybekapcsolódik a homloktornácba. A falazat vályog, döngölt földalpra épült a talajszintre. A lakóház beosztása: szoba-konyha-szoba-padlásfeljáró-kamra-magtár. A szénafelhányó a lakóépület magtár feletti részén van. A keresztépület nem épült egybe a lakóépülettel. Falazata szintén vályog, nyeretető épület. A szabadkéményes konyha előtt a tornác véget ér, majd kocsiszín és istálló követi. Az udvar kerítése deszkából készült, kis- és nagykapuval. Az oromtornác kapuja szép, betétes asztalosmunka.

A Korona utca 3. szám alatti módosgazda ház homlokzata már messziről felhívja magára a figyelmet. Tűzfalás oromzatán három szellőző ablak szép vonalú timpanon közepén helyezkedik el, idomtéglaival kirakva.

Klinkertéglás homlokzatát a századforduló táján kapta, felsőkapujának bolthajtása korábbi építésre vall. A lakóépület falazata vályog, 40–50 cm magas téglafundamentumra építették. A véghomlokzatának felsőkapuja betétes, boltíve napsugaras díszítésű. A lakóépülethez keresztépület csatlakozik a porta teljes szélességében. A lakóház oldaltornáca gazdagon díszített ágascifrákkal, a cifrák között fűrészelt apácaráccsal. A ház beosztása: szoba-konyha-szoba-padlásfeljáró-pince-kamra-kamra/magtár. A melléképületben nyári konyha, magtár, kocsiszín, istállók követik egymást.

Általános gyakorlat volt már a múlt században is, hogy a keresztépületben vagy a két helyiséges magtárépületben az öregek vagy a fiatal házasként számára lakórészt alakítottak ki. Így egy portán akár három generáció is élhetett, külön lakrészben. A helyi szlovákok építkezése, lakáskultúrája még további kutatást igényel.

A magyarok építkezése

A magyarok a Madách utca – Vasút utca vonalától délre alakították ki lakóövezetüket. Központja a Kálvin tér a későbarokk református templommal. A parasztpolgári jegyeket

is magukon viselő módosgazda házak vagy a szárazbejárós épületek nem olyan gyakoriak, mint a németeknél. Az utcakép falusiasabb, a házak alacsonyabbak, szegényesebbek. A magyar rész jellegzetes utcái a Gyóni Géza utca, Ady Endre utca, József Attila utca, Kálvin utca, Csabai út.

A telkek változó nagyságúak. A régi telkek szabálytalanok, az újabbak szabályos szalagtelkek. A Gyóni Géza utca és a Deák Ferenc utca közötti utcák őrzik leginkább a XVIII. század végi állapotokat. Az utcák nagy része már rendezettebb, egyenes, hosszán elnyúló. A magyarok települtek vissza legutoljára, talán ezért szokták azt mondani, hogy nekik jutott a legrosszabb terület. Ebben sok igazság lehet, hiszen ez a város legmélyebben fekvő területe. Vízjárta terület, egyrészt 'Baricának', 'Magyar Baricá'-nak is nevezték.

A kedvezőtlen feltételek ellenére a magyarok száma a XIX. század második felére jelentősen növekedett. Ehhez a környező falvakból is kaptak utánpótlást. A XX. század elejére számuk 4000 fő lehetett az egyházi összeírások szerint. A katolikus magyarság a város más pontjaira települt. Később is érkeztek, és főként uradalmi szolgálatot láttak el. Számuk nem jelentős, ennek ellenére templomot is építtetett nekik Celesztina grófnő 1886-ban.

A berényi régi magyar parasztház falazata vályog, tetőszerkezete csüngős vagy támasztott szarufás. Általános tetőforma a nyeregtető, de szép számmal akad csonkakontyos vagy kontyos tető is. Nádfedésű tetőt ma már csak elvétve találunk. Sajátos utcakép őrződött meg a Gyóni Géza utca 25–27–29. szám alatti szakaszán, amely a fűrészfogas beépítés jegyeit viseli magán. A házak utca felé néző végfala nem párhuzamos az utca vonalával, hanem 10–20°-os szögben eltér attól¹⁵. Ez a beépítési forma karakterisztikus faluképet elsősorban a Kisalföldön alkot, bár rövidebb utcarészként másutt is előfordul¹⁶.

A város más utcáin is található egy-egy ilyen elhelyezkedésű épület. A német részen pl. az Orlai utcában. Sok régi ház őrződött meg a József Attila utcán – a valamikori Barica szélső soron – a múlt század közepe, végi építkezésekből. Itt található a 39. szám alatt a város ma már egyetlen nádtető, régi típusú, sárvégű, csonkakontyos parasztháza. Másutt már csak melléképületet találni nádfedelűt.

Az épület jól példázza a régi parasztházakat. Utcahomlokzatának trapéz alakú oromfalán két szellőzőlyukat, fehérre meszelt végfalán egy kisméretű ablakot találunk. Az udvar felől karpántos ágasos tornác, gangvége befalazott. Az utca felől kerítése deszka, melléképülete összeomlott, maga a ház is sajnos rossz állapotban van.

Az utcavonalas beépítés mellett megtaláljuk az előkertes típusú beépítést is, napjainkra egyre inkább ez válik uralkodóvá.

A magyar végen az udvarelrendezés két, illetve három formáját találjuk. Leggyakoribb a soros udvar, ami a szomszédos magyar falvakban is jellemző. Itt a melléképületek a lakóépületek folytatásába épültek és funkciójuk szerint csökkenhet a magasságuk. Az udvar más részén elszórtan helyezkednek el kisebb épületek, pl. tyúkólak, górék. Önálló épületként nyári konyhát ritkán találunk. A szomszédos Köröstarcsán sokkal gyakoribb a lakóépülettel szemben elhelyezkedő kis nyári konyha. Berényben a nyári konyha vagy az alsókonyha a magyaroknál is a melléképületben került kialakításra.

¹⁵ *Bárth János*: Település In: Magyar Néprajz IV. Budapest, 1997. 67. p.

¹⁶ *Barabás Jenő – Gilyén Nándor*: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1979. 22. p.

Az udvarelrendezés másik formája, amikor a portán két nagyobb épület helyezkedik el. Az egyik a lakóház, a másik a melléképület. A különálló melléképület a nagyházra merőlegesen épült. Itt találjuk a szabadkéményes konyhát, egy kis szobát, kocsiszínt és az istállókat. Gyakori ez az Ady Endre utcán a múlt század közepén épült házakban; legtöbbször szabadkéményes konyha is volt. Más változatban az istállók vagy az ólak kaptak helyet, pl. a 35. szám alatt.

A következő elrendezés a németekével megegyező vagy közel azonos. A keresztépületek általában alacsonyabbak, de egybeépültek a lakóházzal. Ebben az elforgatott épület-szárnyban az alsóházat (szobát), a nyári konyhát, a kocsiszínt a magtár, majd az istállók, esetenként az ólak követik. Az ólak korlátja a szomszéd porta felé néz vagy a kert felé esik, így a trágyadombot nem az udvarra, hanem a kertbe rakják. Az udvarokon található gémeskutakat ma a mind divatosabb fedeles kerek kutakra cserélik át. Az 1950-es évektől kezdve terjedő górékat az udvar különböző pontjain állították fel, pl. a nagykapu mellett. Néhány udvaron még láthatunk faoszlopra helyezett galambdúcot is.

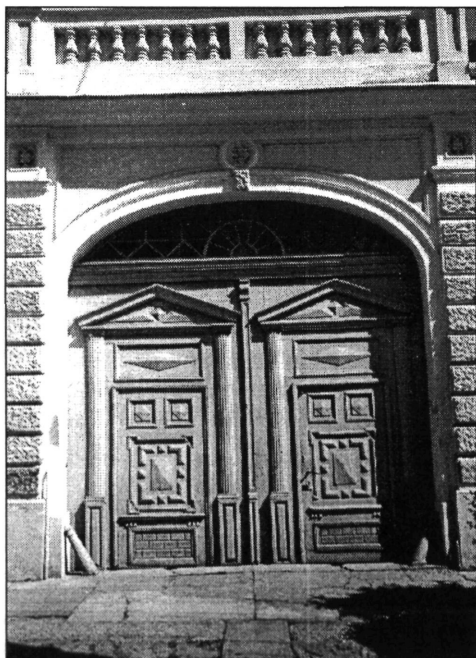
Addig, míg a németeknél a keresztépületek nagyrészt tornácosak, a magyaroknál ez sokkal ritkábban fordul elő, vagy csak az épület egy bizonyos szakaszán. Az udvarelrendezés e formája a múlt század második felétől fordult elő a német részhez közelebb eső utcákban. A magyar gazdák az udvar rendezettségében, az épületek rendbetarthatóságában látták a terjedés okát. Ugyanis az egymástól külön fedél alatt lévő istállók, ólak, „kalyibák” évenkénti javítása, rendben tartása sokkal körülményesebb.

A múlt századi, eltűntnek hitt sárkerítés utolsó, vályogból rakott példányát találtam meg a Gyóni Géza u. 30. szám alatt. Az egyetlen ilyen megmaradt kerítés kb. 150 cm magas, tapasztott oldalát sárgára meszelték, a fal tetejét hazai cseréppel fedték. Könnyen elképzelhető bontott épület anyagából való kialakítása is. A leírások szerint ilyenek lehettek a múlt században építettek. A XX. században már a deszkakerítés volt a legelterjedtebb, de lassan ezek is eltűnnek, s csak mutatóba akad néhány belőlük. Az 1970-es évek szabvány betonkerítései mellett a vas- és a fakerítések számtalan formáját megtalálhatjuk. Szerencsére található néhány szép megoldás is, pl. hagyományos deszka kis- és nagykapuk is készülnek. Megmaradt néhány század eleji módosgazdaház kőlábas kerítése és kapuja is. A régi kiskapuk között sok borított, betétes kazettás jellegű található, melyeknek felső osztásában napsugaras motívum van.

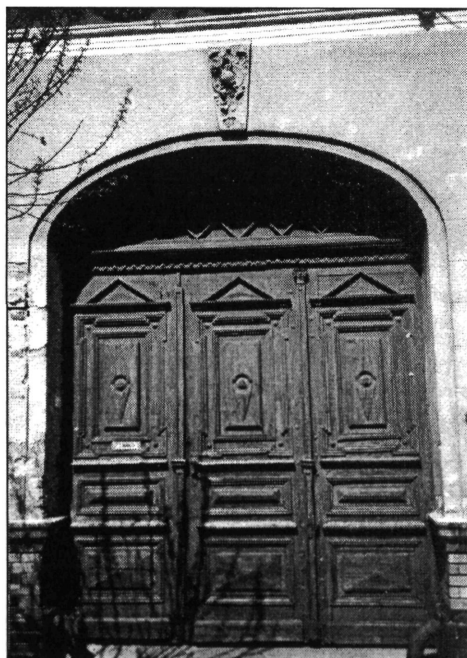
A lakóház beosztása a középmagyar háztípusnál általános szoba-konyha-szoba-kamra, és ennek továbbosztódása 5–7 vagy 8 helyiségre. A szobákba a konyhán keresztül lehet jutni, a többi helyiségbe külön bejárat vezet.

A lakóépület régi tüzelőberendezését nagyrészt már lebontották vagy átalakították. Elvértve találunk még kemencét az alsószobában, de ma már ezeket is ritkán használják. A hagyományos tüzelőberendezéseket inkább a melléképületekben találjuk. Az öregek közt még most is van, aki használja a kemencét bizonyos ételek, térszafélék sütésénél. Az alsókonyhát disznótor alkalmával, nyáron lekvárfőzéskor, illetve befőzés idején használják. Van olyan, aki rendszeresen itt készíti el az ételt, vagyis itt főz. A szabadkéményt – már ahol nem padlásolták le a kéményalját – leginkább füstölésre használják. A középpadka a vizsgált időszakban már hiányzott, de az idősek emlékezetében még halványan fellelhető.

A tornácos parasztházak nagy többsége felsőkapuval épült, ezek egy részét mára befalazták. Mutatóba akad még néhány múlt századi házvég, ahol a nyitott gangvéget fűrészelt deszkával zárták le. Szép példája ennek a megoldásnak a Kálvin utca 9. szám alatti előkertes parasztház. A *tótrészen* a Martinovics utcában van még egy hasonló deszkalezárású gangvég.

Eklektikus stílusú szárazbejárós német ház nagykapuja (Petőfi u. 8. szám)

Német nagygazdaház szárazbejárója (Luther u. 17. szám)

A *magyarvég* utcára forgatott városias küllemű gazdaházai megjelenésükben nemigen térnek el a német vagy szlovák testvéreiktől. Ritkábban fordul elő az épület tömegében elhelyezkedő nagykapu. Sokkal gyakoribb az oldalfolyosós, oldalgangos, felsőkapus változat, ahol az utcán a nagykapu mellett kiskapu is van. Eme épületeket valójában nem tekinthetjük szárazbejárós házaknak. Eklatáns példája ennek a Petőfi utca 50. szám alatti utcára forgatott gazdaház, ahol az oldalfolyosó kapuja mellett, a szép tömegű kőlábas kerítésen kis- és nagykaput is találunk.

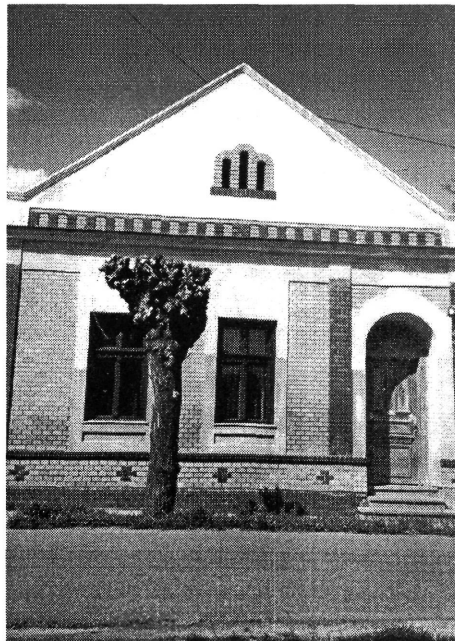
A fentiekben már említettem az Ady Endre utca udvarelrendezésének változatosságát. Most néhány konkrét példával érzékeltetném ezt. Az utca járdás oldalának 41–77. szám közötti szakaszán egymást követik a különböző beosztású keresztépületek. Egy dolog közös bennük: nincsenek egybeépítve a lakóházzal. Előfordulásuk is inkább a magyar részen jellemző. A 43. szám alatti módosgazda ház főépülete emelt padlású, székes tetőszerkezettel. Az udvar végében viszonylag kisméretű keresztépületben szabadkéményes konyha, kamra és magtár van.

Merőben más a 73. szám alatti felsőkapus tornácos parasztház jóval hosszabb melléképületének beosztása. A következő helyiségeket találjuk benne: magtár, kamra, kocsiszín, istállók. A következő portán hasonló a lakóépület, de más a keresztépület. Magtár, szép kiképzésű kéményfejes szabadkéményes konyha, kocsiszín, istállók, ólak követik egymást. Egy részük oldaltornácos. A lakóépületek tornácosak, 5–7 helyiségből állnak, s kevesebb eltérést mutatnak. Nagyon megkapó ezekben az épületekben a típus formagazdasága, számtalan változata.

A lakóház berendezésében az elmúlt évtizedekben gyökeres átalakulás történt. A tisztaszoba sarkos elrendezése már a múlté, festett saroklóca is csak elvétve akad, az is inkább a múlt értékeinek tudatos megőrzésének szándékával. Az idősebbek ragaszkodnak még a régi bútorokhoz, régi fényképekhez a szoba falán. Ők azok, akik gondozzák öreg házaikat is, s kevésbé szeretik az átalakításokat. Aztán, ha eladják az öreg épületeket, vagy lebontásra kerülnek vagy átalakítják őket a komfortosítás szándékával. Valahol így is van rendjén, csak a durva átalakítással, a környezetbe nem illő beépítéssel nehéz egyetérteni.

A Deák utca végén van a város egyik legszebb, népi klasszicista parasztháza, timpanonjában az ovális szellőzőnyílás mellett az 1868-as évszámot találjuk. Felsőkapuja felett befalazott bolthajtás van, oldaltornáca kőlabas. Az épület nem műemlék, így védelmet sem élvez.

A Vasút utcában található egy 1880-ban épített szárazbejárós ház, deszka- és kapuja szép napsugaras díszítését napjainkig megőrizte. Új tulajdonosa 1995–1996-ban ezt a régi kaput kicserélte egy divatos fakapura. Szerencsésebb átalakításokkal és felújításokkal is találkozhatunk, de fontosabbnak tartom a hatékony védelmet.

Téglahomlokzatú felsőkapus szlovák nagygazdaház
(Korona u. 3. szám)

Általános vonások

A felsőkapu

Az utcakép ma is meghatározó eleme a tornácos ház felsőkapuja. Mind a három etnikumnál elterjedt, ez a részlet, amely az utcai homlokzat végfalának jellegzetes kiképzése s egyben díszítője is. A régi felsőkapuk fölötti boltívek napsugaras lécdíszítésűek vagy hasonló módon üvegezettek. Ma is áll néhány ilyen épület. Az újabb kapuknál a boltívet megszüntették, az áthidaló és az ajtó közötti üresen maradt részt beüvegezték vagy be-deszkázták, de ez is a kapu tokozatában kapott helyett. Az üvegezett keretet sokféleképpen díszítették, gyakori, hogy az építető neve és az építés évszáma is ide került. A felsőkapukat helyi asztalosok készítették, a régebbiek borítottak, a későbbiek vésett betétesek. Díszítésük nagyon sokféle, szinte mindegyiken találunk egyedi vonásokat, két egyforma nemigen akad. Nagyon szépek a felső mezőben napsugaras motívummal díszített darabok, kitűnő mesterek kezére vallanak.

A felsőkapuk használatára vonatkozó adatok alapján egyfajta rituális szerepet is lehet tulajdonítani az épület eme részének. Használata bizonyos alkalmakhoz kötődött, ez

gyűjtésem során is beigazolódott. A hétköznapokban ugyanis a nagykapu melletti kiskapun közlekedtek. A felsőkaput ünnepnapokon, vasárnap (pl. istentiszteletre menet) használták. Esküvők alkalmával is itt hozták be az új asszonyt a házba, vagy itt kérték ki (lásd befogadási rítus¹⁷). A kedves vendéget vagy a rangosabbat is itt vezették be, vagyis gyakorlati funkciója mellett megmaradt egyfajta rituális, kultikus szerepe, amely a szokásokban élt tovább. Erre ma már csak az idősebbek emlékeznek. Az elmúlt évtizedekben mind több kaput falaztak be, s ugyanígy a tornácok egy részét is beépítették, s teszik ezt még ma is. Ennek ellenére még több százra tehető a felsőkapuk száma a településen.

Történelmi stílushatások

Berény kisvárosias jellegéhez nagyban hozzájárultak a parasztpolgári építkezés gazdagon díszített parasztházai, szárazbejárós épületei. A múlt század közepén már megjelentek bizonyos történelmi stílusjegyek az épületek homlokzatának díszítéseiben, de jellemzővé e jelenség, csak a századforduló időszakában vált. A XX. század első harmadában a historizáló stílus és az eklektika vált uralkodóvá. Berényben nem jellemző a túldíszítettség, inkább a helyi jellegzetességek és az egyre inkább meghatározó polgári hatás vált alakító tényezővé.

A régi parasztház sárvégű, fehérre meszelt homlokzata a múlt században még általános lehetett. A XIX. század második felétől már megjelentek a tornácos, felsőkapus oromtornácós 'ulicskás' házak, s az addig egységes utcakép átalakult. A tehetősebb gazdák, barokk és klasszicista stílusjegyeket magukon viselő, tekintélyes házakat emeltek. A népi barokk helyi jellegét tovább gazdagította a szlovákok oromtornácós változata. A barokkos homlokzatú házakat ismereteim szerint főként a németek és a szlovákok építették. A magyaroknál előfordulására nincsenek adatok. A '90-es évekre a népi barokk házakat kivétel nélkül lebontották. Megmaradt viszont néhány barokkos vonalú szárazbejárós kapu, felsőkapu. A legszebb ezek közül a Puskin utca 12. szám alatti historizáló neobarokk szárazbejárós kapu.

A népi klasszicista épületek közül több is megmaradt, a klasszicizáló oromfalas kikapuzású épületekből pedig igen sok van ma is. A legrégebbi népi klasszicista ház a magyarvégen áll, amit már említettem.

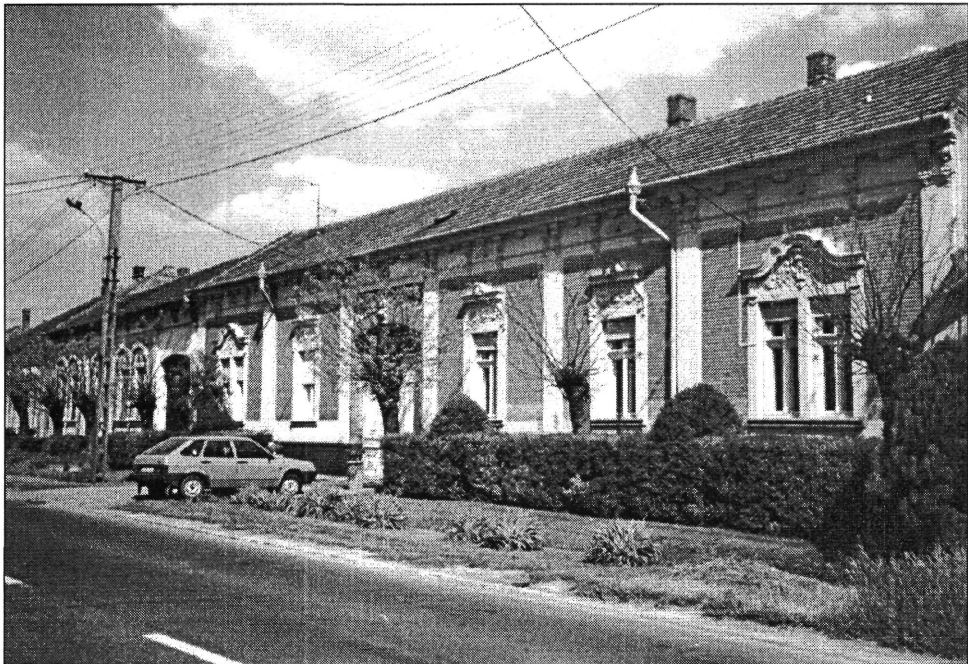
A legjellemzőbb történelmi stílus – a századforduló stílusa – az eklektika, különösen a módos parasztházakat, a polgárok, gazdag kereskedők, iparosok házait határozza meg. A téglalapítvány megjelenésével viszont egyre több a klinkertéglás, stukkódíszes, sematikusabb homlokzat. Az eklektika mellett előfordul egy-két, romantikus stílusjegyet magán viselő épület, pl. a Puskin utcán, a Fő utcán. A szecesszió főleg a szárazbejárós, városiasabb küllemű épületekre jellemző. Ezek a stílusjegyek inkább csak jelzés értékűek. A homlokzaton elhelyezett színes kerámiák, kisebb motívumok utalásszerűek. Néhány téglahomlokzatú épület díszítményén is fellelhetők e jegyek.

Leggyakoribb díszítmények a mellvédék, a gipszstukkók, az ablakok fölötti párkányok, az ablakokat keretező kis falpillérek, a pillaszterek, könyöklőpárkányok, ablakfölötti kis timpanonok. Az ablakokat keretező pillérek és párkányok díszítményei között van egy be-

¹⁷ Bartha Elek: Házkultusz c. monográfiája: „befogadási rítus”. c. rész Debrecen, 1984.

Szárazbejárós német (Braun-féle) nagygazdaház (Petőfi u. 5. szám)

Jellegzetes sorházas beépítésű utcakép (Petőfi u. 26–28–30. szám)

rényi sajátosság, amelyet a helyi Petőfi kultusz hívhatott életre. Legalábbis ezzel magyarázható, hogy Petőfi mellportrét ábrázoló gipszfigurák kerültek díszként az ablakpárkányok fölé. Néhány évtizede még több „petőfis” díszítésű épület is volt a város szlovákok lakta részén. Ma már csak egy épület homlokzatán található, a Zrínyi sugárút 43. szám alatt.

A tornácok, díszítőelemek

A tornácok egyben fontos díszítőelemek is. A faoszlopos tornácokat nagyrészt fűrészelt cifrákkal díszítették. Az oldaltornácokat néha kiugrós résszel is megtoldták, növelve ezáltal az épület tekintélyét. A fűrészelt motívumok száma 20–30 is lehet. Legjellegzetesebbek a napsugaras, liliomos, sárkány vagy lófejes díszek, de akadnak bonyolultabb geometriai ábrák is. Az oszlopfők mellett gyakorta díszítették az oszlopok közét is apácaráccsal, vagy más fűrészelt díszítménnyel. A kőlábas tornác kevésbé volt általános, s belőlük is csak néhány maradt meg. A felsőkapuk és szárazbejárók is gazdagon díszítettek, s akad közöttük kivételesen szép munka is. Mindez magasan fejlett ács- és asztalosiparról árulkodik.

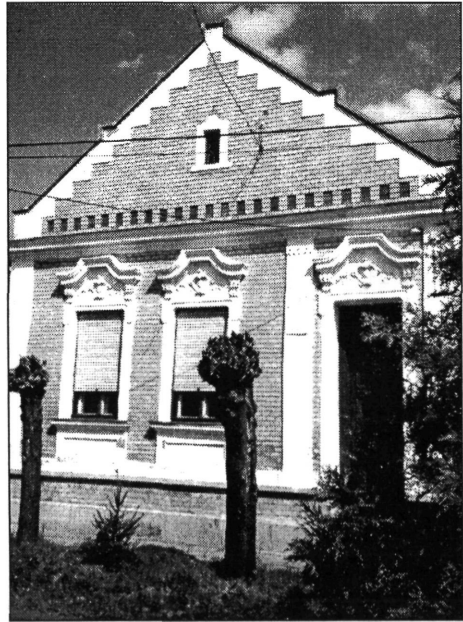
Az épület esztétikáját növelő más díszítmények közül érdemes megemlíteni a zömök kiképzésű téglakeményeket, amelyeken nyolc négyzet- vagy négy kör alakú nyílás van. A tetőzet egyhangúságát megtörik a bádoglemezből készült változatos szellőzőablakok. Figelemre méltóak még a magasított padlások szellőzőnyílásainak gazdag díszítményei.

A deszkaoromzatok díszítése és szellőzőnyílása is díszítő elem. Berényben nem annyira díszesek, de változatos képet mutatnak. A kör és a téglá mellett találni szív-, lóhere-, kereszt-, félkör- vagy csillag alakút is.

Mezőberény kisvárosias karakterét erősítik azok a múlt század végi, e század eleji épületek, amelyek a központi tereken, fontosabb utcákon álltak vagy még ma is állnak. Pl. a *Hangya*-üzletek, jelentősebb sarokházak sorolhatók ide. Ezek tipikusan a kisvárosi építkezés sajátos megnyilvánulásai az adott településen. Berényben főleg iparosok, kereskedők vagy módosabb parasztek építettek ilyen házakat, egy részüket pedig üzletnek alakították ki.

Kapcsolatok, átvételek

A három etnikum viszonylagos zárttságban élt, de ez nem jelentett elszigeteltséget, s a kapcsolat is megvolt közöttük. Ez utóbbi meglétét jól bizonyítja egy húsvéti szokás átvétele. A németeknél volt nagyon kedvelt, de később a magyarok is sajátjuknak érezték. A szomszédos falvak magyarsága viszont egyáltalán nem ismeri.

Klinkertéglás homlokzatú szlovák ház, romantikus stílusjegyekkel (Fő u. 31. szám)

A helyi németek húsvét első napján a kertben zöldülő virágok, bokrok tövében festett tojásokat rejtettek el, amit a gyerekek, mint *nyúltojást* találtak meg. A berényi német gyerekek által nagyon kedvelt játékos ünnepi szokást a XX. század elején már a magyarok is ismerték. Különösen a tanyán élők vették át. A szlovákoknál kevésbé ismert, gyűjtésem során több magyar család, mint régen meglévő szokást említette. Valószínű, hogy a háború után terjedt el szélesebb körben. Ekkor már a vegyes házasságok is gyakoribbá váltak. A tanyán élők között előbb is elterjedhetett, hiszen ott nem volt olyan erős az elkülönültség, és nagyobb volt az egymásra utaltság is. Számtalan példa van arra is, hogy a szomszédos német vagy magyar családok összejártak. Az ilyen alkalmak is közvetítették a szokásokat és a hagyományokat. UJVÁRY Zoltán egyik könyvében találunk erre példákat¹⁸. Bár a szokások nem tartoznak szorosan dolgozatom tárgyához, ez a példa is jól rávilágít az átvételek, a népi kultúrák egymásra hatásának apró, de nem elhanyagolható részletére.

A német gazdáknál szolgáló magyar vagy szlovák béresek, cselédek is lehetnek közvetítői a németek építkezéssel kapcsolatos újításainak. A módosabb középparasztok pedig szívesen másolták a mintaadó nagygazdák építkezését vagy a gazdálkodásban megjelenő újabb, hatékonyabb módszereket. Az itt felvázolt lehetőségekben csak utalni kívántam, a kutatás által még kevésbé feltárt területre.

Összegzés

Megállapítható, hogy a berényi telek, porta a tömörített beépítés felé mutat. A keresztületes vagy hajlított beépítésű udvarelrendezés gyakorisága mindhárom népcsoportnál kedvelt gyakorlat volt, amely valószínűleg a németeknél alakult ki, hiszen a legtokéletesebb változatait is náluk találjuk meg, s itt volt a legáltalánosabb is. A szlovákoknál és a magyaroknál az udvarelrendezés és telekbeépítés e formájának egyszerűbb, saját maguk által kialakított változatát találjuk meg. Az udvarelrendezés és telekbeépítés eme módja a múlt század közepén kezdett terjedni. Okai: a telekbeépítés jobb kihasználtsága és a múlt század végi paraszti árutermelés megnövekedése, a gabonakonjunktúra, az állattenyésztés mind belterjesebbé válása. E körülmények együttesen indították el a mezővárosi parasztpolgári építkezésben ezeket a változásokat¹⁹.

BALASSA Iván a Magyar Néprajz kötetének építkezés fejezetében sokkal egységesebbnek látja az alföldi udvar elrendezését: „Az alföldi udvarokon rendszerint a lakóház meghosszabbításában annál alacsonyabb tetővel találjuk az istállót meg a kisebb ólakat...”²⁰

Az udvarelrendezés és telekbeépítés hasonló formái az Alföld más mezővárosaiban is megtalálhatóak, de nem ilyen általánosak. Mezőberény sajátos helyzetét az itt élő három etnikum kulturális mássága is magyarázza. A Berényre leginkább jellemző telekbeépítési forma legközelebb a dunántúli sváb falvakban lelhető fel. Mezőberényben így az alföldivel részben egyező, de attól el is térő sajátos paraszti, parasztpolgári építkezés jött létre a XIX. század végére. Megnyilvánult ez a telekbeépítés az udvarelrendezések az alföldinél zártabb, tömörítettebb gyakorlatában, amelyet a németektől a másik két népcsoport is át-

¹⁸ Ujváry Zoltán: *Kapcsolatok és párhuzamok*. Debrecen, 1994.

¹⁹ Zentai Tünde: *Az építmények fajtái*, in: Magyar Néprajz IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 145. p. *Barabás Jenő – Gilyén Nándor*: *Magyar népi építéset*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1987. 27. p.

²⁰ Balassa Iván - Ortutay Gyula: *Magyar Néprajz „Építkezés” c. fejezete*. Budapest, 1979. 176. p.

vett, míg a szomszédos magyar falvak lakói nem. Létrejött a középmagyar háztípus egy sajátos helyi formája, amely nem a délkelet-alföldi népi építészeti kistáji változata, hanem egy, Berényben kialakult típusa. A szomszédos Békés vagy Köröstarcsa magyarlakta településeken az alföldi ház mezővárosi jellege és kis-sárréti jegyei lelhetők fel.

Míg Köröstarcsán az udvar soros beépítésű, a lakóépülettel szemben kis nyári konyha van, addig Berényben külön az udvaron álló nyári konyha elvétve akad, s azok is későbbi építésűek. Keresztbeépítésű hajlított udvart Köröstarcsán, Körösladányban vagy Békésen egy-kettőt találni, amely lehet berényi közvetítés is. A századfordulótól ugyanis mind aktívabbak lettek a kapcsolatok Tarcsával – már csak a közös határban lévő tanyák miatt is –, a vegyes házasságok száma is megnövekedett ebben az időszakban.

Az épített környezet, az épületek mezővárosi jellege Mezőberényben mind mértékében, mind díszítettségében gazdagabb, mint a környező településeken. Megjelentek olyan polgárosult, városias elemek, amelyekben nemcsak a mód, a vagyon jutott érvényre. Emellett még további sajátosságok is vannak Berényben, pl. a szlovákok oromtornác *ulicskás* homlokzatai, vagy a német nagygazdák szárazbejárós házai.

Az egyre inkább polgárosult városias épületek, már lehet, hogy túlmutatnak a népi építkezési vizsgálódáson, de nem választhatók el tőle. Jelen van bennük a századfordulót követő paraszti gazdálkodás, a paraszti életforma minden eleme. Hasonlóképp az alföldi agrárvárosok sem értelmezhetők agrárnépességük nélkül, mert létüket a paraszti gazdálkodás egy koncentráltabb formájának köszönhetik.

Végül: amitől sajátosan berényi a település népi építkezése, az a három népcsoport egymásra ható, termékenyítő jelenlétéből adódik. Mindegyik gazdagította a faluja, városa építkezését, magát az Alföld építészeti színésítette.

Békés megye más településein is előfordulnak az adott településre jellemző sajátosságok, ami a megye többnemzetiségű lakosságának helyzetéből következik. Az itt élők saját népiségük, kultúrájuk megőrzésével gazdagították a térség arculatát, így építészeti is. Ily módon érthető meg leginkább Mezőberény népi építkezésének, az alföldi környezethez viszonyított sajátos gazdagsága.

IRODALOM

Balassa – Ortutay 1979.

Balassa Iván – Ortutay Gyula: Település, építkezés, házberendezés. In: Magyar Néprajz, Budapest, 1979. 112–179. p.

Barabás – Gilyén 1979.

Barabás Jenő – Gilyén Nándor: Vezérfonal népi építészeti kutatásához Budapest, 1979.

Barabás – Gilyén 1987.

Barabás Jenő – Gilyén Nándor: Magyar népi építészeti. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Bátky 1943.

Bátky Zsigmond: Építkezés, In: A magyarság néprajza I. Budapest, 1943. 108–217. p.

Bél 1993.

Bél Máttyás: Békés vármegye leírása, Gyula, 1993.

Bonyhai 1933–1934.

Bonyhai Mihály: Mezőberény monográfiája. Mezőberény, 1933–1934.

Dám 1992.

Dám László: Építkezés. Néprajz egyetemi hallgatóknak. Debrecen, 1992.

Dám 1993.

Dám László: Építkezés, lakáskultúra: In Békéscsaba Néprajza. Békéscsaba, 1993. 132–164. p.

Dám 1996.

Dám László: Az Alföld népi építésze. In: A Mi Alföldünk. Békéscsaba, 1996. 115–132. p.

Domanovszky 1981.

Domanovszky György: A magyar nép díszítőművészete. Budapest, 1981.

Füzes – Kisbán 1997.

Füzes Endre – Kisbán Eszter (szerk.): Település – Építészet. In: Magyar Néprajz IV. Budapest, 1997. 9–325. p.

Györfly 1943.

Györfly István: Magyar falu – Magyar ház. Budapest, 1943.

Hentz 1973.

Hentz Lajos: Népi építkezés Mezőberényben. In: Mezőberény története II. (szerk. Szabó Ferenc) Mezőberény, 1973. 163–289. p.

Implom 1973.

Implom József: Mezőberény újratelepülése és története a kései feudalizmus időszakában. In: Mezőberény története I: (szerk. Szabó Ferenc) Mezőberény, 1973.

Karácsonyi 1896.

Karácsonyi János: Békés vármegye története I–II–III. kötet. Gyula, 1896.

Novák – Selmeczi 1989.

Novák László – Selmeczi László (szerk.): Építészet az Alföldön I–II. Nagykovács, 1989.

Palugyai 1855.

Palugyai Imre: Békés-Csanád, Csongrád és Hont vármegyéek leírása. Pest, 1855.

Petik 1784.

Petik Ambrus: Békés megye leírása 1784. Gyula, 1961.

Skolka 1988.

Skolka András: A Békés vármegyei Mezőberény történeti-topográfiai leírása 1813. Békéscsaba, 1988.

Szabó 1973.

Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története I–II. Mezőberény, 1973.

Varga 1955.

Vargha László: Építkezés. In: A Magyar falu építésze. Budapest, 1955.

**Market-townish folk architecture in Mezőberény,
town of three nationalities**

– Gyula Csete –

Résumé

No research has been carried out on the traditional architecture of Mezőberény, rooted in the peasant-citizen society of the market-town for the recent 25 years. A quarter century ago Lajos Hentz made a comprehensive study about the folk architecture of the settlement. The present study endeavours to show not only the changes occurred in the period passed since then but also takes other aspects into consideration. On one hand it presents the impacts of the middle-class life-style in the market-town, started to take form in the last century on the archaic rustic architecture. On the other hand it also discusses what kind of influences the three national group living in Mezőberény – the Hungarian, German and Slovakian – had on forming the traditional architectural picture during the two-century co-existence. From this view-point the study can be considered as inter-ethnic research. A separate chapter deals with the general features of the urban folk architecture, analyses the architectural customs of the three nationalities in a detailed way, digresses the various forms of the side-buildings beside the houses, the heating equipment and site-arrangements. In addition to the diversifying features of the architectural elements it gives picture on the factual manifestation of the sale procedure. The data collection verifies the hypothesis that the German population living in the central part of the settlement had greater impact on the architecture of the other two ethnical groups. In its summary on the basis of recent complex examinations the study gives an overview on how the architectural regions belonging to the individual ethnic groups influenced each other in the town. A determinant element in the manuscript is the intention of preserving the traditional architectural values and emphasising its importance.

Gyula Csete
Orlai Petrics Soma Museum
5650 Mezőberény
Gyomai Street 23.

EMBERI ERŐVEL VALÓ TEHERHORDÁS GYULÁN

– Kiss Anikó –

Magad, uram, ha szolgád nincs! – tartja a mondás. Bizony sokszor kényszerülünk rá, hogy terhet hordjunk, cipekedjünk emberi erővel. Nemszeretem dolog az ilyen. Nézzük meg, hogyan folyt ez a munka 30–40 évvel ezelőtt vizsgálódásunk színterén, Gyulán. Városunk néprajzi szempontból színes település, különböző helyekről ideszármazott katolikus és református magyarok, németek és románok lakják. A nemzetiségi különbség, a néprajz többi területéhez hasonlóan, a teherhordásban is megmutatkozik.

A feldolgozásban az anyag csoportosítása testrészenként és a teherhordó eszközök felhasználása szerint történt.

Teherhordás fejen

Fejen főleg német asszonyok, esetleg nagylányok hordtak terhet, a város magyar és román lakosai közül csak kevesen tanulták el tőlük ezt a teherhordási módot. Fejen csak kosarat hordtak, edényt, zsákot, és egyéb teherhordásra alkalmas edényt soha. A kosár kétfülű, fordított csonkakúp alakú, lapos volt, általában fehér vesszőből készítette a gyulai kosaras. Az asszonyok előbb egy *tekercest* csináltak, vagy egy régi kendőt sodortak össze koszorú alakúra vagy egy *félkötőt*. Az így összesodort 20–25 cm átmérőjű, koszorú alakú tekercest a fejükre tették, erre helyezték rá a kétfülű kosarat, így kézzel nem kellett megfogniuk, és még az egyik kezükben biztonságosan tudtak vinni egy másik kosarat, *kaskát* is.

Ha a piacos asszony túrót, tejfelt, tejterméket árult, félkötőből formálta a tekercest. A kötőt ráncba szedte, mint egy rakott szoknyát, majd a megkötőjét belülré helyezve rátette a fejére, s erre helyezte a kosarat. A piacon a kötőt kibontotta, és maga elé kötötte. A kötő nem lett gyűrött, és a zsebében helye volt az aprópénznek, ha vissza kellett adni. Férfiak soha nem vittek fejen semmit, újbárosi református, magyarvárosi katolikus, románvárosi görögkeleti asszonyok is csak igen ritkán. Lányokat nemigen lehetett látni ilyen módon megterhelve, hisz ez elsősorban a piacról és a szőlőből való hazaszállítás teherhordási módja volt, a piacon pedig az asszonyok árultak tejtermékeket, gyümölcsöt. A fejen elvitt teher gyümölcs esetében körülbelül 10–12 kg volt, ha túrót vittek, ennél kevesebb.

Teherhordás kézen

A kézi teherhordás legfőbb eszköze a kosár, a *kaska*, ami vesszőből font, különféle nagyságú és alakú, egy füllel ellátott, karra akasztható eszköz. Gyulán a kosár szó csak általánosságban használatos, a vesszőből készített, egyfülű eszközt, amit a piacon vagy a kamrában, a ház körül használnak, „kaská”-nak nevezik. A gyulai egyfülű kaska hántolt vagy hántolatlan vesszőből készült, sokszor ovális alakú, alja kisebb, felső része szélesebb, van azonban olyan is, amelyik hasáb alakú. Bár mérete és alakja sokféle volt, körülbelül 8–10 kg áruval lehetett telerakni.

A kosaras által készített kaskákat piacon vagy vásáron lehetett megvenni. Aki eladni járt a piacra, nagyobbat tartott, aki vásárolni ment, kisebbet. A gyulaiak a barnás színű kaskát kedvelték, a gyulaváriak a fehér vesszőből valót. A legáltalánosabb formának keresztben van a füle, a 30–40 évvel ezelőtti kaskák ilyenek, többnyire sarkosak. Ma már az elnyújtott, ovális szájú kaskák az általánosak, fülük a kaska hosszában helyezkedik el. A kosarasok a kaska oldalát még színes olajfestékkel festett virággal is díszítették.

Egy háztartásban több kaska is kellett, egy-kettő olyan, amivel piacra jártak, a kopottabbak pedig otthon voltak használatban, kerti vetemények termését szedték bele, vagy kisebb tárolóeszköznek használták a kamrában.

A kaskát a kézben vitték, de ha nehéz teher volt benne, karjukra öltötték, és kissé a csípőjükre helyezték, így a testen jobban eloszlott a súly, könnyebb volt vinni. Aljára papírt tettek, hogy a belerakott holmi ne piszkolja össze, sokszor a tetejét régi kendővel kötötték be, hogy a kaskában lévő portékát ne érje a por. Igyekeztek mindig tisztán tartani, ha piszkos lett, gyökérkefével kisúrolták, amitől a ráfestett virágdísz gyakran lekopott.

A kaska a nők teherhordó eszköze, férfi csak muszájból vitte. A kisebb, fedeles kaskában – ami a kézitáskát, *ridikült* helyettesítette – csak kisebb súlyt vittek, esetleg gyümölcsöt, de leginkább zsebkendőt, apróságokat, pénztárcát, kulcsot.

A háztartásokban használatos volt a ruháskosár is, a tiszta, kimosott ruhát ebben vitték fel a padlásra teregetni. Ha két ember viszi felfelé, az egyik alacsonyabbra engedi a karját, a másik kinyújtott karral emeli a kosarat, így a hátul menő nehezebb terhet visz. Ha egyedül viszi a ruháskosarat az ember, akkor a csípőjéhez emeli, átfogja a kosarat a fülekre merőleges irányban, így felszabadul az egyik keze és felmenetkor tud kapaszkodni.

A házban használt nagy, kerek aljú kosarat *vesszőkosárnak* hívja a gyulai népnyelv. A hántolatlan vesszőből készült, sokoldalúan használt kosarak fordított csonkakúp alakúak, két felálló füllel, ami lehetővé tette, hogy egy, esetleg két ember cipekedjék vele. Ha egy ember viszi, két kezével a kosár két fülét fogja meg, és szoroson maga elé emeli, a hasához vagy a combjához fogja, ha pedig két ember viszi, leengedett karral haladnak egymás mellett. Termények szállítására használták, ilyenbe szedték fel a krumplit, és ebből öntötték zsákba, a kukorica szállításakor és morzsolásakor is használták, de a tüzelő behordására is alkalmas volt.

A vízfordó edény a városi vízvezeték megépítése előtt a *kanta* volt. Ez az edény két összefordított csonkakúp alakú 6–8 literes fémtárgy, melynek szája hengeres, oldalán pedig egy fül található. A kanta fontos eleme a kantafedő, ez teszi lehetővé, hogy a benne levő víz ne porolódjék az úton, ne lötyögjön ki, és ebből lehet igazán jóízűt inni a kútnál. Gyulán sok ártézi kút volt, az emberek az ivóvizet leginkább ezekből a kutakból vitték. Az otthoni ásott vagy *nortonkútnak*, bármilyen tiszta volt is, mindig volt egy kis kellemetlen mellékíze. A legtöbb házban – ha nem sikerült esővizet felfogni –, még a mosás-

hoz is hordani kellett a 300–500 méterre lévő ártézi kútból a vizet, mert a kútvízben túró-sodott a szappan.

Többnyire két kantával mentek a kútra. A kantát úgy vitték, hogy kinyújtott helyzetben volt mindkét kar, de a fiatal nők a kantát a karjukra öltötték, a kart könyökben behajlítva. A németvárosiak összekulcsolták a kezüket, és ha így elfáradt a kezük, leengedték a kantát. Szerették, ha a kanta egyforma úrmértékű, így egyformán húzta az ember karját, vállát.

Az ártézi kútnál a kantát mindig kiöblítették, a fedőből ittak, kilottyantották belőle a felesleges vizet, leöblítették, és úgy tették vissza a kantára. A kút körül ácsorgók sokszor elkérték a kantafedőt, hogy ők is ihassanak belőle. Nem szívesen, de többnyire odaadták, ilyenkor gondosan kiöblítették ivás után a fedőt.

A kanta anyaga sokszor csak bádogg volt, az alján vasbronccsal. Igyekeztek kívülről is szép tisztán tartani, a lányok, menyecskék még szídeliztek is, mert a kútnál megszólalt az, akinek nem volt szép fényes a kantája. Szívesen vásároltak zománcos – egyszínű vagy virágmintás – kantát. Különösen vigyáztak arra, hogy meg ne sérüljön rajta a zománc. A bádoggkantát bádoggossal készítették el, a megrendelő mondta meg, hány literes legyen. A zománcos kantát vasboltban vették. A kútra járó fiatal lánynak, asszonynak büszkesége volt a szép kanta. Mivel a kútra járás kimondottan asszonyi- és leánymunkának számított, férfiak csak elvétve jártak kútra, ha feltétlenül muszáj volt. A kút ritkán állt üresen, főleg estefelé sok ember ment vízért, ilyenkor híreket cseréltek, pletykáltak a kútra járó asszonyok.

Vederben ritkán vittek vizet hosszabb úton, mert a széles szájú vederből a víz kilötyögött. A ház körül cipekedtek vele, moslékot hordtak a vederben, esetleg szemetet, tüzelőt. Favedret csak a tanyákon, ásott kutakban használtak, egyébként fémlemezből készültben tartották a vizet.

A ma élő idős emberek még visszaemlékeznek arra az időszakra, amikor cserépedényt, korsót használtak vízivásra, főleg kinti munkák alkalmával. Máztatlan korsóban szerették az ivóvizet hordani, mert ebben a víz nem melegedett fel. A cserépedényt is a nők vitték mindig kézben vagy karon, a férfiak ritkán. 60–70 évvel ezelőtt a vizet az *abranyica* vagy *obranyica* néven ismert, de Gyulán egyszerűen *vízfordó rudnak* nevezett eszközzel vitték. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum néprajzi gyűjteménye őriz egy nem gyulai gyűjtésből származó, de a gyulaival azonos vízfordó rudat. Régi időkre visszaemlékező emberek elbeszéléseiből tudjuk, hogy néhány idősebb férfi módosabb családok számára kiskocsival szállított vizet pénzért az ártézi kútról.

Igen ritka látvány volt, de előfordult, hogy a két kanta fülét egy kendővel összekötötték, és a férfi úgy vette a kantákat a vállára, egyiket elől, másikat hátul hordva.

Télen, disznóöléskor a rokonságnak, jó szomszédoknak szokás volt kóstolót küldeni. A hurkát, kolbászt a tányérra rakták, középre meg egy kevés tepertőt tettek, és egy nagy szalvétába vagy pohártörőbe belekötötték, a kendő négy csücske közül kettőt-kettőt összekötve. Ezt az ajándékot kézben vitték át a megajándékozott családnak, vigyázva, hogy mindig tiszta textíliába kössék a kóstolót.

A gyerekágyas asszonynak Gyulán is vitt ennivalót a gyerek keresztanyja, a jó barátok, szomszédok. Aki vitt ételt, azt *komának* mondták, de az elemózsiás tálat nem hívták komatálnak, ennek külön megnevezése nem volt. Már csupán néhány adatközlő emlékszik arra, a nagy szemű hálóra, amibe a cserépcsuprot, ételhordót tettek. A hálóféleség *kasornya* elnevezése ismeretlen Gyulán. Az ételt kaskában vitték. Egy kis zománcos vagy cserép fazékban volt a tyúkhúsleves, egy kis lábosban az aprólékból készült pörkölt. A

hús többi részét megsütötték, tészának fánkot, *fánkót* vagy rétest vittek. Az asszonyok terjesztették a hírt: „*Szaporodás lett Szabóék!*” Beosztották, mikor ki vigye az ételt, kb. 6–8 napig látták el így ebéddel a gyermekágyast. A komasággal járó jó viszony végigkísérte a családokat, bár úgy tartották, hogy „*sógorság, komaság nem atyafiság.*”

Főtt étel munkába kb. 40–50 éve ételhordóban visznek. Az étel hordására szolgáló edények fémből vagy kerámiából készült lábosok, egymásra tehetők, és egy nagyobb edénybe helyezhetők, amelynek két oldalán két vágat van az ételhordó edények füle számára. Ha nagyobb edényekben vitték az ételt több személy részére, az edényeket kaskába tették, és kézben vitték, nem karon, mert úgy kilötyögött volna a leves.

Takarmányt, szénát, szalmát *rudással* hordták az istállóba. Ha két ember dolgozott, két 3–4 méteres rudat vállszélességben egymás mellé letettek a földre, vasvillával szép, egyenletesen megrakták, és úgy vitték, mint a hordágyat, nem léptek egyszerre, hogy ne rázódjék ütemesen a teher, így nem borult le a rudasról.

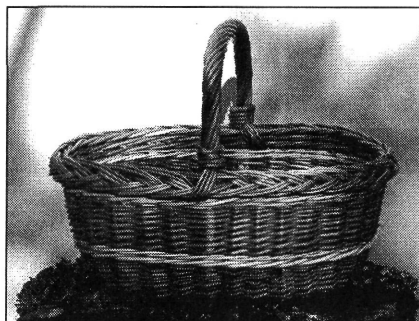
A zsákhordásnál kézben is lehetett vinni a zsákot többféleképpen. Ha rövid távra kellett vinni, egyik ember bekötött szájánál fogta meg zsákot, a másik az alján, a zsák két csücskénél. Így azonban csak pár méterre vitték. Ha távolabbra kellett vinni vagy kocsira felrakni, más módszert alkalmaztak. A két ember egymás mellé állt, összefogták a kezüket, a jobb és bal kezert, és erre borították a zsákot úgy, hogy a szabadon maradt kezükkel a zsák alját emelték. Így azonban a körmük belevájódott a tenyerükbe, az összefogott karjuk kifáradt, pl. kocsira felemelni már nem tudták a zsákot. Ilyenkor használták a *zsákhordó fát*. A zsákhordó fa két lekerekített végű, középen keskenyebb 25–30 cm-es keményfa deszkából, és két összekötő rudacsából állt. Az előbbieken elmondottakhoz hasonlóan használták, csak nem fogták össze a két kezüket, hanem az egyik zsákvívő a jobb, a másik a bal kezével fogta meg a zsákhordó fát, erre döntötték rá a bekötött zsákot úgy, hogy a fa a zsáknak majdnem a közepén legyen, másik kezükkel pedig a zsák csücskét fogták. Így fel tudták emelni a kocsioldal magasságáig. Ilyen zsákhordó fát a több gabonát termelő gazdák használtak, a kisparaszt, akinek kevés gabonája termelt, nem tartott ilyet a háznál. Mint múzeumi tárgy is ritka, az Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményében 3 db – köztük egy gyulai gyűjtésű – zsákhordó fa van.

A kézi teherhordás kapcsán meg kell említenünk a temetést is. A koporsót a ravatalról a halottvívő fán, rúdon vitte a sírhoz négy vagy hat ember két-három rúdon. A temetésben segítő vállalati alkalmazottak elől és hátul kissé felemelik a szemfedelet, majd a kis lábakon nyugvó koporsó alá dugják a rudat, ami kb. 160–180 cm hosszú, két vége, fogója henger formájú, a középső része szögletes, hasáb alakú, így nem csúszik rajta se előre, se hátra a koporsó. A rudakat négy ember felemeli, elviszi a ravatal felett, kézmagasságra leengedi, majd így mennek el a sírhoz. Itt a gödör felett a rudakon és a két hosszanti eresztán áll a koporsó, ami alá kötelet tesznek, a rudat kiveszik, és a köteleken a sírba eresztik az elhunytat. Van olyan temetés, ahol nem a temetkezési vállalat alkalmazottai viszik a koporsót a ravaltól a sírig, hanem az elhunyt jó barátai, tisztelői. Ilyenkor előfordul, hogy hat ember viszi három koporsóvívő rúdon a holtat.

Az ötvenes években a Nemetvároson a fiatal halottat kézen vitték ki a temetőbe, ha háztól temettek. Meg volt ugyan rendelve a gyászkocsi, az üveges hintó, ez vitte a koporsóban az elhunytat a kikövezett főútig, ezután levették a kocsiról, és hat ember kézen vitte a temetőig. A gyászkocsi elől haladt üresen, utána ment a hat koporsóvívő. Ezek néha váltották is egymást, ha az út hosszúnak bizonyult. Ilyen kézen való halottvívés csak fiatal halottnak járt ki, a koporsót is fiatal férfiak vitték. Nők nem vettek részt a rúdon való halottvívésben.

Kati néni így ment a piacra

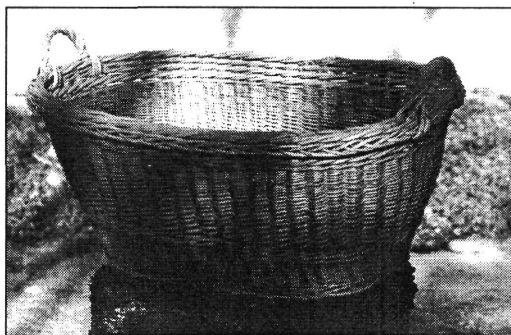
Hagyományosabb típusú kaska (N. 87.13.)

Újabb típusú kaska (N. 87.3.1.)

Fedeles kaska (N. 55.13.1.)

Ruhákosár

Teherhordás karon

A gyermek életkorának egyik időszakát így határozzák meg: karonülő. A gyermek akkor karonülő, amikor már tudja tartani magát, de még önállóan állni, járni nem tud. Ezért a felnőtt a bal karjára, vagy a jobb karjára ülteti a kisgyereket, a másik kezét pedig a gyermek hátára teszi, hogy a kicsi nehogya hátrabukjon.

Általában az anya vagy nagyobb gyereklány veszi karjára a kisgyereket, a férfiak ritkán, ugyanis a gyermek gondja elsősorban az anyáé. Ez a cipekedési mód elég fárasztó, hiszen ha a gyereket ölbe kapatják, nem nagyon tűri, hogy letegyék.

Teherhordás háton

A háton való teherhordás Gyulán nem volt általános. Rongyot, tollat, nyúl bőrt vásároló, nem gyulai cigányokat látni néha nagy háti terhekkkel, ezek nagy lepedőt vesznek a hátukra, és abban viszik a vásárolt holmit.

Szüretkor a férfiak közül néhányan puttonyban viszik a szőlőt a kosarakba szedő asszonyoktól a dézsákhoz. A puttony dongaedény, férfi viszi a vállán átvetett gurtnival. A puttonyba 15–20 kg szőlő fér. Az egyik adatközlő elbeszélése szerint a puttonyhoz hasonló, gurtnival a hátra erősített vesszőkosarakban szállították a piacra gyümölcsöt, de ez a teherhordási mód igen ritka volt.

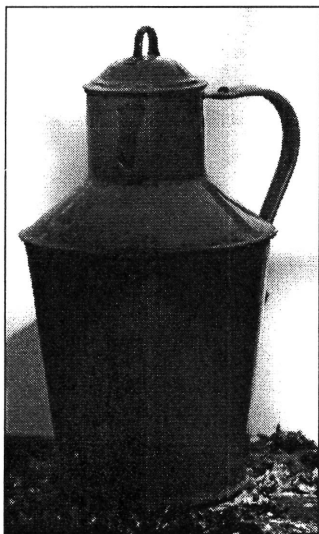
Előfordult, hogy kisgyereket vittek háton nők is, férfiak is, sokszor csak játékból. A gyereket megcsiklandozták, a fenekét ütögették, és közben a következőket mondták: „*Büdös túrót vegyenek, бүдös túrót vegyenek!*”

Az igen nagyméretű vesszőkosarat akkor használják, ha takarmányt, szénát, szalmát akarnak az istállóba bevinni, és csak egy ember dolgozik, nincs segítsége. A kosár füléhez kötöttek egy kötél darabot, és a kötélt segítségével a hátukra emelték a kosarat.

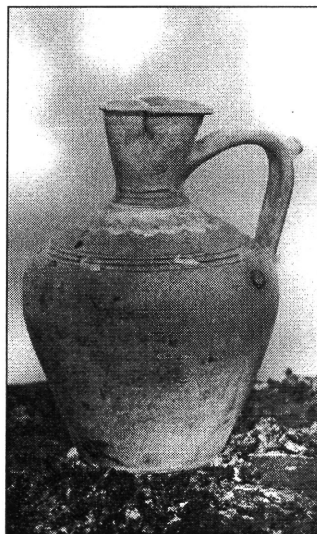
Teherhordás vállon

A férfiak vállon átvetett teherhordó eszköze a tarisznya. Ez ritkábban bőrből készült, gyakrabban valamilyen gyapjú tartalmú, színes, többnyire csíkos textíliából. A tarisznya, bármilyen anyagból készült is, téglalap alakú, három részre hajtott anyag, ennek egy része, egyharmada a tarisznya fedele. Füle hosszú bőrszj, ezzel vetik át a vállon. A férfiember ebben hordja apró holmiját, dohányzó eszközeit, kenyérruhába takarva az ennivalót. A tarisznyát hívják *bakónak* is. Fehér vászonból készült ételhordó bakót Gyulán nem hordtak.

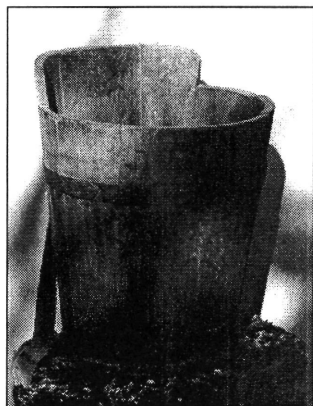
Vállon terhet általában férfiak vittek, nők ritkán, csak ha más megoldás nem volt, például a háború idején, ha nem volt férfi a háznál. A paraszti háztartásban használt gabonás zsákba 80–85 kg szemes termény vagy liszt fért. A gabonát többnyire a ház padlásán tartották, ide zsákokban vitték fel. Legtöbbször kocsiról rakodtak, de sokszor a földről is. A zsákot vivő a zsák közepe táján öleli át a zsákot, a segítő a zsák végét fogja meg a két csücskénél, és felemelve a zsákhordó vállára teszik úgy, hogy a bekötött zsák szája előre néz. A zsákhordó egy-két rázó mozdulattal eligazítja a vállán a zsákot, és elindul oda, ahova a gabonát tenni akarják. Amikor leemeli a válláról a zsákot, óvatosan mozdul, nehogya leessék a zsák és kiszakadjon. A padláslépcsők szűk és meredek volta miatt a zsákhordás nehéz munkának számított.

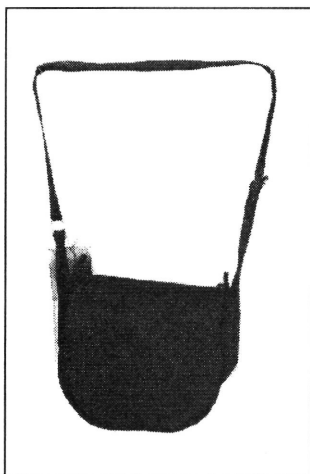
Kanta (N. 77.1-2.)

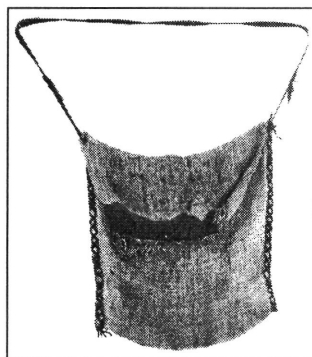
Csecses vizeskorsó (N. 63.70.1.)

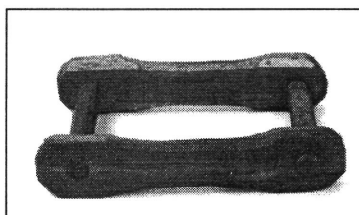
Puttony (N. 55.249.1.)

Tarisznya bőrből (N. 55.227.1.)

Tariszna textilből (N. 56.22.1)

*Zsákhordó fa
(N. 55.249.1.)*

A férfiak néha vesszőkosarat is visznek vállon, főleg ha kukoricát kell a góréba vagy padlásra vinni. Ilyenkor a bal kezükkel fogják a kosár fülét, és a jobb vállukon van a kosár alja, a jobb kezükkel alátámasztják a kosár fenekét. Vállon még szerszámot szokás vinni, ha munkába mennek. A vivő váll a jobb, a szerszám nyelére ráraják a táskát, batyut.

Bravúroskodásból, fogadásból néha nagy terheket – például 80–85 kilós gabonás zsákot – próbálnak meg a férfiak vállra venni.

Férfiak sokszor kisgyermeket is visznek vállon úgy, hogy a gyermek az ember nyakán ül és annak a fejét fogja.

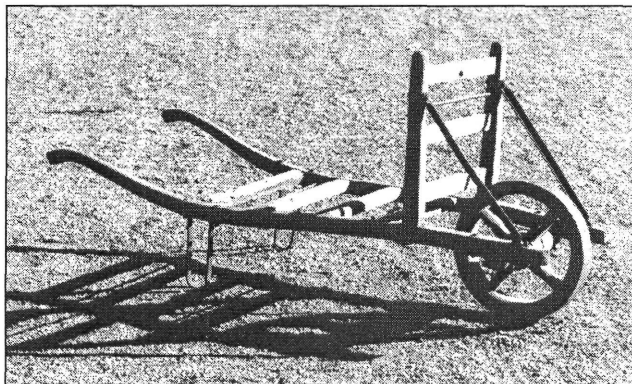
Teherhordás emberi tolóerővel

A teherhordó eszközök egyik fontos darabja a targonca, ami egy kerékből és egy létrászerű vázrészből áll, melyre merőleges a targonca felső része. A vízszintes, létrászerű rész alsó végén vaslemezből van a tengely ágya, a targonca alsó része a fogó része felé kissé kiszélesedik, kb. vállszélességnyire. Alul két lába van. A targoncakereket is, és magát a targoncát is bognár készítette, de többi részét – a kerék kivételével – a fűrő-faragó ember sokszor maga is megcsinálta. Egy családban néha nem csak egy targonca van, különösen, ha istálló is található az udvaron. A rosszabb, használtabb targonca az istállóba kerül, és a trágyát, a *ganét* hordják ki vele a *ganédombra*. Ezt a targoncát másra nem használják, hiszen piszkos, trágyás, így nem lehet vele kimenni az udvarból.

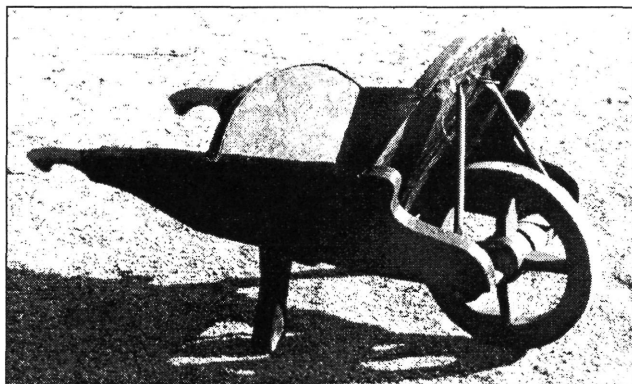
Sok háznál a targonca a cipekedést megkönnyítő eszköz. A helye általában a színben vagy a fásszínben van, mindenképpen fedél alatt tartják. Sokszor kölcsön is kéri olyanok, akiknek nincs, és általában régen piacra mentek, ha nem volt kerékpárjuk, amire felrakodhatnának. Ma azonban ez elvétve fordul elő, hiszen a piacon a betonasztalok között el se férne a targonca. Kisebb utakra használták, sokszor a *darálóba*, a darálómalomba mentek vele vagy a táposhoz. A targoncára úgy rakodtak, hogy a teher minél közelebb legyen a tengelyhez, így sokkal könnyebb volt tolni. Ma már egyre ritkábban látni targoncán terhet hordó embert az utcán, használatát kiszorította a kerékpár.

Gyulán éles különbséget tesznek targonca és *talicska*, *tajicska* között. A talicska olyan embereknél volt használatban, akik földmunkával foglalkoztak, vagy építkezéshez vittek rajta kisebb terheket, téglát, maltert, homokot, cementes zsákot. Ma már a legtöbb talicska vasból készül, fa talicskát múzeumi célokra is nehéz gyűjteni. Az Erkel Ferenc Múzeumban két darab – egy gyulai gyűjtésű – talicska van. Ritkán felbukkan a talicska, mint kerti dísz, befestik, virágot ültetnek bele.

A gyulai talicskának kis keskeny fenékdeszkája van, az eleje magas. Kereke négyküllös, a kerék átmérője kb. 40 cm. Eleje íves, kívülről van rajta egy vaskarika, az ún. *csikókarika*. Ha nagy munkán van a kubikos, segítséget is visz magával, általában a saját fiát. Ezt a gyereket hívják csikónak. A kötél darabot a csikókarikába fűzik, és a gyerek a talicska előtt megy a pallón, és húzza fel a talicskát a kötél segítségével. Az oldalak ferdén állnak, a két hosszanti oldal alacsonyabb, a két keresztben álló ívelt forma magasabb. A tengelyre tesznek egy kerek alakú bőr- vagy gumidarabot, ez a *pengő*, ami nem engedi, hogy a tengely kikapjon. A fa tengelyrész felett a talicska két oldalán egy-egy bőrdarab, a *szemző* található, ami arra való, hogy a lehulló föld vagy homok ne marja ki a tengely vasrészét.

Targonca

Talicska (N. 88.3.1.)

Vastalicska

Kerékpáron gyermekiülés

A talicska elejébe fenn egy kifűrt lyuk van, amibe a kubikos belehurkolja a 25 méteres zsinórját, ezzel mér is, ha kell, meg leköti a talicskában levő holmikát, bundát, kenyeres zsákokat, gyékényt, szerszámokat, úgy, hogy a zsinórt átveti a talicska szarvain is. Arra vigyáztak, hogy a kubikoshám csülök részét – a két hurok alakú végét – nem volt szabad a fogó részre felcsúsztatni, csak a szarv bütykére tenni. Ha borult a talicska, így kiakadt a hám, és az embert nem rántotta magával. A talicska oldalait ékek rögzítik. Ha lötyögős lett, – úgy mondták: *szopik*, – akkor kalapáccsal beütötték az ékeket. Hogy a deszkák épen maradjanak, évenként befestették kátránnyal. A tengelyt kocsikenőccsel kengették, hogy feleslegesen ne kopjon, könnyebb legyen a munka, és ne nyikorogjon a talicska.

Gyulán a 30-as, 40-es években KOVÁCS és BRANDT kerékgyártók készítettek talicskát, melynek formája a szentesire hasonlított. A gyulai kubikosok e két mesternél vásárolták fontos munkaeszközüket.

Napjaink emberi erővel való teherhordásának legfőbb segítője a kerékpár, a *bicikli*. Szinte mindent ezen visznek, ami csak vihető. A váz U alakú részére rá lehet tenni egy zsákokat keresztben, ilyenkor persze nem lehet felülni, de tolni igen könnyen lehet. A kerékpár kormányára akasztják fel a szatyrokat, néha füles edényeket, kantákat. A vázon minden rádönthető szállíthatnak. Ha hosszabb fatörzset vagy létrát kell vinni, felteszik a kormányra és az ülésre, és egyik kezükkel kormányoznak, a másikkal fogják a hosszú fát, így ballagnak a bicikli mellett. A csomagtartót is alaposan igénybe veszik. Ide kötnek fel mindenféle terhet. Van olyan kerékpár, amelynek csomagtartóján műanyag kosár van, de ezt nem mindenki szereti, mert korlátozza a rakodást.

A vázhoz és a kormányrészhez elől, vagy a csomagtartóra hátul gyakran kisülést tesznek, ez többnyire vessző- vagy műanyag székecske. Ezen viszik a kisgyereket az utcán, arra vigyázva, hogy a kerék a lábát be ne kapja. Mivel a camping kerékpárok alacsonyabbak és kényesebbek, a normál kerékpár a kedveltebb, különösen a magyar gyártmányú kerékpárt szeretik, mert erős, sok terhet elbír.

A csomagtartóra néha szerszámot is felkötnek, villát, kapát, kaszát. A szerszámnyelet a férfi kerékpár vízszintes vázához és a csomagtartóhoz kötik, a villa végére, hogy balesetet ne okozzon, kukoricacsutka darabokat szúrnak. A kapa fejét gyakran bekötik egy rossz kendővel, a kaszát szétszedik, és a kaszapengét rongyba csavarva kötik fel a villához hasonlóan.

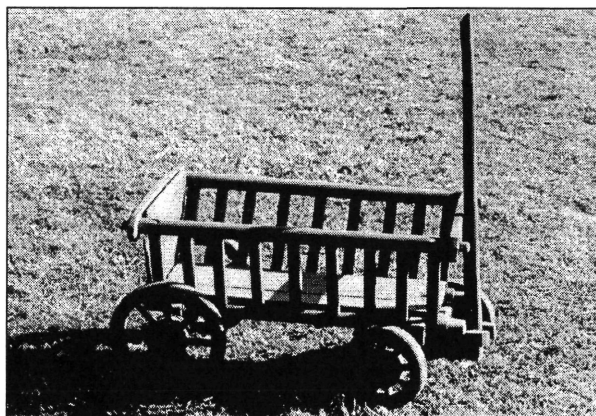
40–50 évvel ezelőtt kerékpáron vitték a tejet a *csarnok*ba, a tejbegyűjtő helyre. Még a közeli tanyákról is használták erre a célra a kerékpárt. A csomagtartó mellé két oldalt felkötöttek egy-egy hengerforma vesszőkosarat, akkorát, amekkorába a tejeskanna belefért. Így fel is ülhettek a kerékpárra, és nem kellett gyalog cipekedniük a tejeskannával. Ha a csarnokban átadták a tejet, az ártézi kútnál jól kimosták a kannát, és hazafelé vizet vittek benne, mert a tanyasi kútnak nem volt olyan jó vize, mint az ártézinak.

Napjainkban gázpalackot is visznek kerékpáron, a kormányra akasztják párosával, vagy ha egyet visznek, a csomagtartóra fektetik.

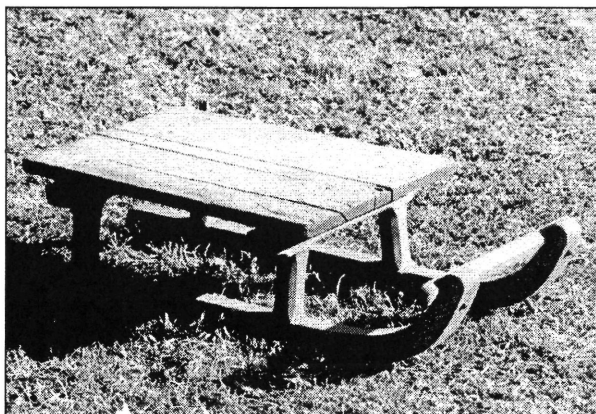
Elhasznált gyerekocsiból is készítenek alkalmi teherhordó eszközt. Lebontják a kocsik felső részét, és a kerekekre meg a rugózatra egy ládaformát készítenek. Idősebbek piacra járnak ilyennel vásárolni. Piacra árusítani és vásárolni is mennek kerékpáron. Egy-egy keddi, pénteki vagy vasárnapi piacnapon százával vannak a megőrzőnél.

Tejeskanna (N. 79.15.70.)

Kiskocsi (N. 76.27.1)

Szánkó

Teherhordás emberi húzóerővel

Emberi erővel való teherhordásra alkalmas volt a bognárok által gyermekjátéknak készített kiskocsi, mert ha jó erős volt, egy tele zsákot rá lehetett tenni. Főként darálóba jártak vele, ahová sokszor elvitték a gyerekeket is segítségnek, akik szívesen húzták, hiszen a kiskocsi játékszerük is volt.

Télen a kis szánkó szolgálta ugyanezt a célt, egy kb. 80–100 cm hosszú, 60–70 cm széles szánkóra már érdemes volt rakodni. A szánkó két szántalpból, egy húzófából, négy lábból, két eplényből – ez a két fa kötötte össze a szánkó két-két lábát a talpra merőlegesen –, és egy ülésdeszkából állt. Vastag madzagot kötöttek rá, ennek segítségével húzták egy vagy két kézzel annak megfelelően, milyen súlyú volt a teher a szánkón. Eredendően ez az eszköz is játékszer volt.

Dolgozatomban megkíséreltem a Gyulán gyűjtött anyag alapján bemutatni a teherhordási módoknak az idők folyamán történő változását. Napjainkban már sok régi mód és eszköz elfelejtődött, nem találkozunk a piacra kosarát fején vivő asszonnyal, kantákkal a kúton járt nagylánnyal. Könnyebb lett az életünk, de talán szintelenebb.

Adatközlők

Kiss Sándor, Gyula, Eminescu u.; Csabai György, Gyula, Kerék u.; Csabai Györgyné, Gyula, Kerék u.; Gortka Józsefné, Gyula, Eminescu u.; Wegroszta Gyula, Gyula, Eminescu u.; Seres Imréné, Gyula, Ifjú Gárda u.; Seres Imre, Gyula, Ifjú Gárda u.; Illich Mátyásné, Gyula, Göndöcs u.; Wittmann Józsefné, Gyula, Göndöcs u.; Páncél Kornél, Gyula, Eminescu u.

A fotókat Nagy Imre készítette.

IRODALOM

Györffy 1933–1937.

Györffy István: Teherhordás, közlekedés, jármű, In: a Magyarország Néprajza II. Bp. 247–274. p.

Gunda é.n.

Gunda Béla: A teherhordás és közlekedés. Egyetemi jegyzet, kézirat gyanánt.

Dankó 1983.

Dankó Éva: A békési teherhordás, közlekedés, szállítás néprajza. In: Békés város néprajza, Békés VT 1983. 505–541. p.

Timaffy 1980.

Timaffy László: Szigetköz. Bp. 1980. Gondolat, 104–106. p.

Vajkai 1964.

Vajkai Aurél: Balatonmellék. Bp. Gondolat, 1964. 134–135. p.

Nagy 1954.

Nagy Benjamin: Adatok a magyar teherhordó eszközök használatához és elterjedéséhez. Ethn. 1954. 142–151. p.

Kardos 1955.

Kardos László: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásához. Ethn. 1955. 267–268. p.

Szabó 1961.

Szabó T. Attila: A kolozsvári fejenhordás történetéhez. Ethn. 1961. 618–620. p.

Sándorné 1962.

Sándor Mihályné: Adatok a berettyóújfalui vízhordáshoz. Ethn. 1962. 462–464. p.

Katona 1962.

Katona Imre: A kubikostalicska és a talicskás munka. Ethn. 1962. 512–532. p.

Paládi – Kovács 1973.

Paládi-Kovács Attila: Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről. Ethn. 1973. 511–524. p.

Varga 1926.

Dr. Varga Bálint: Teherhordás fejen. MNM Néprajzi Társaságának Értesítője, 1926. 179. p.

Győrffy 1928.

Dr. Győrffy István: Takarás és nyomtatás az Alföldön. MNM Néprajzi Társaságának Értesítője, 1928. 46. p.

Márkus 1937.

Márkus Mihály: Teherhordás fejen. MNM Néprajzi Társaságának Értesítője, 1937. 445–446. p.

Vajkai 1939.

Vajkai Aurél: Cserszegtomaj. MNM Néprajzi Társaságának Értesítője, 1939. 175. p.

Gráfik 1971.

Gráfik Imre: Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén. Néprajzi Közlemények, 1971. 40–61. p.

Carrying loads by man-power in Gyula

– Anikó Kiss –

Résumé

We examine the customs of carrying loads by man-power in the environment of Gyula. In our study we observe the characteristic features of various ethnic groups, following the members of the body.

On the top of the head only the German women carry baskets generally two-handed, made of osier. They carried curd cheese, fruits on the head.

The most important device of carrying loads with hand is the basket, the 'kaska'. The one-handed basket was made by the basket-maker out of decorticated or undecorticated osier. The basket was carried in hand or their arms were pulled in it. In the clothes-basket they carried the washed clothes to the loft. In the "osier-basket" they carried heavier weights, usually two of them. They used can for carrying water and brought the drinking water from the artesian well in them. The material of the can was either enamel or tin plate. Pots are not used today. After the pig killing they put a small sample packed in glass-wiper on a plate and they brought it to the grantee. They put the food in food-carrier for the confined women. Fodder, hay or straw are carried with dosser into the stable. During carrying sacks sometimes they used sack-carrying timber. At funerals they carried the coffin put on pole to the grave. They carry the small children on arms, if the child can hold him- or herself.

On their back rather only Gipsy women bear clothes or feather. During vine-harvest men carry the grape-basket on their back, pouring out the grape from them into the open barrel.

Men carry their bag across their shoulder. The corn is put in sack and carried to the loft on shoulder. Going to work sometimes they throw their tools across their shoulder.

They push trolley by man-power or barrow in case of ground-work. They scarcely use them today. They rather carry something heavier on their bicycle, they do not sit on them in these cases.

They pull small carriages, sleighs by man-power. A sack of wheat can be put on a small carriage. The sleigh can replace the small carriage in addition to functioning as children's winter-toy.

Today in the world of cars people carry thing by man-power more and more scarcely.

Translated by Attila B. Kis

Anikó Kiss
Erkel Ferenc Museum
Gyula
Kossuth Street 17
5700

**A SZARVAS KÖRNYÉKI FOLYAMI ÁTKELŐK KATONAI SZEREPE
ÉS A SZARVASI VÁR HELYREÁLLÍTÁSÁNAK TERVE
A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IDEJÉN**

– Seres István –

A Rákóczi-szabadságharc során mindvégig megoldhatatlan problémának bizonyult a kurucok és a császári zsoldban álló rác határőrök ellentéte. A megbékélési törekvések sorra kudarcot vallottak, s csupán néhány szerb egység állt a kuruc zászlók alá.¹

Az 1690-es években Magyarországra települt rácok I. Lipót királytól a hajdúkéhoz hasonló kiváltságokban részesültek, melyeket azután az uralkodó több ízben megerősített. 1701–1702-ben pedig megszervezték a délszláv katonai határőrvidéket, amely a Száva, a Dráva, a Tisza és a Maros folyók mentén terült el. A Rákóczi-szabadságharc kirobbanásakor a császári hadvezetés sikerrel használta fel a rácokat Rákóczi kurucjai ellen. Állandóan ismétlődő támadásaikkal, portyázásaikkal szüntelenül rettegésben tartották a magyarlakta települések lakóit, s nem egyszer komoly veszteséget okoztak az ellenük felvontatott kuruc katonaságnak is. A Tiszántúlon elsősorban a Maros menti határőrvidék játszott szerepet. A folyó északi partvidékén Arad központtal elhelyezkedő kisebb-nagyobb sáncok, katonatelepek (pl. Csanád, Pécska, Szemlak stb.) rác katonasága, illetve a Marostól északra, a Körösök vidékén elhelyezkedő várak (Gyula, Borosjenő, Belényes), valamint Nagyvárad és az azzal szomszédos Várad-Olaszi őrsége állandóan nyugtalanította a Tiszántúl népét, és a váradi ostromzárbán táborozó kuruc katonaságot.

A nagyobb rác támadásokat többnyire maga Tököli-Popovics János, a Maros menti rácok főkapitánya vezette, akit általában csak Rác Tökölinek neveznek a kuruc források. Az ismertebb portyázó tisztek között tartották számon még Szegedinác Pérót, vagy ahogy a magyarok nevezték: Rác Pérót, a pécskai sánc parancsnokát is. A rác portyák nagysága változó volt. A kisebb, alkalmi „felcsapások” csupán egy-egy helyőrség katonáiból tevődtek össze, és egy-két száz katonából álltak, olykor pedig csak 10-15 lovas vett részt a „kiruccanásban”. Ezzel ellentétben a nagyobb portyákhoz már szinte minden sánc elküldte a maga katonaságát. Sőt, egyes források szerint még a Maroson túl, török uralom alatt élő rácok is gyakran csatlakoztak a jó zsákmány reményében a portyára induló határőrökhöz. Ezek a nagyobb támadások lovas és gyalogos katonák összehangolt akciói voltak, amikor a gyalogságot lovas kocsik szállították, s nem egyszer ágyúkat is vittek magukkal. Míg a Tiszai határvidék rác katonasága a Duna–Tisza közén portyáztatott, és elsősorban a három város (Kecskemét, Cegléd, Nagykörös) gulyáit fosztogatta, addig a Maros menti határőrvidék katonasága a Tiszántúl lakosságát tartotta rettegésben. A Körös–Maros köze, eltekintve néhány nagyobb várostól – Makó, Mindszent, Szentés, Vársárhely – gyakorlatilag néptelen volt, de a Körösön túli városok, pl. a Heves vármegyei Mezőtúr és Dévaványa, a nagykunsági Karcagújszállás, Kunhegyes, Madaras, a módos

¹ A rác kérdésről I. Hornyik 1868. és Benda 1980.

Debrecen, a hét hajdúváros és a bihari „apróbb” hajdútelepek (Nádudvar, Kaba, Komádi stb.) szinte kínálkoztak a gazdag zsákmány reményében útra kelő rác katonák prédájául.

A gyakorlatilag néptelen Körös–Maros közti pusztaságon átvágva, gyalogságukat szekérre ültetve, a lovasok pedig úsztatva átkeltek a Körös gázlóin, révein, majd rajtaütöttek a gyanútlan városokon. Portyáik többsége megelégedett egy-egy legelésző gulya, ménes, juhnyáj, esetleg sertés konda elhajtásával, a nagyobb akcióik azonban már egyes városok (Mezőtúr, Karcagújszállás, Kunhegyes stb.) lerohanásával és kirablásával, nem egyszer pedig az ott lakók lemészárlásával, illetve rabszíjra fűzésével is jártak.

A Maros menti rác határőrök katonai akcióikhoz, portyáikhoz többnyire a mai Békésszentandrás és Szarvas vízi átkelőit használták. Sőt, két ízben éppen a szentandrásai átkelőnél érték utol a Körösön éppen átkelőben levő, hazafelé tartó ellenséget a Károlyi Sándor generális, illetve Sötér Tamás ezereskapitány vezette kuruc csapatok. Egy másik alkalommal Kárándy Mihály bihari lovasezrede és a keze alá rendelt más kuruc lovasok már a Körösön való átkelés után, Szentandrás alatt vették üldözőbe a debreceni gulyát elhajtó rác csapatot. A kurucok és a rácok közötti összecsapások közül különösen az 1705. május 25-én lezajlott szentandrásai ütközet emelkedik ki, amely során több ezer kuruc és rác katona vívott elkeseredett küzdelmet Károlyi Sándor, ill. Rác Tököli vezetésével.

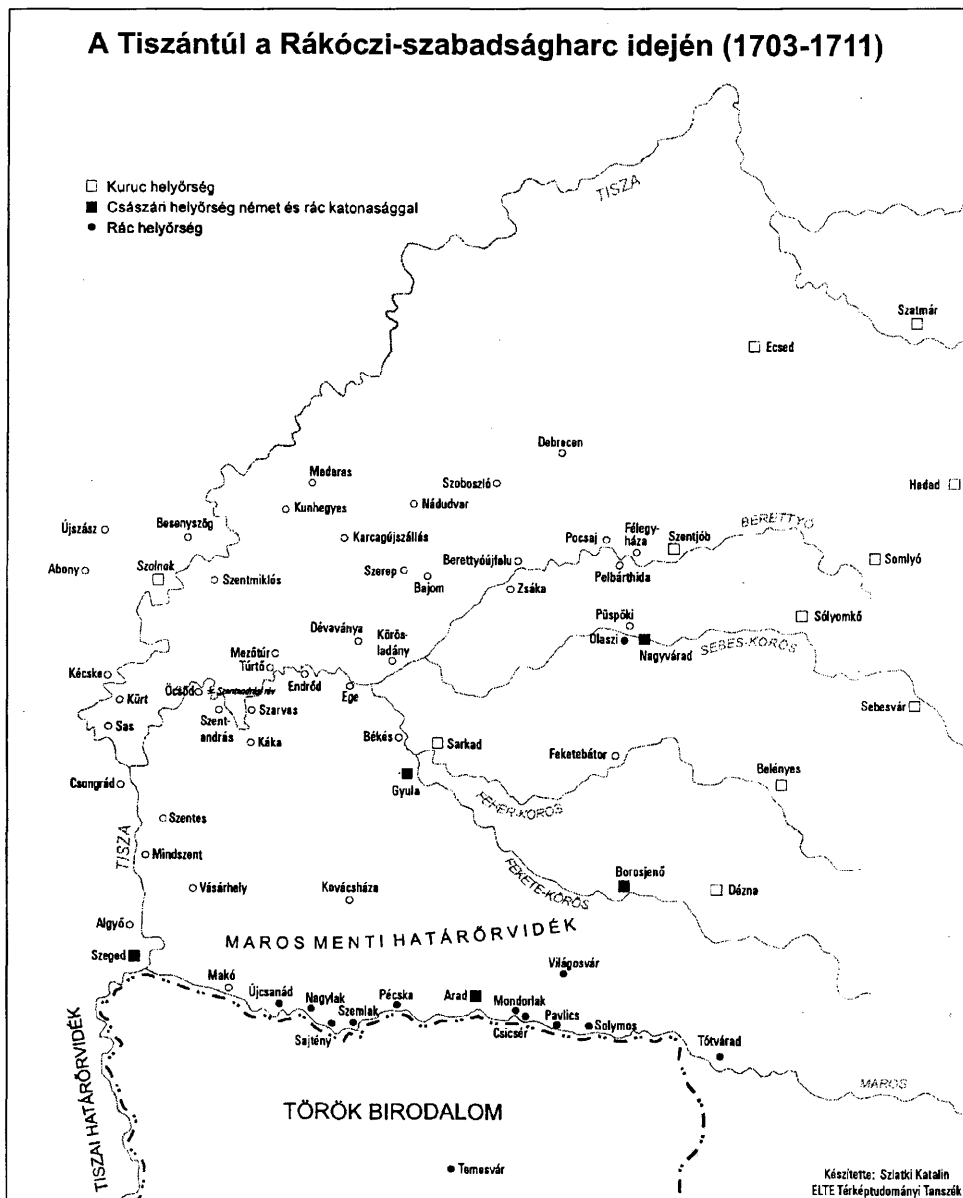
A császári hadvezetés már a Maros menti határőrvidék megszervezésekor tervbe vette, hogy újjáépítteti a szarvasi török palánkot, és beilleszti a Maros menti határőrvidékbe, a terv kivitelezésére azonban nem került sor. 1708 tavaszán Rákóczi komolyan foglalkoztatta a szarvasi sáncnak az aradi rácok általi esetleges újjáépítése, miként arról Rákóczi és Károlyi ez idő tájt végzett levelezése tanúskodik. 1710 nyarán viszont éppen a környéken táborozó Rákóczi volt az, aki talán személyes meggyőződése alapján fontosnak találta egy kuruc helyőrség felállítását Szarvason.

Tanulmányomban az eddig fellelt adatok alapján a Szarvas térségében, elsősorban a mai Békésszentandrás területén található egykori folyami átkelőknél való hadmozgásokat, összecsapásokat, illetve a szarvasi sánc helyreállítására tett magyar és rác erőfeszítéseket szeretném bemutatni.

Természetesen nem csupán az alább tárgyalandó esetekben voltak hadmozgások térségünkben. A fennmaradt adatok többsége azonban csak a Köröst nevezi meg a rác csapatok átkelőjeként, illetve a kisebb-nagyobb csetepaték helyszínéeként, az események pontos helyéről a legtöbbször hallgatnak forrásaink.²

Szarvas város a Hármaskörös mellett, a Káka-foki-holtág jobb partján fekszik. A XVI–XVII. században kicsiny, alig néhány házból álló falucska volt, ahol a gyulai törökök jó érzékkel építettek palánkot és hidat a XVI. század második felében. A szarvasi palánk pontos építési idejét nem ismerjük, de valamikor Gyula várának 1566-ban történt eleste után kerülhetett rá sor. Először 1583-ban említik a források a szarvasi palánkot, amelynek az 1590–91. évi zsoldlajstrom szerint 185 fős őrsége volt. A 15 éves háború során ma-

² A Körös–Maros köz, ill. Békés megye Rákóczi-kori történetéről meglehetősen kevés összefoglaló munkát ismerünk. Eltekintve egyes helytörténeti monográfiák adataitól a következő munkák tartalmaznak érdemleges adatokat: *Thaly* 1880., Károlyi 1705-ös Gyula elleni hadjáratáról és a szentandrásai ütközet néhol már avult, de alapjában véve még ma is jól használható leírásával. *Thaly* adatait jól kiegészíti *Bánkúti* 1976. forrásközlése, amely számos, *Thaly* által is használt, de a lelőhely pontos megjelölése nélkül említett, ill. ma már nehezen hozzáférhető forrást tartalmaz. *Bánkúti* 1988-as forrásközlése 27 újabb, a Körös–Maros köz kuruc-kori történetével foglalkozó, többségében eddig ismeretlen okmányt közöl 1704–1710-ből. A térség Rákóczi-kori történetének máig egyetlen jól használható összefoglalása *Virágh* 1962. kitűnő kötete.

guk a törökök égették fel, ágyúit pedig Gyulára szállították. Évtizedekig romokban állott, a törökök csak 1636-ban szorgalmazták a helyreállítását. Zülffikár aga ebben az évben a budai pasához írott levelében sürgette Szarvas újjáépítését, annál is inkább, mivel „*hat nap alatt e palánkot megcsinálhatni.*” Mivel az „*ott való Körös viznél sok támadások vagynak, az a hely egy szép áldott hely, megépítetvén az a tartomány egy esztendőben megépül, mindenek helyekre visszajönnek.*”³ A szarvasi törökök csak 1673-ban bukkannak fel legközelebb forrásainkban, amikor a mezőtúri lakosok panaszkodtak, hogy Szarvasra menet vámot kell fizetniük, amikor átkelnek a Körös hídján. 1683-ban Bécs ostromára menet Apafi Mihály erdélyi fejedelem is a szarvasi hídon kelt át seregével. 1685-ben a császáriak visszafoglalták, és ez év októberétől nyolc hónapon keresztül császári csapatok állomásoztak benne. 1686 júniusában Heister tábornok leromboltatta a palánkot, a hidat pedig felégették. Ezzel Szarvas katonai szerepe végleg megszűnt. Thököly Gyulán tartózkodó emberei szerint ugyan 1694-ben a németek Szarvasnál is hozzákezdtek a lerombolt híd helyreállításához, erre azonban nem került sor.⁴

A szarvasi palánkvár a régészeti leletek és a középkori leírások tanúsága szerint a mai város központjában, az ótemplom környékén állott. A négyszögletű várat a Körös vizével feltöltött vizesárok vette körül. Egyes XVI-XVII. századi ábrázolásokkal ellentétben, a palánk fala nem kőből, hanem földből és fából készült, sarkain bástyákkal. Csupán a palánkon belül levő mecset, minaret és a fürdő épült téglából.⁵

A Rákóczi-szabadságharc idején még álltak a palánk falai, sőt Markovicz Mátyás szarvasi evangélikus lelkész feljegyzései szerint a XVIII. század 20-as éveiben még nem lehetett megmászni a vár sáncait, „*olyan magasak és meredekesek voltak, és az árok olyan mély volt.*”⁶

Békésszentandrás Szarvastól nyugatra, a Káka-foki-holtág bal partján terül el. A középkorban virágzó mezőváros volt, a XVII. század végére azonban teljesen elpusztult. Amikor Lindner Ferdinánd Krisztián gyulai tiszttartó és harmincados 1696-ben bejárta a Gyula környéki helységeket, Szentendrásokon 50 romokban álló házat talált.⁷ Ugyanakkor éppen a Károlyi Sándor lovasezredének 1706. évi összeírásában előfordul egy Nagy Márton nevű, 36 éves közkatonára, aki a Békés megyei Szentendrásokra valónak mondta magát!⁸ Ez az adat talán azt bizonyítja, hogy a török kiűzése utáni években Szentandrás új-játélepülése is megkezdődött, és hazaszállingózó lakói – a többi Békés megyei helység lakosaival egyetemben – az 1703. évi rács támadások hatására futhattak ismét széjjel.

A szentendrások révet, ill. itatót már egy 1722. január 19-én Mezőtúron felvett jegyzőkönyv is említi a mezőtúri és öcsödi lakosok határvillongása kapcsán, amikor az öcsödi lakosok a túriak tiltakozása ellenére azok területén halásztak. Egy Nagy András nevű 74 éves békési ember azt a helyet, ahol az öcsödiek a túri lakosok ellenére halásztak, „*az Lajt foknál lévő Köröst a Káka szegig, és az Káka szegtül fogvást egész a Szt. Andrások révig,*” mindig túri földnek hallotta lenni. Csutt László 45 éves túri férfi pedig azt vallotta,

³ Haan-Zsilinszky 1877. 224.

⁴ Zsilinszky 1872. 23.

⁵ A szarvasi várral kapcsolatos adatok legújabb összefoglalása: Jankovich 1989. 97-402.; ill. rövidebben: Jankovich 1983. 165-172.

⁶ Jankovich 1983. 171.

⁷ Veress 1938. 663.

⁸ Virágh 1962. 70.

hogy a „Muharron telekje az Szt. András itatóig és Siratószeg” amit az öcsödiek a túriak ellenére halásznak a Káka szeg elejéig, mindig igaz túri határ volt.⁹ A két szövegből arra következtethetünk, hogy az említett rév vagy itató a mai Békésszentandrás Öcsöd felőli határán fekvő Sirató (a szövegben Siratószeg) nevű határrészen volt, és a helybeliek szerint a (Holt-) Körös kis-siratói szakaszán levő *Bozóki átjáró* nevű gázlóval lehetett azonos. A Körös szabályozása előtt, ezen a gázlón lovas kocsikkal is át lehetett kelni, még komp sem kellett hozzá. Sőt, ha nyáron leapadt a Körös, a parasztemberek még felgyúrt gatyaszárral is átgázolhattak rajta.¹⁰

A szarvasi palánk helyreállításának terve először 1702-ben, a határörterületek megszerzésekor merült fel. A haditanácshoz benyújtott 1702. október 24-i tervezet szerint 16 helységben 1965 fős rác őrséget kívántak a Maros menti határörvidékre telepíteni. A felsorolt 16 helység között találjuk Szarvast is, ahová az előzetes tervek szerint egy kapitány, 75 lovas és 50 gyalogos katona, a tisztekkel együtt összesen 137 fős őrség került volna.¹¹ A legtöbb katonát, szám szerint 373 főt a német őrséggel is ellátott Aradra kívánták helyezni. Pécskára és Nagylakra 215-215 ment volna, a többi helység katonasága pedig 29-137 fő között váltakozott volna. Az, hogy Szarvast végül nem építették meg, valószínűleg a határörvidék többi helyőrségétől való nagy távolsága miatt történt. Erre enged következtetni az is, hogy egy 1702. augusztus 14-i felterjesztés még a Marostól szintén távolabb fekvő Gyula, Jenő és Világosvár rác őrségei sorsában is bizonytalan volt.¹²

A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor azonban hamarosan beigazolódtott Szarvas környékének stratégiai fontossága. Globitz ezredes, szegedi császári parancsnok már rögtön a függetlenségi harc megindulásakor szorgalmazta a Körös vidékének fokozott ellenőrzését, tartva a Nagyikunok és Heves megyében felbukkanó kurucok átcsapásától, ill. a környékbeli helységek „rebéllásától”. Globitz már 1703. június 6-án elhatározta, hogy a Csongrád megyei Szentesen és Mindszenten 2-2 katonát helyez el az úton járó gyanús emberek feltartóztatására és elfogására. Hasonló elővigyázatossági intézkedéseket kívánt bevezetni Vásárhelyen, Csongrádon, Tiszakürtön és a többi környékbeli településen is.¹³ Július 27-én Baiz János Kristófot, Schlick tábornagy csongrádi uradalma provizorán keresztül utasította Watters szolnoki parancsnokot, hogy ha még vannak Szolnokon magyar huszárok, küldjön ki közülük néhány száz embert a Tisza túlsópartjára járőrözni. A huszárok, passzussal ellátva egészen a szegedi rác granicsárokig nyomuljanak. A Marosnál még rendelkezésre álló könnyűlovasságot Globitz el fogja indítani, hogy Szarvasnál átkelve a Körösön, menjenek *Túr* felé, és csatlakozzanak az a tájékon levőkhöz.¹⁴ Augusztus 1-jén már arról írt, hogy elrendelte a szegedi magyar huszároknak és Ivicza szabályai rác hadnagy 30 lovasának Csongrádra küldését, hogy ott vagy Szentesen felé a Kurcaréten tábornok útve, cirkáljanak a Tisza két partján és a Körös mentén.¹⁵ Augusztus 8-án Pap György szegedi rác hadnagynak parancsolta meg, hogy Kürtön, vagy ahol még közelebb a Tiszához és a Köröshöz emelkedés van, nappali őrséget tartson, amely éjjel ismét vissza-

⁹ Haan-Zsilinszky 1877. 257-260. „Határról való Inquisitio Békésmegye és Túr között 1722-ben.”

¹⁰ Laczkó József békésszentandrás helytörténész szíves közlése.

¹¹ Iványi 258-259.

¹² Iványi 250.

¹³ Esze 1980. 641.

¹⁴ Uo. 651. Az eredeti levélben „Tura” szerepel, a szövegből azonban egyértelmű, hogy Mezőtúrról van szó.

¹⁵ Uo. 653.

húzódna a Tisza mellé örködni.¹⁶ Szeptember 5-én pedig elrendelte, hogy Csongrádon meg kell kétszerezni az őrséget, sőt talán a Körösnél is jó lenne őrséget tartani, illetve a huszárokkal is szorgalmasan járőröztetni kellene német dragonyosok felügyelete alatt.¹⁷

Bár a háború első hónapjaiban a szegedi császári csapatok ellenőrizték a Körös nyugati szakaszát, az elkövetkezendő években már nem Globitz huszárjai, hanem Rác Tököli Maros menti katonasága vette igénybe a Körös átkelőit portyáihoz. A Maros menti rác határőrök már az 1703. július 26-i pocsaji ütközetben a magyarok ellen harcoltak, és Rác Tököli, valamint Kis Balázs ezredes vezetésével a Berettyó hídjánál súlyos vereséget mértek Bóné András diószegi kurucaira. A kurucok válaszcspása nem késett sokáig: augusztus 4-én Bercsényi csapatai véres küzdelemben elfoglalták a várad-olaszi rác helyőrséget. Az ostrom során maga Kis Balázs ezredes is elesett. Alig egy hónappal később, szeptember 1-jén pedig Bélfenyérnél mértek vereséget a rácokra Bóné András, Móricz István és Bozóky Pál ezreskapitányok csapatai, de maguk a kurucok is jelentékeny veszteséget szenvedtek.¹⁸

A kezdeti kuruc győzelmeket hamar követték a rácok pusztító ellencsapásai. Már a pocsaji összecsapást követően „*Karcagh-Ujszállást, Madarast egész Bárádig le a Sárrét mellett az aradi, gyulai és belénesi rácok, nem tudjuk mi okbul, felprédálták*” – írták 1703. augusztus 6-i levelükben a gyöngyösi bírák.¹⁹ 1703. november 4-én reggel Mezőtúr városát rohanták meg a rácok. Számos lakost megöltek vagy megsebesítettek, marháikat, lovaikat elhajtották, ruháikat, élelmüket saját ökrös szekereiken magukkal hurcolták.²⁰ Ugyancsak a Maros menti rác határőrök számlájára írható az is, hogy a 134 éves kényszerű szünet után eszmélő Békés megye 1698-1703 között újra települt helységei ismét elnéptelenedtek. Maga Rákóczi pedig 1703. november 28-án kelt tokaji kiáltványában szólította fel Békés és környéke lakosait, hogy költözzenek át a Berettyón túli területekre, ahol könnyebben megvédelmezhetik magukat a rácok kicsapásaitól.²¹

1704 nyarán ismét a Kunságra ütött ki az „*aradi Körösz Marosz melléki ráczság,*” és felégették Karcagújszállás városát.²² A város megrohanásakor esett fogságba Veres György, Bakó István nagykun kapitány főhadnagya is.²³

Minden bizonnyal a rác támadás hírére kivonuló szolnoki katonaságot meglepték a rácok. Ekkor esett rabságba Pataky János szolnoki lovaskatona. Paripája, fegyvere, ruhája a győztes rácok zsákmánya lett, ő maga pedig 11 hónapig senyvedett Aradon „*keserves rabságban.*”²⁴ Tassy László kuruc tiszt pedig két lovát veszítette el szolgástól a rácokkal való ellenkezés közben.²⁵ Az aradi börtön egy csapásra megtelt nagykunsági és szolnoki rabokkal. Egy 1704 nyarán vagy kora őszén készült kimutatás szerint az Aradon őrzött 159 „*rebellis*” között 39 karcagújszállási, 15 madarasi és 11 kunhegyesi, valamint Han-

¹⁶ Uo. 659.

¹⁷ Uo. 669.

¹⁸ *Esze* 1980. 625.

¹⁹ *Esze* 1951. 48.

²⁰ Minderről I. Borbély Balázs kuruc ezreskapitány 1703. nov. 4-én Csondrádról, és 5-6-án Mezőtúrról Károlyi Sándorhoz írott jelentéseit. *Kecskemét* I. 17-18.

²¹ *Karácsonyi* 1896. 315.

²² Veres Györgyné folyamodványa II. Rákóczi Ferenchez. 1705. márc. 11. *Esze* 1955. 202-203.

²³ Veres György folyamodványa Rákóczihoz. 1706. júl. 25. *Esze* 1955. 308.

²⁴ L. Pataky folyamodványát Rákóczihoz, 1706. dec. 10. *Esze* 1955. 366.

²⁵ Tassy László folyamodványa Rákóczihoz. 1705. márc. 28. *Pest-Pilis-Solt* I. 160.

csok Ádám fő-, Mészáros Mihály vicehadnaggal és Ollá Farkas zászlótartóval együtt 45 szolnoki rab volt. A többi rab Debrecen, Püspökladány, Egyek, Dorozsma, Tiszafüred, Mezőtúr, Túrkeve, Nádudvar stb. helységekbe való volt.²⁶

Augusztus 27-én Dévaványa város 800 marháját hajtották el az aradi rácok,²⁷ november 15-én pedig Bessenyei Zsigmond ezereskapitány jelentette Károlynak a rácok „Szabolcsnál való nyargalodzását s marha hajtasát.”²⁸ Még ezen a télen Thököly csapatai Komádi alá csaptak, ahonnan Dobozi István debreceni főbíró 800 marhából álló gulyáját is magukkal hajtották Aradra, hadizsákmányként.²⁹

A szaporodó rác támadások egyre jobban sürgették egy hatékony védelmi rendszer kiépítését, amely a Körösökön túli terület védelmét szolgálta volna. 1704 végén Rákóczi a Tiszántúlra rendelte Károlyi Sándort, aki a Szabolcs megyei Földesen rendezte be hadiszállását.³⁰ Károlyi tiszántúli tartózkodása mindenféle komoly hadművelet nélkül telt el, de két ízben is átkelt a Körös-Maros közére. November első napjaiban egészen Makóig hatolt,³¹ december végén pedig Gyula és Jenő vidékére vonult, azzal a szándékkal, hogy váratlan rajtaütéssel foglalja el a két várat.³² Bár jelentős katonai eredményt nem ért el, földesi tartózkodása alatt lehetősége nyílt a Tiszántúl védelméhez szükséges feladatok tanulmányozására. Földesi táborából már november 14-én megküldte Rákóczinak azt a tervezetet, amelyben a Maros menti rácok és a gyulai császári őrség elleni védekezés módját javasolta a fejedelemnek.

Tervezetében Károlyi kis létszámú, mozgékony őrségek felállítását szorgalmazta, „*vigyázó formában*.” Ellenséges támadás idején ezek az őrségek riasztanák a föld népét, hogy ki-ki gondot viseljen magára, amennyiben pedig kuruc csapatok tartózkodnának a környéken, azok gátolnák meg a betöréseket.

A generális hét helység megerősítését, illetve (a már fennálló esetében) megtartását tartotta fontosnak, ahol vigyázót kellene tartani. Továbbra is szükségesnek tartotta a Bihar megyei Sarkad és Belényes, az Arad megyei Dézna várak, valamint Bakó István nagykun kapitány Mezőtúron állomásozó lovas seregének a fenntartását. Ezek mellé, a már használaton kívüli Feketebátor, Zsáka és Bajom (mindhárom Bihar megyében) várak helyreállítását találta fontosnak. Elképzelése szerint a várak őrségei egyes rác felcsapások esetén mind híradással, mind pedig katonai segítség adással támogathatnák egymást. Ezen felül az egyes helyőrségek összevont csapatai gyakran próbálhatnának a Maros mentén is. Károlyi szerint, ha a felsorolt erődítések meglesznek, az ellenség többé nem

²⁶ „Nomina Rebellium hic Aradini in Captivate existentium” MOL G 33. RSZL Labanc iratok. VI. 10. Mivel egy 1704. okt. 9-én készült összeírásban Hancsok Ádám fő- és Mészáros Mihály vicehadnagy neve mellett a következő bejegyzés olvasható: „Uterque ex Arad neo-liberati, equis et armis destituti”, a rablistának az azt megelőző időben kellett készülnie. L. Mészáros Kálmán megjelenés alatt álló tanulmányát.

²⁷ MOL G 19 RSZL II. 2. i. *Protocollum Instantiarum* I. (1703-1705. júl.) nr. 94: „Ványiai Lakosság aláza-tossan jelentik Nagyságodnak 27 Augustus Aradi Rác által lött 800 marhájoknak elhajtasát, miltóztassik Nagyságod Aradra iratni, mivel frigy alatt esett kárvallások, adattassanak vissza az marháik.”

²⁸ Bessenyei Károlyihoz. Apagy, 1704. nov. 15. MOL KCSL P 396. Ser. I. Acta publ. I. Extr. Lit. (Fasc. 1. A. 4.)

²⁹ Dobozi levele Károlynak. Debrecen, 1705. máj. 22. *Balogh* 1986. 17.

³⁰ *Kovács* 1988. 69.

³¹ Károlyi levele feleségéhez, Makó, 1704. nov. 8. *Kovács* 1994. 12.

³² Károlyi levelei feleségéhez, Debrecen, 1704. dec. 19., illetve Fergeteg mezeje, 1704. dec. 27. A két meg-szállására, főként a mostoha időjárás és az élelmiszer hiányában nem került sor.

fogja „*elrontani azt a földet úgy, mint eddig,*” és Debrecen, illetve a hajdúvárosok is biztonságban lesznek a rác támadásoktól.

A tervezet szerint a Körös folyón túli terület védelmét elsősorban a túri, zsákai és a bajomi őrség lett volna hivatott ellátni. Zsáka a békési útvonal őrzését látná el, Bajom vára a felcsapó portyázók ellen oltalmazhatná a környék népét, Bakó kapitány csapata pedig a pusztán levő útvonalak vigyázását folytatná tovább is. Ugyanakkor maga Károlyi is elismerte, hogy Bakó 80 lovasa csak „*nyargalónak*” való, nagyobb ellenségnek nem tudna ellenállni.³³

Bár Rákóczi már 1704. december 31-én azzal nyugtatta Bihar vármegye előljáróságát, hogy „*Báthor, Deszne, Sarkad és Bajom nevű helyek azért muniáltatnak [erősítettnek], hogj a' szegénységnek az ellenség ellen ottan securitása [biztonsága] lehessen,*”³⁴ úgy tűnik Károlyi tervezetéből nem sok minden valósult meg.

Feketebátor és Bajom helyreállítását valószínűleg el sem kezdték a kurucok, a zsákai vár erősítéséhez pedig csak 1707 végén fogtak hozzá.³⁵ Belényes várát maga Rákóczi romboltatta le 1706 áprilisában. Bár a vidékre nézve, valamint a hadak tartására, elsősorban pedig a váradi ostromzár szemszögéből maga Rákóczi is fontosnak találta Belényest, annak erősítését mégis elvetette, mivel „*nagy erősséget csinálni belőle nincs időnk, kicsit és gyengét építeni haszontalan.*”³⁶ Dézna vára csak 1705 végéig szerepel mint kuruc helyőrség,³⁷ Bakó István csekély számú lovas csapatát pedig a további években is csak portyázásra, nyelvfogásra (fogolyszerzésre) használhatták. A Károlyi által felsorolt hét helység közül egyedül Sarkad váltotta be a hozzáfűzött reményeket.³⁸

Az elkövetkező években főként Kárándy Mihály lovasezrede, valamint Újvárosi Szűcs János kapitány és Olasz Mihály, Palocsay György főstrázsamesterek Nádudvar és Kaba térségében állomásozó egységei csatáztak a Tiszántúlra csapó rácokkal. E mellett persze Bakó István kapitány és Rábéi Pap Istók Károlyi ezeresbeli főhadnagy lovasai továbbra is merészen portyáztak a Maros mentén.

A rácok elleni határozott katonai fellépésre először 1705 tavaszán nyílt alkalom. Ez év márciusában Rákóczi tiszántúli vezénylő generálissá nevezte ki Károlyi Sándort, aki rögtön felkereste Rákóczit, és engedélyt kért tőle korábbi tervének, a rácok elleni hadjá-

³³ „Arad és Maros Mellyéke s Gyula ellen való vigyázásra alkalmas és szükséges helyeknek specificatiója.” *Bánkúti* 1988. 112-116.

³⁴ OSZK Kt. Fol. Hung. 978. *Protocollum Expeditionum* fol. 199v.

³⁵ Dobozi István Károlyinak. Debrecen, 1707. nov. 27. „A sákai sánchoz való nekünk obveniált szekereket, palánkfákat s munkásokat majdan megindítatom.” *Balogh* 1986. 53.

³⁶ *Esze* 1955. 251. 5. jz.

³⁷ Gencsi Zsigmond ezereskapitány 1705. dec. 25-én jelentette Károlyinak Hunyadról, hogy a „desnai kapitány Szudrisan István is labanczá lett.” MOL P 396. KCSL Acta publ. 1. Acta Rák. Ser. I. Fasc. 2. B 40.

³⁸ Sarkad Rákóczi-szabadságharcbeli szerepéről a *Sarkadi hajdúk* című készülő monográfiánkban kívánunk részletesen beszámolni. Itt szeretném kiigazítani Thaly egyik tévedését. A „Szent-andrási csata és Gyula ostroma 1705-ben” című tanulmányában azt állítja, hogy a rácok ellen többek között „a Szólnok várában, a sarkadi, k.-ladányi [*Körösladány*] és mező-túri sáncokban felvő kuruc őrségek ... örködtek, csatáztak, s száguldoztak le Gyula, Jenő, Világosvár és Arad alá, egész a Marosig, stb.” (*Thaly* 1880. 7.) Bár Károlyi a Körös-Maros közti táborozásai idején – elsősorban Mezőtúr és Békés közötti állomásként – gyakran igénybe vette Körösladányt, arra vonatkozóan, hogy ott bármilyen sánc állott volna, semmilyen adattal nem rendelkezünk. A sikertelen gyulai ostromot követően 1705. jún. 25-én innen utasította éber örökösre br. Palocsay Györgyöt, a váradi ostromzár parancsnokát, majd ugyancsak Körösladányban táborozott le 1705. okt. 15-én, amikor is Jenő városát kívánta megütni. *Thaly* 1880. 40., illetve *Kecskemét* I. 196-197.

ratnak a végrehajtásához. Április 26-án a fejedelem írásban is megparancsolta Károlyinak az akció lebonyolítását. Károlyi feladatául tűzte ki, hogy a tiszántúli hadakat összegyűjtve, és a váradi ostromzár körül tevékenykedő kurucság egy részét is maga mellé véve, vegye be Gyula és Jenő várakat, tájékozódjon Arad bevételének lehetőségeiről, és állítsa vissza a Tiszántúl megromlott közbiztonságát. Károlyi rögtön megkezdte az előkészületeket, tárgyalt a vármegyékkel, Debrecen városával, és intézkedett 6-7000 fős seregének utánpótlásáról is.³⁹ Május 12-én már Berettyóújfaluban tartózkodott,⁴⁰ és az elkövetkező napokban onnan irányította a hadjárat előkészületeit. Időközben május 21-én megszemlélte a váradi ostromzárát is.⁴¹ Már a szükséges tüzérségi támogatás is megérkezett Szatmár várából, és úgy tűnt, hogy végre megindulhat Gyula felé, amikor egy váratlan esemény megzavarta a szándékát.

Károlyi előkészületeivel egy időben Rác Tököli az utóbbi idők egyik legnagyobb portyájára készült, és a Maros menti várak helyőrségeiből mintegy 2000 fős katonaságot gyűjtött össze.⁴² A seregben szinte minden rác helyőrség képviselte magát, egyedül a jeneiek nem vettek részt az akcióban.⁴³ 1000 katona lovon, 1000 pedig szekerekre ültetve indult el, és még három tábori ágyút is magukkal vittek. A néptelen pusztákon észrevétlenül átvágva elérték a Köröst, és a szentandrás révnél átkeltek a folyón. Eredeti tervük szerint a hajdúvárosok felé mentek volna, Szoboszló tájékára, útközben azonban arról értesültek, hogy Károlyi nagyszámú magyar katonasággal a Berettyó mellett tartózkodik, ezért beérték az útbaeső Kunhegyes lerohanásával. A rácok május 24-én támadták meg a várost, a lakosság ingóságait szekerekre dobálták, a házaikat felgyújtották, majd az elfogott kunhegyesieket magukkal hurcolva, marháikat, juhaikat teregetve visszavonultak a Körös felé. A rác támadásról értesült Károlyi is, és a mellette levő 33 zászlónyi lovasságot küldte a rácok ellen Bóné András és Nyíri András ezereskapitányok vezetésével. A kuruc lovasság Törökszentmiklós közelében érte utol a zsákmányukkal a Körös felé iparkodó rácokat, és megszorította őket. A rácok rögtön összefűzték szekereiket és elsáncolták magukat. Mivel gyalogság nem állt Bónének rendelkezésére, nem tudtak hozzálátni a szekérvár módszeres ostromához. Csak tartóztatni tudták lovasságukkal a rácokat, akik szekereik biztos fedezékéből sikeresen védekeztek a kurucok rohamai ellen. Három

³⁹ *Thaly* 1880. 8-9.

⁴⁰ *Bánkúti* 1976. 252.

⁴¹ *Thaly* 1880. 12.

⁴² L. az elfogott rác foglyok vallomását *Bánkúti* 1976. 256-258. Ezzel ellentétben *Thaly* a portyázó rácok számát „harmadfélezerre,” azaz 2500-ra tette. *Thaly* 1880. 13.

⁴³ Egy elfogott rác katona vallomása szerint Pécs, Nagylak, Csanád, Pécske, Solymos, Szemlak, Glogovicz, Csicsir, Manterlok és Pavlics katonasága csatlakozott az aradi rácokhoz. A felsorolt települések egytől-egyig a Maros mentén találhatók, kivéve Pécsket, amelyet Bánkúti a török területen (a későbbi Torontál megyében) található Újpecsessel azonosított. *Bánkúti* 1976. 257. Bár Károlyi 1704. nov. 14-i jelentéséből kiderül, hogy a rác portyákhoz a török területen élő rácok is szívesen csatlakoztak, mégsem tartom valószínűnek, hogy a vallomásban emlegetett Pécs ezzel a távoli helységgel lenne azonos. Talán egy kisebb s azóta elpusztult Maros menti településről lehet szó. *Thaly* szerint a Maros menti helységeken kívül még a világosvári és a gyulai rácok is részt vettek a támadásban. (*Thaly* 1880. 13.) Erre azonban nem találtam bizonyítékot. Gyula őrsége a függetlenségi harc elején végrehajtott rác kicsapások után, úgy tűnik, fokozatosan védekező harcra rendezkedett be. Ebben közrejátszhatott a fokozott kuruc fenyegetettség és a Maros menti határőrvidék többi településétől való jelentős távolság is. A gyulai rácok száma egyébként sem lehetett jelentős a szabadságharc éveiben, sőt 1706 őszén még Orbán István kapitányt is Szegedre rendelték közülük. *Pest-Pilis-Solt* I. 390., I. még: *Kecskemét* II. 46. is.

ágyújukkal kartácstüzet zúdítottak a támadókra, a rác gyalogság pedig heves puskázással tartotta távol a kuruc lovasokat. Bónéék rögtön sürgető futárt küldtek Károlyihoz, hogy küldjön hamarjában gyalogos segítséget. Ugyanekkor segélykérő üzenet ment a közeli Szolnok kuruc parancsnokához is.

Az összecsapás hírére Bertóthy István szolnoki parancsnok 25-én hajnali 4 óraker hírlévelben értesítette a vidék községeit, hogy 24-én bizonyos számú hadak [Török-]Szentmiklósnál megszorították a rácokat, mire az sáncba vette magát. Aki „*igaz magyarnak tartja magát*”, az siessen hozzá Szolnokra, mert „*most van ideje, itten ronthatni most a pogány rácságot*.” Ugyanekkor Nagykőrös városának is írt. Levelében értesítette a város lakosságát, hogy az előző napon a rácok kifosztották Kunhegyes és Madaras városát⁴⁴, és a kurucok azóta harcolnak velük. A nagykőrösiek sietve költöztessek át a Tiszán a segítséget, mivel reméli, hogy még aznap meggátolhatják, hogy az ellenség átlépje a Köröst.⁴⁵ Nyíri András kapitány öccse pedig Dobozi István debreceni bírónak vitte hírül, hogy Károlyi hadai Szolnok környékén összeakadtak a rácsággal, akiket megszorítottak. Dobozi rögtön két borbélyt küldött le, gondolván, hogy „*sebes elég esik*.”⁴⁶

Károlyi, aki maga is majdnem 4 mérföldnyire volt a Zsákán levő gyalogságtól, semmiképpen nem tudott időben a csata színhelyére érni, mivel a vármegyék és a hajdúvárosok szófogatatlansága miatt nem volt elegendő lovas kocsija a gyalogság számára. Mindössze egy kuruc német kompániát tudott kocsira rakni, és két tarackkal valamint egy ágyúval Bóné mellé küldte őket, ő maga pedig erőltetett menetben megindult a többiekkel. Éjjelre érkezett meg Túr mögött, a Berettyóhoz, azzal a szándékkal, hogy 25-én kora hajnalban tovább indul a rácok ellen. A több órás menetelés során kifáradt gyalogságának okvetlen szüksége volt néhány órányi pihenésre, mivel két napja egyfolytában meneteltek.⁴⁷

Időközben azonban a rácok megunták az egész éjjelen át tartó kartácstüzet és puskázást, virradatkor kétségbeesetten kitörtek a szekérgyűrűből. A véres harc során a kurucoknak kétszer is sikerült visszaszorítaniuk őket, olyannyira, hogy két ízben már a sáncban vágták a rácokat Bóné lovasai, a végén azonban, nem állván a rác gyalogosok lövésért, a német gyalogságot hátrahagyva megszalad a magyar lovasság. A rácok egyenesen a szentandrászi rév felé indultak, hogy mihamarabb hátuk mögött tudhassák a Köröst.

Amikor Károlyi alig egy órányi járásra volt a a gyalogsággal, szanaszét széledve, csoportonként találta az egész lovasságot. Nyíri András kapitányt halálos lövés érte, és rajta kívül még 45 kuruc is elesett.⁴⁸ Számos katona megsebesült, sokuknak pedig a lova sérült meg a harcokban. Mivel a lovasság magára hagyta a síkon a gyalog németeket, azok közül is „*elvesztek*” többen.⁴⁹ Megsebesült a német kapitány is, de kielégítő állapotban volt, megmaradt németjeit gyalog hozta el csoportban a síkságon. A magyar ágyúkat mind elnyerték a rácok.

⁴⁴ Madaras ez idő tájt történt felprédálásáról Bertóthy levelén kívül egyetlen más forrásunk sem emlékezik meg, holott a kunhegyesiek szerencsétlenségét több korabeli levél is említi. L. *Bánkúti* 1976. 256., 271. stb.

⁴⁵ *Hornycik* 1868. 631.

⁴⁶ Dobozi István Károlyinak, Debrecen, 1705. máj. 26. *Balogh* 1886. 18.

⁴⁷ Károlyi jelentése szerint a gyalogság még 23-án indult meg Zsákáról, ami a Körösnél levő átkelőtől 13 mérföldnyi távolságra feküdt, de ez a távolság a mocsaras, zombékos részeket kerülgetve 16 mérföldet is kitett. Károlyi Rákóczinak, Szentandrászi pusztá, 1705. máj. 25. *Bánkúti* 1976. 255.

⁴⁸ Az elesett kurucok számát a *Mercurius Veridicus* kuruc újság adta hírül. L. *Mercurius Veridicus* 86.

⁴⁹ Károlyi csodálkozott is, hogy „csak egy német is maradt meg, olly sík földön el hagyattatván az lovastul.” L. Károlyi levelét Rákóczihoz: Gyulai tábor, 1705. jún. 4. *Bánkúti* 1976. 262.

Károlyi összeszedte a szétszéledt hadakat, és azonnal a menekülő rácok után indult, keresztül a pusztaságon; 25-én délelőtt 10 óra tájban a „szentandrászi kelőnél” be is érte az ellenséget. Addigra már a rác lovasság javarészt úsztatva át is kelt a Körösön, szeke-reik egy része a vízben, többsége azonban még átkelésre várva az innenső oldalon volt. Mivel a túloldalon levő lovasság semmit sem tehetett a kuruc roham ellen, az innenső oldalon rekedt szekereket ismét összekötözték, és a gyalogság ebben a rögtönzött sáncban kezdett védekezni. Azonban már ez a hevenyészett sánc sem tudta őket megoltalmazni, a rájuk rontó kurucok nekijáratották a rác gyalogságot a Körösnek, jórészüket levágták, so-kan közülük a folyóba fulladtak. Erre a túlparton levő rác lovasság rémülten menekülni kezdett. A kuruc lovasság a menekülők után vetette magát, és sokan túl a Körösön két mérföldig, sőt tovább is vágták a menekülőket.⁵⁰ Többen még akkor is rácokat üldözték, amikor Károlyi már a jelentését fogalmazta Rákóczinak. Károlyi beszámolója szerint ahány helyről való volt, annyi felé szaladt a rác. A kurucok nemcsak a hajnalban elvesz-tett három ágyújukat nyerték vissza, hanem elfoglalták az ellenség három rác tarackját, és számos szakállas puskát is zsákmányoltak a hozzájuk való löporral együtt. Visszaszerez-ték a kifosztott kunhegyesiek minden lábas jószágát, és az elhurcolt foglyokat is kiszaba-dították.⁵¹ A rácok összes szekereit is sikerült megszerezniük, még azokat is, amelyeket időközben azok már átvittek a folyón.

Károlyi az ütközet után egész napra a szentandrászi pusztán ütött táborn, hogy a mene-telésben és a harcokban kimerült katonái kipihenhessék magukat, illetve bevárják a ráco-kat üldöző lovasságot.⁵²

A Szentandrásnál lezajlott csata komoly veszteséget okozott a Maros menti rácoknak. Bár az elesett rácok pontos száma nem maradt fenn, a Körös fenekéről csákyákkal kihú-zott és a pusztán szanaszét heverő, a túriak által megszámlált holttestek számából Károlyi közel 400 főnek találta Tököli veszteségeit.⁵³ Amikor június 21-én Károlyi kihallgatott két Aradról kijött embert, Varga Gyurkát és Farkas Györgyöt, Varga a következőt val-lotta: „Nem tudom mennyi veszett el benne, mivel titkolják magokban.” Farkas szerint:

⁵⁰ A *Mercurius Veridicus* szerint a kuruc lovasok 3 mérföldön keresztül, „csaknem Gyula váráig” üldözték a menekülő rác lovasokat. L. *Mercurius Veridicus* 86.

⁵¹ A kunhegyesi lakosok még a május folyamán folyamodvánnyal fordultak Rákóczihoz, melyben kérték a fe-jedelemet, utasítsa katonáit a rácoktól visszaszerzett marháik visszaadására. „A rácok által mindenek elpusztított, instálnak, méltóztassék oly parancsolatot adni, melynél fogva a Nagyságod vítezi által vissza nyert marháikat ki válthassák.” (A fejedelem elé máj. 31-én került.) *Esze* 1955. 276. 2. jz.

⁵² Az ütközet lefolyásáról Károlyi még aznap Szentandrásról részletesen beszámolt Rákóczihoz írott jelentésé-ben. L. Károlyi Rákóczinak, „Szent Andrászi Pusztán,” 1705. máj. 25. *Bánkúti* 1976. 255-256. Ugyanekkor a feleségének, Barkóczy Krisztinának is részletes beszámolót írt, de ez a levél, sajnos nem maradt fenn. „... tegnapelőtti harczrul bővön tudositottalak” – írta máj. 27-én a túri táborából. Uo. 258. A hadjáratban résztvevő rác katonák számáról és lakóhelyeiről, valamint Tököly szándékairól a Szentandrásnál elfogott rá-cok vallomásainak Gyulai Ferenc hadbíró által máj. 25-én, az „öceki pusztán” felvett jegyzőkönyve tanús-kodik. Uo. 256-258. A „in castris ad desertam Öcsek positis” [az *Öcsek pusztán lévő táborban*] keltezésben szereplő Öcsek pusztát Bánkúti Imre a Dévaványához tartozó Ecseg pusztával azonosította. Véleményem szerint azonban inkább a Szentandrásal szomszédos Öcsödről van szó, mivel Károlyi máj. 25-én nem vo-nult tovább a csata helyszínéről. „Már ma az hadat meghnyugatom itten” – írta aznap a fejedelemnek, és még két nap múlva is a közelben tartózkodott. Feleségének a „túri mezőről,” Dobozsi István debreceni főbí-rónak pedig Türtöről írt levelet máj. 27-én. L. Károlyi feleségéhez írott levelét *Bánkúti* 1976. 258.; illetve Dobozsi levelét Károlyihoz, Debrecen, 1705. máj. 30. *Balogh* 1986. 18.

⁵³ Károlyi Rákóczinak, Gyula, 1705. jún. 4. *Bánkúti* 1976. 262.

„úgy hallottam mind az aradiaktól mind az körül való rácszágtól, hogy vagy háromezredig való rácság elveszett volna benne.”⁵⁴ Maga Tököli a következőképpen adta elő a szentandrászi ütközet lefolyását egy 1705. július 15-én Koháry Istvánhoz írott levelében: „...most Szarvasnál egisz éczaka három ágyunak kartácsol való lövisit szenvedtem, mégis reá segítet Isten, hogy sebbes ment el harmat félszáz, gyalogh németye aki volt több száznál, mint le váktuk, három ágyuját is elnyertönk, ha Kőrös előttök nem volt volna, kevés marad volna eőt ezerben.”⁵⁵ A rác főtiszt természetesen a saját szájíze szerint, megszápítva adja elő a történeteket, levelében elsősorban a Bónéék elleni védekezés és a sikeres kitörés történetét helyezi előtérbe, a számára súlyos vereséget hozó Kőrös menti ütközet-ről pedig alig szól.

Rákóczi nagy meglepéssel fogadta Károlyi nem mindennapi hadi sikerét, sőt az örömteli esemény a fejedelemhez írott jelentés alapján belekerült a *Mercurius Hungaricus* (Magyar Mercurius) című kuruc újság 1705. június 6-án, Lőcsén nyomtatott első számába is.⁵⁶

Ugyanekkor maga Károlyi már nem volt annyira meglepődve, mivel véleménye szerint nagyobb győzelmet is arathatott volna, nem is beszélve Tököli esetleges megöléséről, netán elfogásáról. Károlyi a hajdúvárosokat és a többi helységet vádolta, mivel ő mindenfelé parancsolt a lovas kocsik küldéséért, de a helységek nem engedelmeskedtek kellő gyorsasággal a parancsokhoz. Pedig most ezzel a csapással bevehették volna Aradot, Gyulát, és Jenőt – írta Rákóczinak 25-i levelében. A vereség hírére az egész Maros mente felbolydult, és a rác határőrök családotul menekültek át a biztonságos török oldalra. Néhány nappal a szentandrászi csata után Károlyi Arad és Jenő felé ment portásai már semmi zsákmányolni valóra nem akadnak, mert a rácság minden marháját a török földjére hajtotta át.⁵⁷ Károlyi igyekezett kihasználni a kedvező lélektani pillanatot, és néhány nap múlva, jún. 7-én „grationalis” [*kegyelem*] levelet küldött szét a rácok „Marosnak szigetijeiben szorult sáncz”-aiba, és ismételten felhívta őket, hogy álljanak Rákóczi oldalára.⁵⁸ Felhívásának azonban ekkor sem lett fogantója, a rácok továbbra is kitarítottak a császár mellett.

Károlyi már 1705 júniusában a Gyula alatti táborban felvetette, hogy Szarvason állandó őrséget kellene tartani. Véleménye szerint Gyula elfoglalása után, az ott, valamint a Csongrádon és Szarvason elhelyezendő „vigyázó”-val megoltalmazhatnák a Kőrösön túli föld népét az ellenség támadásaitól.⁵⁹ Az elképzelésből azonban semmi sem lett. Megfelelő tűzérség hiányában Gyula ostroma elhúzódott, és közben Rákóczi terveiben is válto-

⁵⁴ *Thaly* 1880. 16.

⁵⁵ Tököli Koháry Istvánnak. Arad, 1705. júl. 15. *Bánkúti* 1976. 283.

⁵⁶ „A Kőrös folyó melletti táborból, [1705.] május 28-án” *Mercurius Veridicus* 86-87. Az újságcikk némely kisebb eltéréstől eltekintve (pl. a rácok által elragadott ágyúk számát kétfőre teszi a Károlyi jelentésében szereplő hárommal szemben) hűen követi a Károlyi levelében írtakat. Egyetlen jelentősebb különbség, hogy megadja a Szentmiklósnál elesett kuruc katonák számát. Ez az adat nem szerepelt Károlyi máj. 25-i jelentésében, mivel csak jún. 4-én küldte meg Rákóczinak. „Mind ekoráigh mennyi magyar és menyti német esset el és sebessedet, Nagyságod az inlusábul [*mellékletből*] meghláthatja” – írta Károlyi a fejedelemnek jún. 4-én. *Bánkúti* 1976. 262.

⁵⁷ Uo. 262.

⁵⁸ Károlyi Rákóczinak, Gyulai tábor, 1705. jún. 8. *Bánkúti* 1976. 264.

⁵⁹ Károlyi egy Gyula váráról és közvetlen környékéről készített, majd Rákóczihoz küldött sajtákezü térkép-vázlatára írta rá a következőt: „Ha Jenő alá megyek is, [Gyula bevétele után – S. I.] az pusztán kell az vigyázás, ha itten, Szarvason, Csongrádon volna vigyázó, securus lehetne az tulsó föld.” *Bánkúti* 1976. 278.

zás állt be. Július elején utasította Károlyit, hogy hagyja abba az ostromot, és csapataival csatlakozzon hozzá. Miután az utolsó aknarobbantás sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, Károlyi június 24-én elvonult Gyula alól. Előtte azonban még a kurucok felégették a várost, és a vízig lerombolták a környező hidakat.⁶⁰

1705 októberében ismét ellenséges csapatok vették igénybe a szentandrászi átkelőt. Ekkor Herbeville császári tábornagy Erdélybe tartó hadserege kelt át itt Szentesről Mezőtúr felé vonulában. A német sereg október 9-én Algyónél átkelt a Tiszán, majd Vásárhelyre ment, ahonnan Szentes felé vette az irányt. A tiszai átkeléssel egyidőben Bottyán János tábornok Deák Ferenc ezereskapitányt küldte lovasezredével a német sereg után Kecskemétre, azzal a feladattal, hogy ő is költözzön át a Tisza túldoldalára. Deák október 13-án Csongrádnál át is kelt a folyón, de már akkor hírül hozták neki, hogy a német az előző nap Szentesen éjszakázott. A hírhozók szerint Szentesről „*bizonyosan nem az Maros mellett sem egy, sem más felé nem szándékozik: hanem vagy Szarvasnál, vagy Szent Andrásnál*” fog átkelni a Körösön, majd Túr felé megy, ahonnan Karcagújszálláson keresztül Debrecennek fog fordulni. Bottyán sietett még aznap figyelmeztetni a Túron tartózkodó Károlyit, hogy katonáival jól vigyáztasson „*azon passusokra [útvonalakra]*” és igyekezzen meggátolni az ellenség szándékát. Ha módot lát benne, még az éjjel üsse meg a német táborát, Csongrádnál ő is meg fogja támadni.⁶¹ A német sereg végül Szentandrásnál költözött át a Körösön október 16-án este. Deák Ferenc katonáival végig a nyomában volt, és a folyón való átkelés során Szentandrásnál egy német káplárt foglyul is ejtettek a katonái. A fogoly vallomása szerint a sereg Debrecen felé szándékozott, de mivel a pusztán való menetelés során igen megcsappant a kenyerek, a túri kemencékben szándékoztak elegendő kenyeret süttetni a hadak számára.⁶²

Tíz hónappal később pedig Rabutin császári tábornagy vonult keresztül Szentandrásról Erdélyből a felvidéki hadjáratára menet. A német sereg 1706. augusztus 20-án érkezett Szentandrásba, Károlyi jelentése szerint „*éppen azon révben, az hol tavaly őszel által költ az Körösön.*” Akár csak egy évvel korábban, a kurucok most is nyomon követték az ellenséges sereg útját. Károlyi az ellenség Szentandrásba érkezésével egyidőben a Tisza mellől Túrhoz érkezett, hátha egy szerencsés portával megütheti Rabutin táborát.⁶³

1707 elején a szenátus Rozsnyón ülésző tanácskozására hozták meg Károlyinak a hírt, hogy a tiszántúli főkapitányság területén ismét aktivizáltak magukat a rácok. A hírről Károlyi rögtön otthagya a tanácskozást, és február 18-án „nagy fergetegben” átúsztatott a Tiszán. Három napra rá Csanád alá érkezett, és kétnapi ostrom után bevette, majd 24-én leromboltatta. Február 28-án Vásárhelyre tette át a főhadiszállását, ahonnan március 22-én elindult az „*Arad felé való operatióra.*” Noha két nappal később csapataival felégette

⁶⁰ Károlyi Rákóczihoz, Békési tábor, 1705. jún. 25. *Bánkúti* 1976. 280.

⁶¹ Bottyán János Károlyinak. Kecskemét, 1705. okt. 13. *Arch. Rák.* IX. 254.

⁶² Deák Ferenc jelentése (valószínűleg Károlyihoz) Kispói pusztán, 1705. okt. 17. *Kecskemét* I. 287-288. Markó Árpád szerint Herbeville serege október 14-én „Endrődre a Körös partjára érkezett. Itt kénytelen volt egy napot vesztegelni, hogy az előző napi fáradság miatt lemaradt gyalogságot bevárja ..., és hogy a Körösön a szekereken magukkal hozott csónakok segítségével hidat veressen. Herbeville október 16-án csak Mezőtúrig tudott továbbjutni, ott újból kénytelen volt kenyérsütés miatt egy napra megállapodni.” *Markó* 1935. 59. Deák Ferenc idézett és Károlyi alább idézendő levele azonban egyaránt bizonyítja, hogy Herbeville serege a szentandrászi révén kelt át okt. 16-án.

⁶³ Károlyi Rákóczihoz, Szolnok, 1706. aug. 21. MOL G 15 RSZL Caps. C Fasc. 64. (*Károlyi levelei*)

Nagylakot, 26-án Arad, 27-én pedig Jenő alatt portyáztak sikerrel a kurucok, Arad ostromára ekkor még nem került sor.

1707. május végén Károlyi a temesvári pasa segítségével bízva, Rákóczi engedélyével végre megindulhatott Arad ostromára. Előbb, június 2-án bevette a pécskai sáncot, majd 5-én az aradi ostromhoz is hozzáfogott. Miután a kellő felszerelés és elegendő katonaság hiányában az ostrom nem hozta meg a várt eredményt, Rákóczi leállította a hadműveletet. Károlyi 25-én vonult el a vár alól, de előtte, amit csak tudott, mindent felégettetett a vár körül.⁶⁴

Károlyi Arad elleni támadásával egy időben ismét csak a rác katonaság mozgolódásáról érkeznek hírek a kurucokhoz. Május 26-án Palocsay György Bóné András ezereskapitány figyelmeztető levelére „kemény portát” küldött ki püspökladányi táborából „az Körös mellé, egész Őcsödigh.”⁶⁵ Pár nappal később pedig már egészen a Marosig, Arad felé elküldte portásait.⁶⁶ Október végén Dévaványa térségében jelentek meg rác lovasok, mire Kárándy Mihály ezredes maga indult meg katonaságával, abban a reményben, hátha az ellenség elidőzik a Körös innenső oldalán. Azonban nem volt szerencsájük, a rácok, akik egyébként sem voltak többen 10-12 lovasnál, már sietve átköltöztek a Körös túlsó partjára.⁶⁷

December 24-én Szegedinác Péró csapott fel hirtelen katonáival. Gyalogságát hátrahagyta Túrtónél, ő pedig a jobb lovasaival elhajtotta a nádudvari és a szoboszlai barmot, valamint a „vad ménest” az angyalházi pusztáról. Olasz Mihály arra felé lévő katonái hírt adtak parancsnokuknak, és Karcagújszállásnál sikerült is utolérniük Péróékat. Néhány rác katonát levágtak, többet, köztük két hadnagyot is foglyul ejtettek. Az elhajtott csordákat mind visszanyerték, és még néhány rác lovat is zsákmányoltak a kurucok. Olasz véleménye szerint, ha nem lett volna olyan sötét, nem sok rác ment volna el élve.⁶⁸

1707 végén Károlyi ismét elkészített egy, a három évvel korábbinál már jóval részletesebb tervezetet „a Tiszán túl való földnek contentiójárul.”⁶⁹ A tervezet tíz vár és sánc felállítását, illetve megerősítését javasolta két parancsnokság alatt. Eölyüs János gyalog ezredes, a kinevezendő szentjóni kapitány parancsnoksága alá tartozott volna Szentjón, Sólyomkő, Sebesvár, Somlyó és Hadad őrsége, Pécsi Mihály „commendója” alá pedig a Sarkad, Félegyháza, Zsáka, Szerep és Pocsaj (vagy Pelbárthida) sáncainak őrségét kívánta rendelni.

Akárcsak a három évvel korábbi tervezetében, itt is az egyes erősségek közötti szoros együttműködést tartotta fontosnak Károlyi. Ellenséges hadmozgás esetén az őrségeknek ágyúlovással kell egymást riasztaniuk. A két főparancsnoknak havonta kétszer végig kell járnia az irányítása alá rendelt erősségeket. Végig a pusztaságot, le egészen a Körösökig portásokkal kell cirkáltatniuk, időnként pedig, az őrségekből összeállított válogatott katonaság csaphatna be az ellenséges területekre.

⁶⁴ Károlyi 1707. évi Maros menti hadműveleteiről I. naplójegyzeteit. *Szalay* 1865. 185-195. Az események összefoglalása: *Kovács* 1988. 93-95.

⁶⁵ MOL P 396. KCSL Act. publ. I. Acta Rák. Ser. I. 1707 máj. Fasc. I. A 36.

⁶⁶ MOL P 396. KCSL Acta publ. I. Acta Rák. Ser. I. 1707 máj. Fasc. I. A 42.

⁶⁷ Kárándy Mihály Károlyinak. Földes, 1707. okt. 28. MOL P 396. KCSL Acta publ. I. Acta Rák. Ser. I. 1707 okt. Fasc. I. C 28.

⁶⁸ Olasz Mihály Károlyinak Kaba, 1707. dec. 25. MOL P 396. KCSL Acta publ. I. Acta Rák. Ser. I. 1707 dec. Fasc. 2. B 20.

⁶⁹ MOL G 15. RSZL Caps. D Fasc. 100. (Károlyi levelei 1707 okt.-nov.)

A Maros menti rácok betörései ellen elsősorban a Pécsi Mihály parancsnoksága alá tartozó sáncok katonaságának kellett volna tevékenykednie. Jellemző azonban, hogy a tervezet elkészültekor a Pécsi Mihály keze alá helyezendő erősségek közül egyedül a sarkadi volt meg, igaz tekintélyes, 460 főnyi őrséggel. A további négy helyőrséget pedig többnyire Bihar és Szabolcs vármegyék, valamint a hét hajdúváros lakosságának kellett volna felépítenie. Ha egy pillantást vetünk a térképre, rögtön láthatjuk, hogy térségünk védelmére, a nagy távolság ellenére is csak a sarkadi hajdúk maradtak a legalkalmasabbak.

1707 végén csakugyan megkezdődtek az erődítési munkálatok. November 27-én Dobozi István debreceni főbíró már arról értesítette Károlyit, hogy csakhamar megindítja a zsákai sánc felállításához Debrecen városára kiosztott szekereket és palánkfákat a munkásokkal.⁷⁰ Károlyi azonban néhány nap múlva meggondolta magát, és a zsákai sánc felállítása helyett inkább Berettyóújfalu megerősítését parancsolta meg Kos Mihály ezereskapitánynak.⁷¹ Olasz Mihály a kabai sánc építését jelentette meg december 10-én Károlyinak,⁷² Sennyey Ferenc leveleiből pedig tudjuk, hogy a félegyházi sánc erődítési munkálatai is megkezdődtek.

Amennyiben Károlyi elképzelése megvalósul, a Tiszántúl népe kelet felől valóban védve lett volna az ellenséges csapatok támadásaitól. A Hármaskörös egész vonala azonban továbbra is védtelenül kínálkozott volna az ellenséges csapatok átvonulására. Károlyi ugyan felvetette, hogy a szerepi sánccal való kapcsolat fenntartására szükséges volna felállítani Szolnoknál egy, a solti sánchoz hasonló sánctól, amelyet a Jászság lakossága láthatna el elegendő lovas és gyalogos haddal. A szerepi sánc azonban tudunkkal sosem épült meg, Szolnok kuruc őrsége pedig továbbra is inkább a Duna-Tisza közötti területeket vigyázta.

Alig néhány hónappal az után, hogy Károlyi benyújtotta tervezetét Rákóczinak a Tiszántúl védelméről, ismét fokozódott a rác katonaság aktivizálódása Szarvas térségében. Sőt a kuruc kémjelentések szerint a rácok tervbe vették, és egyes hírek szerint már meg is kezdték volna az elhagyott szarvasi vár helyreállítását!

1708. április 9-én két kuruc tiszt is hírül adta Károlyinak, hogy a Maros menti rácok Szarvasnál gyülekeznek. Cseplész János vicecolonellus Nagykőrösről jelentette, hogy aznap délután öt órakeres visszatértek a Tisza mellé küldött portásai, akik magukkal hozták Móra Ferenc szegedi marhakereskedő és a tizsakürti lakosok leveleit. Móra Ferenc levele szerint Rác Tököli Szegeden úgy határozott a császári tisztekkel, hogy a bácskasági és a Maros melléki rácságot egybegyűjtve próbát fog tenni a Duna mellékén. A kürtiek pedig hírül adták, hogy rác katonaság érkezett helységükbe, és túsul ejtve a helység bíráját, jószágait és minden hajójukat elvitték Túr felé. Amint azt nekik a rác kapitány öccse titokban elmondta, a rácok Szarvashoz vitték a csónakokat, ahová Tökölit várják magukhoz, aki ugyan most Váradra kísér élést feles hadakkal, de azután Szoboszló felé akar menni. Cseplész rögtön igyekezett megküldeni Károlyinak a levelet, „*mivel azon a tájékon lévő földnek romlására céloz.*”⁷³

⁷⁰ Balogh 1986. 53.

⁷¹ Kos Mihály Károlyinak. Újfalú, 1707. dec. 3. KCSL P 396. Ser. I. Acta publ. I. Acta Rák. Ser. I. Extractus Literarum. (127 köt.)

⁷² Uo.

⁷³ Cseplész János Károlyinak. Nagykőrös, 1708. ápr. 9. *Pest-Pilis-Solt* II. 471. A Cseplész által „in ipsis originalibus” Károlyihoz küldött levelek ma már nincsenek meg. Móra és a kürtiek leveléről, illetve annak tartalmáról csak a korabeli iktatókönyv számol be. Ez a bejegyzés tartalmazza a rácok Szarvasnál való gyülekezését is. L. MOL P 396. KCSL Acta publ. I. Acta Rák. Ser. I. Extractus Literarum. (127 köt.)

Sötér Tamás hírei szerint 40 rác ütött rá a kürtiekre 7-én éjjel. Amennyi szekeret és hajót csak kaphattak, azt mind magukkal vitték. Sötér is értesült a rác hadak Szarvasnál való gyülekezéséről. Károlyi parancsát várja, és rögtön kémjeit fogja küldeni a szükséges helyekre, írta a generálisnak.⁷⁴

Április 27-én két kúrti lakos érkezett Kecskemétre Sötérhez, és elmondták, hogy a Maros melléki rácok minden bizonnyal próbálni akarnak, mivel mind a lovasok, mind a gyalogosok összegyülekeztek, és szekerekre pakolták a hajóikat is. Már teljes készülettel vannak, de hogy merre szándékoznak, arról nincs tudomásuk. Sötér még aznap Csongrád és Sas tájékára küldte katonáit, a Jászberényben tartózkodó Szentmiklóssy Jánost pedig értesítette, hogy írjon a „Tiszahátra,” jól vigyázzanak, nehogy az ellenség kárt tegyen bennük. A poroszlóiak is adjanak hírt a debrecenieknek, mivel ilyen komoly előkészületek után az ellenség minden bizonnyal próbálni fog valahol. Szentmiklóssy pedig elküldhetne egy zászlóaljnyi katonát Szolnok felé, hogy vigyázzanak az ottani révekre.⁷⁵ Szentmiklóssy öt napon keresztül leste a felcsapni akaró rácokat a „Tiszaháton,” miután azonban eleségükből kifogytak a pusztaságon, kénytelen volt ezerestől visszatérni Jászberénybe.⁷⁶ Május első napjaiban Dobozi István debreceni főbíró kétszer is értesítette Nyúzó Mihály ezerskapitányt a rácok újabb, hajókkal való gyülekezetről, mire Nyúzóék a a Hortobágy hídjánál lesték az ellenség érkezését.⁷⁷

Az egyre sokasodó „rác hírek” között szinte villámcsapásként érte a kurucokat, hogy a rácok erősítik a „Szarvasnál a régi földvárát.” Károlyi, bár hitetlenkedett a hír valódiságát illetően, rögtön portásokat küldött ki a dolog tisztázására. Miként azt május 1-jén Rákóczinak megírta, ha az információ igaznak bizonyul, rögtön cselekedni kell ellene, különben komoly következményekkel kell számolniuk a kurucoknak.⁷⁸ Válaszában Rákóczi rögtön utasította Károlyit, hogy a „szarvasi puszta vár” építtetését minden útonmódon akadályozza meg. A fejedelem hihetőnek találta a szarvasi sánc erősítéséről szóló híreszteléseket. Véleménye szerint éppen a Szeged felé vezető utak ellenőrzése, és a kurucok törökországi kapcsolatának a megakadályozása miatt kívánhatja megvalósítani azt az ellenség. Rákóczi szerint „mód nélkül való szégyen is volna, ha eztet 500 Aradban fet-rengő rác véghezvihetné.”⁷⁹ Károlyi május 7-án már azt írta Rákóczinak, hogy a „szarvasi sánc” helyreállításában még mindig kételkedik, de amíg portásai nem érkeznek vissza, nem tud biztos hírekkel szolgálni.⁸⁰

Az elkövetkező napok eseményei, ha nem is igazolták a szarvasi sánc erősítésének valódiságát, ismét csak a rác katonai akciók megélénkülését bizonyítják Szarvas környékén. 1708. május 12-én Sötér Tamás ezerskapitány arról értesült, hogy az Arad környéki rácság ismét kicsapott, egy részük átkelt a Tiszán, majd elhajtották a nagykörösiek Rékás, Abony és Uj Szász puszták körül legelő ménésének és marháinak egy részét. Sötér rögtön a rácok után indult szinte az egész ezredével. A kurucok egy része Kütrnél átkelt a Tiszán, és sikerült is beérniük az ellenséget a „Szent Andrászi Révnél.” A rácok éppen köl-

⁷⁴ Eredeti tartalmi kivonat. MOL P 396. KCSL Acta publ. I. Acta Rák. Ser. I. Extractus Literarum. (127 köt.)

⁷⁵ Sötér Szentmiklóssyhoz. Kecskemét, 1708. ápr. 27. *Pest-Pilis-Solt* II. 473.

⁷⁶ Károlyi Rákóczihoz. Jászberény, 1708. máj. 4. *Pest-Pilis-Solt* II. 475.

⁷⁷ Nyúzó Károlyihoz. Hortobágy hídjá, 1708. máj. 15. MOL KCSL P 396 Acta publ. I. Acta Rák. Ser. I. Fasc. I. A 15.

⁷⁸ Károlyi Rákóczinak. Ócsa, 1708. máj. 1. MOL G 15 RSZL Caps. E Fasc. 135 (Károlyi levelei)

⁷⁹ Rákóczi Károlyinak. Szerencs, 1708. máj. 4. *Arch. Rák.* II. 260.

⁸⁰ Károlyi Rákóczinak. Nagykároly, 1708. máj. 7. *Arch. Rák.* XII. 386.

töztek át a Körösön a marhákkal, amikor a kurucok hátbakapták őket. Az esemény hasonlóan játszódott le, mint három évvel korábban, amikor Károlyi támadta meg Rác Tököli Kunhegyest felprédáló seregét. Sötér katonái visszanyerték az elhajtott állatokat, több rácot elfogtak, illetve levágtak, néhány rác katona pedig a Körös vizébe fulladt. Az elfogottak azt vallották, hogy még mintegy 100-an vannak kint közülük prédálni. Mire Sötér kiküldte katonáit a Tisza mindkét oldalára, és „*ez említett Rév körül való szoros vigyázásra*” is parancsot adott. Véleménye szerint ez a környék minden felől szorongatva van az ellenség gyakori kicsapásaitól. Félt, hogy katonaság nélkül és vigyázatlanul hagyva mind az itteniek, mind pedig a szomszédos vármegyék reménytelen kárt fognak szenvedni.⁸¹

A hónap vége felé Békés táján bukkantak fel rác katonák. Rákóczi május 31-én ismét úgy vélte, hogy „*az békési rácság ujobban Szarvassá válik.*” Egy három nappal korábban Szegednél elfogott német hadnagy, és mások információiból ugyanis úgy értesült, hogy az aradi rácot mind Makónál vannak, és alighanem onnan, vigyázás kedvéért küldték fel a portásukat. Rákóczi ismét csak fontosnak tartotta a rácság elleni vigyázást, annál is inkább, mivel az Békés táján „*kimutatta magát.*”⁸² Július végén ismét csak rác katonai jelenlétről hallunk Szarvasnál. Egy Aradról kiszökött ember oly hírt hozott Szabó Sándor sarkadi kapitánynak, hogy Rác Tököli mintegy 100 katonájával július 18-án kiment Aradról Szarvas felé, mivel oly hírt vittek be neki, hogy feles kuruc had költözött át, és azok kikémlelésére ment ki.⁸³

Felvetődik a kérdés, hogy Tököli valóban hozzákezdhetett-e Szarvas erősítéséhez? Maga az elgondolás nem tűnik légből kapottnak, hiszen Szarvasnak már 1702-ben fontos szerepet szántak a felállítandó határőrség keretein belül. A vár stratégiai helyzetével pedig nagyon is tisztában lehettek Tököliek, már csak azért is, mivel a szarvasi és szentandrászi átkelőket használták nap mint nap. Valószínűleg azonban akkor járunk közel az igazsághoz, ha Károlyi véleményét fogadjuk el, aki már az első hírek felröppenésétől kezdve tamáskodott a szarvasi sánc építésében. A kuruc portyáknak és a közelebbi helységek lakosainak inkább csak a rácok Szarvasnál való gyakori feltűnédezése szúrhatott szemet. Az adatok bősége azonban sejtetni engedí, hogy ha a rácok nem is láttak neki ténylegesen a szarvasi sánc helyreállításának, mindenesetre tervbe vehették egy állandó megfigyelő rendszer kiépítését a fontos folyami átkelők körül.

Akár a szarvasi sánc helyreállítását, akár csak az átkelők biztosítását vette is tervbe Rác Tököli, annak végrehajtására nem maradt ideje. Július 31-én éjjel két óra tájban egy portyázó kuruc csapat meglepte egy Arad közeli őrtoronyban, ahová két testvére társaságában húzódott a városban dühöngő pestis elöl. A néhai Bóné András-féle ezred és a Palocsay-regiment 150 válogatott lovasa Félegyházi Pál főstrázsamester vezetésével, valamint Szabó Sándor sarkadi kapitány 60 hajdúja hajtotta végre a bravúros tettet. A kurucok átkeltek a Maroson, és miután a puska és pisztolygolyók nem árthattak az őrtoronyból lövöldöző rác főtiszteknek, szalmát és giz-gaszt hordtak alá, majd azt meggyújtva, valósággal kifüstölték Tökölieket.⁸⁴

⁸¹ Sötér Tamás Rákóczinak. Körösi mezőben, 1708. máj. 13. *Kecske-mét* II. 138.

⁸² *Arch. Rák.* II. 271.

⁸³ Szabó Sándor sarkadi kapitány Károlyihoz. Sarkad, 1708. júl. 22. MOL P. 396. KCSL Acta Publ. I. Acta Rák. Ser. I. 1708 júl. Fasc. 2. B 28.

⁸⁴ Az esetet részletesen leírja Márki 1924. 48-49.

Rác Tököli elfogása a lehető legjobbkor következett be. Három nappal később ugyanis Rákóczi túlerőben levő csapatai Trencsénél súlyos vereséget szenvedtek a Heister tábornagy vezette császári csapatoktól. A sarkadiak hőstettéről Rákóczi csak napokkal az trencsényi csata után szerzett tudomást, és így az némi gyógyírként szolgálhatott a kuruc vezérkarnak a vereség okozta sokkos hangulatára. Tököli elfogásával ismét felcsillant a remény a rác határőrökkel való megegyezésre. Azonban ha Tököli korábban gondolkodott is azon, hogy Rákóczi mellé álljon, az újabb kuruc vereség hatására letett szándékáról. Rákóczi és tábornokai minden igyekezete ellenére megmaradt a császár hűségén.⁸⁵

A rác portyák pedig Tököli fogságba esése után is tovább folytatódtak. Augusztus második felében a felcsapó rácok még Szűcs János kapitány portásait is elfogták, de Sötér Tamás katonái a „*Keres mellett*” visszanyerték őket. Igaz, a rácok elmenekültek, és csupán néhány lovuk jutott a kurucok zsákmányrészeül.⁸⁶

1709. áprilisában ismét csak a szentandrászi átkelőt használták fel a rác katonák. Egy Golykó nevű tisztjük vezetésével, aki a híres Péro kapitány veje volt, április 17-én a Hortobágyra csaptak, elhajtották a debreceni gulyát.⁸⁷ Már sikeresen átköltöztek a Körösön, és haza felé tartottak, amikor Kárándy Mihály ezredes lovassága beérte őket.

Kárándy ekkor a saját és Sennyei Ferenc lovasezrede, Tardy Ferenc lovasezredének egyik, Félegyházi Pál főstrázsamester vezette százada, valamint a sarkadi hajdúság kíséretében éppen egy sikeres Maros menti portyáról tért vissza, amikor Szentés és Mindszent között beérte egy gyalogos posta a rácok hírével. Kárándy a hadak „keményével” rögtön a rácok üldözésére indult, és csak Kovácsházánál hagyta abba az üldözést. Az üldözés során a menekülő rácok közül elesett Golykó, egy zászlótartó és 8 közkatona, egy másik zászlótartót egy közlegénnyel pedig elfogtak. A kurucok mintegy 350 marhat szereztek vissza, de nem sok köszönet volt benne, mivel a hosszú és kimerítő üldözésben sok lovuk kidőlt. A végén már annyira kimerültek a lovak, hogy némelyik katona már csak gyalog, lovát pihentetve tudott a menekülő rácok után menni.⁸⁸

A sikeres hajsza után Kárándy Szentandrásnál ütött tábornok, hogy bevárja az üldözésből visszatérő katonáit. Az ezredes nagyra értékelte a rácok fölött aratott győzelmét, elsősorban a rác tiszt megölése miatt. Az egyik katonája pl. azt mondta, hogy Golykó elesése 30 rác katona halálánál is nagyobb örömet jelent neki. Az elfogott rácok szerint pedig soha sem üzték meg őket annyira, hogy Golykó meg ne ölt volna valakit az üldözők között, miként most is megölt egy kuruc katonát, „hegyestőrrel verte által fordultában.” A győzelemért azonban nehéz árat kellett fizetniük a kurucoknak. A kegyetlen lovashajsza számos ló életébe került. Még javában írta a jelentését Kárándy, amikor már 40-nél is több kuruc katonaló elpusztult. Az ezredes szerint annyi kár esett a lovak javában, ami „országos harczon” sem veszett volna el. Már annak is örülne, ha csapatai ló vesztesége 100 alatt maradna, mivel még az írás közben is „földhöz üti magát [a ló – S. I.], többször fel nem kél.”

⁸⁵ Benda 1980. 155.

⁸⁶ Dobozi István Károlyinak. Debrecen, 1708. aug. 24. Balogh 1986. 68.

⁸⁷ Úgy tűnik, hogy a rác támadás válaszcsepás lehetett egy korábbi kuruc akcióra. Dobozi István ápr. 18-i levelében azt írta Károlyinak, hogy „az aradi marha helyett mást halytott tegnap a rácság Hortobágy mellől.” Balogh 1986. 78.

⁸⁸ Kárándy Károlyinak. Szent András, 1709. ápr. 21. MOL P 396. KCSL Acta publ. I. Acta. Rák. Ser. I. 1709 ápr. Fasc. 2. B 29.

1709. május 7-én a kürti lakosok ismét arról hoztak hírt Nagykőrösre, hogy az „aradi és Maros mellyéki rácság Szarvashoz gyülekeznek,” és valamerre próbálni akar, de hogy merre, erre felé, át a Tiszán, vagy még azon is túl, azt nem tudják. A nagykőrösiek sietve megírták a hírt Szentpétery Imre brigadérosnak.⁸⁹ Ugyanazon a napon a sasiak is hírül adták Kecskemétre Szarka István főhadnagynak, hogy a Maros melléki rácság gyülekezik, de nem tudják, hogy mit akarnak tenni.⁹⁰

1710. február 26-án ismét a Mercurius Veridicus adott hírt az Arad környéki rácok felcsapásáról. Az értesülés szerint mintegy 2000 rác határőr gyűlt össze a Maros menti sáncaikból, és egészen Debrecenig hatoltak. A környező falvakból kezdték elhajtani a marhákat, amikor a közelben tartózkodó Nyúzó Mihály ezredes a saját lovasságával és a parancsnoksága alatt levő lengyel csapatokkal oda érkezett. Üldözőbe vette a rácokat, és február 23-án a „Körös folyónál” rájuk csapott. Az ütközet során a kurucok számos rác katonát levágtak, 50-et foglyul ejtettek, és két zászlót, valamint 40 szekeret zsákmányoltak. Ezen kívül a rácok minden addigi prédáját visszaszerezték.⁹¹

Időközben, éppen a rác támadások megakadályozására a kurucok Nádudvarnál megkezdtek a sánc építését. 1710. március 31-én Rákóczi éppen arról írt a tiszántúli várak ellenőrzésével megbízott Vay Ádám udvari marsallnak, hogy a „*vén insecnért*” küldje át Szolnokra, mivel annak építése fontosabb, mint a nádudvari sánc, amely a hadmérnök nélkül is végbe mehet. Mivel az „*csak rác ellen levén, nem szükséges hogy oly regularis legyen.*”⁹² A készülő nádudvari sáncba Halász Péter alezredes lovasságát rendelték a pusztaság vigyázása céljából.⁹³

Rákóczi 1710. április 20-án és május 4-én, majd július 2–7. között Besenyszögön tartózkodott, és személyesen ellenőrizte Szolnok erősítési munkálatait.⁹⁴ Midőn május 25-én Károlyi olcsvai táborából Kállósemjén, Újváros és Kápolnás érintésével másodszor is visszatért besenyszögi táborába, arra is lehetősége nyílt, hogy utazás közben szemrevételezze a térségben rejlő hadászati lehetőségeket. A fejedelem felfigyelt a szarvasi vár szerencsés földrajzi elhelyezkedésére, és rögtön szorgalmazta annak helyreállítását. Június 7-én meg is írta Bercsényinek, hogy szükségesnek látja a szarvasi sánc megépíttetését. Mivel a sánc Szolnokhoz csupán 3 mérföldre esik, ezért az épülő nádudvari sáncal és a szolnoki várral már egész „lineájuk” lesz a kurucoknak a rác betörések megakadályozására. Levelében megállapította, hogy a szarvasi sánc „*magában is erős situációjú hely, s könnyen praesideálható.*”⁹⁵ Rákóczi Károlyit bízta meg a sánc felépítésével, aki rögtön meg is parancsolta a sarkadi hajdúknak, hogy a helyőrség fele költözzön át Szarvasra.

⁸⁹ Nagykőrös bírái és tanácsa Szentpéterinek. Nagykőrös, 1709. máj. 7. *Pest-Pilis-Solt* II. 689.

⁹⁰ Szarka István Szentpétery Imrének. Kecskemét, 1709. máj. 7. *Pest-Pilis-Solt* II. 690.

⁹¹ *Mercurius Veridicus* 124. A hír nagykárolyi datálással került be a kuruc lap értesülései közé, valószínű tehát, hogy Károlyi Rákóczihoz írott egyik jelentésén alapult. Károlynak a fejedelemhez ez idő tájt küldött levelei között azonban egy sincs, ami tartalmazná az idézett esemény leírását. Károlyi a híreit valószínűleg Nyúzó beszámolójából szerezte, de e napokból a KCSL-ban nem találtunk olyan jelentést, ami Nyúzónak a rácokon aratott győzelméről tudósítana.

⁹² Rákóczi levele Vay Ádámhoz Jászkisérről. *Arch. Rák.* III. 223.

⁹³ Rákóczi Halásznak. Szolnok, 1710. júl. 26. *Arch. Rák.* III. 465.

⁹⁴ Esze 1955. 556. (II. *Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei.*)

⁹⁵ Rákóczi Bercsényinek. Szegi pusztá, 1710. júl. 7. *Arch. Rák.* III. 130. „Soknál inkább akarom, hogy mostani idegyüvetelemmel az pusztát kitanúltam, – melynek újonnan való megszállítását szükségesnek ítélvén: egy Szarvas nevű pusztá török sánc megépíttetését resolváltam; túlesik, az Körös-parton, Szolnokhoz három mélyföld, és így az nádudvari sánczczal, Szolnokkal egész lineánk léssen az rácság megzabolázására; magában is erős situációjú hely, s könnyen praesideálható.”

A sarkadi őrség létszáma a szabadságharc előző éveiben 400-450 fő körül mozgott,⁹⁶ de az 1709. évi pestisjárvány jócskán megcsappantotta létszámukat, 130-an estek a járvány áldozataul.⁹⁷ Már ez a tény is heves ellenzést válthatott ki a sarkadi hajdúság körében, Károlyi utasításával közel egy időben pedig újabb tragédia érte őket. 1710. június 8-án a Maros menti rácok Sarkad alá csaptak és elfogták Szabó Sándor kapitányt, 3-4 hadnagyával, egy strázsamesterrel és több közvitézcel együtt. Tisztjeik, és főként vitéz kapitányuk elvesztése jelentősen demoralizálta a sarkadiakat. Június 9-én Károlynak, 11-én pedig a fejedelemnek számoltak be a szomorú eseményről.⁹⁸ Leveleikben kérték, hogy tekintsenek el a korábbi parancstól, mivel nemhogy a szarvasi sánc felállítására, de még a saját erősségük védelmére is kevesen vannak. Valószínűleg a kuruc hadihelyzet alakulásának tudható be, hogy a szarvasi sánc helyreállításáról ezután többé nem esett szó, és úgy tűnik, hogy Rákócziék sem erőltették tovább a sarkadiakat a Szarvasra költözéssel. Sőt, csakhamar már a nádudvari sánc fenntartását is feleslegesnek vélték. 1710. november 3-án Ungvárott írt levelében Rákóczi azzal bízta Károlyt, hogy „*már hijjában Nádudvart postírungot tartani, – rövid idő múlva egyvelegesen fog jární hadunkkal az rác ellenség.*”⁹⁹

Novemberben Károlyi Szoboszlai Sámuel alezredest, a sólyomkői, majd az ecsedi vár sokat próbált parancsnokát nevezte ki sarkadi kapitánynak, ám úgy tűnik, a helyőrség nem igazán jött ki az új parancsnokkal.¹⁰⁰ Szinte a teljes sarkadi tiszt kar Aradon volt fogságban, Győző István lovas főhadnagy, a sarkadiak híres portyázó tisztje pedig 1710. októberében már a váradi labancokkal együtt harcolt a kurucok ellen.¹⁰¹ Közben a császári hadak főerőinek előrenyomulásával egy időben, Tököli rác kötelékei átkeltek a Körösökön. Előbb Kárándy Mihály ezredes katonaságát támadták meg, majd a sarkadiak és a bihari hajdúvárosok állatállományát hajtották el. Ez után pedig Szoboszló környékén a császár hűségére eskették a pásztorokat.¹⁰² Az állandó élelmiszer- és hadianyaghiányban szenvedő, szüntelenül utánpótlási gondokkal küszködő sarkadi helyőrség az egyre súlyosbodó katonai helyzet hatására 1711. január 11-én letette a fegyvert Löffelholz nagyváradi császári parancsnok előtt. Sarkad feladásával az utolsó kuruc erősség szűnt meg térségünkben. A szabadságharc utolsó négy hónapja már jelentős katonai akció nélkül telt el a Körösök vidékén.

A szarvasi sáncok még a szabadságharc után is sokáig fennállottak. Ezt erősítik meg Markovitz Mátyás 1748-1760 között készült feljegyzései, de megemlékezik a szarvasi palánkról Petik Ambrus gyulai tanító 1784-ben írt földrajzkönyvében is, mely szerint a könyvecske írásakor Szarvason a Körös nyugati partján még fennállott egy „*négy Szepletű*

⁹⁶ 1704 novemberében 400 gyalogos hajdú és 20 lovas katona, 1707 végén pedig 400 gyalogos és 60 lovas szolgált Szabó Sándor keze alatt. L. Károlyi 1704. nov. 14-i és kelet nélkül, 1707 novemberében készült felterjesztéseit Rákóczihoz.

⁹⁷ Pap Mihály főstrázsamester a megmaradt tiszt társaival Károlyi Sándornak. Sarkad, 1710. júl. 9. MOL P 396. KCSL Acta publ. I. Acta Rák. Ser. I. 1710 júl. Fasc. I. A 37.

⁹⁸ Pap Mihály sarkadi főstrázsamester és az egész sarkadi katonaság II. Rákóczi Ferencnek. Sarkad, 1710. júl. 11. *Bánkúti* 1988. 124-125. A levelet Zsilinszky is közölte Thaly Kálmán jóvoltából, de csupán kivonatosan. Munkájában azonban – bizonyára nyomdai hiba miatt – 1719-re (!) teszi a levél keltezését, amiből Neumann 1709-re következtetett. L. *Zsilinszky* 1872. 24., ill. *Neumann* 1922. 37.

⁹⁹ *Arch. Rák.* III. 189.

¹⁰⁰ Szoboszlai 1710. nov. 27-én jelentette Károlynak, hogy megérkezett Sarkadra. *Bánkúti* 1988. 132.

¹⁰¹ Károlyi Rákóczinak. Ungvár, 1710. nov. 3. *Arch. Rák.* III. 190.

¹⁰² *Czigány* 1992. 40.

Sántz. ¹⁰³ A „viharok dühe, az emberek és állatok gonoszsága” azonban a sánc cölöpeit „részben az árokba, részben melléje kidöntötte,” és mára csak régészeti emlékek, elsősorban az új Körös-híd építésein, 1894-ben a folyó medréből előkerült török ágyú és néhány rozsdás ágyúgolyó árulkodnak az egykori szarvasi várról. ¹⁰⁴

A Szarvassal szomszédos Békésszentendrason ugyanakkor ma is több népmonda tanúskodik a környéken lejátszódott Rákóczi-kori eseményekről. A fennmaradt mondák egyik-másika meglepő történeti hűséggel őrizte meg a rác portyák emlékét. Ami talán nem olyan meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az 1719-ben, és az azt követő években újjátelepülő Szentandrás falu első lakosai a környékbeli települések, Mezőtúr, Szentes, valamint a bihari hajdúvárosok, Kaba, Nádudvar és nem utolsósorban Sarkad lakosai közül kerültek ki. Többen közülük Rákóczi katonái voltak, némelyikük akár valamelyik Szentandrásnál lezajlott ütközet résztvevője is lehetett.

Békésszentandrás határában, a község alatt kelet–nyugati irányban egy hosszú dűlőút húzódik keresztül, amit ma is Rác útnak neveznek. A néphit szerint az út a portyázó rác katonaságról kapta a nevét, akik „itt vonultak fel, és nagy pusztítást vittek véghez.” Laczkó József helytörténész elbeszélése szerint a rácok rendszeresen az Orosháza-Szenás-Csabacsüd útvonalon közelítették meg a szentandrás határt. Annak idején a község alatt elterülő vidék vizenyős terület volt. A felvonuló rácok a zsombékos, mocsaras területeket kerülgetve, a Fertő és a Gödény nevű határrészek között vonultak fel. Az idős helytörténész a Rác út történetét egy Kertész Sándor nevű öreg gulyástól hallotta, akinek pedig az egykoron Káka pusztán gulyáskodott nagyapja mesélt az itt elvonuló rácokról.

Némelyek a rácok és a kurucok között lezajlott ütközetről is tudnak. A 77 éves Tóth István 1986-ban így mesélte el nekem a rácok legyőzését: „a rácok [a mai – S. I.] Románia felől jöttek fel kocsikkal, a Rác úton, a magyarok azonban itt, a Siratóban ellent álltak nekik. A csata során a rácok vereséget szenvedtek és visszavonultak kelet felé.” Szabó Imre helytörténész 1974-es gyűjtése szerint a rácok a Rác úton vonultak el. Miután átkeltek a siratói réven a falut nagy ívben elkerülve elhagyták Szentandrás határát. Egy ízben, amikor visszafelé jövet átkeltek a Körösön, az üldöző magyarok rájuk csaptak, és sok rác belefűlt a Körös vizébe. Akik életben maradtak, azok a Rác úton vonultak el.

Ugyancsak a Rákóczi-kori csatározások emlékét őrzi az a *nem békésszentandrás* eredetű (!) népmonda, mely szerint egy alkalommal a falu határán átvonuló rácok két vezére a Rác-úthoz közel egy lebontott gulyakútba rejtette a kincsét. Később, hosszú évek múltán néhányan vissza is tértek, de az egykori kút helyére már nem tudtak rábukkanni. ¹⁰⁵ Csupán némely kíváncsi természetű, és ráérő idejű helybéli járta továbbra is a pusztát az elveszett kincs fellelésének reményében.

¹⁰³ Jankovich 1989. 400-401.

¹⁰⁴ Jankovich 1989. 401.

¹⁰⁵ Itt mondok köszönetet Laczkó József és Szabó Imre békésszentandrás helytörténészeknek, akik az egykori szentandrás rév helyét is segítettek megállapítani. Ugyancsak köszönettel tartozom Szalai Antalnak, aki a rácok kincséről szóló, édesapjától hallott mondat közölte velem.

IRODALOM

Arch. Rák. II–III.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival 1703-1712. Közli Thaly Kálmán. II–III. köt. Pest, 1873–1874. (Arch. Rák. I/II–III.)

Arch. Rák. IX.

Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetreméltó iratok. 1685-1716. Közli Thaly Kálmán. Bp., 1883. (Arch. Rák. I. oszt. IX. köt.)

Arch. Rák. XII.

II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz 1708-1711. In: Lukinich Imre: II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. II. köt. Függelék. Bp., 1935. (Arch. Rák. I/XII.)

Balogh 1986.

Balogh István: Dobozi István debreceni főbíró levelei gr. Károlyi Sándorhoz 1703-1709. HBMLF (14) 1986.

Bánkúti 1988.

Bánkúti Imre: A Körös–Maros köz a Rákóczi-szabadságharc idején. (Újabb dokumentumok 1704-1710.) – Das gebiet zwischen Körös und Maros zur Zeit des Befreiungskampfes unter Rákóczi (Neuere Dokumente zwischen 1704 und 1710) In: A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből (Tanulmányok és forrásközlemények.) Szerk. Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1988. 111-142.

Bánkúti 1976.

Bánkúti Imre: Gyula kuruc ostroma (iratok 1705 május-július). BÉ 2 (1976) 249-284.

Benda 1980.

Benda Kálmán: Magyar-rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején. In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes) Budapest, 1980. 141-157.

Czigány 1992.

Czigány István: A kuruc állam katonai helyzete és a szatmári béke. HK 3 (1992)

Esze 1951.

Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Századok 1-2 (1951)

Esze 1955.

Kuruc vitézek folyamodványai 1703-1710. Összeállította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Esze Tamás. Budapest, 1955.

Esze 1980.

Esze Tamás: A Tisza-vonal védelme a kurucok ellen 1703-ban. In: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes) Budapest, 1980. 597-681.

Haan-Zsilinszky 1877.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály: Békésmegyei Oklevéltár. Budapest, 1877.

Hornyik 1868.

Hornyik János: A rácok ellenforradalma 1703-1711. Századok 2 (1868)

Iványi 1884.

Iványi István: A tiszai határőrvidék. Hazánk 2 (1884)

Jankovich 1983.

Jankovich B. Dénes: Adatok a szarvasi törökkori palánk történetéhez. BÉ 1 (1983) 165-172.

Jankovich 1989.

Jankovich B. Dénes, Makkay János, Szőke Béla Miklós: Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2. Budapest, 1989. (Magyarország régészeti topográfiája 8. Főszerk. Gerevich László)

Karácsonyi 1896.

Karácsonyi János: Békés vármegye története I. Gyula, 1896.

Kecskemét I-II.

Iratok a Rákóczi-szabadságharcból. Kecskemét város és környezete. I-II. Az anyagot gyűjtötte, jegyzetekkel ellátta és a mutatókat készítette Bánkúti Imre. Kecskemét, 1992-1994.

Kovács 1988.

Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Budapest, 1988.

Kovács 1994.

Kovács Ágnes (szerk.): Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704-1724). I. (1704-1709). Közreadják Csobó Péter, Fejes Judit, Kovács Ágnes stb. Debrecen, 1994.

Márki 1924.

Márki Sándor: A sarkadi hajdúk. HK 15 (1924) 33-59.

Markó 1935.

Markó Árpád: Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén. HK 26 (1935) 41-62.

Mercurius Veridicus

Mercurius Veridicus 1705–1710. Az első hazai hírlap hasonmás kiadása Kenéz Győző fordításával. Benda Kálmán bevezetőjével. Budapest, 1979.

Mészáros

Mészáros Kálmán: Egy derék kuruc törzstiszt. Források Hancsok Ádám főstrázsamester életéhez. (Megjelenés alatt a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyvének következő kötetében.)

Neumann 1922.

Neumann Jenő: Szarvas nagyközség története. Szarvas, 1922.

Pest-Pilis-Solt I-II.

Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban I-II. Közreadja: Bánkúti Imre. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 2.) Budapest, 1996.

Szalay 1865.

Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei I. Kiadta Szalay László. Pest, 1865.

Thaly 1880.

Thaly Kálmán: A szent-andrási csata és Gyula ostroma 1705-ben. BRMT 1879/80 (1880) 5-43.

Veress 1938.

Veress Endre: Gyula város okleváltára (1313-1800). Gyula, 1938.

Virágh 1962.

Virágh Ferenc: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca a Körös–Maros közben. Békéscsaba, 1962.

Zsilinszky 1872.

Zsilinszky Mihály: Szarvas történelme és jelen viszonyainak leírása. Pest, 1872.

RÖVIDÍTÉSEK

Arch. Rák. I / I-XII.	=	Archívum Rákócziánum I. osztály: Had- és Belügy. I-XII. kötet
BÉ	=	Békési Élet, Békéscsaba
BRMT	=	A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve, Gyula
HK	=	Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
HBMLF	=	A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai, Debrecen
MOL	=	Magyar Országos Levéltár
OSZK Kt.	=	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
KCSL	=	Károlyi család nemzetségi levéltára
RSZL	=	a Rákóczi-szabadságharc levéltára

**The military role of the fords near Szarvas
and the plan of the renovating of the fort in Szarvas
during the Rákóczi Independence War**

– István Seres –

Resume

During the Independence War led by Rákóczi the Serbian border watchmen called 'Rác' who settled down near the southern border of Hungary caused severe problems for the Hungarians. Though Rákóczi tried except a few little troops.

The soldiers of the borderland near the River Maros caused problems in the Territory east of the Tisza with their regular invasions. When they were invading they mainly used the ford on the River Körös near Szarvas and Békésszentandrás. The 'kuruc', the Hungarian troops beat them twice near Békésszentandrás on their way back home with their prey.

The 'Rác' wanted to renovate the old Turkish fort in 1702 and perhaps in 1708 that was in ruins in those times. In 1710 Rákóczi wanted to strengthen Szarvas to defend the area north of the River Körös. They chose the Hajdú's of Sarkad to bring true the plan. After 1710 there was no occasion to restore the fort, the independence War failed and the helpless Sarkadians gave up the fight on 11th January 1711.

(Translated by László Oláh)

Seres István
ELTE BTK Belső-ázsiai Tanszék
1088 Budapest
Múzeum krt. 4/b.

A HONVÉDTISZTEK FEGYVERLETÉTELE GYULÁN

– Németh Csaba –

„Ügyünk Világosnál meghalt, Sarkadon ki volt terítve,
s Gyuláról megindult a világ legnagyobb gyázmene-
te, s itt Aradon megtörtént a temetkezés.”

(Degré Alajos)

Kevéssé közismert, hogy a világosi fegyverletételkor a honvédtisztektől nem vették el oldalfegyvereiket. Teljes lefegyverzésükre akkor került sor, amikor az oroszok átadták őket az osztrákoknak. Ez a szomorú esemény pedig Gyulán történt. De hogyan kerültek ők Gyulára, s pontosan mikor és hol fegyverezték le őket?

Sok visszaemlékezés maradt fenn az utókorra, ám ezek gyakran egymásnak ellentmondó tényeket rögzítenek. Túl gyorsan követték egymást az események, a megrázkódások. Gyakran tévedhetett 1–2 napot az, aki nem frissen vetette papírra az emlékeit. Mindenfelé a zűrzavar, a kapkodás, a központi irányítás teljes hiánya, és az ebből adódó rendezetlenség képével találkozunk. Hiába ismerjük például valakinek a szolgálati beosztását, a naplója korántsem biztos, hogy a legységének sorsára vonatkozóan is felvilágosítást adhat. A honvédségből a fegyelem lazulása, a rendbomlás következményeként egyre többen indultak haza, vagy kisebb csoportokban megpróbálták eljutni a még kitartó Komáromba, hogy tovább harcolhassanak. Valószínűleg az oroszok sem vették tekintetbe a magyar hadrendi beosztást, hanem a foglyok elszállításánál csak ad hoc módon összeállított csoportokkal operáltak. Ezzel magyarázható, hogy azoknak a tiszteknek egy részét, akik Világosnál tették le a fegyvert, nem Gyula érintésével, hanem Borosjenőn és Bélen keresztül vitték Aradra. Ugyanígy a Vécsey-hadtest borosjenői lefegyverzése után is voltak, akiket nem Szőlős-Világoson, hanem Gyulán keresztül szállítottak Aradra.¹

Azoknak a honvédtiszteknek a sorsát kívánjuk most bemutatni, akik Gyulára kerültek, s itt voltak kénytelenek megválni szeretett fegyvereiktől.

Görgey Artúr tábornok augusztus 11-én hajnalban értesült a temesvári csata elvesztéséről, s ezután lemondásra szólította fel Kossuth Lajos kormányzót és a kormányt. Ahogy ez megtörtént, a délután összehívott haditanács mindössze két ellenszavazattal jóváhagyta a tábornok elképzelését az oroszok előtti fegyverletételről. Görgey még az est folyamán értesítette az orosz sereg III. (a hozzá legközelebb állomásozó) hadtestének parancsnokát, Rüdiger tábornokot fegyverletelési szándékáról. „Azért teszem pedig le az orosz előtt a fegyvert, mert ennek engedni kénytelenek valánk, de én részemről, mint fővezértek, mint magyar soha el nem fogom ismerni, hogy az osztrák legyőzött bennünket”² – jelentette ki másnap este a katonái előtt.

Augusztus 13-án a még együtt maradt magyar erők legerősebbike, az a hadsereg, amely pár hónappal korábban több fényes diadalt aratva felszabadította hazánkat, s annak

¹ Egressy 147–155.; Hentaller 204.; Patai 458–460.

² Görgey Artúr II. kötet 416.; Dutka 169.

fővárosát, Budát is sikeresen visszavítva; ez a hadsereg volt ekkor kénytelen megválni a fegyvereitől a Világos és Szőlös közötti síkon.

Milyen erők alkották ezt a hadsereget? Görgey közvetlen parancsnoksága alá három hadtest tartozott: az I. Nagysándor József, a III. Leiningen-Westerburg Károly, valamint a VII. Poeltenberg Ernő tábornok vezetése alatt. Ez ekkor körülbelül 26000 katonát jelentett. Útközben csatlakozott hozzájuk Knezić Károly tábornok 2500 fős tokaji különítménye, valamint az Aradon szerveződő tartalékhadseregnek egy 5000 emberből álló, jobbára még fegyvertelen hadosztálya Querlonde Ferdinánd ezredes irányításával. Jelentős számban csatlakoztak még Aradon a kormány mellett, a hadügyminisztériumban szolgáló (vagy éppen szolgálaton kívül álló) tisztek, s néhányan a már felbomlóban lévő tiszai hadsereg idevetődött katonái közül is. A fegyverletételhez nagyjából 33000 honvéd sorakozott fel (köztük 1438 főtiszttel), 144 ágyúval. Létszámát tekintve nem is tűnhet soknak ez a sereg, hiszen alig 1/5-ét teszi ki az összhaderőnek. Más képet kapunk viszont, ha a fegyvernemeket, illetve a tisztikaron belüli arányokat vizsgáljuk. A lovasságnak és a tüzérségnek például közel a harmada ott volt. Az ezredesi állománynak közel 40%-a, s a 34 tábornok közül 12. Így már méltán állíthatjuk, hogy nélkülük aligha lehetett volna a továbbiakban eredményes ellenállásra gondolni.³

Görgeynek mégis feltétel nélkül, pusztán kényre-kedvre kellett megadnia magát. Az orosz sereg parancsnoka, Paszkevics tábornagy ugyanis kijelentette: a cár nem alkuszik, és nem fogad el feltételeket. Rüdiger tábornok viszont nem tűnt ilyen kőszívűnek. Ő hajlandó volt néhány kérésnek eleget tenni, már amennyire ezt a hatásköre megengedte. Szavatolta például, hogy a fegyverletételre kizárólag orosz katonák előtt kerüljön sor, hogy ingó vagyonát mindenki szabadon megtarthassa, s még ahhoz is hozzájárult, hogy a tisztek (az őrmesteri rangon felüliek) megtarthassák oldalfegyvereiket.

Az utókor talán elcsodálkozik ez utóbbi kikötésen, hiszen hogyan is néz ki egy olyan fegyverletétel, ahonét fegyveresen lehet távozni; vagy lekicsinylően legyinthet, mondván: ugyan mit is kezdhettek volna egy szál karddal és pisztollyal a kezükben, kár is foglalkozni ezzel az aprósággal. Ami a dolog jelentőségét illeti, az kissé bővebb magyarázatot igényel. Általánosnak mondható a korban, hogy a tisztekkel és a legénységgel más megítélés szerint jártak el. Nem csak Rüdiger tett ilyen megkülönböztetést, hanem később Haynau, s korábban, például Arad várának bevételénél, maguk a magyarok is. Ebben a kapitulációs okmányban (kelt 1849. június 28-án)⁴ szerepel az a momentum is, hogy a tisztek megtarthatják a kardjaikat. A világosi eset tehát korántsem tekinthető példa nélkülinek. Miért kell akkor mégis méltányolnunk Rüdiger tábornok eljárását? Mit jelentett ez a nemes gesztus az adott korban?

A már említett aradi kapitulációs okmányban ezt az eljárást az ellenfél „*hősiességének és tántoríthatatlan kietartásának*” elismerésekével indokolták. Ez Világosnál sem jelenthetett mást! Az orosz hadsereg ezzel a gesztussal tehát a honvédség bátorsága és hősies helytállása előtt tisztelgett. Ez pedig nem kis dolog, főleg ha összevetjük az osztrákok álláspontjával, akik még csak tényleges, reguláris katonaságként sem voltak hajlandók elismerni a magyar hadsereget, csupán lázadó hordákat emlegettek, s tisztjeinket is csak lázadófőnökökként, banditavezéreként kezelték. Rüdiger azonban e gesztus megítélésével közvetetten elismerte, hogy egy reguláris hadsereggel állt szemben. Hasonló értelmű gesztusai miatt később több kellemetlensége is támadt Haynauval szemben.

³ A számításokat *Bona* 51–60. és 65. valamint *Gracza* V. kötet 740. alapján végeztem.

⁴ *Gracza* V. k. 558.

Ennek a megtiszteltetésnek óriási morális hatása volt katonáinkra. Joggal érezhette úgy mindenki, hogy amíg a kardja az oldalán van, nem lehet fogoly. Bizakodva nézhettek a jövőbe. S ezt a bizalmat az orosz hadvezetésnek is érdekében állt táplálnia, hiszen sok volt a még le nem fegyverzett alakulat. Nehéz eldöntenünk, hogy részükről csupán jóindulatú megtévesztésről vagy inkább szándékos félrevezetésről volt-e szó? Tény azonban, hogy az oroszok nem minden alap nélkül vigasztalhatták a tisztjeinket. Tudták ugyan, hogy a háború előtt kötött megállapodás értelmében ki kell szolgáltatniuk a hadifoglyait, de időközben arra is rákérdeztek, hogy mitévők legyenek, ha Görgey letenné a fegyvert. Haynau július 25-i válasza szerint (igaz, ekkor még abban bízott, hogy öelötte történne meg ez a fegyverletétel) a fővezér példáját követő tiszteknek az életét garantálni lehetne.⁵ Lehet, hogy a cár katonái ennek tudatában ígérhettek bántatlanságot a magyaroknak. Egyébként is arra törekedtek, hogy bizalmat ébresszenek maguk iránt. Ezzel akaratlanul is tápot adtak azoknak a honvédek közt terjengő kósza híreknek, miszerint a tiszteket rangjuk megtartásával átveszik a cári hadseregbe. Sőt, olyan vad elképzelések is lábra kaptak, hogy Görgey tulajdonképpen szövetkezett az oroszokkal, s rövidesen együtt fogják lerohanni Ausztriát.⁶

Miért állt Oroszország érdekében ezeknek a híreszteléseknek a megtűrése? A cár a háború mielőbbi lezárását sürgette, márpedig Görgey seregén kívül más alakulatok is voltak még az országban. Joggal szerették volna elérni azt, hogy ezek is mielőbb kövessék a fővezér példáját. Ezt pedig előmozdíthatta az, hogy Görgey az orosz fogság kedvező tapasztalatairól számolhatott be a többi seregparancsnokhoz küldött leveleiben. A honvédségnek szerinte „*olyan bánásmódban van része, amely meglep, sőt szinte megszégyenít bennünket... szívélyes és lovagias.*”⁷

Nem is maradt el a várt hatás! Először Damjanich János tábornok lépett Görgey nyomaiba. Augusztus 17-én délután megnyitotta Arad várának kapuit az orosz csapatok előtt. Dévánál augusztus 18-án a tiszai hadsereg Bem és Guyon tábornokok által vezetett maradéka tette le a fegyvereit, a dél-erdélyi csapattöredékekkel történő egyesülése után. Vécsey huszárszádai élén egyenesen Nagyváradra, az orosz főparancsnokságra vágatott (augusztus 21-én), míg gyalogságát augusztus 20-án, Borosjenőn fegyverezték le. Frummer ezredes csapatának lefegyverzésére 21-én került sor Hátszegen, Dessewffy Arisztid tábornok és Lázár Vilmos ezredes pedig kivételesen az osztrákok előtt kapituláltak augusztus 18-án, Karánsebesen. Rajtuk kívül már csak Zsibónál volt egy magyar csapat: Kazinczy Lajos ezredes mármarosai tartalékhadosztálya egyesült itt 22-én székely és észak-erdélyi alakulatokkal. Másnap ők is megkezdték a tárgyalást az oroszokkal, s a fegyverük letételére 25-én került sor. Ők adták meg magukat utolsóként a mozgó csapa-

⁵ Például Sáfrány Mihály is csak augusztus 23-án, Gyulán jegyezte be naplójába: „*Tegnap tudtuk meg plakátokról, hogy fogjok vagyunk.*” = Sáfrány 4.; vagy Szalkay 64.: „*Míg az oroszok között voltunk... ki sem gátolt szabadságunkban, mehettünk, amerre akartunk..., de kit az osztrákok megkaphattak, elfogták és kifosztották mindenéből, ennél fogva többen tanácsosabbnak tartottuk megmaradni az oroszok között.*”; AVT. II. kötet 11. Haynau, Paszkevics és Rüdiger levelezését lásd a 11–94. oldalakon; Katona, 33.

⁶ *Degré* 156. és 159.

⁷ *Pach* 211.

tok közül. Munkács augusztus 26-i kapitulációja után már csak az ország két legnagyobb erődjé: a péterváradí és a komáromi tartotta magát.⁸

A különböző helyszínekről a legkülönbözőbb utakon kerültek katonáink az osztrákok fogságába. Ha meg akarjuk tudni, hogy közülük kik fordulhattak meg Gyulán, meg kell vizsgálnunk, hogy mi történt az egyes alakulatokkal a fegyverletételüket követően.

Kezdjük a fősereggel!

Rüdiger, bár tudta, hogy az előzetes megállapodás szerint ki kellene szolgáltatnia a foglyait Haynaunak, mégis úgy rendelkezett, hogy Nagyváradra, az orosz katonaság főhadiszállására vigyék őket. Bizonyára időt akart nyerni, míg a cár döntése megérkezik, hiszen a nem remélt új helyzet alapján nem tarthatták lehetetlennek a korábban kötött megállapodás megváltoztatását sem. Haynau viszont már ezt az intézkedést is „szörnyű szerencsétlenül”-nek minősítette. Főként az dühítette fel, hogy „a lázadók 3000 kocsi raktak meg a legértékesebb rakománnyal, a kormány tulajdonával. Az oroszok kifosztottak minden kocsi...mindent elvitt az ördög.” Már a fegyverletétel másnapján közölte a császárral, hogy személyesen fog beszélni Paszkeviccsel, de végül tartalékhadteste parancsnokát, Liechtenstein tábornokot küldte el Nagyváradra, hogy a foglyok kiadatását megsürgesse. Az említett szekerek átvizsgálásával pedig Reischach tábornokot, az I. hadtest egyik dandárjának a parancsnokát bízta meg. Paszkeviccs időközben felmérte, hogy mekkora diplomáciai bonyodalom származna a honvédek Nagyváradra irányításából, s megváltoztatta Rüdiger intézkedését. Arra hivatkozva, hogy a Nagyvárad–Arad közötti fűutat szabaddá kell tenni a csapatmozgások számára, a foglyok tartózkodási helyéül Sarkadot jelölte ki.⁹

Miért éppen Sarkad jött szóba?

Haynau 15-én arra kérte Paszkevicset, hogy a foglyok közül azokat, akik korábban a császári seregben szolgáltak, Aradra, a többieket pedig Pesten át Pozsonyba küldje. Az orosz fővezér ugyan meg akarta várni a cár válaszát, de bizonyára jónak látta olyan helyen felállítani a fogolytábort, ahonnan akár Pest, akár Arad, vagy éppen Nagyvárad felé is könnyen el lehet jutni. E kíváncsúnak pedig – mivel a honvédek ekkor már Nagyszalontánál jártak – Sarkad felelt meg leginkább.

⁸ A fegyverletételekhez: Arad: AVT II. 54.; Déva: HL 48/49. 43/344.; Borosjenő: HL 48/49. 43/430.; Hát-szeg: HL 48/49. 44/58.; Karánsebes: HL 48/49. 43/426.; Zsibó: HI 48/49. 44/137. A várak feladása: *Horváth* III. kötet 525–528.

⁹ Az eredeti szerződés megváltoztatásának óhaját tükrözte Paszkeviccs tábornagnak a cárhoz írott augusztus 15-i levele is: „*Akasztófára juttathatom-e mindazokat, akik felséged jószágában reménykednek?*” Bár amnesztiát javasolt adni, s az ország régi alkotmányának helyreállítását, jó katonaként tudja azt is, hogy mivel a többi magyar alakulat is követi Görgey példáját, nem fogja halasztani a tisztek Ausztriának történő kiszolgáltatását. = *Katona* 33–34.; *Szalkay* 63.; Nagysándor is úgy tudta: „*az orosz tábornok megígérte, hogy nem fogja átadni a fegyvertelen hadsereget az osztrákoknak mindaddig, míg cárja az osztrák császártól az egész magyar nemzet számára különleges amnesztiát nem fog kieszközölni, s addig is a tiszteknél meghagynak kardjaik, s rangjuk szerinti havidíjjaikat fogják húzni.*” Haynau levelei: AVT II. 64. és 51–53.; HL 48/49. 43/100. valamint 43/154. és 43/149.; Rüdiger augusztus 14-én még Nagyváradot, de 16-án már Sarkadot jelölte meg úti célként: AVT II. 31. illetve 46.; *Görgey Artúr* II. 432.; Görgey is úgy értesült, hogy augusztus 15-én Kisjenőről még Nagyváradra indították el a foglyokat, de Nagyszalontáról váratlanul visszafordították őket Sarkadra; A változás indoklása: *Görgey István* III. kötet 637.; Haynau augusztus 15-i levele: AVT II. 38.

Mi történt a foglyokkal, amíg eljutottak Sarkadra?¹⁰ Drozdov orosz főhadnagy szerint 13-án este, a fegyverletételt követően „a 2. könnyűlovashadosztály odavonult a magyar sereg arcvonalához és nekilátott a hadifoglyok átvételének, ami este nyolc óra körül fejeződött be. Aztán még sötétedés előtt a lefegyverzett katonák oszlopa, lovasságunk fedezete mellett hallgatagon megindult.” Rüdiger tábornok segédtsíztjének feljegyzéséből azt is megtudhatjuk, hogy az éjszakai órákban a honvédek nagy tömegének őrzése óriási zűrzavarral járt. Ezt kihasználva a foglyoknak csaknem egyharmada megszökött. A Rüdiger-féle hadtest Kisjenőn felállított főhadiszállására hajnali négy óra tájban érkezett meg a menet. A legénységet táborban helyezték el, maga a tisztikar a városban kapott szállást. Az oroszok foglyaik ellátásáról is gondoskodtak. A főtiszteknek naponta egy, a törzstiszteknek két ezüstforintnyi juttatást (ezek már nem Kossuth-bankók voltak, hanem a cári sereg mellett működő Almássy gróf által kibocsátott kék színű papírpénz), a legénységnek pedig húst és kétszersültet adtak. Könnyen voltak nagylelkűek az oroszok, hiszen a háború során felmerült költségeiket megtérítették az osztrák kormánnyal.

Akad olyan visszaemlékező is, aki szerint a tisztek az est folyamán helyben maradtak, a szőlősi mezőn. Valószínűleg azon alakulatok előljáróiról lehet szó, amelyek már este későn, utolsóként érkeztek meg a fegyverletétel helyszínére. Reggel azután őket is tovább kísérték, s 9–10 óra körül ők is megérkeztek Kisjenőre. A Nagysándor-féle I. hadtestből néhányan azonban az est folyamán Borosjenőre kerültek, másnap pedig Béltre szállították át őket, ott várták be sorsuk beteljesedését.¹¹

Hogyan élték át ezt a helyzetet a magyar tisztek? „Vitéz seregiünk legénysége hadifoglyokul hajtattott el csorda módjára két sor idétlen s tromba orosz gyalogság közé szorítva” – búslakodott báró Podmaniczky Frigyes huszárszázados. A bánásmódra azonban nem lehetett panaszkodni: „Az orosz tisztek előzékenyen, udvariasan bántak velünk... Kínálták italaikkal, bizalmas társalgásba ereszkedtek... és a hihetetlenéig szép dolgokat helyeztek kilátásba.”¹²

Rüdiger Kisjenőn Görgeyt és vezérkarát ebédre is meghívta. Ez a cselekedete mérhetetlenül felbosszantotta Haynaut: „ezekkel a lázadó főnökökkel... nem csak azt a kíméletet tanúsították, amit az emberiség és a hadi szokások általánosságban előírnak a hadifoglyokkal kapcsolatban, hanem... bajtársként fogadták, sőt gróf Rüdiger... ünnepélyesen meg is vendégelte őket.” Még eltűrte azt is, hogy „nevezettek eddigi egyenruhájukban, oldalfegyverrel és szolgálati kintüntetéseikkel feldíszítve” jelenjenek meg, sőt még „az el-

¹⁰ Drozdov 566.; Rüdiger segédtsíztje 543.; Érdekes, hogy a 2. könnyű lovashadosztály Glazenap altábornagy vezetésével eredetileg a II. hadtestbe (tehát nem Rüdiger alá!) volt beosztva. Első dandárát a 3. (Miklós nagyherceg) és a 4. (harkovi) ulánuszred, a 2. dandárát pedig a 3. (Olga nagyhercegnő) és a 4. (Hannóver királya) huszárezred képezték = *Katona*. 821.; Közülük 3 ezred kísérte a rabokat Gyulára. Az Olga-huszárok ezredesével, Palugyánszkyval – akinek az édesapja magyar eredetű volt – Degré Alajos is találkozott: *Degré* 156–160., de az ezred parancsnoka, legalábbis a somosi csata idején még az ugyancsak magyar karvai Orly család leszármazottja, Orly ezredes volt, a 4. (harkovi) ulánuszredet pedig Zemenskij ezredes vezette: *Katona* 899. és 911.; *Osztenkorff* 151.: a foglyokat Anrep parancsnoksága alatt 3 ezred könnyűlovasság és 200 kozák kísérte.; *Király* 1885. január 1.: a hadianyagot pedig Nagyváradra a 17. (jeleci) gyalogezred kísérte. *Gergely* 27.; *Körösi* 1888. szeptember 1.; *Dutka* 172.: Zerinden a tisztek 5, a törzstisztek pedig 10 pengőforintot kaptak.

¹¹ *LT. Lengyel* 58.; *Egressy* 153–154.; *Molnár* 173.: „Simándon... egy napi parancs azt adta tudtára a tiszteknek csapda gyanánt, hogy a főhadiszálláson kitett protokollumba írják be neveiket a gage (zsold) fölvevése végett, melyet Gyulán fognak kikapni az osztrák hadi pénzárból.” – eszerint már Simándon eldőltnél, hogy Gyulára hozzák őket, de ezt más adat nem támasztja alá.

¹² *Podmaniczky* 286.; *Degré*. 156.

lenségeskedés szerencsés befejezésére pohárköszöntőt mondtak”, amire minden jelenlévő ivott is – fakadt ki a fővezér a császár előtt. Rüdigernek is felhánytorgatta, hogy „ezekkel a lázadókkal képesek voltak úgy bánni, mintha tisztességes hadifoglyok lettek volna... még azt sem tartották szükségesnek, hogy lefegyverezzék őket.” Rüdiger higgadtan és méltóságteljesen utasította vissza Haynau vádjait: „Nem tettem sem többet, sem kevesebbet, mint amennyit azoknak az embereknek a helyzete megkövetelt.”¹³

Görgeyt még aznap, 14-én délután Nagyváradra kísérték. Ő még úgy tudta, hogy serege is követni fogja, csak később értesült róla, hogy Nagyszalontáról visszafordították őket Sarkadra. A magyar főhadiszállásra érkező parancsokat Molnár Ferdinánd ezredes falragaszok útján tette közzé. Az ekkor Békéscsabán tartózkodó Hunfalvi Pál országgyűlési képviselő, még a 15-i hírek szerint is úgy tudta, hogy a magyar tiszteket Nagyváradon orosz hadbírótság elé fogják állítani. Ez a híresztelés még 17-én is tartotta magát.¹⁴

Szedlák Mátyás tüzérfőhadnagytól tudjuk, hogy „amint másnap Zerindre érkeztünk... fél napi pihenés végett beszállásoltattunk. Reggel (azaz 16-án) falragaszok hirdették, hogy a honvédtisztek aznap délután két órakor Sarkadra induljanak.” Zerinden a tisztek 5, a törzstisztek pedig 10 pengőforintot kaptak. Közben a foglyok száma megcsappant: a legénység nagyobb része (örmestertől lefele) amnesztiában részesült. Az amnesztiát augusztus 18-án Haynau is megerősítette, de még így is több, mint tízezer katona érkezett Sarkadra.¹⁵

„Sarkad gr. Almásy Dénes birtoka volt – jegyezte fel Degré Alajos huszárszázados – Egy nagy udvart, mely körös-körül juhaklokkal volt szegélyezve, kitarakított, s ide szállásoltattunk. Vihar és rossz idő ellen menedéket adtak a juhaklok. Igen meg voltunk elégedve a berendezéssel... juhokat, ökröket juttatott az ezred számára.” A várossal már kevésbé lehettek megelégedve. Azzal küldték ugyanis Nagyváradra Dutka Tivadar századost, hogy Paszkevicznál eszközöltesse ki Görgeyvel a Gyulára történő szabad átjárás lehetőségét.¹⁶

Az orosz vezérkar Anrep altábornagyot bízta meg a foglyok őrzésével.¹⁷ A szolgálatot a 2. könnyűlovas hadosztály 3 ezrede és a 32. kozákezred legénysége látta el. Rüdiger segédtisztjének, akit ekkor Anrep mellé rendelték, meglehetősen hízelgő véleménye volt új feletteséről. Szerinte „nem is lehetett volna nemesebb, jószándékúbb emberre bízni ezt az ügyet.” Lehetett is benne valami, hiszen korábban komoly összetűzése volt Paszkeviccsal, amikor a cári sereg fosztogatásairól tett nála panaszt. Az altábornagyot Nagyváradon maga Görgey győzte meg arról, hogy „a magyar nép rendkívül becsületes nép, s a magyar ember, ha egyszer megadta magát, megtartja szavát.” Anrep ennél fogva hozzá-

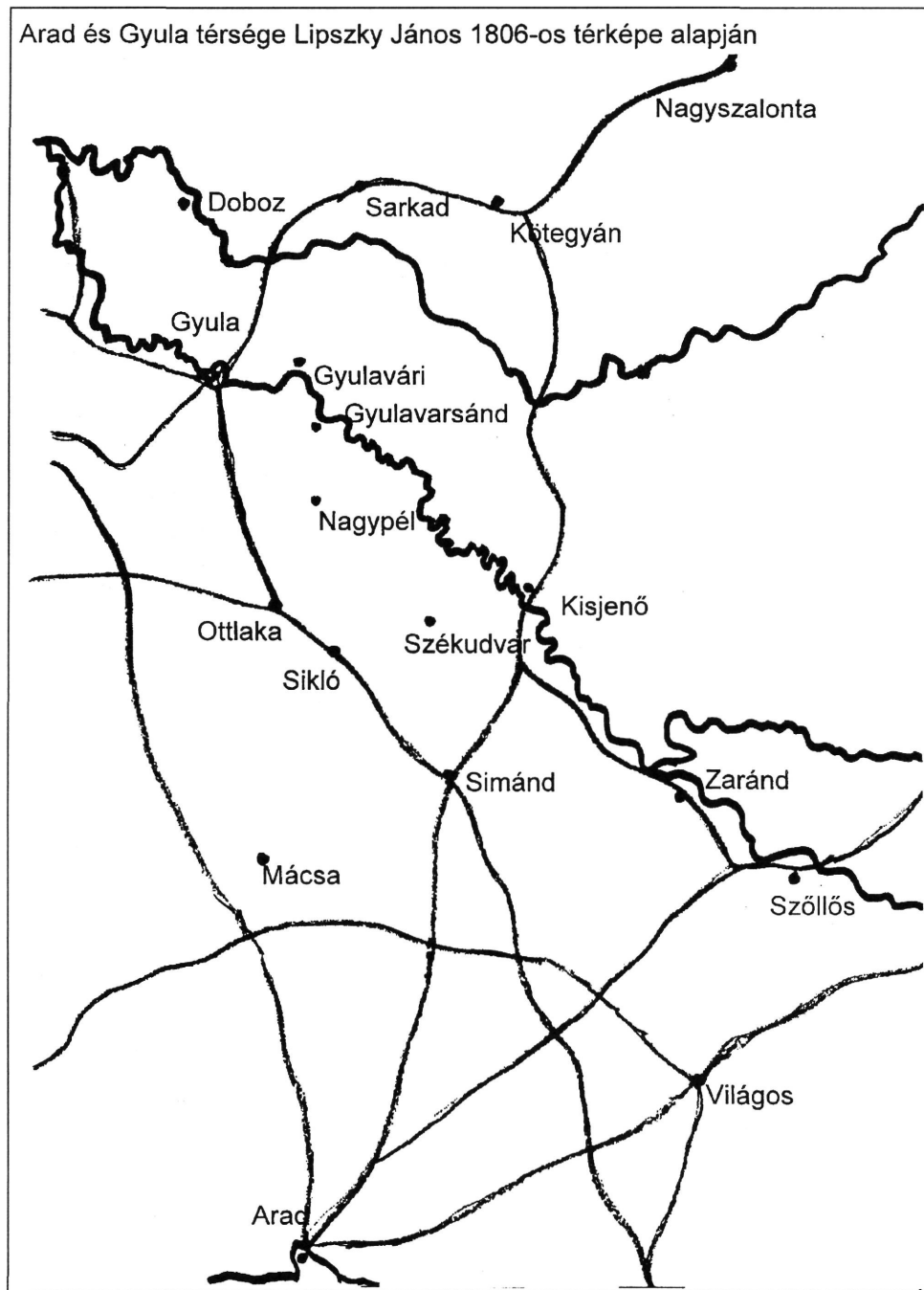
¹³ AVT II. 51–52., 61. valamint 89–91.

¹⁴ Görgey Artúr II. 432.; Szedlák 40–41.; Hunfalvi 338–341.; Dutka 171.

¹⁵ Szedlák 40–41.; Nyikolaj 326.; HL 48/49. 43/298.; Beniczky 365.: „Kisjenőről 17-én Sarkadra szállítottak.” Lovas 5.: Sarkadon harangszó jelezte, hogy sok muszka érkezik. A Fekete-Köröstől, a Vadaskert felől jöttek. A településtől délre, az urasági szérúk körül telepedtek le. Veresséknél, a református paplakban szállt meg Aulich, Dessewffy, Kiss Ernő és segédtisztje, Meszlényi. Este Poeltenberg is eljött. Másnap több ismerőst (pl. Havas Ferenc századost) is behozott magával a táborból. Szerinte az orosz ezredes megmondta a tábornokainknak, hogy még ma akár Arad, akár Komárom felé szabadon elmehetnek, de egyikük sem élt ezzel a felkínált lehetőséggel.

¹⁶ Degré 159.; Dutka 172.

¹⁷ Anrep, Joszip Romanovics (1796–1860) altábornagy az orosz 2. hadtest lovasdandárának volt a parancsnoka: BML, Magyargyulai rendeletek jegyzéke (Gy. R.) 171. 1850. (Implom-hagyaték, BML), ez valószínűleg az ulánusdandárt jelentette, mert a huszárdandár parancsnoka Alexander Alexius Woldemar Bagghafüved vezérőrnagy volt: Katona 472. és 877.

1. kép. A Körösök vidéke Lipszky János 1806-os térképe alapján (szerk.: Németh Csaba)

járult ahhoz, hogy „*a fogoly tábornokok és tisztek becsületszóra, szabadon járkálhassanak.*” Az alacsonyabb rendfokozatú katonákat a város mellett, egy fogolytáborban helyezték el Kőtegyán és Sarkad között, amelyet a cári sereg kordonnal zárt körül. Sarkad és környéke még így is kevésnek bizonyult ennyi ember ellátására. Nehezen lehetett biztosítani a katonák megfelelő ételmezését, s néhány nap múlva komolyabb probléma is jelentkezett. „*Az a terület, ahol el voltak helyezve fokozatosan temetővé alakult át – állapította meg a segédtiszt – az eltakarítatlanul ott maradt szemét, a kéthónapos szakadatlan eső, a hideg éjszakákkal változó forró nappalok és a sovány koszt a kolera nagymértékű okozóivá váltak, úgy hogy naponta körülbelül harmincan haltak meg. Az a veszély fenyegetett, hogy a szerencsétlen helyzet lázadásra ad alkalmat, ezért a tábornagy (Paszkévics)... megparancsolta a foglyok átszállítását Gyulára.*” Haynaunak címzett levelében Rüdiger tábornok is a kolerával indokolta a honvédtisztek Gyulára irányítását. Ennek következtében jutott el Gyulára néhány honvédtiszt augusztus 19-én.¹⁸

A város neves újságírója, Kóhn Dávid szemtanúk visszaemlékezése alapján készített (ezért korántsem mindenben pontos) beszámolója tud egy másik útvonalon érkező csoportról is. Állítása szerint a fogolytábort még Kisjenőn két részre osztották, s az egyik fele Székkudvar–Nagypél–Gyulavarsánd érintésével, ugyancsak 19-én, érkezett Gyulára.¹⁹ (1. kép)

Mindkét csoportot megelőzte azonban az augusztus 17-én kapituláló aradi őrség, amely már másnap Gyulára ért. Őket viszont, az eredeti parancs értelmében, még továbbvitték Sarkadra. Gyulán ekkor nem állomásozott megszálló erő.²⁰ A beteg Damjanich tábornok őrzésére, aki sérülései kiújulása miatt nem utazhatott tovább, úgy kellett Sarkadról átküldeni egy orosz tisztet.²¹

Az egykori szemtanúk szerint is augusztus 19-én hozták át foglyaikat Gyulára az oroszok: „*Nagyon szomorú bevomulás volt ez. Elkényszeredett, kimerült honvédek, – tisztekkel karonfóva vonultak erős fedezet alatt a sarkadi országúton. Az utcák néptelenek*

¹⁸ Rüdiger segédtiszte 545–550.; Delvig 583. és 598.; Király 1885. január 1.; HL 48/49. 43/431.; DEGRÉ 159.: „*Negyednap... az epemirigy-járvány nagy mérveteket öltött; ...a juhaklokból környes-körül kórházat csináltak, mi meg a közepén voltunk. Egész nap láttuk becipelni a betegeket, s elhurcolni a holtrakat; láttuk a haldoklókat kívánszorogni, összeesni és meghalni.*”

¹⁹ Kóhn 48–55.

²⁰ Margitay 137.; Beniczky 365.; BML, Békés-csanádi megyehatósági iratok 7699/1851. Nemetgyula városnak a fuvarosai által benyújtott nyugták igazolják, hogy pl. 1849. augusztus 21-én Gyuláról 2 fogattal ment Kőtegyánba Perczy ezredes.; BML, Gyula város levéltára az 1849–50. évi csomóban, 1624. Számú irat (Implom-hagyaték, BML): Gyulán az első oroszok az augusztus 11-én megjelent Susz ezredes kozákjai voltak. Elrendelte az orosz és osztrák hadifoglyok Simándra szállítását, valamint a városban található fegyverek átadását. Úgy tűnik, hogy megszálló erőt viszont nem hagyott hátra.

²¹ A tábornok a sebesülése kiújulása miatt nem utazhatott tovább – bár ebben az is közrejátszhatott, hogy a felesége ekkor már fél éve az unokatestvérének, gr. Wenkheim Józsefné, Jankovits Stefániának a vendégszeretetét élvezte a gyulai kastélyban. (Rüdiger segédtiszte 549.) Ellentmond ennek és a fegyverletételt ismerető más emlékiratoknak Margitay – korántsem mindenben megbízható – visszaemlékezése: (Margitay 137–144.) Szerinte Damjanichot közvetlen személyzetével Simádon keresztül Nagyvárad felé vitték, a többiek pedig Mácsán keresztül Gyulára jöttek. Az itt parancsnokló orosz ezredes egy „*trabális, vad kinézésű, szigorú muszka katona*” volt. Este beszállásolták őket a város lakosaihoz, és csak 20-án mentek át Sarkadra, hogy az 1 forintos napidíjukat felvegyék az orosz parancsnokságon. Még aznap aztán az egész sereget átkísérték Sarkadra. Szerinte itt jelen volt egy muszka tábornok mellett Schlick generális is. „*Itt fosztatánk aztán meg utolsó ereklénykétől, fegyvereinkétől*” (már 20-án?) majd tovább vitték őket Kőtegyánba. Az osztrák tábor, akárcsak az orosz őrizet alatt álló magyar, Sarkad és Kőtegyán között helyezkedett el. Augusztus 22-én délután adták át ott a tiszteket Reschach és Montenuovo tábornokoknak.

voltak. Az oláh templom körüli téren (a mai Szent Miklós parkban) állítottatott fel a fogolytábor, s az oroszok elfoglalva tartották a vármegyeház, városház utcákat.”²²

Kóhn Dávidtól tudjuk, hogy a cár katonái „énekelve vonultak be a reggeli órákban a mai (1936-os) Nagyváradi út és Kossuth utcákon keresztül... Az orosz tisztikar... a grófi kastélyt foglalta el. A legénység egy része az óvárt szállotta meg, túlnyomó része pedig sáttortábort vert fel a sarkadi út baloldalán. Másnap, augusztus 20-án, egy osztrák ezred is bevonult, s a vásárteret foglalta el.” A hivatalos papírok azonban arra utalnak, hogy a honvédek nagyobb részét csak augusztus 21-én kísérték át Gyulára.²³

Hogyan teltek a foglyok hétköznapi Gyulán? Sokat írtak már erről, de ezek az utólagos visszaemlékezések nem tükrözik a teljes valóságot. Hemzsegnek az olyan általánosításoktól, hogy az oroszok milyen laza felügyelet alatt tartották őket, a lakosság milyen rokonszenvvel viseltetett irányukban. Olykor egészen idilli hangulat árad soraikból: az orosz tisztekkel barátságos mulatozással, kártyázással ütötték el az időt. Néhány forrás azonban más megvilágításban mutatja be a történeteket.

Nem is lehet feltételezni, hogy ilyen helyzetben idilli hangulat alakult volna ki. Gyula polgárságát anyagilag kimerítette az egy éve tartó háború finanszírozása. A vezetők többsége elmenekült, a magyar hatóságok már nem működtek, az osztrák igazgatás rendszere pedig még nem szerveződött meg, s nyakukon volt az orosz megszálló hadsereg, és a fogoly honvédek élelmezésének terhe is. Gondolhatni, mekkora zűrzavar uralkodott! Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a nagy embertömeg egyúttal felvevőpiacot is jelentett. Ennek egy igen sajátos vetületével ismertet meg bennünket Rozvány György, akivel szintén Gyulán tetették le a fegyvert. A városházával (vagyis a mai könyvtárral) szemben volt egy nürnbergi kereskedés. Ennek a kirakatában porcelán és terrakotta Kossuth-mellszobrok sorakoztak. Rozvány látta, amint egy orosz katonaoorvos egy ilyet, alig leplezetten vitt hazafelé. Ezek után megkérdezte a kereskedőt, hogy van-e még neki ebből a készletből, mire az szomorúan válaszolta, hogy sajnos már mind elfogyott, pedig az oroszok még többet is megvettek volna.²⁴ Úgy látszik a souvenir már akkor is kelendő volt.

²² Ezért is érdekes *Margitay* augusztus 18-i naplóbejegyzése, mely szerint: „Ott vitették el a kapu (Gergely Ferenc háza Gyulán a mai Damjanich utca – Kossuth-tér sarkán) előtt az áruló vezér által lefegyverzett tábor egy megtört része – már osztrák fedezet alatt – Arad felé.” (*Margitay* 139.) Más emlékiratok (pl.: *Imrédi-Molnár* 138.) csak 20-án említik az osztrákok megjelenését Gyulán. Tényleg lehetett olyan alakulat, melyet már ekkor átadtak az osztrákoknak? A császári csapatok bevonulásáról írt *Kesztyűsné Balogh Margit*, Balogh Ambrus sarkadi lelkipásztor lánya is „A Prédikátor” című művében: Kesztyűs János főbíró augusztus 19-én délelőtt küldte át a harangozót Veress Ferenc lelkipásztorhoz azzal, hogy meneküljön, mert „Gyula felől teménytelen német lándzsaeörd látszik. Estére elérik a várost.” Ők aztán az Őssi réten táboroztak le, az oroszok pedig a Gyepes partját tartották megszállva; *Kóhn* 48. és 51–52.

²³ *Kóhn* 48.: feltűnt a szemlélőknek, hogy egy-egy orosz lovasezrednek egyszínű lovai voltak. A Gyulára bevonultakét csupa pej, szürke, illetve fekete színű lovak alkották; BML, Alispáni jegyzőkönyv 1849/II. R.489. 249. (Implom-hagyaték. BML): augusztus 21-én azért tett meg néhány intézkedést az alispán, mert „értésemre esvén, miként Magyar- és Németgyula városára tetemes számú hadi foglyok s azt kísérő orosz seregek fognak még mai nap bejöni.” Az R. 489. 238. alapján tudjuk, hogy ekkor még működött Gyulán a katonai kórház, s az alispán a sérült honvédek segélyezésére a függetlenségi nyilatkozat kihirdetésekor létesített pénztárból 100 pengőforintot utalt ki a számára. Nem tudjuk, hogy tudták-e még ezt hasznosítani, hiszen e rendelet a bankók betiltás előtti utolsó pillanatban kelteződött; *Máriássy* 160.: „Augusztus 21-én délután elindultunk Békésgyulára”; *Patai* 459–460.: a Vécsey-hadtest egy része augusztus 21-i, borosjenői fegyverletétele után, Kisjenőről elindulva 22-én este érkezett meg Sarkadra, „de a falu tömve volt már, s egy részét német lovasok foglalták el” a Cress könnyűlovas ezredből. Ők innen csak 23-án indultak el Gyulára.

²⁴ *Rozvány* 257.

A helyén maradt első alispán, Sípos Sándor még 17-én, az orosz megszállás árnyékában is arról intézkedett, hogy a kereskedők fogadják el a Kossuth-bankókat, ám Dobrzánszky Adolf cs. kir.-i biztos 21-én elrendelte azok beszolgáltatását.²⁵ Ez nem csak a foglyokra, de a polgárságra nézve is nagy anyagi csapást jelentett.

Ezen kívül ott volt még a katonaság természetbeni ellátásának a kérdése. Már Sarkad-
ra is kellett valamennyi élelmet szállítani a városnak.²⁶ Az igazi nagy megterheléssel a foglyok és a megszállók harmincöt ezres tömegének Gyulára érkezése járt. Azt pedig senki sem tudta előre megmondani, (még augusztus 22-én sem!), hogy mennyi ideig fognak majd a városban állomásozni.²⁷

Anrep altábornagy megengedte, hogy a tisztek magánházakhoz szállásoljanak be. Ebből adódóan szinte minden Gyulai háznak lett katonavendége. Az őrizet laza volt, de az elszállásolás során már adódtak nehézségek. A fogoly tiszteket nem csak legényeik, de általában a feleségük, menyasszonyuk is követte. Gyula pedig nem volt olyan nagy város, hogy mindegyiküknek jusson külön szállás. Nagy zsúfoltság alakult ki a belvárosban, s ez nem volt mentes a vitáktól. Nem egy esetben, a jobb és előkelőbb szálláson összekaptak egymással a honvédtisztek. Volt, akiket „betoltak a már zsúfolt házakba és lőn lárma és veszekedés a két tábor (mármint a világosi és a borosjenei) tisztjei között... Hosszas pörlekedés után beszorultam én is egy csinos házba, hol már nyolc kolléga és két dáma kényelembe helyezték magukat... Hogy ettől megszabaduljak, kimentem más szállás után nézni. A város legszélsőbb házikóinak tartottam, mert észrevevém, hogy mindenki csak a jobb kilátású házak felé húzódik, s nem akartak a szegénység kunyhójáig leereszkedni. Az utolsó ház üres, tisztá, kényelmes volt. Itt szívesen fogadtak.”²⁸

A vendégfogadás nem volt mindenütt oly szívélyes, mint azt utólag emlegették. Ecsedy Gábor református lelkész is tele volt panasszal: „A fogoj tisztek közül beszállásolt hozzám aug. 21 kénn egy Devetseri nevű kapitány 5 lovával, hintójával, egy hadnagyával, feleségével, két cselédjével vacsorával, ebéddel, borral elláttatta magát, ágy neművel. – A felesége egész nap mosott, másnap vasalt, temérdek fátat feltüzelt, és semmit nem fizetett. – Ennél komiszabb szállóm nem volt... Temérdek kenyeret, bort, pálinkát elvesztek, szénát, abrakot. A fogjok a szőlőket elpusztították, a lovasok a szénát, szalmát.”²⁹

²⁵ Implom-hagyaték, BML: Alispáni jegyzőkönyv 1849 /II. R. 489. 223.; Gy. R. 9.: 118. lap: a fegyvereket 12 nap alatt kellett leadni a békésen lakó Kis Jánosnak, a Kossuth-bankókat pedig a gyulai ifj. Farkas Tibornak.

²⁶ Impom-hagyaték, BML: Gy. Kurr. R. 119. 118. lap: Sarkadról augusztus 18-án Hankovics őrnagy, élelmezésre felhatalmazott egyén utasítja Magyargyulát, hogy kenyeret, bort, zabot és árpát küldjön a sarkadi városházához egy biztossal, akinek erről a megfelelő nyugtát kiadhatják. A sarkadon tartózkodó gróf Forgách Sándor császári hadbiztos pedig ugyanaznap a 20 mázsa sónak másnap reggel 8 órára, a sarkadi városházára történő szállítására utasítja Mogyoróssy Jánost, mint a gyulai sóházat kezelő számadótszert.

²⁷ BML, Mezőberény ir. 5. cs.: Mezőberénynek Sípos Sándor első alispán augusztus 22-i utasítása szerint: „A jelenleg gyulán állomásozó mintegy 35000 főnyi magyar hadifoglyok, és az azt kísérő orosz hadsereg élelmezésére... Berény községére egy hétre eső illetékességének jegyzékét oly meghagyással küldöm által, hogy Békés, Magyargyula, Németgyula, Doboz, Vári, Csaba, Kétegyháza a /megyei/ jegyzékben kitett illetőségnek fele részét holnap, azaz 23-án reggel 7 órára, másik felét pedig 25-én szintén reggeli 7 órára, a többi községek pedig illetményeik felét 24-én reggel, másik felét pedig 26-án reggeli 7 órára Gyulára okvetlen szállítsák be, különben katonai erővel fog behozatni.” A berényre kivetett illeték: 35 733 font kenyér, 178 mázsa 66 font hús, 1662 véka zab, 10 249 adag széna, 100 akó közönséges bor és 50 akó pálinka volt. (Implom-hagyaték, BML.)

²⁸ Rüdiger segédtszje (aki ebben az időben éppen Anrep altábornagy mellé volt beosztva) 551–552.; Patai 460.

²⁹ Ecsedy 192–193.

2. kép. Gróf Wenckheim József és neje, Jankovich Stefánia (egykori fotó a Ladics-család gyűjteményi anyagából)

Elképzelhető lenne, hogy egyedi esetről van szó, hogy a szerencsétlen lelkész kifogott egy elviselhetetlen tisztelet, s csak ezért volt oka a panasznak. Akad azonban más adatunk is rá, hogy nem mindenütt fogadták jó szívvel a hazájukért vértük ontó honvédek. Egyikük elbeszélése szerint mikor „Sarkadon keresztülvittek, a nép mindenütt leszedte a kutakról a rocskát, nehogy vizet ihassunk.” Miután megkérdezte egy paraszttól, hogy miért teszik ezt, a következő feleletet kapta: „Nem marad magamnak sem, ha ez a sok szomjas ember mind inni akar!” Kifakadva kérdezte ezután bajtársától: „Hát ezekért harcoltunk mi?” – de a paraszt odaszólt neki: „Hát ki kérte az urakat, hogy miértünk harcoljanak?”³⁰

Természetesen az ellenkezőjére is tudnánk példákat hozni. A már lefegyverzett tiszteket Végh József újvárosi polgár látta vacsorára vendégül, ahol a szökés lehetőségét is megbeszélhették. S akkor még meg sem emlékeztünk gr. Wenckheim Józsefről (1809–1869), a kastély uráról. Az ő helyzete már csak azért is ellentmondásos volt, mert öccsének a felesége Radetzky-lány volt, ő maga viszont tevékenyen részt

vett a reformkori mozgalmakban és a honvédek között is sok ismerőse szolgált. (2. kép)

Az orosz vezérkar a kastélyt tette meg főhadiszállásává. A gróf azonban nem csak őket fogadta szívélyesen: „azzal kezdte, hogy meghívott magához annyi embert, amennyit csak a hatalmas termekben el tudott szállásolni, vagyis kb. 200-at.” Az oroszok emlékezetében rendkívül kedvező kép maradt meg a gyulai napokról: „A gróf teljes ellátásunkról gondoskodott... Esténként kellemes társalgás alakult ki, melyben mindenki részt vett, a grófnő szerette a zenét, és koncertező zenészek rögtön akadtak. Néha még táncoltunk is... Gyula az elíziumi mezőkre hasonlított, mindenki szórakozott, lakomázott, mulatott.”³¹

Az orosz tisztek, főként a magukat rokonainknak tartó cserkeszek, tüntetően barátkoztak a honvédekkel: „Vittek, repítettek inkább a nagyvendéglőbe, ahol egy cigánybanda keserves zenéje mellett néhány osztrák tiszt mulatott. A muzika tisztapajtások azonnal félbe hagyatták... s egyik odalépve keményen megnyomta a "Rákóczy"-t, mit azonnal rá is rántottak. Erre elkezdtek... rettenetes módon ugrándozni, táncolni, s a legkitörőbb extázisban bennünket cibálni, összevissza csókolni... a németek... jónak látták kitakarodni.” Nem ez volt az egyetlen ilyen eset! Hasonlót örökített meg Kóhn Dávid augusztus 20-áról, a Korona vendéglőben. Középen két, kard nélküli honvédtiszt biliárdozott. Egyikük véletlenül meglökött egy belépő osztrák tiszteket. Noha bocsánatot kért tőle, de az hirtelen kardot rántva le akarta őt kaszabolni, mire a jelenlévő oroszok is kardjaikhoz kaptak, hogy megvédjék a honvédek. Erre azonban nem volt szükség: ők a dákókkal olyan ügyesen védték magukat, hogy az osztrákok hamarosan sarokba szorultak, s megalázva kellett távozniuk a magyarokat köszöntő tapsvihár közepette.³²

³⁰ Hentaller 212.: Degré Alajos beszélt el neki a történetet.

³¹ Rüdiger segédtszije 551–552.

³² Margitay 138–139.; Kóhn 51–52., de hasonlólról számol be Patai 461. és Máriaassy 160. is.

3. kép. A gyulai vár és kastély 1858-ban. In: Mogyoróssy János: Gyula hajdan és most. Gyula, 1858.

Damjanichot a kastély oldalszárnyában helyezték el, de csak napközben lehetett felesége mellett. Az éjszakákat a vár kapuja jobb oldalán lévő kis cellában kellett eltöltenie. Neki sem lehetett panasza a gróf vendégszeretetére: „Az aradi várórség főtisztjei Gyulán a minket őrző orosz csapat tisztjeivel... barátkoztak... e társasélet gyűlpontja az ágyban fekvő Damjanich terme vala a Wenckheim József gr. palotájában... hol ezen orosz - magyar társaság színe java a háziúr asztalánál... fesztelen... bizalmas... modorban... naponta mulatozott.”³³

Az oroszokat kellemes emlékek fűzték Gyulához. „Wenckheim gróf kastélya versailles-i mintára épült. A birtokot terjedelmes park, mesterséges tavak, vízesések stb. díszítik” – jegyezte le Rüdiger tábornok segédtisztje, szinte idilli képet festve, melynek az osztrák katonaság megérkezése vetett véget: „Egyik este, mikor mindannyian összegyűltünk a nagyteremben... kiáltás hangzott el: Jönnek az osztrákok! Félelmében és kétségbeesésében mindenki szétszaladt... Montenuovo osztrák tábornok megérkezett, hogy átvegye a magyarokat.”³⁴ (3. kép)

A főparancsnokok régóta tárgyaltak a kiadatásról. Paszkevics augusztus 16-i levelében felkérte Haynaut, hogy tegye meg intézkedéseit a foglyok átvételére. Egyúttal javasolta, hogy részesítse is őket amnesztiában. Ezt a javaslatát eljuttatta az osztrák császárhoz, valamint a miniszterelnökhöz is. Haynau még ennek az üzenetnek a vétele előtt elküldte az orosz főhadiszállásra Lichtenstein herceget, hogy a foglyok azonnali kiszolgáltatását követelje. 18-án utasította az Aradot átvevő Schlick tábornokot, hogy „egy erélyes és tapasztalt

³³ Görgey István III. k. Bp., 1888. 668. Baudisz József alezredes írta az idézett részt.; Kóhn 50.: Utalása a vár-börtönre elképzelhető, hogy csak Montenuovo megjelenése utánra vonatkozik, az oroszok aligha kívánták volna meg, hogy ott éjszakázzon.

³⁴ Rüdiger segédtisztje 551–552.

törzstisztet jelöljön ki”, aki majd elutazik Nagyváradra, a honvédtisztek átvételére. A Világosan hagyott hadi készletekért már másnap elindított egy kisebb csapatot.³⁵ A tisztekért induló különítmény összeállítása viszont késedelmet szenvedett.

A korabeli közvélemény szerint Paszkevicz addig igyekezett húzni a foglyok átadását, amíg meg nem jött erre a cár konkrét utasítása. Feltételezésük szerint ezt az augusztus 22-én délelőtt Nagyváradra érkező Barjatyinszkij herceg hozta. Mások úgy vélték, mivel a tisztek lefegyverzése már 22-én megkezdődött, hogy a világosi fegyverletétel hírére Pozsonyból indult gyorsfutár a tábornagyhoz a cárnak már előre, erre az alkalomra letétbe helyezett parancsával.³⁶ Véleményünk szerint egyik variáció sem állja meg a helyét.

Paszkevicz tisztában volt vele, hogy mit kell tennie foglyaival. A fegyverletételt követően a saját fiát küldte Varsóba. Szeretett uralkodója 16-án tőle tudta meg a jó hírt. A cár még aznap visszaindította Pjotr Suvalov grófot, akivel több levelet is küldött, de ezek egyikében sem esik szó a foglyokról. A gróf csak 20-án ért Váradra, a tábornagy pedig már előző napon, a Lichtensteinnel folytatott tárgyalása után megírta Haynaunak, hogy a hadifoglyokkal kapcsolatos ügyeket Rüdigerre bízta. Hadtestparancsnokát arra utasította, hogy „bocsássa az Ön (Haynau) rendelkezésére, mind a foglyokat, mind a hadianyagot.” Rüdiger másnap ennek szellemében értesítette az osztrák fővezért arról, hogy a kolera kitörése miatt Gyulára szállították át a honvédeket, oda küldje az embereit az átvételükre. Az osztrák fővezér 21-én kapta kézhez a leveleket. Azonnal utasította Schlich tábornokot, hogy az egyik dandárparancsnokát, Montenuovo tábornokot 18 század gyalogos és 4 század lovas kíséretében másnap reggel indítsa el a foglyokért. Rüdigert ugyanakkor arra kérte, hogy a kötegyáni fogolytáborban maradt tiszteket másnap reggel szállítsa át Gyulára, hogy ott hiánytalanul megtörténhessen az átvételük.³⁷

Felelősnek tekinthető-e Paszkevicz az aradi kivégzésekért azáltal, hogy álnokul büntetlenséget ígért, s aztán mégis kiszolgáltatta foglyait a bresciai hiénának? Korántsem a teljes tisztára mosása érdekében, de azért néhány dolgot meg kell említsünk az érdekében. Tény, hogy első perctől kezdve tisztában volt azzal, hogy a magyarokat ki kell szolgáltatnia a császárnak. Tudhatta, hogy magyar földön, a császár alattvalóinak a cár nem adhat kegyelmet. Bizott azonban a cárhoz fűződő barátságában s abban, hogy ezáltal a Görgey-féle seregnek tett ígéreteit utólagosan jóvá tudja majd hagyatni I. Miklóssal. Bizott továbbá uralkodója hatalmában is, így joggal remélhette, hogy I. Ferenc Józsefet rá tudja majd venni a kegyelem megadására. Sajnos túlzottan hiszékenynek bizonyult, ahogy maga I. Miklós is. A cár ugyanis minden tőle telhetőt megtett, amit egy általa is „lázadó”-nak minősített hadsereg érdekében tehetett. A fegyverletétel hírére azonnal Bécsbe küldte a fiát és örökösét, Sándor nagyherceget. Megpróbált atyai jótanáccsal hatni a bécsi Udvarra, annak érdekében, hogy amnesztiát hirdessenek: „Kegyelmet a megtévedteknek, barátod kéri ezt számukra.” – írta a császárnak. Később az aradi megtorlásokon való felháborodása (aminek véleményünk szerint nagy szerepe lehetett a további vérengzés leállításában is) mutatja leginkább, hogy mennyire elszámította magát.³⁸ Legnagyobb sajnálatunkra már csak utólag jött rá tévedésére. Ausztria az orosz csapatok távozása után, Aradon mutatta ki, hogy mennyire semmibe veszi megmentőjének, a cárnak a kérését.

³⁵ AVT II. 43. és 47. valamint 57–60.

³⁶ Görgey István 669-670.; Régi Honvéd 748.

³⁷ AVT II. 66.; *Iszakov* 429-430.; *Nyikolaj* 330.; HL. 48/49. 43/472. és 43/473. valamint HL 48/49. 43/474.

³⁸ AVT II. 45.; *Iszakov* 430. és 434-435.; *Scserbatov* 322. és 333-335.

Tábornokaink sorsa tehát legkésőbb augusztus 19-én megpecsételődött, hiszen Haynau már a fegyverletétel hírének vétele után javasolta, hogy a „*lázadóvezéreket*” akasszák fel. Paszkevicznek viszont nem volt több oka, de lehetősége sem, hogy tovább halogassa a kiszolgáltatásukat.³⁹

Lázár és Dessewffy ekkor már az aradi börtönben voltak. Akik Borosjenőnél tették le a fegyvert, ugyancsak ekkor kerültek osztrák fogságba Világosnál. A Nagyváradra menekültek lefegyverzésére is ekkor került sor, és Kazinczy Lajos is megkezdte Zsibón tárgyalásait a fegyverletételről. A Dévánál kapitulálókat Nagyszében és Gyulafehérvár börtönei nyelték el, Hátszegről pedig Szászvárosba vitték a foglyokat. A munkácsi vár küldöttei is Nagyváradon tárgyaltak már, Klapka tábornok pedig 21-én kötött fegyverszünetet Komáromban. A péterváradiak is ezen a napon kezdtek el tárgyalni a vár feladásának feltételeiről. A szabadságharc utolsó ütközete is lezajlott Mehádiánál: augusztus 23-án a Monti vezette olasz és a Wysoczky vezette lengyel légió katonáit is török földre szorították.⁴⁰ Megszűnt a fegyveres ellenállás. Nem kellett többé esetleges bonyodalmaktól tartani a honvédtisztek lefegyverzésének elrendelése esetén.

Kisebb surlódások azonban akadtak a szövetségesek között. Az augusztus 22-én délután Gyulára érkező osztrák tábornok, Montenuovo is a kastélyban telepedett le. Sőt, megparancsolta annak lefoglalását. Elrendelte, hogy ezentúl neki tartoznak engedelmességgel, s az épületet őrséggel vetette körül. Anrep viszont kijelentette, hogy a foglyokért még övé a felelősség, s az osztrák őrséget kozákokkal váltatta le. Az orosz katonák este, a megszokott módon, együtt étkeztek a magyarokkal. Amikor az osztrákok is „*az étterembe léptek (a kastélyban), látták a kedélyes barátkozást, mely a magyar és orosz tisztek között folyt, s megbotránkozva siettek ki a teremből... Az emeleten terítettek...*” maguknak. Közben lent a kiadatásról kezdtek beszélgetni. Amikor a szökés is szóba jött, Anrep és tisztársai diszkréten kivonultak, s „*oly rendelkezéseket tettek, amelyek a menekülést elősegíteni igen alkalmasak voltak... Az osztrák tábornokok... nagy fennhéjázással beszéltek, hogy a lázadó uraknak jól meg lesz vetve a fejük alja. A grófnő még az éj folyamán értesítette erről az udvarmester által Damjanichot. A magyar vezérek tudni sem akartak a szökésről*”, mivel becsületszavukat adták. Néhányan mégis úgy vélhették, hogy a kikényszerített eskü nem kötelez. Oláh György 21-i dátummal említi (de az elbeszélés alapján a 22-e valószínűsíthető), hogy Anrep engedélyével Végh József újvárosi házában látta vendégül a honvédeket. A vacsora csak ürügy volt, hogy a szökést megbeszéljék. Az éj leple alatt „*a Vécsey-hadtesthez tartozó tisztek, akik polgári ruhát szerezhettek, megszöktek Doboos és Vésztfő felé. Másnap (a sikeren felbuzdulva)... többen útnak indultak, kivált midőn tapasztalták, hogy az oroszok egyáltalán nem gördítenek akadályt a menekülés elé, sőt voltak olyanok is, kik az orosz seregen át menekültek a remetei és vári erdőségekbe.*” Haynau többször is panaszt tett Rüdiger-nél a szökések miatt, aki nem győzött magyarázkodni, de ellenintézkedést nem foganasított.⁴¹

A gyulai tiszti fegyverletétel időpontjának pontos meghatározásához az egyik legautentikusabb forrásunk Montenuovo tábornok Haynauhoz intézett jelentése. A tábornok

³⁹ Eddig is azért állt érdekében a halogatás, hogy a Görgeyén kívüli, többi magyar alakulat is az oroszok előtt tegye le a fegyvert. AVT II. 39.; *Katona* 34.

⁴⁰ Világos: HL 48/49. 44/93.; Zsibó: HL 48/49. 44/125. és 44/136.; Hátszeg: HL 48/49. 44/164.b.; Várad: 48/49. 43/474.; Komárom HL 48/49. 43/493.; Pétervárad HL 48/49. 43/502.; Mehádia: HL 48/49. 44/115.

⁴¹ AVT II. 89–91.; *Oláh* II. kötet. 402–406.; Bach József kastélyfelügyelő visszaemlékezése; AVT II. 81–82.

ingerülten számolt be arról, hogy 22-én este, amikor megérkezett Gyulára, még „*valamennyi felkelő tiszt, akiknek száma több mint kétezerre rúg*” fegyvert viselt. Sürgős rendeletet adott ki a lefegyverzésükre, aminek a végrehajtásáról 23-án délután, már múltidőben emlékezett meg. Követelte továbbá a szolgálati lovak átadását, és arról is értesítette előljáróját, hogy az oroszok több országgyűlési képviselőt is ki fognak neki szolgáltatni. „*A magyar hadifoglyokat még nem vehettem át – írta –, mert az aradi helyőrség és a Görgey-féle hadtest több más alakulata még nem érkezett meg ide. Az előírászerű átadás holnap reggel történik meg.*”⁴²

A levélből nem derül ki egyértelműen, hogy már a megérkezés napján, azaz 22-én, vagy csak a következő délelőttön került-e sor a tisztek lefegyverzésére. A kérdés eldöntéséhez Rüdiger segédtisztjének visszaemlékezését hívjuk segítségül. Ő világosan leírta, hogy este megérkezett Montenuovo és „*másnap megparancsolta a táborkok és tisztek lefegyverzését.*” Ezzel összhangban áll Ecsedy Gábor református lelkész egykorú feljegyzése: „*a kardot is augusztus 23-án lerakatták velük.*”⁴³

Tóth Ágoston ezredes naplója a következőkről tudósít: 21-én kísérték át Gyulára, majd „*kiáltványban szólították fel a tiszteket, hogy adják át a kardjaikat... Ezt Montenuovo követelte, ki ezen a napon érkezett az oroszokhoz... 22-én délelőtt megtörtént a kardok átadása.*”⁴⁴ Tudva, hogy Montenuovo csak 22-én este érkezett meg, így joggal feltételezhetjük, hogy Tóth Ágoston 1 napot tévedett, tehát ő is Montenuovo megérkezésének másnapjára helyezi a fegyverletétel idejét.

Körösi Sándor, a magyar kormány székhelyének hadbíró századosa, visszaemlékezésében leírta, hogy Gyulára érve a piacon több képviselővel (köztük Nyári Pállal) is találkozott, ahol már plakátok hirdették, hogy a Kossuth-bankókat be kell szolgáltatni. Másnap azt is kiplakátolták, de házanként körbejárva személyesen is tudatták mindenkivel, hogy a honvédtisztek jelenjenek meg a kastélyban egy orosz katonai bizottság előtt a kardjaik átadása végett.⁴⁵ Tekintve, hogy a Kossuth-bankók beszolgáltatását előíró rendelet 21-én jelent meg, a fegyverletételre eszerint is 23-án kerülhetett sor.

Mégsem állíthatjuk egyértelműen, hogy tévednek azok, akik 22-ére teszik lefegyverzésük napját. Több csoportban irányítottak katonákat Sarkadról és Kötgyánból Gyulára. Szinte mindenki megemlíti, hogy körülbelül félúton Sarkad és Gyula között elvették tőlük a szolgálati lovakat. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy Gyulára érkeztek után azonnal le is fegyverezték őket. Erre utalhat az is, hogy míg legtöbben reggel 6 órától tartó, vagy legalábbis délelőtti fegyverletételről írnak, néhányan kifejezetten délutánra teszik a szomorú aktus időpontját.⁴⁶ A fegyverletétel helyét illetően is akadnak eltérések az egyes visszaemlékezésekben. Zömük a vár előtti térről, vagy a kastély egy földszinti szobájáról

⁴² AVT II. 81–82.

⁴³ Rüdiger 552.; Ecsedy 192.

⁴⁴ Imrédi-Molnár 138.; Beniczky 365.: „22-én kora reggel lefegyvereztek és 23-án átadtak bennünket von Reischach cs. kir. Vezérőrnagnak.” Tekintve, hogy Montenuovo csak 22-én délután érkezett meg, itt is egy napos csúszással számolhatunk.

⁴⁵ Körösi 1888. szeptember 4.

⁴⁶ Degré 160.: „A délután keserves jeleneteknek volt megteremtője. A honvédtisztek tették le fegyvereiket az osztrákoknak”; Oláh II. 412.; Podmaniczky 287.; Garzó 95.; Szalkay 64.; PATAI 460.: Sarkadról Gyula felé közelede „a gyulai erdők szélén osztrák lovasok tanyáztak, a láthatáron pedig muszkák hosszú sora feketélt.”

ír, míg mások egyszerűen csak egy erre a célra kijelölt házról, vagy egy földszintes épületről tesznek említést.⁴⁷

Minden bizonnyal Máriássy Jánosnak lehet igaza. Ő arról számol be, hogy miután 21-én elindultak Sarkadról, Montenuovo 22-én parancsot adott a lefegyvezésükre, s „*ezen kínos kötelezettség két napot vett igénybe.*”⁴⁸

A fegyverletételi ceremónia másként alakult a különböző helyszíneken. A kastélyban ülésező orosz katonai bizottság kérte a megjelent nevét, és rangját. Ezeket beírták egy könyvbe, illetve egy kis cédulára, amelyet ráragasztottak az elvett fegyverre. A kardokat azután összedobálták egy halomba. Ez valószínűleg még 22-én délután történt, amikor még volt idő ilyesmivel bajlódni. Másnap aztán gyorsítottak az eljárásán. Tóth Ágostonnak „*a kastély egyik földszinti szobájában*” kellett megválnia a fegyverétől. A tisztek „*kardjaikat egyszerűen oda dobták be az ablakon keresztül.*” Megerősíti ezt Rüdiger segédtisztje, aki még azt is hozzáfűzi, hogy ettől a bent ülő osztrák tiszt olyan sérüléseket szenvedett, hogy végül „*több sebből vérezve... a földre rogyott.*” Oláh György szerint a fegyverletétel színhelye a kastély előtti tér volt. Több tiszt inkább kettétörve kardját a Körös medrébe dobta azt, mintsem átadja egykori ellenfeleinek. A halomba dobált kardokat azután a kastély egyik szobájába hordták össze, amely az ő idejében (1892) a számtartói iroda volt.⁴⁹

A legrészletesebben Kóhn Dávid tollából tudhatjuk meg, hogy mi történt a vár és a kastély közötti téren, ahol a honvédtiszteknek reggel 6 órára kellett megjelenniük. A várkertet orosz katonaság zárta körül. A visszaemlékezők szerint ez nem annyira a szökések, mint inkább az osztrák katonaság jelenlétének megakadályozása végett történt. „*A honvédtisztek tábornokaik köré csoportosultak... orosz törzstisztek jelentek meg mindegyik csoport előtt, s szalutáltak a csoport élén álló tábornoknak és kérték előbb az ő, majd tisztjei kardját és pisztolyait. Az így lecsatolt kardokat és fegyvereket aztán a tér közepén halmozták fel.*” Knezić tábornokról megörökített egy külön kis történetet is. Ő sem volt hajlandó kardjának az átadására, csak miután egy szekér kereke alá helyezve kettétörte azt.⁵⁰ E kettétört penge a gyulai múzeum legféltettebb ereklyéi közé tartozik. (4. kép)

Podmanitzky szüksézszerűen számolt be az eseményekről. Megtudhatjuk tőle, hogy nem csak fegyvereiktől kellett megválniuk: „*Gyulára érven az oroszok... kiszolgáltattak az osztrákoknak, mely ténynek első következése gyanánt kardjainkat a gyulai kastélyban le kellett raknunk, szigorú parancsot vévén egyszersmind egyenruháink levételére.*” Oláh György adott felvilágosítást róla, hogy mit tehettek azok, akiknek ruhatárát kizárólag egyenruhájuk alkotta: „*Sokan gyulai ismerőseiktől, szállásadóiktól kaptak ruhát, – s kiknek nem volt módjukban polgári ruhát szerezni – letéptették a zsinórzatot s még ezt is elszedték tőlük, nehogy még felhasználhassák valaha.*” Szerencsére a szabadságharc ideje

⁴⁷ Kóhn 53.; Garzó 96.; Villecz 56.: „*Gyulán átvesz bennünket Montenuovo osztrák tábornok, s rögtön megparancsolja, hogy a tisztek is tegyék le a fegyvert. Sorjával lépünk egy földszintes épület elé, s a nyitott ablakon kiki bevett a kardját.*”

⁴⁸ Máriássy 160.: bár nem kizárt, hogy ő 23-a mellett 24-re gondolt.

⁴⁹ Rüdiger segédtisztje 553.: Ez a történet azonban valószínűleg korrigálandó. Talán arról lehet szó, hogy a visszaemlékező magyarbarát szimpátiája népmesei fordulatot költött, amelyben az igazságért küzdők úgy buknak el, hogy közben még ellenfelüket is megbüntethetik. Ha mégis igaz történetet örökített ránk, akkor inkább arról az eseményről lehet szó, amikor a leadott fegyverekkel az oroszok számoltak el az osztrákok felé. Ezt látszik megerősíteni Oláh György is: II. 404–406.; Körösi 1888. szeptember 4.; Imrédi-Molnár 138–139.; Sáfány 64.: „*1849. Augusztus 23., Gyula... Ma vették el kardomat. Tegnap már németek is jöttek. Tegnap tudtuk meg plakátból, hogy foglyok vagyunk.*”

⁵⁰ Kóhn 53–55.

4. kép. Knezić Károly honvédtábornok kettétört kardja (Erkel Ferenc Múzeum, Gyula)

alatt működött a városban egy posztóraktár, melyben még az utolsó napokban is készültek katonaruhák. Többen a még félkész állapotban lévő köpenyek, atillák átalakításával, a polgári divatnak megfelelő átszabásával jutottak használható öltözethez. Ez hamarosan feltűnt az osztrák hatóságoknak is, s a kincstári javak elherdálásának megakadályozása jelszavával a még raktáron maradt készletet rövid úton elkobozták.⁵¹

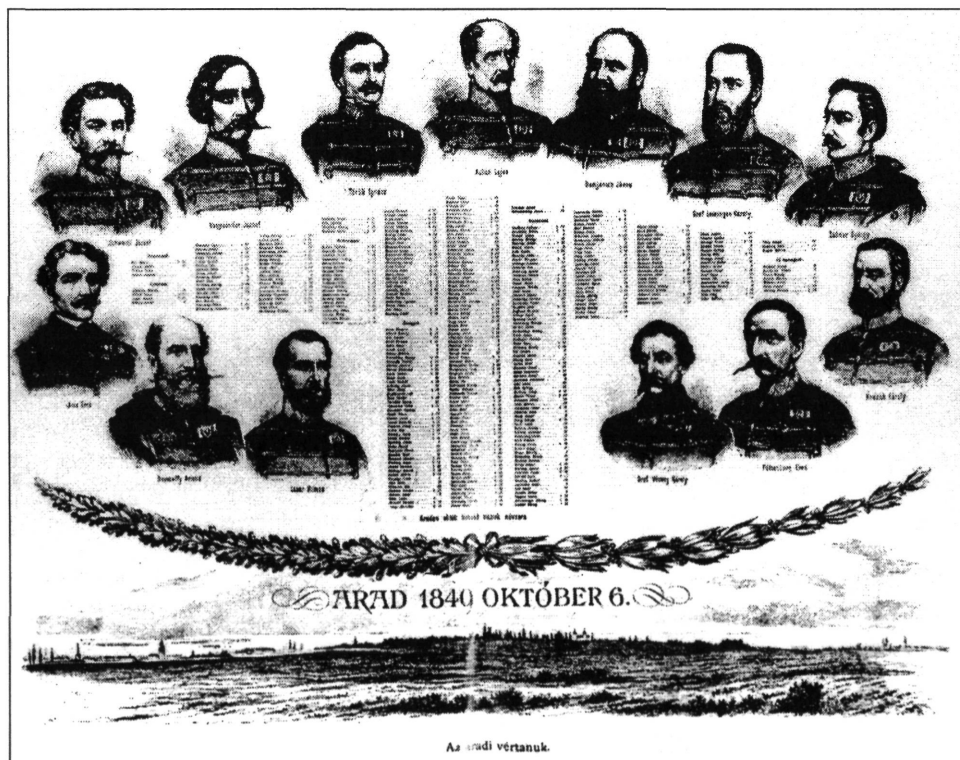
A hős honvédtábornokok nem sokáig élvezhették a gyulai polgárok vendégszeretétét. Már a fegyverletételt követő napon el kellett hagyniuk városunkat. Még véget sem ért a fegyverletételi ceremónia, amikor hallották, hogy nagy zenebonával egy osztrák ezredes vonul be csapatával a városba. Egy órával később adták tudtukra, hogy másnap reggel 6 órára legyenek indulásra készen. Az ezt megelőző estét arra használták fel, hogy még utoljára jól kimulassák magukat. A vigalom eltartott egészen hajnalig: „*Nekiláttunk, s az oroszok nagy részét e téren is legyőztük*”⁵² – emlegették büszkén.

Vegyük sorra végezetül azt, hogy kik is lehettek jelen Gyulán a honvédtábornokok közül, hiszen az újabb adatok megkérdőjelezik a Kóhn Dávid által összegyűjtött visszaemlékezések hitelességét. (5. kép)

Könnyebb azok névsorát megállapítani, akik biztosan nem lehettek itt. Vécsey Károlyról tudjuk, hogy egyenesen Nagyváradra ment, s ott adta meg magát az oroszoknak. Kihallgatásán a következő vallomást tette: „*Jelentkeztem Paszkevics tábornagnál, és hadtestemmel letettem a fegyvert, majd egy orosz csendőrtiszt az aradi várba kísért.*” Ebből még az útvonal nem derül ki, de ismerjük Paszkevics augusztus 19-i levelét, amelyben kikérte Haynau véleményét, hogy Sarkadra vitesse-e azokat is, akik egyenesen öhoz-

⁵¹ Kóhn 53–55.; Podmaniczky 287.; Oláh II. 406–407.

⁵² Körösi 1888. szeptember 4.; megerősíti ezt Máriássy 160–161., valamint Patai 461.: 23-án délután jelentek meg a plakátok a másnap reggeli indulásról, s aznap este érkezett meg az osztrák lovasság a foglyok átvételére. Itt vagy a Körösi által említett ezredesről, vagy inkább a Nagyváradról Gyulára érkező Reichschach osztrák tábornokról lehet szó, aki Haynau megbízásából az oroszok által Világosról elszállított a hadiszereket vette át Nagyváradon, s ottani feladata bevégeztével érkezett meg Gyulára: HL 48/49. 43/199.

5. kép. Az aradi vértanúk.

In: Gracza György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története, Bp., V. kötet

zá menekültek. Haynau 21-én kelt válaszában azt kérte, hogy inkább Simándra küldje őket. Ha az orosz hadvezér acceptálta a kérést, akkor Vécsey, több katonájával ellentétben, nem járhatott Gyulán.⁵³

Desseffy Arisztid Lázár Vilmos ezredessel egy osztrák sereg előtt kapitulált. Augusztus 20-án kétezer ember társaságában Temesvárra küldték őket. Lázár naplójában a következőképpen vallott erről: „augusztus 19... fegyvereinket letettük és Kavarnáig kísértetünk. Másnap (20-án) Lugosra küldtek... Lugosról Reidl hadnagy kísért Temesvárra... (Másnap, tehát 21-én) Jókör reggel tudomra adták, hogy nyolc órakor Aradra utazom... Desseffyvel együtt délután Aradra értünk, s a várban helyeztünk el.” A napló ugyan a továbbiakban nem említ pontos dátumokat, de összevethető Lakatos Ottó aradi minorita házfőnök feljegyzéseivel. Szerinte augusztus 22-én „számos fogoly honvédtisztet kísérték a városba.” Minden bizonnyal itt Lázárékról, és katonáikról lehetett szó. Lázár még három aradi napról beszámolt, mielőtt befejezte volna a naplóját. Megállapíthatjuk tehát, hogy ők augusztus 24-ig nem jártak, utána pedig már nem is járhattak volna Gyulán.⁵⁴

⁵³ Vécsey: AVT II. 144.

⁵⁴ Desseffy és Lázár: AVT I. 246–248.

A többi, Világosnál fogságba esett tábornokról viszont jogosan feltételezhető, hogy megfordult városunkban. Lehetett olyan, akit csak épp a fegyverletételre hoztak át, de akadt közöttük olyan, aki több napot is eltöltött itt a fegyverletételt megelőzően. Mivel a Kóhn által lejegyzett hagyomány nem tud róluk, valószínűleg az előbbi kategóriába tartozott Poeltenberg Ernő, Schweidel József, Lenkey János és Gáspár András.

Poeltenberg augusztus 20-án Sarkadon írt alá egy hagyatéki leltárt. Schweidel naplójából annyi derül ki, hogy 25-én délben ért Aradra, s előző nap reggel Mácsán volt. Ezek szerint neki is a Gyuláról indulók között kellett lennie. Aradon Gáspár András volt a celatársa, aki a függetlenségi nyilatkozat kihirdetése után, betegségére hivatkozva lemondott. Ez megmentette a halálbüntetéstől. A bíróság előtt elmondta, hogy Aradon csatlakozott Görgeyhez, s Világosnál is vele volt. Feltehető tehát, hogy Gyulán is járt, akárcsak a szabadságharc végén szolgálaton kívül álló Lenkey János, akiről annyit tudunk, hogy Világosról Sarkadra került.⁵⁵

Nagysándor József szinte ingázott a két város között. Augusztus 18-án még Sarkadon, 21-én már Gyulán írt alá egy tanúsítványt. Sógorához küldött (szeptember 9-i) levelében viszont arról számolt be, hogy a császáriaknak történt kiadatása előtti napon Sarkadon tartózkodott. Bonyolítja a problémát, hogy Kóhn állítása szerint Gyulán, a református parókián kapott szállást. A református lelkész feljegyzései viszont hallgatnak róla, csak egy ellenszenvesen viselkedő Devecsery Károly nevű kapitányról szólnak.⁵⁶ (6. kép)

Sajnos Leiningen-Westerburg Károlynak már csak néhány szó lejegyzésére futotta az idejéből a kivégzése előtt: „*Gyula. Wenckheim, átadnak az osztrákoknak. Reischach. Elutazás Mácsára. Arad.*”⁵⁷ A hagyomány szerint ő Németh Antal házában, a mai Kossuth út 1. számú házban szállt meg. Kiss Ernőt rokona, Kiss János későbbi megyefőnök látta vendégül ott, ahol ma a Várszínház irodája működik. Török Ignác Tormássy Lajos megyei főorvos házában, az Árpád út 2., Aulich Lajos pedig Másik András órásmesternél a Városház út 23. szám alatti házban kapott helyet. Knezić Károly Czégényi István földműves vendége volt a Jókai út 8. alatt. „*Damjanichot – írta Kóhn – a grófi kastély oldal-szárnyában helyezték el, a mai (1935-ös) uradalmi irodahelyiségben, ahol felesége, Csernovits Emilia már hónapok óta élvezte gr. Wenckheim Józsefné Jankovich Stefánia vendégszeretetét. De... éjszakára az óvár kapuja jobb oldalán lévő kis szobába csukták el, mellette levő másik kis szoba Lahner cellája volt.*”⁵⁸

Mindenképpen meg kell emlékeznünk a tisztí fegyverletétel során Pulszky Sándor honvéd ezredesről, a később I. hadtestté szervezett alakulatok parancsnokáról, aki azután Debrecennek, a kormány székhelyének városparancsnoka, majd a tartalékhadtest egyik hadosztályának parancsnoka volt. Övele, mint annyi más sorstársával, a kolera végzett. Gyulán halt meg, augusztus 23-án.⁵⁹

Montenuovo és a később érkező Reischach tábornok csak a lefegyverzést követően, augusztus 24-én vették át a foglyokat. „*E napon kezdődött meg az a szegységteljes bánásmód, hajmeresztő durvaság és aljasság... Csak mutatkozni kellett az utcán, s rögtön bántalmaztak.*” Mivel „*az osztrákok nem titkolt ellenséges indulattal viseltettek irántunk*”, még

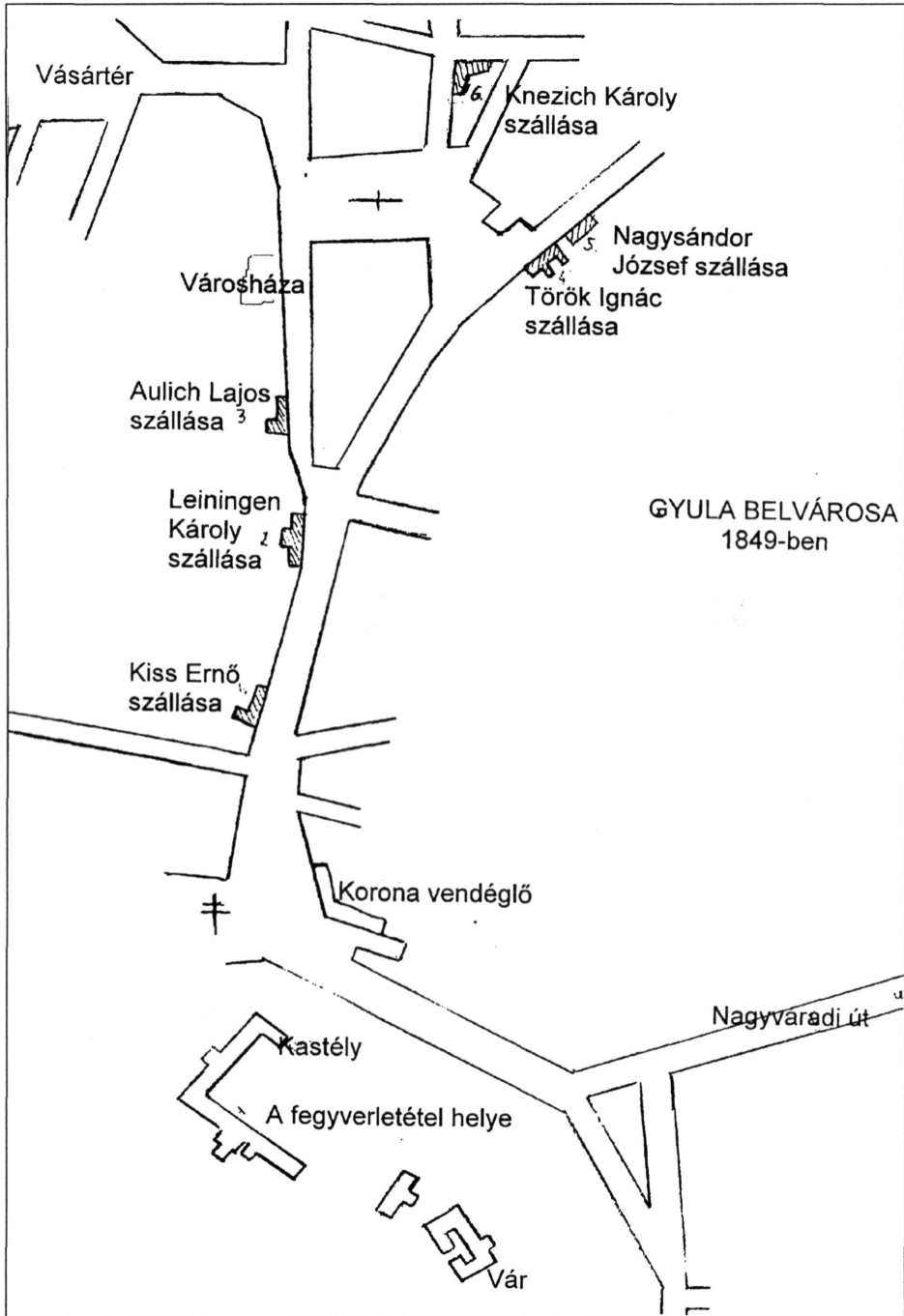
⁵⁵ Schweidel: AVT I. 251–252. és HL. 48/49. 43/429.; Poeltenberg: HL 48/49., 43/413.; Gáspár: AVT II. 175.; Lenkey: AVT II. 185.

⁵⁶ Nagysándor: HL 48/49. 43/413.b. és 43/464., AVT I. 306., *Ecsedy* 92.

⁵⁷ Leiningen: AVT I. 211.

⁵⁸ Kóhn 50.; Damjanich: AVT II. 82.

⁵⁹ *Bona* 274.

6. kép. Gyula belvárosa az 1807-es térkép alapján (szerk.: Németh Csaba)

az „*élelmzésünkről sem gondoskodtak, mit az oroszok még megcselekedtek.*” Erős fedezet alatt tartották a foglyokat. Szállásaikra is csak kísérettel mehettek vissza, az oroszokkal sem találkozhattak már. Reggel 6-kor sorakoztatták őket, 200 kocsi várt rájuk a városháza előtt, indulásra készen.⁶⁰

A visszaemlékezők többsége előtt összerosódtak a fegyverletétel és az osztrákoknak történő kiszolgáltatás eseményei. Ecsedy szerint „*A foglyokkal, kik a városon kívül lágerbe szorítottak, jött kísérettül három zászlóalj... muszka... a városon keresztül, ott adta által kívül a német vasasoknak.*” Podmaniczky a foglyokat kísérő állomány nevét is megtudta: „*Gyuláról Mácsára, s onnan Aradra a Párma-gyalogság és a báró Cress könnyűlovas ezred kísért.*”⁶¹

A kocsikon összezsúfolódva, de legtöbben csak gyalogosan indultak el a végzetes úton, minthogy ekkor már nem csak szolgálati, de a saját tulajdonukban lévő lovaikat is elvették tőlük. A város lelkes lakossága a Farkashalomig kísérte a szomorú menetet. Még az orosz katonáknak is feltűnt, hogy miután a császáriak átvették a foglyokat „*nem csak a bilincs csattant kezükön, hanem rendkívül gorombán is bántak velük.*” A kivonuló csapatot tábornokaik követték. „*Párosan ültek a parasztkocsik egyszerű, sima ülésén, minden kocsin 2–3 osztrák katona.*” Több csoportban indultak el végső útjukra, Mácsán keresztül Arad felé. Ide az első csapat még aznap este, a többség pedig, az éjszakát a szabadban töltve, augusztus 25-én érkezett meg.⁶² (7. kép)

Reischach augusztus 24-én jelentette Haynaunak: „*Montenuovo vezérőrnagy egy körülbelül kétezer tisztből és tizenegyezer főnyi legénységből álló hadifogoly szállítmánnyal innen (Gyuláról) elindult Mácsára és holnap megérkezik Aradra.*”⁶³

Damjanich betegségéről ugyan Csasz Lajos tisztiorvos olyan igazolást állított ki augusztus 23-án, mely szerint: „*a megkezdődött gyógyulás különösebb veszélyeztetése nélkül nem szabad elhagynia a megszokott, szigorúan vízszintes ágyat.*” Montenuovo nem is vitte magával. Miután erről Haynaut is értesítette, a tábornok azonnal meghagyta a hátra maradt Reischach tábornoknak, hogy Damjanichot is küldje Aradra „*még pedig úgy, hogy f.hó 25-én (azaz: a többiekkel egyszerre) Aradra érkezzen.*”⁶⁴

Haynau és vérbírósága már nagyon várta mindannyiukat.

⁶⁰ AVT II. 81–82.p.; 44/93b.; Garzó 95–96. p.; Imrédi-Molnár 139.; Körösi 1888. szeptember 4.: mintegy 50 főnyi csoporttal, vegyes orosz-osztrák fedezet alatt indult Arad felé, de útközben az oroszok lassan elmaradtak.; Oláh II. 415.; Margitay 139.

⁶¹ Ecsedy 192–193.; Podmaniczky 287.; Bourbon Károly pármái herceg nevét a 34. Galíciai gyalogezred viselte: Katona 834.

⁶² Patai 461.; Oláh II. 415.; Imrédi-Molnár 139.: az orosz húsadagok megszűntek, s ennyivalót még pénzért se nagyon lehetett kapni.; Delvig 599.; Máriásy 160.; Fentmaradtak azon németgyulai kocsisoknak adott nyugták, akik 24-én a tiszteket Aradra szállították: 23 előfoggal és 16 szekérral szállítottak el a katonákat. BML, Békés-csanádi megyehatósági iratok 7699/1851. (Itt köszönöm meg dr. Szabó Ferenc ny. megyei műzeumigazgató úr szíveségét, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.)

⁶³ AVT II. 83.; Implom-hagyaték, BML: Gy. Kurr. R. 119. 119.: az alispán ugyanezen a napon rendelte el Dobrzánszky felhívására, hogy a községekben írják össze a honvédeket, s további rendeletig ők el ne távozzanak otthonról, az idegeneket pedig kísérjék be Gyulára.

⁶⁴ AVT II. 82–84.

Alább előfogatoknál, amelyeknek a katonaságban megfagyott, vagy a fogoly magyar tisztjeinek részére Gyulától Aradig 1849. augusztus 23-án kiszolgáltattak. (részlet, BML. Békés-csanádi megyehatósági iratok 76/99/1851)

sor szám	Idője az előfogak száma, a gátlata, a nál	szolgálati adónál név és rangja	Állás	szá allomás	szá szá
1.	August. 23 ^a 1849	Asbach Cseres	Aradig	2	3 $\frac{1}{2}$
2.	~ ~	~ ~	~	16	3 $\frac{1}{2}$
3.	~ ~	Storog őrnagy	~	12	3 $\frac{1}{2}$
4.	~ ~	Lechner alezredes	~	8	3 $\frac{1}{2}$
5.	~ ~	~	~	4	3 $\frac{1}{2}$
6.	~ ~	Palóczy alezredes	~	4	3 $\frac{1}{2}$
7.	~ ~	Blasi Albert főhadnagy	~	8	3 $\frac{1}{2}$
8.	~ ~	Premányi főhadnagy	~	4	3 $\frac{1}{2}$
9.	~ ~	Steingard őrnagy	~	4	3 $\frac{1}{2}$
10.	~ ~	Wischer őrnagy	~	8	3 $\frac{1}{2}$
11.	~ ~	~	~	4	3 $\frac{1}{2}$
12.	~ ~	Deusch fő őrnagy	~	4	3 $\frac{1}{2}$
13.	~ ~	Sturm	~	4	3 $\frac{1}{2}$
14.	~ ~	~	~	~	~

7. kép. Azon előfogatoknak, melyek a fogoly magyar tisztjeinek részére Gyulától Aradig 1849. augusztus 23-án kiszolgáltattak (részlet, BML. Békés-csanádi megyehatósági iratok 76/99/1851)

IRODALOM

AVT 1983.

Az aradi vértanúk. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1983.

Beniczky 1924.

Beniczky Lajos: bányavidéki kormánybiztos és honvéd ezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848–49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Sajtó alá rendezte: Steier Lajos. Bp. 1924.

BML, Békés Megyei Levéltár, Békés-csanádi megyehatósági iratok 7699/1851.

BML, Gyula város levéltára az 1849–50. évi csomóban (Implom-hagyaték)

Bona 1884.

Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. Bp. 1987.

Degré 1884.

Degré Alajos: Visszaemlékezéseim. Budapest, 1884.

Delvig

Andrej Ivanovics Delvig báró: Fél évszázad az orosz életből 1821–1870 = A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1988.

I. Drozdov

I. Drozdov: A magyar hadsereg fegyverletétele az orosz seregek előtt Világosnál 1849. augusztus 1-én = A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1988.

Dutka

Dutka Tivadar emlékirata = Pelyach István: Egy korszakzáró és áruló-mítoszt teremtő fegyverletétele. Aetas 1991/1–2.

Ecsedy

Ecsedy Gábor időjárási feljegyzései = Kósa László: Adatok Gyula város művelődéstörténetéhez. A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Szerk.: Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1988., 100. levél

Egressy

Egressy Ákos: Emlékeim az 1848/49-ik évi szabadságharc idejéből. Bp. é.n.

Garzó 1978.

Garzó Imre: Életem és abból merített gondolatok. Bp. 1978.

Gergely

Gergely Károly: Apróságok a nagy fegyverletétel idejéből = Történelmi Lapok, 1897. február 1.

Görgey A. 1988.

Görgey Artúr: Életem és működésem. Bp. 1988.

Görgey I. 1888.

Görgey István: Élmények és benyomások 1848/49-ből. Bp. 1888.

Gracza

Gracza György: A magyar szabadságharc története. Bp. é.n.

HL

Hadtörténeti Levéltár, Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc iratai (továbbiakban: HL 48/49.)

Hentaller 1889.

Hentaller Lajos: Görgey, mint politikus. Bp. 1889.

Horváth 1871.

Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története. Pest, 1871.

Hunfalvi 1986.

Hunfalvi Pál: Napló 1848–1849. Bp., 1986.

Imrédi–Molnár 1938.

Imrédi–Molnár László: Tóth Ágoston élete és működése. Bp. 1938.

Iszakov

Nyikolaj Vasziljevics Iszakov: A magyarországi hadjárat 1849-ben = A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1988.

Katona 1988.

Katona Tamás = A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1988.

Király

Király Pál: Adatok a világosi fegyverletétel történetéhez = Nemzet, 1885. január 1.

Kóhn 1936.

Kóhn Dávid: Hatvan év multán. Gyula, 1936.

Körösi 1888.

Körösi Sándor: Visszaemlékezés Világosra = Nemzet, 1888. szeptember 1.

Lovas 1944.

Lovas Rezső: Veress Ferenc emlékirata a szabadságharc végéről. Debrecen, 1944.

Lengyel

LT. Lengyel Sándor: Az 1848–49-iki évben Szolnoktól fel Pozsonyig, onnan le Világosig történt csatákról s egyebekről. Erzsébetfalva, 1897.

Nyikolaj

Leontyin Pavlovics Nyikolaj bárónak az 1849. évi magyarországi hadjárat idején vezetett naplója = A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1988.

Margitay 1890.

Margitay Gábor: Aradi vésznapok. Bp., 1890.

Máriássy

Máriássy János visszaemlékezése. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fo. Hung. 3274

Molnár

Molnár György: Világos előtt. Szabadka, 1880.

Osztenkorff

Osztenkorff: A világosi fegyverletétel = Vasárnapi Újság, 1887.

Oláh

Oláh György: Békés vármegye 1848–49-ben. Gyula, 1892.

Pach

Pach Zsigmond Pál: Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából = Századok, 1957.

Patai

Patai Antal: A szomorú napokból = Hazánk s a Külföld 1868. július 16.

Podmaniczky 1986.

Podmaniczky Frigyes, báró: Egy régi gavallér emlékei. Bp. 1986.

Régi Honvéd = Vasárnapi Újság, 1890. november 16.

Rozvány

Oláh György: Békés vármegye 1848–49-ben. Ismerteti: Rozvány György = Századok, 1894. 257.

Rüdiger segédtszjtje

Fjodor Vaszilijevics Rüdiger gróf segédtszjtjének visszaemlékezése az 1849. évi magyarországi hadjáratra = A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1988.

Sáfrány

Sáfrány Mihály miskolci református líceumot végzett diák, az 1848–49-iki honvéd szabadságharcban önként részt vett honvéd tüzérhadnagy, később lekipásztor emlékiratai. Összeállította vitéz Sáfrány Béla ny. altábornagy. Miskolc, 1941.

Szalkay

Szenttamástól Világosig – Szalkay Gergely emlékirata 1848–49-ről és a 6. honvédszászlóalj történetéről. Szerk.: Székelyné Kőrösi Ilona. Kecskemét, 1998.

Szedlák

Szedlák Mátyás: Leleplezések a magyar szabadságharc és a magyar emigráció idejéből. Bp. é.n.

Villecz

Villecz János: Egy sárosszegyei honvéd naplója. Villecz Boldizsár 1848–49-i honvéd százados elbeszélése után. Eperjes, 1898.

Capitulation of the officers of the Hungarian war of independence at Gyula

– Csaba Németh –

*“Our case died at Világos, it was laid out at Sarkad, and
from Gyula the greatest funeral of the world started off,
and the burial was carried out here at Arad.”*

*(Alajos DEGRÉ: My Memories, Volume
II, Budapest, 1884, 384.)*

Résumé

As the end of the Hungarian war of independence the army of Görgei capitulated before the Russians at Világos on 13th August 1849. At the capitulation, however, the officers could keep their side-arms. Their total disarmament was not carried out before the Russians handing them over to the Austrians. This sad act occurred in Gyula, on the square between the fortress and the castle on 22nd –23rd August 1849. Out of the 13 officers executed in Arad on 6th October ten were disarmed here.

Translated by Attila B. Kis

Csaba Németh
Erkel Ferenc Museum
Gyula Kossuth Street 17
5700

EGY EDDIG FELTÁRATLAN FORRÁS ELEK TÖRTÉNETÉHEZ

– Csobai Lászlóné –

A múlt századtól napjainkig megjelent történeti-néprajzi kötetek, tanulmányok száma, amelyek Elek történetét, néprajzát próbálták összefoglalni – összehasonlítva más Békés megyei településekkel – nem mondható kevésnek. Ugyanakkor valamennyi írásban az eleki román anyanyelvű lakosság jelenléte csupán az említés szintjén marad. Nem mondható könnyű feladatnak egy adott településen belül egy kisebbségnek a településtörténetét feltárni és megírni – mint például az eleki románság történetét amikor mindenek előtt elsődleges forrás feltárást kell végezni. A feladatot nehezíti, hogy az Elekre vonatkozó leltári anyag nagyobb része, miután a település 1918-ig Arad megyéhez tartozott, az Arad Megyei Levéltárban található.

Elek község történetére vonatkozó iratanyag a Munkácsy Mihály Múzeum román történeti gyűjteményében is található. A forrásértékű iratanyag egy-egy hagyatékkal együtt került történeti gyűjteményünkbe. Így például Miskucza Péter volt kétegyházi görögkeleti lelkész hagyatékának megvásárlása alkalmával a gyűjteménybe került egy adománygyűjtő napló, amelyet az alábbiakban szeretnék bemutatni.

Az eleki románok vallási élete, görögkeleti vallásukból adódóan szorosan összefonódik a környező román anyanyelvű, görögkeleti vallású községek népességének, görögkeleti egyházközségeinek életével. Az eleki románok Otllakára, vagy Kétegyházára jártak templomba istentiszteletre, keresztelkedni, házasságot kötni, miután helyben nem volt görögkeleti egyházuk, templomuk. Ugyanakkor a környező, románok által is lakott települések számára Elek több szempontból is jelentős központtá vált a XIX. század végére. A trianoni határral azonban megszűnt az addig meglévő szabad közlekedés, rokonlátogatás, kereskedelem és egyben a folyamatos kapcsolattartás az anyanemzettel. Az eleki románság ugyanakkor a szabad vallásgyakorlat lehetőségében is korlátozva érezte magát. 1920-tól egyházi szempontból Otllaka helyett Kétegyháza filiáléja, azaz a kétegyházi görögkeleti lelkész által adminisztrált község, lett.¹

A két világháború közötti időszakban merült fel először az elekiekben az önálló egyházalapítás gondolata. Az elekiek önálló görögkeleti egyházközséggé alapításának éve 1934, de lelkész hiányában továbbra is az akkori kétegyházi lelkész, Miskucza Péter vállalta magára egyházuk adminisztrálását.² A fiatal kétegyházi lelkész megszervezte az adománygyűjtést az eleki görögkeleti román imaház létesítésére Csanád-Arad-Torontál vármegye alispánjának engedélye alapján, amelyet az alispán 1939. május 5-én írt alá

¹ *Teodor Misaroș: Din Istoria Comunităților Bisericești Ortodoxe Române din R. Ungară.* Tankönyvkiadó. Bp. 1990. 17–21. p.

² *Teodor Misaroș: Din Istoria Comunităților... i. m.*

Makón³. Az adománygyűjtő napló összesen 152 sorszámot tartalmaz, de összesen 149 adományozó név szerepel, feltüntetve az adományozó házszámát, a pénzüsszeget, vagy a búza, illetve kukorica mennyiségét, amellyel hozzájárult az imaház létesítéséhez. Az adománygyűjtő naplóban felsorolt nevekből csak húsz az, amely ma is meglévő román családnév:

- Urzika János – Rusz Péter
- Lung György
- Szelezsán Mihály
- Bágy Mózes a többi mind a 129 német: – Zilbauer
- Strifler – Mahler
- Witmami
- Hoffmann, hogy csak néhány példát említsek.

Az alábbiakban közöljük az adományozók teljes névjegyzékét:

Sor-szám	hsz	Név	P.	Búza fillér	Kukorica
1.	797	Héroz Fülöpné		20	
2.	765	Endelhardt E.... ?		20	
3.	766	Schimp József		20	
4.	767	Brandt József		20	
5.	768	Baver Ádám		10	
6.	773	Brandt Ferenc			20
7.	717	Sipitzky András		20	
8.	721	Zseitber Erzsébet			2 kg
9.	723	Ádám Mihályné		30	
10.	724	Bender Györgyné		20	
11.	725	Engelhardt Miksa		30	
12.	728	Zimmermann József		10	
13.	805	Reisz György		50	
14.	806	Reisz Miksa		10	
15.	689	Olvashatatlan Ádámné			2 kg
16.	686	Braun János		10	
17.	687	Braun Ferenéné		10	
18.	654	Zielbauer Jánosné		10	
19.	818	Strifler Ádám		30	
20.	818	Leiset György		10	
21.	647	Singer József		20	
22.	645	Urzika János		20	
23.	641	Sin er József		20	
24.	292	Zielbauer János		10	
25.	293	Niederma er Antal		20	
26.	299	Farkas Istvánné	1		
27.		Bender Ferencz		50	

³ Munkácsy Mihály Múzeum. Román Történelmi Gyűjtemény. Irat L. sz.: 87. 112. 4.

Egy eddig feltáratlan forrás Elek történetéhez

Sor- szám	hsz	Név	P.	Búza fillér	Kukorica
28.	310	Niederniayer József		50	
29.	319	Moylich József		10	
30.	340	Rusk János		10	
31.	235	Keüsch Jozsef		50	
32.	232	Singer Mihál		50	
33.	229	Hüzt Antal		20	
34.	226	Singer András		50	
35.	225	özv. Klém Jozsefné		20	
36.	223	Päger Péter	2		
37.	218	Jäger Ádám antal	1		
38.	217	Klemm János		50	
39.	385	Leiset Ádám		50	
40.	384	Hoffmann Ferencz		20	
41.	383	Reisz Ferenc		20	
42.	382	Wittmann András		40	
43.	138	Haner Viktória		10	
44.	374	Snetler Márton		30	
45.	373	Knetter Mátyás		30	
46.	369	özv. Zielbauer Ádámné		50	
47.	928	Stifler József		50	
48.	432	Olvashatatlan István		20	
49.	434	Machler Fülöp		50	
50.	435	Leiszt József		50	
51.	194	ö. Wittmann Györgyné		20	
52.	170	Kleinn Antal		20	
53.	186	Flender Ádám	1		
54.	176	Wittmann János		20	
55.	103	Knetter János		50	
56.	102	Wittmann György		20	
57.	109	Schnäder Vendel		10	
58.	105	Kontur Antónia	1		
59.	107	Hoffmann József		20	
60.	116	Strifler Gvörgy		50	
61.	117	Schnetter Antal		20	
62.	118	SchimpI József		50	
63.	19	Niedermayer József		50	
64.	20	Kneller Gvörgy		20	
65.	12	Olvashatatlan		30	
66.	537	Strifler Miksa		50	
67.	538	Machler János		50	
68.	535	Strifler György		50	
69.	495	Wittmann János		50	
70.	499	Hauck Antal		40	
71.	504	Kloszter János		30	
72.	509	Kellner György		100	

Sor- szám	hsz	Név	P.	Búza fillér	Kukorica
73.	511	Shõn József		100	
74.		Olvashatatlan		- 20	
75.	514	Machler András		50	
76.	569	Ruck Ferenc		50	
77.	580	Kraysert György		50	
78.	564	Braun Ferencz		50	
79.	563	Ruck Ádám		20	
80.	558	Faulhaber József		20	
81.	557	Rüstc József		10	
82.	549	Jäger Márton		10	
83.	547	Singer Ádám	1		
84.	548	Mahler Ferencz		10	
85.	601	Stifler Pál		20	
86.		Olvashatatlan		30	
87.	3G	Geisel András		50	
88.	35	Braun J....		10	
89.	39	Stifler József		20	
90.	33	M.... József		10	
91.	39	Seiszel József		50	
92.	1446	Ottlakán Péter			10
93.		Bender Márton		50	
94.	90		10	
95.	28	Rusz Péter	2		
96.	1435	Iván Mihály		20	
97.	1401	Iruazon Pascu			9
98.	1403	Jépuré János			22
99.	1409	Rück Ádám		30	
100.	1618	Rombach János		10	
101.	1030	Willmann Mihály		30	
102.	1045	Braun Jakab		10	
103.	1044	Fremmel Mihály		20	
104.	1179	Bauer József		20	
105.	1123	Klem András		20	
106.	1125	Rück Ádám		10	
107.	1066	Bloch József		20	
108.	985	Stoft Mátyásné		20	
109.	126	Scröhner Josef		20	
110.	1277	Lengyel Rudolf		20	
111.	1274	Singer József		20	
112.	1377	Braun János		40	
113.	1376	H..... István		20	
114.	1289	Waschik Jozsef		10	
115.	894	Barna Simon	1	50	
116.	1052	Olvashatatlan János	2		
117.	1052	Lun György			10

Sorszám	hsz	Név	P.	Búza fillér	Kukorica
118.	748	Braun Ádám		50	
119.	48	Szabo Lajos			4
120.	54	Voléntér Andor		50	
121.	57	Kovács Sándor		50	
122.	57	RácZ János			
123.	58	RácZ Gusztáv		20	
124.	63	Olvashatatlan Mozesz			4
125.	26	Szelezan Mihály			13
126.	Zsel 2.	Phoncer Antal		20	
127.	239	Sremmel Sebestyén		20	
128.	Zsel 5.	Ruck Kasparn		20	
129.	Zsel 6.	Trummel József		20	
130.	1366	Búrjan György	3		
131.	1042	Bahdics György	2		
132.	1456	Popa Vazul	3		
133.		Olvashatatlan	5		
134.		Olvashatatlan	1		
135.	639	Block Ferenc		30	
136.	Község	Niedermayer J.	10		
137.		Olvashatatlan	1		
138.	67	Takács János		20	
139.	237	Singer József		50	
140.	464	Singer György		50	
141.	983	Erling Ferenc	1		
142.	602	Smetter Ferenc		30	
143.	860	Dán Tivadar	1		
144.					
145.	29	Olvashatatlan Istvánné		10	
146.	39	Olvashatatlan János		10	
147.	68	Kiss Péter	1		
148.		Otlakan János	1		
149.		Murozsán Mari	1		
150.		Murozsán Elek		50	
		Összesen:	66.80 fill.	100 kg búza	

Természetesen az adományozók névjegyzéke egyben jelzi a családok gazdasági erejét is, valamint kitűnő példája a románok és a németek egymás iránti, megbecsülésének, a vallási toleranciának, a másság tiszteletbetartásának. Sajnos adatok hiányában nem tudjuk, hogy miért de megakadt az imaház megvalósulása. Az eleki románok majd csak 1945 után tudtak létesíteni egy görögkeleti kápolnát. 1947-ben az agrárreform következtében kaptak egy nagy polgárházat, amelyben kápolnát, közvetlenül mellette pedig a paplakot rendeztek be. Az eleki görögkeleti egyházközség csupán 1947-től kapott helyben lakó lelkeszt Békési György személyében. Attól az évtől megkezdődött az anyakönyvezés⁴.

⁴ Teodor Misarog: Din Istoria Comunităților...: i. m.

1. kép. Román ortodox kápolna, Elek

2. kép. A román ortodox kápolna ikonosztáza, Elek

An as-yet unexplored source to the history of Elek

– Mrs. László Csobai –

Résumé

Péter Miskucza 1931–1981 was the Greek Catholic priest of Kétegyháza. His heritage was purchased by the Munkácsy Mihály Museum in 1982 for its Roumanian Historical Collection. The significant heritage includes more thousand items of significant documents, small prints, books and objective materials. The heritage is of source value, und essentially importunt for the historical und cultural historical research of the Roumanians living in Hungary. The donation-collecting diary presented above is a part of this heritage.

Mrs. László Csobai
Munkácsy Mihály Museum
Békéscsaba
Széchenyi Street 9.
5600

KOHÁN GYÖRGY HÁBORÚ EMLÉKE CÍMŰ FŐMŰVE

– Gyarmati Gabriella –

A mindig emlékeit festő Kohán György mára már maga is emlék. Több mint három évtizede az. Hogy művei időszerűek, azt az bizonyítja, hogy az alkotói indulat, ami életre hívta, ma is érezhető. A művész lelkülete felismerhető az új nemzedék számára is. Korszerű – bár egy képzeletbeli kéz nagyon felgyorsította a világ menetét, de a fehér még most is fehér, a fekete pedig fekete – így formálhatja ma is érvénnyel azt, aki hagyja magát hatása alá vonni. Az egyetlen nyelven, a „megnyilatkozó igazság szépségének” nyelvén szól az értelemről és az érzelemről az értelemhez és az érzelemhez.¹

A gyermek, ahogyan felnőtté válik, fokozatosan döbben rá, hogy az élet tele van nehézségekkel, gonddal, küzdelemmel önmagával és a sokasággal. Kohán minden bizonnal nagyon fiatalon megtudott már néhányat a titkok közül, mert tizenévesen is határozott nemet mondott arra, ha más próbálta irányítani akarátát.

Az első kiállítás, ahol részt vett, 1924-ben, tizennégy éves korában, merész, de reális álmokat szült. Szülőhelyén, Gyulaváriban dolgozott ekkor apja, az urasági kovács segédjeként, a korabeli szokás szerint, ahogyan a fiú a jól kitaposott úton szülője nyomdokába lép.

Kohán rajzai már erőteljesek, határozottak, a vonalak az ő kezében vannak, ő alakítja őket, ahogy minden bizonnal a tüzes vasat is alakította. Hogy rajztanára, József Dezső javaslatára vagy személyes indíttatás alapján dönt úgy, hogy felvételiznie kell a Képzőművészeti Főiskolára, ma már eldönthetetlen, de nem is fontos. Budapesten esti szabadiskolákat látogat; Podolini Volkmann Artúr, Förstner és Szüle Péter irányítása alatt tevékenysége tudatos, de még nem művészet. Egy bizottság döntése nyomán, amelynek a vidéki tehetségek felkutatása volt a feladata, a „nagy intézmény” kapui 1928-ban nyílnak meg előtte, ahol Glatz Oszkár osztályába kerül. A mester és tanítványa közti két lépés távolság egy év alatt áthidalhatatlan szakadékká nő, így Kohán fiatal, büszke hévvel ott hagyja a főiskolát. Stílusa túl drámai és túl indulatos, szemében Glatz Oszkár művészileg és emberileg is konzervatívnak hat. Határozott követelése a részletezőbb, kidolgozottabb munkamód. Kohán nem engedte, hogy hozzányúljanak a stílusához, sem azt, hogy befolyásolják véleményét. Az akkor divatos, dekoratívan stilizáló festészetet nem akarta művelni, de a nagybányai hagyományok útján sem akart haladni. Döntése Babits Mihályhoz és Móricz Zsigmondhoz sodorja, akik elismerésük kifejezésekképpen alkalmat adnak neki,

¹ August Rodin: Beszélgetések a művészetről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 68. p.

hogy a Nyugat képtárlatán bemutatkozhasson. Az egyre inkább gondolati elemmel telített munkák útkeresései a fiatal alkotónak, aki még tanuló, még ha mestere közvetlenül nincs is.

Amikor Budapestre került, Gyula városa, polgáraival a háttérben támogatta a festőt. Az egyre romló gazdasági helyzet vagy a kispolgári esztétikai mércével egyre kevésbé mérhető és érthető, legkevésbé pedig élvezhető művek miatt a rendszeres juttatás alkalmivá vált, majd teljesen elmaradt. A Kohán életrajzírói által érzékletesen taglalt nyomorúságos szegény sor, kemény sors, amivel egész életében küszködni kellett, ekkor vette kezdetét.

Szakmai fejlődése az elsőrendű feladat, ami egy mindennapos ügyességi játékkal párosul, aminek téjje a létfenntartás. Arról, hogy az országos jelentőségű Nyugat-tárlat segítette-e képeladással, az eddig megjelent publikációkban nem találunk információt.

Európa művészeti életének harca nagyobbrészt Párizs porondján folyt ekkor (is). Picasso - akinek műveivel a lehetőségek szerint már Budapesten megismerkedett, először csak vonzotta, majd hívta-hívta, hogy nyissa fel a világnak az arrafelé nyíló rejtekajtáját is. A múlt egy töredékét, az asszír, a babiloni, a perzsa és az egyiptomi kultúrát igyekezett tanulmányozni, formajegyeiket korai munkáiban dekoratív elemként alkalmazta. A kényszer, hogy megismerje a stílusok olvasztótégelyét és, hogy lássa, mi is történt mostanában a festészetben, egy utazást szül Párizsba 1930 novemberében.²

A város szellemiségének fénye lázban tartja agyát. Azt, hogy temetőekben tölti az éjszakát odaérkezése után több héten keresztül, dolgozik, de mégis éheznie kell, mintha észre sem venné. Egyfajta szédület, vágy, szenvedély kerítette hatalmába, hisz látta a „legfrissebb szépséget”. Megismerkedett Major Henrikkel, az akkor már több éve kint élő magyar grafikkussal, aki nagy szolgálatot téve, munkához és szálláshoz juttatta. Munkához, mely a Louvre klasszikusainak másolását jelentette, ami tanoncoknak egyébként is ajánlott feladat fejlődésük elősegítése végett.

A hatalmas gyűjtemény számtalan hírességének tengernyi gyöngyszeme karnyújtásnyira volt tőle. Hogy sokkolta, abban biztosak lehetünk. Aki már átélte ezt, legyen bár avatatlan műkedvelő vagy éleslátó szakmabeli, megérzi a művekből áradó halhatatlanságot. Amikor e szellemi ragyogáshoz hozzászókkott Kohán szeme, munkához láthatott. Nagyon sok, később világklasszissá nőtt festő kezdte a nagy elődök másolásával pályáját. Ahogy minden ecsetvonását követi az alkotónak, magába szívja a kép legbensőbb lényegét, az alkotó gondolatmenetét. Velejéig átjárja a mester, a stílus, a kor íze. A keretek le pattannak, és ő időutazóvá válik.

Az itáliai quattrocento és cinquecento legjelesebb mestereinek: Piero Della Francesca, Leonardo és Michelangelo műveinek másolása megtanította a klasszikus művészet elméleti megítélésére és gyakorlati oldalának legapróbb részleteire egyaránt. A klasszikus előadói stílus és technika teljes méltóságában tárulkozott ki előtte. És mivel az egészet ismerte, így annak részekre, elemekre való bontása, elemzése is érthető volt számára. A kubista eszmerendszert magáévá tenni annyi volt, mintha az út egyik oldaláról a másikra ment volna át. Igaz, egy-egy oldal egy-egy irányt jelentett, a két ellentétes irány pedig csak első pillantásra tűnik két ellentétes végcélnek. Ez a választás élete végéig egyre nehezülő, le nem tehető súly volt számára.

² Az utazás pontos időpontjáról és időtartamáról Till Aranka Supka Magdolnához 1976. április 12-én írt leveléből tájékozódhatunk. (magántulajdon)

Van Gogh és Cézanne ekkor már klasszikusnak számító modernek voltak, vágyuk beteljesült, munkáik múzeumok féltett kincseivé váltak. Azzá avatta őket az idő, a kritika és a piac. A feszült figyelem, amivel magába szívta energiájukat, olyan mámorba ejtette Kohánt, amiből sohasem józanodott ki. Évtizedek múlva mondja, hogy a „piktúra úgy szép, ha előadásában nyers, brutális, – de hatásában finom! Van Gogh!”³

A stílus fontos, de nem a legfontosabb probléma volt számára. Csak abból a szempontból volt az, ahogyan az érzelmeket és az igazságokat tolmácsolta a művekben: a kifejezés lehetőségének szempontjából. Merthogy valami alapvető lényegit szükséges megmutatnia, az evidens volt: egy gondolat, egy érzés egy erkölcsi jelkép anyagi megvalósulása kell, hogy legyen a mű. A forma eszköz, sohasem cél. Ha cél, akkor az nem művészet. Előrelépni csak gondolati síkon lehet, a formában már többször lejátszott me-
netek vannak.

Ugyanígy eszköze az alkotásnak a mesterségbeli tudás, a felkészültség, ami nélkül lehetetlen az érzelme kifejezése. Louis Aragon egy másik vonatkozásban így ír erről: „...a kifejezőmódnál fontosabb az, amit kifejeznek; az ábrázolt tárgy tehát egy szó szerepét tölti be.”⁴ Ha ez a szó helyes és értő fülekre talál, az a szemünkben esetleg nem egészen tökéletes előadásmódot kiegészíti, hisz a gondolati tartalom tökéletesítheti a színt és a rajzot is.

Kohán tíz hónapot töltött Párizsban. A nyugati hagyományt és gondolkodásmódot a mélységéig átérezte, ám ahhoz, hogy a keleti szél is átjárhassa, haza kellett térnie. Hogy azért jött-e vissza, hogy ebben a határvonalalétben, Kelet és Nyugat találkozásának színterén végre tegye a dolgát, elképzelhető. De egy ennél triviálisabb oka is volt rá: megkapta a katonai behívóját.

A festő számára valószínűleg ekkor konkretizálódott, hogy önmaga számára mi a művészet. Kezdte megtalálni stílusának jellemző alaphangját, egyéni jellegét. Tele volt ötletekkel, képtervekkel, és amikor ecsetért nyúlt volna, akkor kényszerítették át a humánum, a jobbitó szándék oldaláról az esztelen, vérre menő durvaság oldalára. Az alkotás oldaláról a pusztítás oldalára. Ellentétes fogalmak és erők, amivel az élet csapdát állított számára. Ő kikerülte, de közben jól megnézte a szörnyeteget. Annyira, hogy több mint másfél évtizedig legfőbb témája a háború marad. Tehát az a színtér, ahol Kohán élete első művészi csatáit kívánta megvívni, a szó szoros értelmében változott hadszínterré.

Az ázsiai színezetű magyar hagyomány, az ősök tudása, a több évszázados rettenetes kínlás után maradt keserű szájíz nem volt idegen Kohán számára. A nagyvárosi élet ezt annyira letompítja, hogy lakói számára érthetetlen, és mivel sohasem érezték még, számukra modoros stílus lesz csupán. Nem értik, mert nem ugyanazon a nyelven beszélnek.

1933 után végleg kirajzolja soha véget nem érő ingázásainak háromszögét: a Budapest – Hódmezővásárhely – Gyula útvonalat.

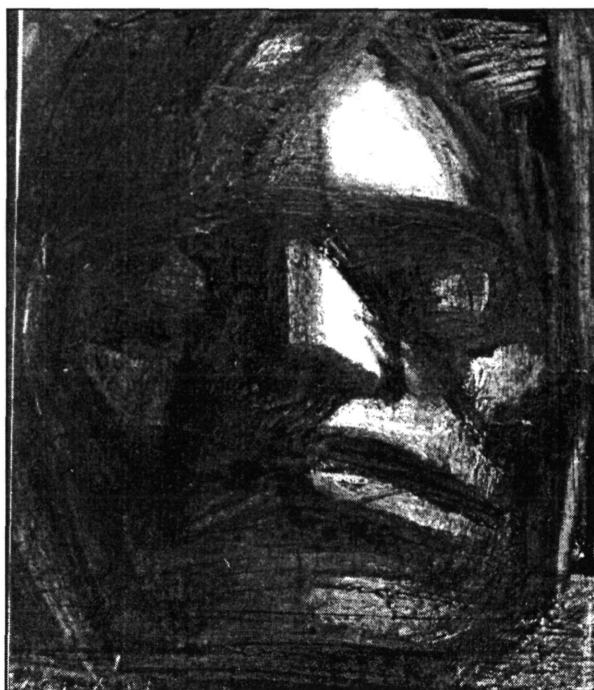
A század elején első virágkorát élő vásárhelyi iskola alappillére Tornyai János és Koszta József. Kortárs, nagyjából hasonló tehetségű mesterek dolgoztak együtt, de amikor Kohán ideérkezik, a hajdani dicsőség fakuló emlékkép csupán.

A polgárok és a gazdák nagy-nagy nehézséggel próbálták kiszabadítani kezüket a nagy gazdasági világválság hálójából. A kevés értelmiségit, akik ekkor szélmalomharcu-

³ *Supka Magdolna, B.*: Régi beszélgetés Kohán Györggyel In: Új Auróra, 1978/1. 12. p.

⁴ *Louis Aragon*: A kollázs. Corvina Kiadó, Budapest, 1969. 29. p.

kat vívták itt, Kőszegfalvi Ferenc a „kultúra maroknyi munkásának” nevezi, „akik megváltást váróan fordulnak a ... nagy Tornyai Jánoshoz, s mint Messiást várják haza”.⁵ (Tornyai ekkor Szentendrén dolgozott, amely koloritja gazdagodását hozta.) E körnek – mely elsősorban irodalmi profilú volt – Galyasi (Reisinger) Miklós volt a szellemi vezetője. Lakásának könyvtára a csoport keresztségében a *Műverem* nevet kapta, szolgált találkozósaik helyszínéül, s lett a későbbi Tornyai Társaság szülőszobája. A kör tagjai méltán büszkélkedhettek látogatóik névsorával: József Attila, Móricz Zsigmond, Baktay Ervin, Juhász Gyula, Féja Géza és még sokan, akik az előbb felsoroltakkal azonos fajsúlyú személyiségek. Hogy a csoport egy festőt választott névadójául, jelzi, hogy termékeny talaj várta az akkor alig ismert, de mérhetetlen alkotó energiától duzzadó Kohánt. A társaság később talán saját reményeit sem váltotta be, de ez jelen szempontból nem tárgyalandó kérdés. 1933-tól viszont szellemi és anyagi téren is segítettek őt, lehetőségüktől függően. Szolgálhattak számára beszélgetéssel, biztatással és zenével. Az utóbbi az, ami a legfőbb erőforrást jelentette számára, mert szerelmes volt a festészetbe és Beethovenbe. Muzsikájától ihletve többször meg is festette a zeneszerzőt. A portré olaj és viasztempera változata is ismeretes.

1. kép. Beethoven (é. n.)
papír (kasírozva farostlemezre), viasztempera; 43 x 35,5 cm. J.b.l.: Kohán
Kohán Múzeum, ltsz.: 79.293.1 (fotó: N. I.)

⁵ Kőszegfalvi Ferenc: Kohán-krónika. In: Művészettörténeti Értesítő, 1979/1. 51. p.

Mindkét technikát alkalmazza a 30-as évek elejétől. Ekkor már drámai monumentalitás jellemzi, ami összeköti őt Nemes Lampérthtal, Aba-Novákkal, és aminek nyomán tevékenységére a szakma is felfigyel: az 1935-ben, Éber László szerkesztésében megjelenő Művészeti Lexikon önálló címszó alatt tárgyalja az akkor huszonöt éves festőt.

Ugyanebben az évben házasságot köt a párizsi utazás előtt két héttel megismert Balló Margittal. A rendkívül művelt és kreatív asszonnyal töltött évekről a festő Bártfay Ibolyának írt leveleiből tájékozódhatunk: „Házasságom talán legelsősorban azon borult fel, mert én annyira és mindennek fölött hivatásomat szolgálom...egy házasság egész embert kíván, s a művészet még inkább.” (Kelt Gyulán, 1941. március 23-án) Majd néhány hét múlva így folytatja: „ha arról lehet szó, hogy ismét házasságra lépjek, ez csak feleséggel lehetséges... Ő és én egymásért oly sok mindent megtettünk, s lényegében anyagi helyzetünk kényszerített az elszakadáshoz.” (Kelt Gyulán, 1941. április 1-jén)⁶

Tornyai ekkor már visszatért Vásárhelyre. Életének utolsó két évében Kohán gyakran látogatta őt, találkozásaik alkalmával sűrűn kerülhetett sor szakmai kérdések megvitatására. Így örökölhette tőle az elbeszélő részletezést nem tűrő, lényegretörő ábrázolást, de ha stílusa egyenesági folytatójának nevezték, a válasza ez volt: „Igen. De a kubizmus után.” Ez a mondata tükrözi a szerkezettel folytatott örökös harcát, ami valamelyest magyarázatot ad művészetének megértéséhez, így munkásságának minden elemzője idézi.

Az ábrázolási forma és technika, valamint a tartalom az egész életművön végigvonuló kettős irányt mutat. Az alföldi paraszti, népi, nemzeti témát – aminek többször a földdel olyannyira szoros kontaktusban élő ember az ihletője – realista stílusban fogalmazza meg. Eleve kevés figurára komponál, így növeli intenzitásukat. Sokalakos lírai viasztempera képei és monumentális freskótervei dekoratív – konstruktív megoldásúak, átmetszett síkokkal szintézist teremt, kubisztikus hatást ér el. Supka Magdolna Kohán művészetének legjobb ismerője, érzékeny és éleslátó elemzője világít rá erre a kettősségre, és így összegzi egy beszélgetésük alkalmával a festőnek: „A kétarcúság abból jött ki, hogy míg másoknál az ilyesmi korszakokra osztható, – magánál az egész életművén párhuzamosan vonul át.”⁷

Tehát azt, hogy hogyan ábrázol, az szabja meg, hogy mit akar megmutatni. Gondolatait oly módon koncentrálna, ahogy a dráma csúcspontja sűrűsödik, majdhogynem robban. Ilyen erőáradatnak nem sajátja az elbeszélés, az expresszivitás a jellemzője. Mondanivalóját szimbólumokba sűrítve nem egyéni helyzeteket mutat, hanem általános érvényű modellel, típussal dolgozik. Ő egyébként saját bevallása szerint csak azt tartotta megörökítésre érdemesnek, ami emlékezetében tömör élményként fokozatosan megért arra, hogy „kifesse magából”. „Megörökítésre csakis az érdemes, ami emlék, ami az élmény ereje által meg tudott maradni a látott dolgok ezrei közül. Ami azután megmarad, annak súlya van, ettől tud a jelenbe váltani, megelevenedni, tartalma felerősödik és emlék - művé, monumentummá nő.”⁸ Ars poeticának is beillő vallomása az alkotás folyamatát magyarázza: ahogy egy érzés, az emlék – egy fogalom – materializálódik, kézzelfoghatóvá válik.

Jól tudta, hogy nem festhet meg magánügyet. Súlyos mondanivalójával a világ gondját veszi magára és monumentális formában vetíti ki. Pogány Ö. Gábor szerint „volt benne elegendő áldozatkészség ahhoz, hogy mások helyett is eméssze magát.”⁹ Rég nem

⁶ Koszorús Oszkár: Kohán György Bártfay Ibolyához írt leveleiből. In: Új Auróra, 1979/3. 97-98. p.

⁷ Supka Magdolna, B.: Régi beszélgetés Kohán Györggyel. 20. p.

⁸ Supka Magdolna, B.: Kohán Györgyről. In: Művészet, 1963/2. 30. p.

⁹ Pogány Ö. Gábor: Kohán György emléke. In: Új Auróra, 1978/1.9. p.

egyedi eset, ami történik, amit lát: a megaláztatás, a halál, a gyász – emiatt általánosít, tipizál. Hogy megértsék, egyszerűen, érthetően beszél.

1935-ben rövid olaszországi tanulmányútjáról visszatérve láthatta: a második világháború teljes vértetben várja, hogy színrelephessen. Kohánt az évek során kilencszer hívják be katonának. Ami történt, az mélyen belevésődött, ugyanis 1939–49-ig hatalmas háborúellenes frízének terve foglalkoztatta. A *Háború emléke* nem egy megkeseredett, életunt ember látomássorozata, nem lehet az, hisz, ahhoz túl lendületes, indulattól sugárzó. Amit érez az fáj neki, mint ahogy mindenkinek fáj az élet pusztulását látni. Ha valakit annyira megráz egy halott varjú kiömlő vérenek látványa, mint őt, így, amennyivel nagyobb lépték az ember, annyival nagyobb az értetlenség, a gyász, annyival több a felmerülő kérdés. Az emberi nem tisztessége, becsülete és egyáltalán – a léte forog kockán, így a festő ijedtsége és indulata egyaránt érthető. Kozmikus méretű érzés ez, olyasféle többlet, ami igényli a monumentális formát, az erőteljes ábrázolást, de a részletezést, a mesét nem tűri. A gondolatok, amelyeket közöl, letisztultak, így az előadásmód egyszerű, a lényegyet nyomatékosító, a legapróbb modorosságot is kizáró. Az egész mű csúcspont, egy élet katarzisa, végső fájdalmas feszültség. A húr legfeszítettebb fázisa.

A közhelyszerűen „Magyar Guernicának” nevezett mű ideológiai párhuzamot mutat a honi képzőművészet több alkotásával.¹⁰ Az 1878-as párizsi világkiállításra festi Zichy Mihály *A rombolás géniusának diadala* című képét, amin az „Egyházat”, a „Családot” és az „Államot” ábrázolja. A „Pápaságot”, az eredeti, tiszta szellemtől eltávolodott vasikalapos intézményként látta. Politikai állásfoglalása korának zavargásaiban, harcaiban gyökerezik. Európa számos pontján a polgár szemével nézve érthetetlen öldöklés folyik, az állam marionett figurákként irányítja népeit, seregeit. A politikai kulisszák mögött folyó társasjáték zártkörű. E két malomkerék közt örlődik a legkisebb szent egység, a család, amelynek szimbóluma a gyermekét magához ölelő anya a kép előterében. Így ír a művész: „Tudom előre, milyen ellenzék vár...de bánom is én: csak a közönség értsen meg és nézze képeket, akkor céloim el van érve. Hadd fussa át képem a világot, mint egy fájdalmas és ijesztő sikoltás: ezt akartam.”¹¹ Zichy a haladás nevében protestál, hisz a forradalmi eszmék győzelmében és az emberi boldogság jövőjében. Lelkesültségében először egy húsz méteres vásznon kezdi el a munkát, de kényszerítő külső körülmények miatt majdnem a negyedére kell csökkentenie. A francia hatóságok nem tolerálták mondanivalóját, sértődöttségükben kitiltják a világkiállításról.

Fél évszázadot ugorva jutunk el Aba-Novák Vilmos két művéhez, a szegedi Hősök Kapujának 1936-os, első világháborús emlékművéhez és a Magyar-francia kapcsolatok című, egy évvel későbbi pannóvázlatához. A szegedi freskó megrázó erejű emlékeztető, nyílt utalás „a dinasztikus érdekeknek koncul vetett népre ...”, „a legmélyebb iszonyból felszökő sirám... a háborús vérontás ellen élmény erejű mementó”.¹² Az 1937-es párizsi világkiállításon Grand Prix-vel jutalmazott monumentális alkotás pedig a magyar hősiességre emlékeztet. A pannók „a magyar-francia történelem kapcsolatait s ezen belül népünk történelmi, kulturális létjogát példázták 220 négyzetméternyi falfelületen”.¹³

¹⁰ A művek közötti szellemi rokonságra *Supka Magdolna* mutat rá Műzsák, kik nem hallgattak c. írásában. In: Kortárs, 1991/8. 47, 50. p.

¹¹ *Bényi László és B. Supka Magdolna: Zichy Mihály. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953. 38. p.*

¹² *Supka Magdolna, B.: Aba-Novák Vilmos. Corvina Kiadó, Budapest, 1966. 86. p.*

¹³ *Supka Magdolna, B.: Aba-Novák Vilmos. 86. p.*

Kohán ismerte a Hősök Kapuját, a zárt rendben álló sisakos katonák sematikus, merev megformálása, akár élőket, akár holtakat ábrázol, rokon vonásokat mutat a két mű közt. Ezt látszik alátámasztani egy 1941-ben kelt levele: „Szegény Aba-Novák meghalt, nagy veszteség, nevében nézd meg a Hősök kapuját...”.¹⁴ Akit kért, akkor még megtehetette, de a politikai kerék fordultával, néhány év múlva lemeszelték. (Restaurálása befejeződött, a közönségnek újra 2000. szeptember 28-29-én adták át.)

Az 1940-es évek első felében sok művészt készítetett alkotásra a világegés – aminek tanúja volt – többek közt Szalay Lajost, Martyn Ferencet és Bokros Birman Dezsőt.¹⁵ Az e témától ihletett művek egyszerre szolgálják az önkifejezés célját, de kortörténeti dokumentumok is egyben. A veszett kolosszus túl erőszakosan tolokodott be a művészek gondolataiba – ahogy az életébe is – így érzéseik kimondása kötelező számukra, különben megfulladnának. Hogy a közlésvágyhoz viszont milyen mértékben társul az isteni adomány – a tehetség és az eredetiség –, lemérhető a művek láttán. Ez az, ami igazán számít. „A jelentős műalkotás születésekor a művészt nem az vezérelte, hogy saját alkotói ambícióit ráerőszakolja a műre, hanem hogy annak szolgálatába állítsa őket. Ez a kölcsönhatás aztán személyiségét is gazdagítja... Az igazi művész fő feladata művének tökéletesítése”.¹⁶ És az igazi művész bizonyára maximalista is. Műve hatását magán méri le először – így ellenőrzi – ha nem találja megfelelőnek az érzelmi, gondolati reakcióját, biztosan hozzányúl a képhez vagy újra kezdi. Emiatt kell az alkotóban mindvégig meglennie az objektivitás képességének.

Kohán évekig foglalkozott a „Háború emlékével”. Több, különböző méretű szénvázlatot készített, amíg eljutott a végső formához, ahhoz a megoldáshoz, amely a Magyar Nemzeti Galéria tulajdonában van, és ami a Kohán Múzeum jelenlegi állandó kiállításának – a rendezés tematikája szempontjából – kulcsfontosságú darabja. Figyelmemnek e műre való fókuszálását a tanulmány címében foglaltakon kívül az indokolja, hogy bár a monumentalitás az ezt megelőző tárlatokon is jelen volt grafikákkal és táblaképekkel szemléltetve, ennek koncentrált lényege azonban, Kohán falfestészeti monumentalitása a „Háború emléke” által válik láthatóvá és érthetővé igazán. Fontos indoka továbbá, hogy a mű kiállításon közgyűjteménybe kerülése óta, tehát több évtizede, Gyulán pedig még egyáltalán nem szerepelt. Egy kollekciónak összeállításában az a legnagyobb tét, hogy sikerül-e rávilágítani ilyen jellegű lényegre.

A mozaiknak ez a terv az alapja. A festővel kötött szerződés a szénrajzzal milliméterre egyező kőmozaik-formába való átírásról szólt. A megbízott, a Barcsay-mozaikokat is kirakó Csákvári Nagy Lajos etyeki műtermében kezdte el a munkát, fekete, fehér és különböző árnyalatú szürke anyagot használva. Az átvételkor viszont a mű színes kövecskékből építkezett, amely problematikának lényege csak részben az, hogy a megállapodásnak ellentmondó beavatkozás történt; fontosabb, hogy a mű szellemiségével ellenkező, attól maximálisan idegen, naturális jelleget öltött. A Csohány Kálmánból, Gacs Gáborból és Supka Magdolnából álló zsűri mégis elfogadta, mert az újbóli felrakatásra nem láttak reális esélyt. A kő természetes színének eltávolítására, azaz az eredeti monokróm változat megvalósítására ma adottak lennének a technikai feltételek.

¹⁴ Kohán György levele Bártfay Ibolyához (Gyula, 1941. október 1.) *Koszorús Oszkár*: I.m. 49. p.

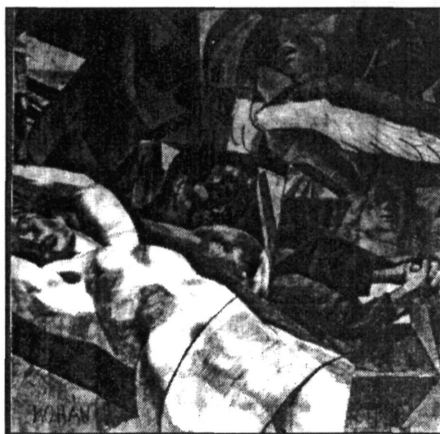
¹⁵ *Szalay Lajos*: Francia katonák a lövészárookban (1940) „1943. január”; *Martyn Ferenc*: A fasiszmus szörnyetegei (1944); *Bokros Birman Dezső*: Rokkant katona (1944)

¹⁶ *Karl Raimund Popper*: Bevégzetlen kutatás. In: *Pompeji*, 1995/3. 107. p.

Kohán életében minden egy kicsit későn jött. A nagy kiállítási lehetőségek, a kitüntetések és az a hatalmas falméretű feladat, amire mindig is vágyott, és ami annyira testhezillő lett volna számára. Persze – az előbb említettem – a mű az, ami igazán számít, de mereven sohasem lehet elhatárolni alkotójától, hisz a műalkotás eleven húsból sarjadt koronás fa. Ahogy megfogon a gondolat, megszületik, mint egy gyermek, vérell és könnyel, az isteni szellemtől átítatva, és éli az életét örökös oda-vissza ható kapcsolatban az emberiséggel és a kozmosszal.

A szénvázlatok érlelődő változása, fejlődése a gondolkodás és a látás tisztulását mutatja. A figurákat van, hogy lényegükben változtatja meg, áthelyezi őket vagy új elemeket hoz be – mintha minden új felfedezéséről tudósítana.

A teljes mű látszólag különálló részekből épül fel, de egy dolog, a lényeg összeköti: a mondanivaló egységes tartalma. Egészében szuggesztív erejű montázs. Az első teljes nagyságú próbálkozása a szó lexikai értelmében is montázs: „kompozíciós eljárás, amely időben és térben egymástól távol eső, de egymással asszociatív kapcsolatban álló dolgokat helyez egymás mellé.”¹⁷ Korábbi rajzaiból kivágott részeket illeszt össze tetszőlegesen, látszólag minden kompozíciós-formai szabály kizárásával. A teremtő gondolat tartja össze, enélkül széthullana. A vágya „kiszabadulni a merevségből, az egynézőpontúságból.”¹⁸ A statikus kifejezőmód helyett a mozgalmasságot választotta, ahogy életében a polgári állóvíz helyett a tajtékozó hullámon egyensúlyozó tengerészorsot.¹⁹

2. kép. A Háború emlékéhez I. (1940)
papír (kasírozva vászonra), kréta; 234 x 225 cm. J.b.l.: Kohán
Kohán Múzeum, ltsz.: 79.450.1 (fotó: B. B.)

¹⁷ Művészeti Kislexikon. szerkesztette: Lajta Edit, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 397. p.

¹⁸ Végyvári Lajos gondolata, Montázs, összeállította: Horányi Özséb, Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása, Budapest, 1977. 21. p.

¹⁹ Kohán Bártfay Ibolyának írja Gyuláról 1942. május 1-jén kelt levelében: „A művészet a legnagyobb valami az ember életében, azt azonban tudod, hogy a művész, ha bármilyen lángelme is, kíméletlenül ki van zárva a polgári élet biztonságából. Szerencse és sorskérdés, hogy ezt át tudja törni, ha bírja idegekkel és testi-lelki erővel. Ilyen állapotok között egy művész kifejlődése is ezerszeresen nehéz. Én műkereskedőnek soha nem dolgozom, és ezentúl sem fogok. Így életemet, mint egzisztenciát tekintve bizonytalanabb, mint egy utcaseprőé.”
In: Koszorús Oszkár, I.m., 102. p.

A mű balról jobbra történő olvasásával eljuthatunk ahhoz a lényeghez, amit Kohán közölni akart. Igaz, semmi sem egyértelmű, mégha a figurák „magukért beszélnek” is. Az értelmezés folyamatába személyes vonásaink is beékelődnek, a tudott dolgokat érzelmeink szemüvegén keresztül szemléljük. A téma, mint konkrétum adott, erre külső körülményként évtizedes felejtés rakódott rá, némi empatikus képesség viszont teljes valóságában újjáélesztheti, hisz az érzelmek ugyanolyanok nem ötven, de még talán nem is öt-ezer éve. (I. képmelléklet)

A fríz a művész látomása, de a kép középterében egy anya álarca mögé bújik, aki fia halálának víziójától annyira elszörnyed, hogy kezével takarja el a szemét. Fájdalmasan kínzó extázisában ajka résnyire nyílik, mint Bernini Szent Terézéé.

3. kép. Háború emléke / részlet (1968)
kőmozaik; 245 x 958 cm (teljes méret)
Szakszervezetek Háza, Székesfehérvár (fotó: Gy. G.)

A balszélső negyed a festő alkotói önvallomásának is tekinthető. Az első nagyméretű szénvázlathoz képest lényegivé redukálódott az ábrázolt nőalak. A Nemes Lampérth fel-fogásában megfogalmazott aktot lényegileg átformálta, így egységesebb, egyöntetűbb hatást ért el. A Nő, ahogy metamorfózisa során torzóvá lett, még dinamikusabb, valamint a kőmozaik technikájából adódóan a már addig is konstruktív és expresszív jelleg sokszorososan felerősödött. Kohánra is érvényes az, amit Németh Lajos ír Nemes Lampérth Jó-zsefről.: „Az anyag nem mint a megszilárdult matéria, a nyugalom ekvivalense jelentke-zett művészetében, hanem mint a belső feszültség pillanatnyi erő egyensúlya, az anyaggá válás drámájának formává tömörülése.”²⁰ Mindkettőjükre hasonlóképp hatott a há-ború: látásmódjuk súlyosabbá vált, stílusuk pedig egyre tömörebbé.

²⁰ Németh Lajos: Modern magyar művészet, Corvina Kiadó, Budapest, 1972. 60. p.

A pokol kapui egymás után nyíltak meg Kohán előtt, tanúja volt annak, hogy szerelmes Múzsáját, a Művészet Istenasszonyát hogyan csonkítja meg a valóság. Azt rajzolta tehát, amit látott. Egy gondolat megtestesülése ez, a kimondhatatlan kimondása. A torzó fölötti zongora klaviatúrájából kinövő kezek teszik hangossá a pillanatot a katonacsizmák dobogásával együtt. Beethoven megtestesülése ez, akinek minden műve „az ember hitének, reményének, titkos álmainak, és a kétségbeesés ellen folytatott heroikus küzdelmének mélyen megindító kifejezése.”²¹ A zene érzelmi tartalma és annak hatása alól nehezen tudjuk kivonni magunkat, mert a legrejtettebb lényeket szólítja meg bennünk.

4. kép. Zongorázó (é.n.)
papír, kréta, grafit; 52 x 54 cm. J. n.
Kohán Múzeum, ltsz.: 80.11 (fotó: B. B.)

A Zongorázó című tanulmány figurájának keze a Magyar Nemzeti Galéria-beli szénvázlatra változtatás nélkül került fel; a mozaikon jócskán veszít finomságából, helyette viszont keménységet, erőt és lendületet kapott. Dinamikus és harmonikus egyszerre, ugyanúgy mint egy Beethoven-szimfónia, amiről azt írja Schopenhauer, hogy „valamennyi emberi érzés és szenvedély megszólal (benne): öröm és bánat, szeretet és gyűlölet, félelem és remény ..., megszámlálhatatlan finom árnyalatban.”²²

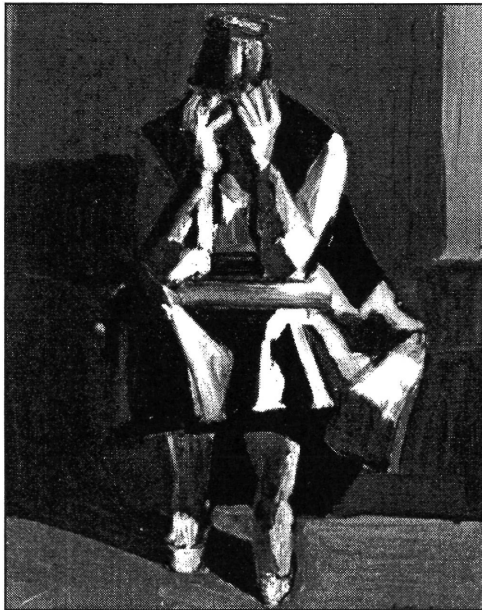
Kohán színről-színre mutatja be a háború közvetlen és közvetett áldozatait, ellenpon-tozva a civilizáció által létrehozott szépség néhány szimbólumával – egy korinthoszi oszlopféjjel és egy gótikus katedrális trifóriumával. (Mindkettő a bal felső ténnyedben legfelül látható.) Ez is mutatja, hogy a festő ebben a művében sirat és nem kesereg. Emlék, emlékezés ez, de vége van már a borzalomnak, a billentyűkön is a befejezés akkordja hangzik fel és úszik a jövőbe a visszhanggal együtt. (II. képmelléklet)

Baloldalon egy ló tetemének körvonalai tűnnek elő, a kezek már lezongorázták sorsá-nak dallamát. Azoknak az embereknek, akik közül Kohán is származott, az életet meg-

²¹ Karl Raimund Popper: I.m., 106. p.

²² Karl Raimund Popper: I.m. 109. p.

tartó és tápláló munka jelképe a ló, maga az erő, a tüzes energia, akár hámot, akár nyeret tesznek is rá. Ez látható a *Csend* című képen (III. képmelléklet), aminek többszörösen párhuzamos, horizontális szerkesztésmódja a koporsóban fekvő halott egymás mellett futó tengelyeire emlékeztet. Az érem másik oldala ez, a borzalmat túlélő, vezető nélkül maradt állat – az örökké viselt szemellenzőt sincs, aki levegye róla – a tehetetlenség, a megtört ösztön, ami a halott gazdához köti, nem engedi, hogy továbblépjen. Fabábúkká merevedett embertestek fekszenek előtte, és mögötte is. Rájuk nem taposhat, át nem ugorhat rajtuk, ahogy az ember sem tud a gondokon átszökkenni. Kitérni pedig az embernek is csak annyira könnyű, mint itt a lónak oldalra lépni. A jelen arcának sötét oldala árnyékolja be a gondolatait és az eget. Az élet értelmének-értelmetlenségének az önmarcangolásig vitt mérlegelése ez, ami Kohán képein számtalanszor megjelenik, így a *Lelőtt varjú* és a *Töprengő* címűn is. Ez utóbbi, a térdén könyöklő, arcát kezébe temetve ülő női figura több színváltozatban is megjelenik, ehhez hasonló kompozíciója a *Gyász* is.

5. kép. Töprengő (é.n.)
olaj, farostlemez; 62 x 50 cm. J.j.l.: Kohán
Kohán Múzeum, ltsz.: 79.108.1. (fotó: B. B.)

Ahogy Kohán a *Lelőtt varjú*, *Jégvirág* című képeinek születéséről vall, megmutatja érzékenységét nemcsak a tragédia felfogása iránt, de a gyakorlati oldalát is, hogy azt meg is tudja mutatni másoknak munkáin keresztül.²³

A mozaik elemei egy komor paletta egyszerre égető és fagyos festékfoltjai. Vannak visszatérő momentumai, mint a rohamsisakos katonák átvonuló vagy mozdulatlan

²³ Supka Magdolna, B.: Kohán György, In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1970/1. főszerkesztő: Pogány Ö. Gábor, Budapest, 1970. 228. p.

dermedt csoportjai, kiknek a mellére kitörölhetetlenül felvésettek a gladiátorok köszöntő szavai: „Morituri te salutant”. Testük és lelkük felett már nem rendelkezhetnek, a „heka-tomba-hektográf” kezébe kerültek. A zongorázó kezek felett csak sisakok, a középrészen sisakok és szuronyok jelennek meg úgy, mintha ember nem is tartozna hozzá, a katona attribútumai ezek. Személyiségétől teljesen megfosztva, az egyénisége megsemmisítve, egy kódszám, egy rangjelzés maradt – ez ő, az új gyártmány. Ez az egyik ok, ami miatt tipizáltak a figurák, a másik, hogy érthető legyen, amit mond, mert Kohán nem magának alkot. Ebből fakadóan egyszerűen kell fogalmaznia, ugyanúgy, amilyen egyszerűen élt is, hogy megőrizze tisztánlátását. Még e mesterséges kompozíció esetében is fontos volt számára az életszerűség, de úgy, hogy a kubizmust teszi életszerűvé. Élek nélküli geometrikus szigor ez.

A torzótól jobbra koporsóra boruló nőalak temeti arcát a tenyerébe. Az első szénvázlaton egy szintén koporsóra görnyedő, imára kulcsolt kezű, fekete kendős, szikár parasztasszonyt szerepeltet, aki testben és lélekben egyaránt megtört. Ez a figura *Sirató* címmel táblakép változatban él tovább, mert a mozaik alapjául szolgáló terven már az előbb bemutatott alak jelenik meg – az élete teljében lévő nő, aki teltségével, erejével szolgálhatná az örökké élő világrendet, de férje halott, s így félig ő is az. Amíg begyógyul a sebe, lehet, hogy hegyek omlanak le. Ő is, több más szereplővel együtt, később önálló kompozíciók megfestésére ihlette Kohánt. A *Meghalt* című kép (IV. képmelléklet) témája a legnagyobb fájdalom elviselése, az állhatatos emlékezés és az ebből következő engesztelhetetlen gyász.

6. kép. Katona (1939)
papír, grafit ; 80 x 56 cm. J.n.
Kohán Múzeum, ltsz.: 79.250.1. (fotó: B. B.)

Mögõtte a menetelõ katonák mellett egy kiáltó száj, talán a vég elõtti utolsó hangok hagyják el, aminek lenyomata a sirató asszony szívében kitörõlhetetlenül megmarad. Tõle jobbra valószínûtlenül a szerkezetbe ágyazott, sírgödreben, kendõje által keretezett arccal fekvõ „holttá-változott termékenység-nemtõ-anya képe.”²⁴ Mellette mintha sziklahasadékok lennének megformálva, ugyanúgy, ahogy a jobb szélén, de itt a kõtõl egy halott férfifej tûnik elõ, párjaként az elõzõ, négyzetbe foglalt nõinek. A férfi igazából nem elõtûnõ, inkább olyan, mintha az õsanyagba készülne visszaolvadni, s az anyaföld mint gyermekét fogadja vissza karjaiba. Mindkettõ keményen megformált, az acrot síkokra bontó, nem részletezõ, de mégis egyértelmû, hatásos ábrázolás. Majd újra katonák jönnek, szuronyaik egymásmellettiségével hasítják még tovább az egyébként is felszabdalt teret.

Pusztán katonát ábrázoló képe nincs Kohánnak, az itt bemutatott *Katona* is érzelmi oldalról közelíti meg az egyenruhát és a fegyvert. Újra nem egyéni katonát látunk egyéni menyecskétõl búcsúzni, ugyanúgy, ahogy ez a helyzet is általános, lehetne francia vagy orosz elváló szerelmespár is. Minden sötét, csak a szurony és a sisak fémes csillogása villan fel a rajzon. A szemek árnyékban vagy takarásban vannak, de a férfi lemondó arc kifejezése és a lány görcsösen nyakába kapaszkodó ujjai annyira beszédesek, mintha regényben olvasnánk a haza szolgálatába lépõ ifjú távozásáról.

7. kép. Háború emléke / részlet (1968)
kõmozaik; 245 x 958 cm (teljes méret)
Szakszervezetek Háza, Székesfehérvár (fotó: Gy. G.)

²⁴ Schéner Mihály: Gondolatok Kohán Györgyrõl. In: Új Auróra, 1983/3. 87. p.

Ezek a „halál-orgonasípjaként” meredő szuronyok a tekintetet is fölfelé irányítják el- lenállhatatlanul.²⁵ Itt a mértani középpontban van a mű egyik legrejtélyesebb ábrázolása. Az egészen ez az egyetlen kép, amelynek világos a háttere, és így máris vonzóvá teszi az egyébként is figyelemre méltó figurát.

A világos mező egyfajta transzcendens jelleget kölcsönöz, a gyermeki ártatlanság je- gyeit viselő tiszta arcot megfoghatatlannak, magasabbrendűnek mutatja. A különböző méretű kőkockákból kirajzolt hullámzó formák leheletfinom szárnyként fedik be testetlen testét. Lehet, hogy esküvői ruhájában elhagyott ara emlékképe ő, de az is lehet, hogy an- gyal, aki a világégés közepette jelenlétével ad hitet, reményt, gyógyító feledést mind- azoknak, akik még képesek arra, hogy megpillantsák a nagy összevisszaságban. Ezt a fel- tételezést a montázs-vázlaton levő hatalmas szárny is alátámasztja, amely konkrétan meg- rajzolt, de szervesen egyik figurához sem kapcsolódik.

Továbblépve a már említett, szemét eltakaró asszony-kép alatt a kíneservtől megre- pedt földet, egy sírgödört látunk a súlytól beszakadva, amit hordoznia kell. De, hogy va- lóban ezt látjuk-e, arra csak maga a festő tudna teljes bizonyossággal válaszolni, mert a mozaik egészen meglehetősen kisszámúban vannak az egyértelmű elemek. A megértéssel, elemzéssel való próbálkozások olykor mellékvágányra vihetik a szemlélt. A ma műél- vezőjének legalább olyan nehéz dolga van, mint művészenek. „E kor sajátosságát abban láthatjuk, hogy a művész szubjektivitása anyaga és alkotása felett áll: nem uralkodnak többé rajta a tartalom és a forma már magában meghatározott körének adott feltételei, ha- nem teljesen hatalmától és választásától függ mind a tartalom, mind ennek alakításmód- ja.” – írja Hegel a legújabb kor művészetéről.²⁶ Az alkotónak az általa „megtalált” tartal- mat tehát „csak” a legmegfelelőbb formába kell önteni, megfelelőbe a téma, a saját mű- vérszi álláspontja és a „közönség” szempontjából. Ha túl szubjektív az állásfoglalás, nem lesz, aki megértse, és az alkotás folyamatának az eredménye az lesz, hogy a művész és a mű farkasszemet néz a befogadóval. Ez a probléma egyáltalán nem újkeletű, és nem is ez volt az oka annak, hogy a műkereskedelem nem számította dédelgetett kedvencei közé Kohánt. Nem arról van szó, hogy nem értették, hanem, amit gondoltak és éreztek a hatá- sára, az a legkevésbé sem volt kellemes. Kohán úgy vélte, hogy az emberek tömegeinek fest; az, hogy csupán lírai témáit és csendéleteit kedvelték, nem készítette arra, hogy kife- jezőmódján változtasson. „Ez a hangvétel, amely kevesli a szobalevegőt, és ez a monda- nivaló, amely kinötte a kisügyek házipapucsát.” – írja Supka Magdolna összegzőképpen, de magyarázatként is szolgálva az előbb felvetett kérdésre.²⁷

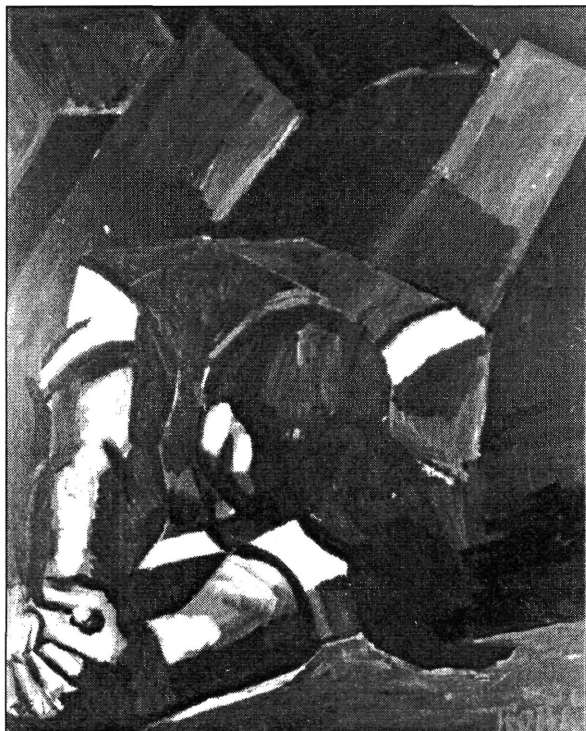
Visszatérve a mozaikhoz tehát, az ábrázolás típusainak nyelvén beszél, de mégsem állítható, hogy minden mozzanatot értenénk. A gondolatot elindítja, megmutatja, hogy mihez kell kötni, de be nem fejezi – ez az, ami ránk vár, az, hogy eldöntsük: a sír sötétje vagy az éjszaka palástja terül abban a pillanatban ránk, amikor ehhez a részhez érünk.

Majd egy erőteljes rövidülésben ábrázolt robusztus nőalak végső elkeseredésében a földre hajol, összekulcsolt kezét előrenyújtja. Kohán még évek múlva is visszatér hozzá.

²⁵ Schéner Mihály: I.m. 87. p.

²⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Esztétikai előadások II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 176. p.

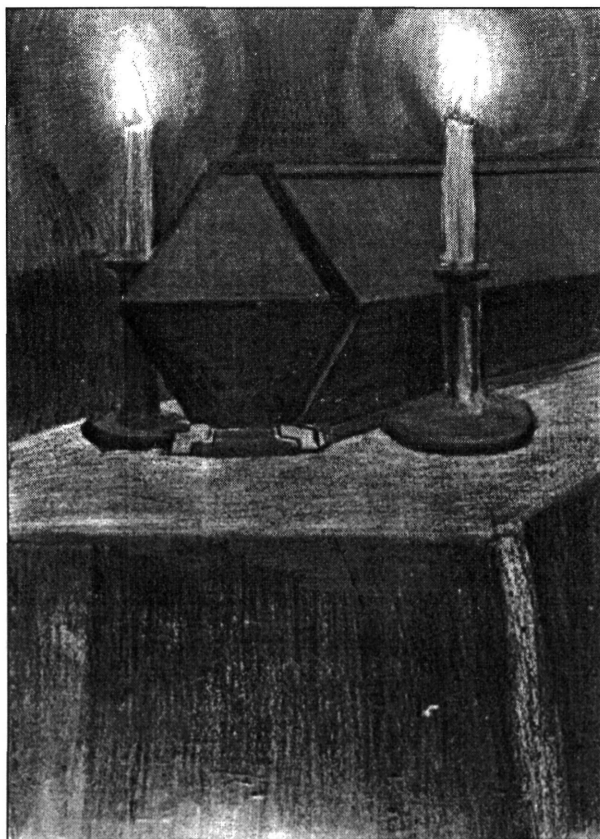
²⁷ Supka Magdolna, B.: Kohán Györgyről. In: Művészet, 1963/2. 29. p.

8. kép. Háború emléke (1960-as évek eleje)
olaj, farostlemez; 160 x 134 cm. J.j.l.: Kohán
Kohán Múzeum, ltsz.: 79.242.1 (fotó: B.B.)

A fent bemutatott olajkép húsz év múlva született. Megformálása ugyanannyi indultól fűtött, az erőteljes, tiszta színek intenzitása fokozza lángolását. Az ing töretlen fehérje kikiabál a képből, hidegsége józanságot sugall, a néhány tiszta vörös, sárga és kék folt az élet menedékévé válik belső feszültsége által. A figura monumentalitása az egészbe ágyazva is szembetűnő, de önállóságában még nyilvánvalóbb, hisz a monumentális nem a nagy méretet jelenti, legkevésbé pedig a kicsi méretarányos felnagyítását. Néhány centiméteres rajzai is nagyvonalúan megformáltak, ami azt jelenti, hogy Kohánnak eleve a látásmódjában keresendő munkáinak hatalmas volta. Hisz az monumentális, ami arányaiban monumentális. Kvalitását e téren művei bizonyítják.

Az összeállítás részeit több helyen is sziklaköteg-ábrázolások választják el vagy kötik össze, a téma keménységét a kő keménységébe való átírás hangsúlyozása képpen. A földre görnyedő asszonyalakot dolomitszerű sávok választják el a ravatal utolsó lépésének befejező mozzanatától, a két gyertya által őrzött, lefedett koporsótól. A holtak háza, a koporsó geometriája szerkezetében alig különbözik az átláthatatlan éjszakába állított tanyatestektől, és amelyben mindenkinek akkora tere adatott, amennyit a koháni dráma neki engedélyez. A mellette lévő gyertyák fény-udvarba zárt energiája kíséri útján az ismeretlenbe a halottat.

9. kép. Ravatal (é.n.)
papír (kasírozva farostlemezre), viasztempera; 87 x 60 cm. J.n.
Kohán Múzeum, ltsz.: 79.286.1 (fotó: B.B.)

Ugyanez a kompozíció ismétlődik a *Ravatalon*, aminek drámaisága a konstrukció azonossága miatt megmarad, de hidegségét a finom, bensőséges színhasználattal tompítja. Mintha megértette volna azt, hogy az emberi élet szükségszerű velejárója a halál, hisz születésünktől fogva, kerülőutakkal bár, de állandóan e cél felé menetelünk.

Újra a mozaikot nézve láthatjuk, hogy „megismétlődik a koporsó-háztető struktúrája egy női arc fejkendőjét motiválva.”²⁸ Ez a figura több technika – és színbeli változatot megélt *Gond* címen. Az itt bemutatandó kép egy többfigurás példa, a tárgyalt művön lévőhöz képest fordított állású, de komolyságában azonos szintű. A drapériák konstruktív megformálása, az asszonyi test tömörítő egyszerűsítése, a fény-árnyék által geometrikus formákba való sűrítése összeforrasztja a nagy mű szellemiségével.

²⁸ Schéner Mihály: I.m. 87. p.

10. kép. Háború emléke /változat (1940-es évek)
papír (kasírozva farostlemezre), kréta; 240 x 138 cm. J.n.
Kohán Múzeum, ltsz.: 79.260.1 (fotó: B.B.)

Kohán jól tudta, hogy az általa kívánt hatás megfelelő segítője a forma- és a mozdulatismétlés, valamint a szimmetria, ahogy ezt az egyiptomi művészet is példázza. Sisak- és szuronyábrázolásai is ezt az elvet követik, így önkényesnek tűnik, hogy a mozaik megvalósításakor egy sisak-csoportot kiemeltek a *Ravatal* – képtől balra. Valószínűleg a túlzott zsúfoltság elkerülése érdekében történt ez a változtatás, amely az önkényes színezéssel együtt olyan mellékutakra viheti a nézőt az értelmezésben, amely az eredeti alkotói szándéktól távol áll, viszont indokolható azzal, hogy a mellette lévő, gondosan megformált férfialaknak elegendő teret adjanak.

A jobboldal utolsó képkockája fent egy profilból ábrázolt, arcát lepellel övező asszonyfej. A teher, amit cipelnie kell, a végletekig meggyötörte, szenvedése a csúcsponton túljutott, kínzó lázából a kényszerű belenyugvás szomorúsága maradt további élete esszenciájaként. Amikor a sírás hosszú idő után elül, ilyen homályos, keserű érzés marad utána. Sós könnyek folyama véste arcára a mély, fekete ráncot. Apró áradat, ami gyorsan zsigereli ki a szívből az örömmel még az emléket is.

A festőt hajdan jól ismerők szerint ez egy személyes vonatkozású részlet, egy családi kettősportré: gyermeki szeretetével fanatikusan övezett édesanyja ő, akinek mindvégig meg kívánt felelni, előtte bizonyítani, de választott és őt isteni akarattal irányító hivatása gyakran ezzel ellentétes tettekre és életvitelre kényszerítette. Az állandóan sújtó, lélekölő, testnyomorító kínlódásnak sem adta meg magát, csak anyja előtt kellett eltitkolnia,

amennyire lehetett, hogy legalább őt kímélje. Ugyanennek az arcnak másik énje a festő önmaga, ahogyan Shakespeare is mondja: „Anyád tükre vagy...”.²⁹ A testből született test és a lélekből született lélek azonos, de mégis különböző, mintha egy dimenzió választaná el. Ugyanannak az áramlatnak más-más örvénye, de mégis mindenkinek a saját útját kell járnia, ahogy a gyermek nem járhatja a szülei útját, nem élheti az ő életüket.

11. kép. Háború emléke / részlet (1968)
kőmozaik; 245 x 958 cm (teljes méret)
Szakszervezetek Háza, Székesfehérvár (fotó: Gy. G.)

Az arc ábrázolása szigorú szerkesztésmódjánál fogva minden esetlegességet kizár, az anekdotikus jelleget messze elkerüli, mégis beszél hozzánk önmagáról. A fegyelmezett konstrukciót finom hangsúllyal teszik jellegzetessé a színben és formában jól megválasztott kőcöckák. Ez az egyszerűen megformált figura a *Háború emlékének* egyetlen nyitott szemével hangsúlyozott, a külvilágra kitekintő szereplője. Az előbbi a mozaikváltozatra érvényes, a grafikán lehunytt szemmel jeleníti meg a festő a figurát azért, hogy a fájdalom megmutatását távol tartsa a teatralitástól. A másik értelmezés szerint viszont az alak ébersége révén viszonylag objektív szemlélője tud maradni a történeteknek. Távoli, óriás sziklák mögül emelkedik ki, megközelíthetetlen pozíciójából mindent látó

²⁹ William Shakespeare: II. szonett / részlet. William Shakespeare: Szonettek, Szukits Könyvkiadó, Szeged, 1995. 8. p.

szemével révül el az idő hármasságának valós és valóságos felüli szférájában. Ahogy Apollinaire az egyéniség istenítését jelöli meg az alkotói szándék részeként a tisztaság megbecsülésével, az ösztön megkeresztelésével és a művészet humanizálásával együtt, úgy élt Kohánban is a festői gög mellett a féktelen öserő, a tudás és a szentség iránti mély alázat. Ennek a valamilyen szinten mindenkiben meglévő dualista párharcnak művészi megvalósulása adja, hogy Kohánnak sikerült elragadtatást keltenie.³⁰

„Dante Infernója ... költözött ki a föld felszínére”, de az utolsó térrészben csatarendben álló katonák már megváltották kínjaikat halálukkal.³¹ Az ő apoteózisuk ez a kép, a befejező, ünnepélyes jelenet. Az egyenruha alatt romló csontváz az aszott test megtisztul, megnemesedik, menyei hadsereggé emelkednek. A végső - végtelen pont ez, ahonnan csak egy új élet erejével lehet továbblépni.

Kohán a névtelen hősöknek állít emléket, de a szándék keresésekor nem lehet általános értelemben gondolkodnunk, hisz az egyes ember hősiessége az alapja. Ő ezzel a művel teljesítette a küldetését, reménye, hogy betölti feladatát, évtizedek elteltével valóra vált. Mondhatta volna akár azt is, amit Beethoven D-dúr miséje ajánlásában: „Szívből jött; találna bár újabb szívre.”³²

Kohán a *Háború emlékéből* motívumok szempontjából – mint láttuk – évekig táplálkozott. Ennek oka nem ötletihány vagy az érzékenység, a fogékonyság eltompulása volt. „A holtak mondott tárgyak feszes moccnásait, növekvő neszeit” nem tudta gondolataiból kizárni fiatalon sem, az idő elteltével pedig egyre kevésbé.³³ René Magritte pályája alkonyán festette meg nagy összegző művét, felsorakoztatva munkásságának legeredetibb figuráit, legteljesebb szimbólumait. Kohánnál ez fordítva történt. Harmincévesen egy kész ember, egy kész művész érettségéről tett bizonyosságot. Olyan látványvilágot, látványt tudott grafikáin és festményein is megteremteni, aminek „semmi köze a látványosság-hoz”.³⁴ Élettörvények szabta elvei határozták meg a tartalmat és a formát attól kezdve, hogy saját hangjára rátalált.

Megemlékezni egy életről, egy érzés megszemélyesítőjéről, egy embertípusról – voltak leggyakoribb, summázattal felérő témaváltozatai. Színesebb, könnyedebb, így kedélyesebbnek ható csendéletei, enteriőrjei, lírai, olykor lágy dalként ható – kezdetben orientalizáló – kompozíciói meghatározott szerkesztési szabályokhoz igazodnak. Ugyanezt az intranzigenciát tükrözi színépítkezése is, kizárva a véletlent, mint lehetőséget. Tudatosságának igájába fogta szeszélyeit, hogy látószögét horizontálisan és vertikálisan is maximális nagyságúra tágíthassa.

Az emlék-állításnak a *Háború emlékéhez* hasonlóan mesterséges formációja – csak kisebb léptékben – a *Hant* című képe.

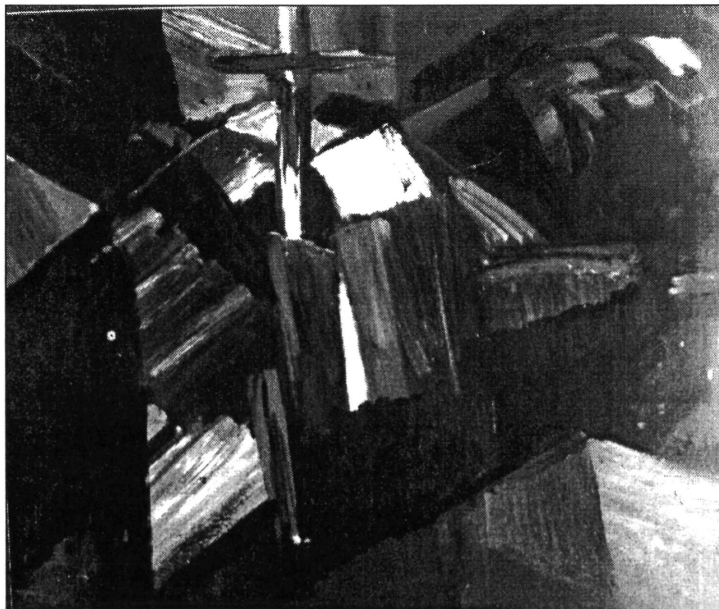
³⁰ *Guillaume Apollinaire: A kubista festők. „A tisztaság megbecsülése, az ösztön megkeresztelése, a művészet humanizálása és az egyéniség istenítése.”* Corvina Kiadó, Budapest, 1974. 50. p.

³¹ *Schéner Mihály: I.m. 87. p.*

³² „Vom Herzen-möge es wieder - zu Herzen gehen.” *Karl Raimund Popper: I.m. 108. p.*

³³ *Féja Géza: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 198. p.*

³⁴ *Kassák Lajos: Élünk a mi időnkben. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. 5. p.*

12. kép. Hant (1960-65 között)
olaj, farostlemez; 114 x 135 cm. J.n.
Kohán Múzeum, ltsz.: 79.155.1 (fotó: B. B.)

Itt a geometrikusan stilizált, lényegretörő, a valóságtól elszakadt kifejezőmódot a negatív kisugárzású témával a színszerkesztés köti össze. Arra nem is gondolhatunk, hogy szeszélyes stílusgyakorlat lenne a kép, az, hogy az első-, másod- és harmadrendű színek rendszerének elmélete lépésről-lépésre leolvasható róla, a véletlen műve. Azé a véletlené, amely a képzőművészet, a zene, az irodalom és a film néhány nagyságának kezét vezette, hogy a tudatalattijukban rejtőző, a természet ősi rendjéhez illeszkedő *sectio aurea*nak, az aranymetszés szabályának megfelelően építsék fel alkotásaikat. A pillanat hangsúlyozása, egy részlet hangjának felerősítése a *Hanton* a színek nyelvén, a színeknek az érzékekre, a gondolatokra gyakorolt hatása révén történik. Tehát a külső természetből meríti erejét és a belső természetben fejt ki hatását. Ez a fajta körüljárás a halál nyugalomába dőlt testet és az előtte feltörő, megszentelő keresztet a környezet konstruktivista felépítésével együtt a színek hőfoka szerint tapogatja le. Főlősleges fenntartások eltörlésével kimondott búcsúszórol, az emberszeretet hangján megfogalmazott végtisztességről beszélhetünk.

Mindeközben Kohán művészi fejlődése leginkább személyes ügy, az ő személyes ügye. Ötször kap önálló lehetőséget Hódmezővásárhelyen és részt vesz ugyan csoportos kiállításokon, de látszik, nem ez az olyannyira várt bemutatkozás, kitarulközás lehetősége. Megrendelésre nem hajlandó festeni, mások által meghatározott témát és előadásmódot nem tud saját gyermekeként táplálni és felnevelni. A fennálló államrendnek – bármilyen lett volna is – nem akart fejet hajtani, az akkori politikai rendszer diktálta irány „kelepcéjéről” pedig így vall: „Azért egyszer, rövid időre kifogott rajtam... Nem a naturalizmus, – az ellen csak rajzolni kell tudni ... Kosztümbe volt öltözve –, azt hittem történelmibe. „Szoc. réal.” volt a beceneve. Nem tudtam, hogy felvett név. Nem volt jó a szima-

tom. Nem voltam beoltva ellene, mint a polgár, akinek féltestvére, így kitermelhetné magában az antiszérumot. Én kemény parasztcsaládból származom. Kemény volt a sorsom. Kemény lettem én is. Ezért kívántam legalább nekik, az enyéimnek a könnyebbet, a derűsebbet. Nem vettem észre, hogy az enyéimnek mások, a nyájasat szánják a művészetben. Míg aztán ettől, egyik képemen a kenyérszelő menyecske arcának a színe, egy kicsit marcipánosabb lett... Megdühödtem. Azt hittem, hogy a szín a kerítő. Benyálazza az illatot, a formát. Mikor aztán rájöttem, hogy ezek még csak a csápjai a negédnek, mely valójában a tartalomra les, – akkor végeztem vele!”³⁵ És ekkor megteremtette saját stílusát: a szocialista realizm közepette olyan realizmust, aminek nem volt kapcsolódása a naturalizmushoz, most nem is beszélve kubista jegyeiről.

Állami megrendelést nem kapott, de magángyűjtemények szép számmal rendelkeznek Kohán-művekkel. Nem nagyvonalú mecénástevékenységről van szó, hisz a festő a kölcsöntől a jó szóig mindent képeivel honorált – sokszorosan. Tárlatok kapcsán nyert jelentősebb bevételről életrajzírói nem számolnak be. 1967-ben már a halála után Hódmezővásárhely egy magángyűjtők anyagából válogatott tárlatot rendezett. A nagy többségében helyi tulajdonosok majdnem 400 művet bocsájtottak a szervezők rendelkezésére, de ez csak töredéke a magánkézben lévő munkáknak.

Kétségtelen, hogy alkotásai a művészetnek nem lakberendezési elemmé degradált tárgyai, amelyek hízelegnek a műgyűjtőnek. Ahogy felforgatják az ember érzéseit, úgy hozzák mozgásba környezetüket is. A polgári lakások nyugalma átveszi a képek rezgését, sugárzását, de többségüknek jóval nagyobb léptékű térre van szüksége, hogy lélegezni tudjanak. Akik viszont a megfelelő térrel rendelkeztek, évtizedekig nemigen kértek a Kohán-féle életérzésből. Aragon szerint „bizonyos, hogy a társadalom, amelyben élünk arra kényszeríti a festőket, hogy olyan rabszolga- és prostituált sorban tengődjenek, amilyenben a XVI. századi velencei művészek éltek.”³⁶ De Kohán túl büszke volt ehhez, magát szabadította fel a „pénzszolgaság” alól.³⁷

Kifejezőmódjában egyre tisztuló, de drámaiságában semmit sem csökkenő művek születnek évről évre, évtizedről évtizedre. Tudatos szándéka a minél egyszerűbb, nagyvonalúbb ábrázolás, hogy egy egész gondolatsort, élettörténetet tudjon néhány vonalba belefoglalni. Amennyire szabad volt életvezetésében, annyira szigorú volt az alkotásban. A szervezett rend jegyében megfogalmazott elementáris rajz és festészet fokozatosan érzelemmel átítatott kristálytisztá szerkezetté lényegült.

1959-ben a Múcsarnok Kamaratermében tizenhat nagyméretű olajképet és tizennégy grafikát állít ki. Lükettő színdrámái és a *Háború emlékének* szénvázlata mellett művészetének „szerelemgyermekai”, a vastag körvonallal összefogott, duzzadó formákat teremtő vonalrajzai voltak megtekinthetők László Gyula megnyitóbeszéde után.³⁸

A következő év egyik szemével sírva, a másikkal nevetve állt Kohán elé. A Tornyai-plakett után most Munkácsy-díjat kapott, és a nyugat-európai bemutatót annyira áhító vágyra válaszképpen egy távlati ajánlatot Albániába. A rendezést neki magának kellett volna elvégeznie, de nem élt a lehetőséggel. Inkább azzal a gondolattal próbált megbarát-

³⁵ Supka Magdolna, B.: Régi beszélgetés Kohán Györggyel. 15. p.

³⁶ Louis Aragon: A kollázs. Corvina Kiadó, Budapest, 1969. 35. p.

³⁷ Louis Aragon: I.m. 35. p.

³⁸ Supka Magdolna, B.: Kohán György. In: Hitel, 1992/1. 33. p.

kozni, hogy a szakma gigászi arányai miatt a mexikói Riveraval, Siqueiros-szal és Orozcoval rokonítja, nem találván európai párhuzamot.

Hogy ez a számára igazi hírnevet szerző időszak miként érintette, elképzelhető, hisz akkor igazán beteljesülés-kiteljesedés az alkotás, ha befogadóra talál. Mégis megmaradt az örökösen változtató, újító, jobbító szerepkörben, még a kitüntetés sem tudta a meglegedés nyugodt televényébe hajtani, s elhatalmasodó betegsége sem tudta megállítani. Ekkor születnek végtelenbe tekintő parasztasszony-mellképei, a szabályos geometrikus formákból felépített tanyák és koporsók az éjszaka sötétjébe ágyazva, ahol a fényel már csak a hősín szemfedő rokon.

1964-ben újra Munkácsy-díjat kap, de az igazán nagy elismerés a következő évben megrendezett önálló kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Az intézmény igazgatója, Pogány Ö. Gábor és Erdei Ferenc megnyitója után a szakma és a sajtó, a látogatókkal együtt ünnepelte a festőt. Többek részéről felmerült a kérdés, miért nem ismerték eddig, hogy milyen, millió homályos nappól épített paraván mögött folyt le ez a nagy, titkos életműjáték. Ahogy főművén az utolsó képrész a katonák megdicsőüléséé, úgy ez a két év az ő apoteózisát, felmagasztalását jelenti: az utolsó jelenetben Kossuth-díjjal tüntetik ki.

Az MNG-beli kiállítás után – bár attól függetlenül – a *Háború emléke* is megvalósult. A terv jóval korábban megnyert egy csepeli murális pályázatot, de ott még külső körülmények, a kívánt nyersanyaggal kapcsolatos nehézségek vetettek gátat a kivitelezés útjába. Ezután a Képzőművészeti Állami Lektorátus a székesfehérvári Szakszervezetek Házának nagy – de a mű szempontjából mégsem kellően tágas - díszterme számára választja ki. Ekkor határozzák el, hogy hangvételeiből és szigorú karakteréből kiindulva mozaik – technikára írják át, amelynek elvégzésével Csákvári Nagy Lajost bízzák meg. A megfelelő színű és mintázatú márvány alapanyag beszerzése, valamint felrakása három évet vesz igénybe, a halhatatlanság lendületével ugorva át 1966. december 16-át, Kohán György halálának napját.

Élete bevégeztett. Amit teremtett, Gyula városára hagyta, édes-keserű életének magját, művészetét, az aranyszállal finomam átszőtt szivárványos korom-kárpitot, ami megcsillan, ha ráesik a napfény.

A kőmozaikról, mint technikáról

A mozaik a legrégebbi művészi kifejezőeszközök egyike. Kis kövek, üveglapok vagy anyagszegecsek padlón vagy falon való díszítő felhasználása a kora ókorig nyúlik vissza.

Korábban a művész a terv elkészítése után maga rakta ki az ábrát, majd a munkafázisok szerinti tagolódás időszaka következett és tartotta magát mint módszer évszázadokon keresztül. A XX. században kialakult műhelyfelfogás – ahogy a kárpitszövésben is – újra természetessé tette azt, hogy a tervező egyben a kivitelező is.

A legtartósabb technikák közé tartozik; agyagszegecset és követ padló- és falképekhez is használtak, üveglapokból csak faldekorációk készültek.

A kőmozaik legmegfelelőbb alapanyaga a márvány, ennek a természetben megtalálható színárnyalataihoz van kötve az alkotó, amelyek a fekete, a fehér, világos- és sötétsárga, halványpiros, világos- és sötétvörös, a zöld és a szürke változatai. Fajtajától függően erezett, foltos vagy pettyes is lehet. Léteznek előre gyártott, 10 x 20 mm közötti

márványkockák, de a formák és a művész igénye szerint készülhet saját darabolású elemekből is, mint a Kohán-mozaik.

Az elkészült terv alapján a megfelelő darabokat előre összeállítják, esetleg meg is számozzák, hogy a felrakást megkönnyítsék. A kockákat a technika szabályai szerint alulról fölfelé kell falazni. Az első réteg híg, durva szemcséjű mészhabarc, amivel a felület minden egyenetlenségét meg kell szüntetni. Erre kerül a nagyon finom tartóvakolat, amely a lapok egymáshoz építésének célját szolgálja. Az, hogy kis- vagy nagyalakú köveket kell-e alkalmazni, az egyes formák nagyságától, szerkezetétől és a teljes kép méretétől függ. A munka során a köelemek vizesen kerülnek felhasználásra, így a teljes és végleges együttes színhatás a száradás után látható csakúgy, mint a freskófestéskor.

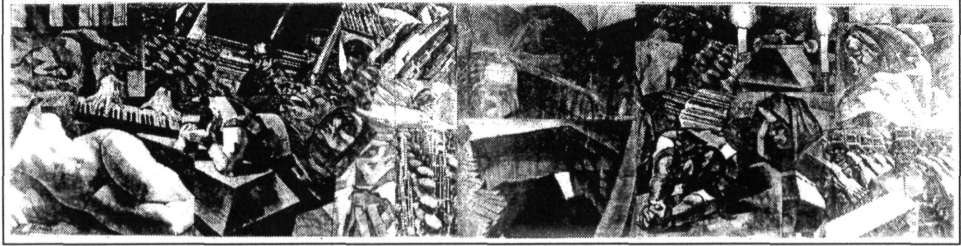
A székesfehérvári esetben praktikus okok határozták meg a kivitelezés módját. A kockákat ugyanis nem a falra tették közvetlenül, hanem több egységre bontva, külön készítették el a kisebb felületeket (körülbelül 1,5 négyzetméter), amelyeket fémkampókkal lehet a falra akasztani. Tökéletes az illeszkedés, így ez a külső szemlélő számára rejtve marad. Ha el kellene szállítani, viszonylag könnyen megoldható lenne, mert nem lenne szükséges újra apró elemeire bontani a mozaikot.

Ez a kérdés mára időszerűvé vált, ugyanis a Szakszervezetek Házának más célokra való felhasználása, dísztermének egyre dicstelenebb sorsa nem teszi indokolttá és szükségessé a mű jelenlétét sem szellemiségének, sem eszmei értékének szempontjából nézve.

RÖVIDÍTÉSEK

J.b.l.	=	Jelzés balra lent
J.j.l.	=	Jelzés jobbra lent
J.n.	=	Jelzés nélkül
é.n.	=	év nélkül
ltsz.	=	leltári szám
B.B.	=	Bánfi Barnabás
Gy.G.	=	Gyarmati Gabriella
N.I.	=	Nagy Imre

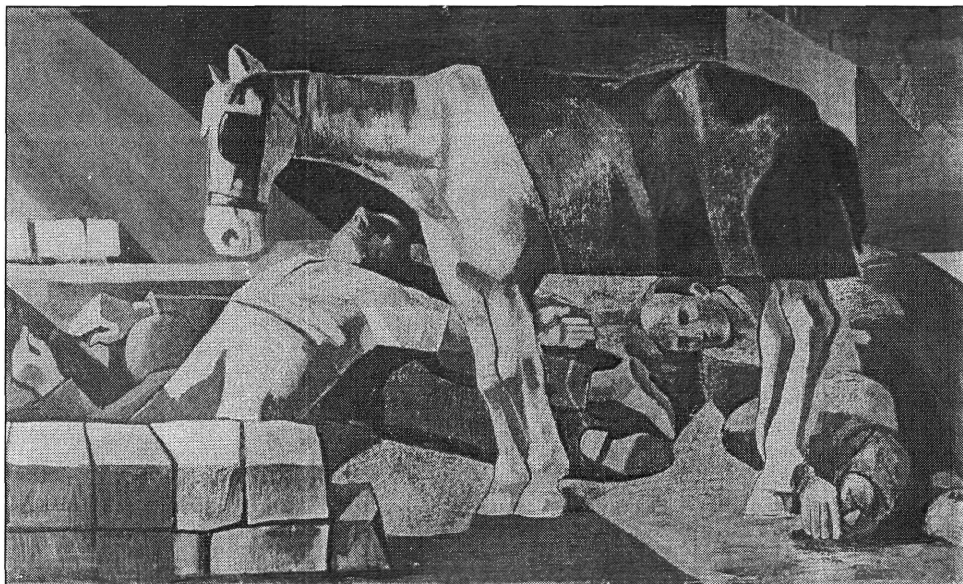
Képmelléklet

I. melléklet *Háború emléke (1941)* papír, kréta; 235 x 950 cm. J.b.l.: Kohán 1941. Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: F.63.44. (fotó: N. I.)

II. melléklet *Háború emléke (1968)* kőmozaik; 245 x 958 cm. Szakszervezetek Háza, Székesfehérvár. (fotó: Fejér Megyei Fényképész Szövetkezet, Székesfehérvár)

III. melléklet *Csend* (1944-45) papír (kasírozva farostlemezre), viasztempera; 95 x 154,5 cm J.b.l.: Kohán. Kohán Múzeum, ltsz.: 79.41.1. (fotó: B.B.)

IV. melléklet *Meghalt* (é.n.) papír, tempera; 62 x 87 cm. J.j.l.: Kohán, magántulajdon (fotó: Égető János, In: Kohán György festőművész emlékkiállításának magángyűjtemények anyagából. Katalógus. Tornyai János Múzeum, 1967. december 16–1968. január 14.)

IRODALOM

- A képzőművészet iskolája II.* 1976.
Szerk.: Solymár István. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, Budapest, 1976 77 - 86. p.
- Apollinaire* 1974.
Apollinaire, Guillaume: A kubista festők Corvina Kiadó, Budapest, 1974. 212 p.
- Aragon* 1969.
Aragon, Louis: A kollázs. Corvina Kiadó, Budapest, 1969. 96 p.
- Bényi – B. Supka* 1953.
Bényi László – B. Supka Magdolna: Zichy Mihály. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953. 68 p., XCI képmelléklet.
- Dömötör* 1967.
Dömötör János: Kohán emlékkiállítás katalógus-előszó. In: Kohán György festőművész emlékkiállítás magángyűjtemények anyagából. Tornyai János Múzeum, 1967. december 16–1968. január 14. Hódmezővásárhely, 1967. (16 p.)
- Féja* 1978.
Féja Géza: Zarándokút. In: Féja Géza: Törzsek, hajtások. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 262–265. p.
- Gleizes* 1984.
Gleizes, Albert: A kubizmus. Corvina Kiadó, Budapest, 1984. 111 p.
- Hegel* 1980.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Esztétikai előadások II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 386 p.
- Hofman* 1974.
Hofman, Werner: A modern művészet alapjai. Corvina Kiadó, Budapest, 1974. 432 p., (40 p. képmelléklet).
- Montázs* 1977.
Összeállította: Horányi Özséb. Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása, Budapest, 1977. 340 p., (28 p. képmelléklet).
- Kassák* 1978.
Kassák Lajos: Élünk a mi időnkben. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. 529 p.
- Koszorús* 1979.
Koszorús Oszkár: Kohán György Bárfay Ibolyához írt leveleiből. In: Új Auróra, 1979/3. 91–110. p.
- Kőszegfalvi* 1979.
Kőszegfalvi Ferenc: Kohán-Krónia. In: Művészettörténeti Értesítő, 1979/1. 51–64. p.
- László* 1978.
László Gyula: "Fekete szivárvány". In: László Gyula: Művészetről, művészekről. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. 273–275. p.

Magyar művészet 1919–1945

Főszerkesztő: Aradi Nóra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 662 p., képkötet: 573 p.

Művészeti Kislexikon 1973.

Szerkesztette: Lajta Edit. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 687 p.

Művészeti Lexikon 1935.

Szerkesztette: Éber László. Győző Andor kiadása, Budapest, 1935. 608 p.

Németh 1970.

Németh Lajos: A művészet sorsfordulója. Gondolat Kiadó, Budapest, 1970. 332 p.

Németh 1972.

Németh Lajos: Modern magyar művészet. Corvina Kiadó, Budapest, 1972. 197 p., (110 p. képmel-
léklet)

Pogány Ö. 1965.

Pogány Ö. Gábor: Kohán György (katalógus-előszó). In: Kohán György gyűjteményes kiállítása Magyar Nemzeti Galéria, 1965. június – július, Budapest, 1965. (40 p.)

Pogány Ö. 1978.

Pogány Ö. Gábor: Kohán György emléke. In: Új Auróra, 1978/1 9 - 11. p.

Popper 1995.

Popper, Karl Raimund: Bevézetlen kutatás. In: Pompeji, 1995/3. 105 - 120. p.

Rodin 1988.

Rodin (Auguste): Beszélgetések a művészetről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 159 p.

Schéner 1983.

Schéner Mihály: Gondolatok Kohán Györgyről. In: Új Auróra, 1983/3. 86 -89. p.

Shakespeare 1995.

Shakespeare, William: Szonettek. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 1995. 159 p.

Solymár 1965.

Solymár István: Kohán György kiállítása után. In: Művészet, 1965/10. 34–37. p.

Supka 1963.

Supka Magdolna, B.: Kohán Györgyről. In: Művészet, 1963/2.29–33. p.

Supka 1966.

Supka Magdolna, B.: Aba-Novák Vilmos. Corvina Kiadó, Budapest, 1966. 110 p., (84 p. képmel-
léklet)

Supka 1969.

Supka Magdolna, B.: Kohán György gyulai kiállításának margójára. In: Békési Élet, 1969/2. 320–
326. p.

Supka 1970.

Supka Magdolna, B.: Kohán György. In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1970/1. főszer-
kesztő: Pogány Ö. Gábor. Budapest, 1970. 223–231. p.

Supka 1970.

Supka Magdolna, B.: Kohán György festészete, kézirat, a Békés Megyei Levéltár tulajdona. Elhangzott 1970-ben az Eszperantó Nyári Egyetemen, Gyulán 6 p.

Supka 1976.

Supka Magdolna, B.: Kohán György emlékkiállítás, katalógus – előszó. In: Kohán György emlékkiállítás. Magyar Nemzeti Galéria, 1976. december - 1977. január. Budapest, 1976.(42 p.)

Supka 1978.

Supka Magdolna, B.: Régi beszélgetés Kohán Györggyel. In: Új Auróra, 1978/1. 11–22. p.

Supka 1980.

Supka Magdolna, B.: Kohán György. In: Harmincöt év harmincöt művész. Szerkesztette: Aradi Nóra. Corvina Kiadó, Budapest, 1980. 156–165. p.

Supka 1991.

Supka Magdolna: Műsák, kik nem hallgattak. In: Kortárs, 1991/8. 46–51. p.

Supka 1992.

Supka Magdolna: Kohán György. In: Hitel, 1992/1. 32–33. p.

Theisler 1978.

Theisler György: Vállalások és teljesítések. In: Művészet, 1978/7. 22–27. p.

Vásárhelyi festők

Szerkesztette: Kristó Nagy István. Corvina Kiadó, Budapest, 1988. 216 p., (52 p. képmelléklet)

Wehlte 1994.

Wehlte, Kurt: A festészet nyersanyagai és technikái. Balassi Kiadó, Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest, 1994. 321–337. p.

György Kohán: The Memory of War

– Gyarmati Gabriella –

Rezume

György Kohán is the son of a land where East and West meet. His way of thinking and art showed this same duality until the end of his life. He was born into the hard, tragic destitution of the poor of the Hungarian Plain on which was superimposed the strain of Latinized European culture.

By the time he was admitted to the College of Arts, he had already been in possession of a discernibly individual style. The following year he was discouraged from continuing his studies. He stays in Budapest, and continues developing his abilities in an auto-didactic manner. In 1931 he travels to Paris, where he is commissioned to copy the Works of the great masters of Italian renaissance in the Louvre. Piero della Francesca, Leonardo and Michelangelo teach him a kind of painting characterized by sublimity and noble pathos. Brushstroke by brushstroke, he absorbs both the substance and the techniques of classical presentation. Following the trains of thoughts of old masters, he becomes steeped in the period style of that age. When he had sensed and understood the aesthetics of bygone ages, his attention turned to the 'latest beauty'. He gained access to the new idea of cubism through a study of the masters of postimpressionism, Van Gogh and Cézanne. Picasso and Braque made a profound, 'elementary' impression on his art teaching him to paint forceful and monumental pictures without any contrived posturing. His somewhat brutal way of presentation evoked by the themes and messages of his works was relieved by the intimacy of Kohán's sensibility and outlook on the world.

Returning to Hungary, he found himself faced with preparations for the coming war. He could have found shelter in his plans and the new ideas he had become conversant with, but even these ideas turned out to be a weak defence against the sights of violence, suffering and senseless death that remained with him and continued to torment him for the long years to come. From 1939 to 1949 he was, almost exclusively, concerning himself with this subject. The plan of his monumental frieze, *The Memory of War*, took several different forms over the years; the figures in it repeatedly recur in several tableaux painted by Kohán.

With him, theme defines style, and message determines form. His paintings delineating peasant life are realistic, whereas his lyrical wax tempera pictures portraying a host of figures as well as his monumental fresco designs reveal a cubistic tendency with their transected planes and montage technique.

The subject of *The Memory of War* is humiliation, death and grief. The vision of shock that does not tolerate sentimentality. What Kohán thinks is told simply, in a way everyone can understand, as he is talking about something way beyond private mat-

ters. What happened is not unique, so Kohán generalizes and exemplifies. His figures are reduced by his memory to concentrated essentiality. The things shown refer to an action beyond the theme proper: to the cause itself. That he was shocked by the experience is obvious. Monumental form, however, is justified by overpowering emotions, and this does not only mean exceptional size. Monumental is what is monumental in proportions as well as in the forcefulness of representation building up to a dramatic climax. The work itself is a climax, a final, painful tension. Objectivity is impossible: the viewer is still impressed by the creator's exasperation and indignation that called the work to life.

Kohán's oeuvre has remained valid to this day. He represented the great end-points of life: birth and death. And what is in between, fugacious life for which we have to pay a price, but which also rewards us with a subtly woven texture of gold glittering in the rays of sunlight.

Gabriella Gyarmati
Erkel Ferenc Museum
Gyula
Kossuth Street 17
5700

EMLÉKEZÉS A HERMAN OTTÓ-EMLÉKÉREM TULAJDONOS CSATH ANDRÁSRA

– Domokos Tamás –

A Pro Natura kiállítás 1996 és 1998 közötti tervezése során döbbsentem rá, hogy a Békés megye természettudósai tablósorba szánt 17 természettudósról, milyen kevés adattal rendelkezünk. Néhány esetben még a „kezdet” és a „vég” évszámai és helységnevei is hiányoztak. Nem kis problémát jelentett a tudósok jó minőségű portréjának a beszerzése. Arról már a legelején le kellett mondanom, hogy megközelítően azonos életkorból származó fotókon jelenítsük meg őket. Ekkor döbbsentem rá, hogy milyen gyorsan képes a globalizáció árnyoldalai irányába vak világ a második temetésre.

Lelkiismeretem megnyugtatását a „legelhanyagoltabb”-ról, az 1959-ben elhunyt Palágyi Lajosról készült megemlékezéssel kezdtem.¹ (Ő múzeumunk oológiai gyűjteményének volt a donátora.)

Jelen munkámban a Herman Ottó emlékéremmel kitüntetett, közel negyedévszázada elhunyt Csath Andrásra emlékezem (*1. ábra*). Életútjának felvázolásában nagy segítséget jelentett számomra – a Munkácsy Mihály Múzeum Természettudományi adattárán és Réthy Zsigmond írásain túl² – a Csath család hathatós segítsége. Itt szeretnék köszönetet mondani Varga Istvánnénak (szül.: Csath Etelka) és dr. Csath Andrásnak, hogy munkámban nagy odaadással segítettek. Rajtuk kívül még Váradi Mihályné igazgatónőnek (Doboz - Ált. isk.), Horváth Csaba (Budapest, Magyar Természettudományi Múzeum) és Lőrincz László (Nagyenyed, Bethlen Kollégium Baráti Társaság) muzeológusoknak köszönhetem azt, hogy viszonylag elfogadható kép alakulhatott ki Csath András szerteágazó munkásságáról. Váradi Zoltánnak pedig a reprodukciókért tartozom köszönettel.

1896. november 8-án született az egykori Csanád megyei (ma Békés megye) Kunágótán. Édesapja a helyi iskola igazgató tanítója volt. A kis András a négy elemijét Békéscsabán végzi.³ Ezt követően Makón,⁴ majd 1908 és 1911 között a békéscsabai Ágostai

¹ *Domokos Tamás*: Bemutatjuk megyénk ornitológusait – 7. Palágyi Lajos – Múzeumi Híradó, 1998. 2. Békéscsaba, 20–22.

² *Réthy Zsigmond*: Bemutatjuk megyénk ornitológusait. 3. Csath András – Múzeumi Híradó, 1975. 1. Békéscsaba, 14–16. Faunisztikai adatok Csath András által kitömött madarakról – Múzeumi Híradó, 1979. 9. Békéscsaba, 7–12. Adatok és gondolatok (a madártan tükrében) a természettudományi gyűjtemények néha mostoha sorsáról – *Natura Bekesiensis* 3. 1996. 15–28. Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba) Természettudományi adattára (= MMT), L.sz.: 854/1974.

³ *Horacsek György & Nyers István*: Személyi adattár – In: Békés vármegye. Szerk.: Márkus György, Budapest. 1936. 512–513. Dr. Csath András kézírata időpont megjelölése nélkül.

Hitvallású Evangélikus Főgimnáziumban diák.⁵ A gimnázium 4. osztályának befejezése után, az 1912/1913-as iskolai tanévben, mint második osztályos tanuló kerül Nagyenyedre (Aiud) a Bethlen Kollégium Tanítóképzőjébe.

Valószínű, hogy a Bethlen Kollégium híres tanárának, dr. SZILÁDY Zoltánnak az ösztönzésére, valamint a ZEYK- illetve BUDA-féle madárgyűjtemény hatására kötelezte el magát egész életére az ornitológia és a preparátori munka mellett.⁶

1914-ben Kolozsvárott (Cluj Napoca) jelenik meg a IV. osztályos tanítójelölt első munkája *Állatkitömés. Gyakorlati útmutató emlézők, madarak kitömésére tanítók, tanítójelöltek számára* címmel.⁷

1915 májusában hadi tanítói oklevéllel a zsebében hagyja el Nagyenyedet és a Bihar vármegyei magyarjú református Siteren (Șișterea) kezd tanítani. Innen a Battonya közelében fekvő Arad megyei Kispereg (Peregu Mic) helyezik előljárói.⁸

1917-ben jelenik meg a Királyi Magyar Madártani Intézet szakfolyóiratában, az Aquila 24. évfolyamában első közleménye, amelyben madárvonulási megfigyeléseiről tudósít.

Kisperegen 1918-ban veszi feleségül BOKOR Juliannát, akivel 56 évet tölt el harmonikus házasságban, s aki három fiúval és egy leánnyal ajándékozza meg.⁹

1919-ben kezdi meg a madárvonulási megfigyeléseinek a lejegyzését.¹⁰ 1924. december 20. keltezésű az a CSÖRGEY Titusz aláírásával ellátott oklevél, amely a Királyi Magyar Ornitológiai Központ megfigyelői státuszának elnyeréséről értesíti Csath Andrást (*2. ábra*).¹¹ Ez idő tájt Békés megyében 9 megfigyelőhelye volt a Magyar Madártani Intézetnek. Nevezetesen: Békés, Békéscsaba, Doboz, Endrőd, Gádoros, Kondoros, Mezőhegyes, Orosháza, Szarvas.¹² Vértbeli pedagógusi és ismeretterjesztői vénájának bizonyítéka az az 1928-ban Aradon megjelent, kék puhafedéllel ellátott *Gyermeknaptár*,¹³ amely a madarak szeretetére nevelő írások gyűjteménye.¹⁴

A románul jól beszélő (1922-ben Bukovinában tett román pedagógusi vizsgát), de magyarsága miatt zaklatott Csath András mindenét hátrahagyva, feleségével és gyermekeivel, Lászlóval (1921) és Andrással (1924) 1929-ben egy kukoricáson keresztül Magya-

⁴ Csath András 1938-ban megjelent Békés vármegye madárvilága című munkájának 3. oldalán az ajánlásban dr. Györfly István a következőket írja: "Ilyen szokatlan öröm ért engem most, egykoron való makói gimnáziumi tanárt, amikor egyik régi, ottani kis diákom – ornithológussá immár magát felküzdő tanítványom: e könyv szerzője, felkért pár bevezető sor írására." 1940-ben a Madárkitömés 2. kiadásában is megemlékezik volt tanáráról: Méltóságos DR. GYÖRFFY ISTVÁN egyetemi tanár úrnak, a Kolozsvári Ferenc József Tud. Egyetem tudós professzorának, egykori kedves tanáromnak mély tisztelete és hála jeleként a SZERZŐ"

⁵ Békés- Csabai Ág. Hitv. Evang. Rudolf-főgimnázium évkönyvei: 1908–1909; 1909–1910; 1910–1911.

⁶ Lőrincz László: Ex litt. 2000. *Csath András*: Buda Ádám gyűjteménye – Aquila, 83. 1922. 313

⁷ Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái 4. 1942. 686.

⁸ Horacsek & Nyers: 1936. 512–513.

⁹ MMT 2135/1998. Horacsek & Nyers, 1936. 512–513.

¹⁰ Keve András: In memoriam. Csath András – Aquila, 83. 1977. 313. Csath András halálozásának a helye téves. Nem Gyomán, hanem Békéscsabán halt meg.

¹¹ Az oklevél másolata a Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba) Pro Natura kiállításban megtekinthető.

¹² Csath András: Békés vármegye madárvilága hajdan és ma. Gyula, 1938.

¹³ Gulyás, 1942. 686. Magyar tanítók lexikona (Szerk.: Bene L.) Budapest, 1939. Az Országos Állatvédő Egyesület 30. évfolyama Budapesten jelent meg. Az aradi kiadvánnyal való kapcsolata még tisztázatlan (Ex litt. Horváth Csaba).

¹⁴ Horacsek & Nyers 512–513. MMT 2135/1998. Sajnos a naptár ma már a magyarországi könyvtárakban nem található meg.

rországra szökik. Így kerül élete utolsó pedagógusi állomására, Dobozra, a református elemi népiskolába. Itt tanít 1929 és 1957 között megszakítások nélkül, egészen nyugdíjazásáig. Közben a református egyház kántora is, ameddig a körülmények ezt lehetővé teszik számára.

Dobozra kerülésekor – 1929-ben – nyitja meg és 1944. március 22-ig vezeti a bizonyító erejű madártani adatokat tartalmazó, saját vonalazású pepitafedeles füzetét (3. és 4. ábra).¹⁵ A híressé vált füzet táblázatos formában tartalmazza a preparált madár nevét, az elejtés helyét és idejét, a megrendelő nevét, a munkadíjat; esetleg a madár gyomortartalmát, méretét és színárnyalatát. A megrendelők elsősorban a dobozi és a pósteleki uradalom tisztségviselői közül kerültek ki, de szerepel köztük gróf Széchenyi Antalné és gróf Wenckheim Lajos birtokos is. A 30-as és 40-es években iskolák is találhatóak a pepitafedeles füzet „Kinek tömetett ki?” rovatában (Gazd. isk. Köröstarcsa, Szolnoki gimnázium, Róm. kat. gimnázium – Gyula, Erd. iskola – Esztergom, Gazd. Népiskola – Mezőberény). E füzet tanúsága szerint évente átlagban 18 preparátumot készít. Természetesen elfoglaltsága, megélhetési gondjai és a madárvonulások periódusa ettől jelentős eltéréseket idézhetnek elő. Például 1934-ben csupán 5, 1940-ben pedig 41 madarat készít ki (5. ábra). A 15 évig vezetett pepitafedeles füzet megközelítően 87 faj 350 preparátumának elkészítéséről tudósít.

Az általa preparált madarakat a következő helyeken ejtették: Bánkút (Medgyesegyháza), Békés (Féltő, Tarhos Vizesfás – a preparátumok 7%-a), Békéscsaba, Békéssámson, Biharugra, Csákiigorbó (Szolnok – Doboka vm.: Gárbou), Csárdaszállás (Gyomaendrőd), Darvas, Dévaványa, Doboz (a preparátumok 41%-a), Endrőd, Erdősmecke, Füzesgyarmat, Gyoma, Gyula, Kétegyháza, Kiskőrös, Kispereg (Arad vm.: Peregu Mic), Körösladány, Köröstarcsa, Kunágota, Mezőberény, Németpereg (Arad vm.: Peregu Mare), Pécska (Arad vm.: Pecica) Ploești, Póstelek (Békéscsaba – a preparátumok 13%-a), Sarkad (a preparátumok 8%-a), Sárszentágota, Somogyzentpál, Szeged, Székesfehérvár, Szolnok, Tótkomlós, Újkígyós, Vésztő, Zsadány.¹⁶

A helységnevek dr. BERETZK Péter, MÜLLER Géza és RADECZKY Jenő ornitológusokkal tartott kapcsolatára világítanak rá.

1929. október 10-én és 11-én Lillafüreden, a Herman Ottó emléktábla leleplezésének ünnepségén vesz részt, és történeti állatföldrajzi témájú előadást is tart *Kispereg madárvilága ma és hajdan* címmel. A következő évben – 34 évesen – a MOSz Herman Ottó emlékéremmel ismeri el ornitológiai munkásságát (6. ábra).¹⁷ Az emlékérem elnyerésének évében jelenik meg a *Madárkitömés. Gyakorlati útmutatás vadászok, ornitológusok, tanítók számára* első kiadása (7. ábra). A 32 oldalas füzet forrásául Voegler Róbert: *Der Preparator und Konservator*, valamint Lendl Adolfnak a *Természet* folyóiratban az 1800-as évek végén írt cikkeit jelöli meg. A Királyi Magyar Madártani Intézet lapjában, az Aquilában 1934-ben jelenik meg utolsó cikke. Ez a rövid közlemény a gatyásölyv tömeges megjelenéséről tudósít. A cikkből kiderül, hogy 1931–32 telén 8 gatyásölyvet kapott preparálásra Dobozon.

Publikációs tevékenységének megszakadása az Aquilában, preparátori tevékenységének hanyatlása a község életében betöltött szerepének a terebélyesedésével, a Nimród fo-

¹⁵ MMT 854/1974.

¹⁶ Réthy Zsigmond: 1979. 7–12.

¹⁷ MMT 855/1974.

lyóirat favorizálásával is kapcsolatba hozható. (A harmincas években a Polgári Olvasókör jegyzője, a Hítel Szövetkezet igazgatósági tagja (8. ábra), a község virilis képviselője.¹⁸) Egyre több cikke jelenik meg a Nimródban a vadászat és az ornitológia kapcsolatáról, az aprómadarak védelméről és a természetvédelemről. Ő maga soha nem vadászott, ebben megakadályozták elvei. (Ezt a tényt azért kell hangsúlyozni, mert halálakor a Nimród Szerkesztő Bizottságának gyászjelentése Csath Andrást „Békés megyei vadásztársunknak” titulálja.¹⁹) A 30-as évek elejéről származó néhány dokumentum Csath András kunágotai kapcsolatára világít rá (9. ábra), illetve pedagógiai tevékenységéről (10. és 11. ábra) ad képet.

Feltehetően ezekben az években foglalkozik a Doboz környékén fészkelő tűzok megmentésének, mesterséges keltetésének és felnevelésének a problémájával. Sajnos a fiókák táplálására nem talált megoldást.²⁰ E kísérleteket évtizedekkel később, a Kádár rendszerben, a dévaványai rezervátumban koronázta csak siker.

A család életében az 1936-os év hoz változást. Megszületik Etelka lánya.

1938-ban megjelenik fő művének tartott, *Békés vármegye madárvilága hajdan és ma* című munkája (12. ábra). Egyre több idejét foglalja le az ismeretterjesztő munka. 1940-ben *Vadászat és természetvédelem* címmel előadást tart Orosházán és Mezöberényben, illetve a rádióban. A rádióelőadásra, amelyben madarak vonatkozásában elveti a káros és hasznos dilemma létjogosultságát, KITTENBERGER Kálmán reagál a *Nimródban*. Még ebben az évben a Tiszántúli Madárvédő Egyesület (Debrecen) tagja lesz (13. ábra) és megjelenik a *Madárkitömés* második kiadása. Az iránta megnyilvánuló érdeklődést bizonyítják a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara (Debrecen) és a Szt. László Vadásztársaság (Orosháza) kiadásában, 1941-ben megjelent munkái (14. ábra).²¹

A háborús események 1944-ig úgy-ahogy elkerülik a Csath családot. Ekkor azonban nagy csapás éri őket: a nagyobb fiú, László hősi halált hal a lengyel fronton. Ez év március 22-én a pepitafedeles füzetben megszakadnak az egyre hiányosabbá váló bejegyzések, és a következő rovatok örökre üresek maradnak.²²

A II. világháború befejeződése után, az államosítást követően igazgatói kinevezést nyer az összevonással létrehozott Dobozi Állami Általános Iskolába (15. ábra). Az ötvenes évek elején, nyugdíjba vonulása előtt, ismét a vadászat és a természetvédelem problematikája felé fordul. Először Dobozon (16. ábra) és Gyulán (1954), majd Békésen, Endrődön és Gyomán (1956) rendez vadászati kiállítást. (Dobozon 30 preparátumot sikerül eladnia!)²³ A kiállítás, amelyben a vízimadarak és a ragadozók külön hangsúlyt kapnak, igen szemléletesen, biotóponként mutatítja be a madárvilágot. Feltehetően a kiállítást követően kerül néhány szép Csath-preparátum a Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba) tulajdonába (17. és 18. ábra).

¹⁸ *Horacsek & Nyers* 512–513. Ezekből az évekből származik a Hítel Szövetkezet igazgatói tanácsát bemutató fénykép, amelyet dr. Csath András volt szíves azonosítani.

¹⁹ A Nimród Szerkesztő Bizottságának gyászjelentése a Nimród VI. évfolyamának (1974) decemberi 12. számában.

²⁰ MMMT 2135/1998.

²¹ MMMT 855/1974.

²² MMMT 854/1974.

²³ MMMT 855/1974.

1956-ban nyugdíjazzák. Ekkor a tanítói lakást – 28 év Dobozon töltött munkás év után – etikai okokból elhagyja, és fiához költözik Gyomára. (19. ábra)²⁴ (A tanítói lakást később a falu lebontja.) Nyugdíjas éve alatt tovább preparál, s néha ír egy-egy cikket. A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum adattárába került feljegyzései szerint, az 1973 decemberében Gyomán elejtett 2 északi búvár (*Gavia stellata*) az utolsó preparátori munkája. Utolsó írása a rádió Esti mese rovatába szánt *A kis madárvédő* feltehetően 1973-ban keletkezett.

1974 februárjában, mikor RÉTHY Zsigmond meglátogatja, a szívére panaszkozik: „...*azt mondják, hogy a tudő nyomja a szívet... Még az ősszel kerékpároztam... De már most nem...*” Egy korábban kihevert kullancsfertőzést követően asztmával és tüdőtagulással bajlódik. Egészségi állapota Réthy Zsigmond látogatását követően egyre romlik. Fáradt és reménytelen. Úgy érzi, hogy már nincs rá szükség. Már nem álmodozik többet arról, hogy újabb könyvet tud megjelentetni.²⁵ Családja – végső kétségbeesésében – a békéscsabai kórházba viszi, ahol szeptember 1-én, 77 éves korában, agyvérzést követően eltávozik az élők sorából. Végakarátának megfelelően kedves községében, Dobozon helyezik örök nyugalomra az ornitológia, a preparátumkészítés, a természetvédelem, az ismeretterjesztés és tanítás feledhetetlen alakját (20. ábra).²⁶

Csath András az az ember volt, aki a nemzete felemelkedése érdekében végzett, exhibicionizmustól mentes „aprómunkát” tekintette politikai hitvallásának. Mindig hű maradt a nagyenyedi szellemiséghez, református hitéhez, magyarságához és Dobozhoz.

Mi a mi feladatunk? Megőrizni szellemiségét, a TERMÉSZET iránti őszinte tiszteletét, és továbbadni azt a tudatlanoknak és a megtévesztetteknek.

Csath András szakirodalmi és ismeretterjesztő munkásságának bibliográfiája

- (1914): Állatkitömés. Gyakorlati útmutató emlősök, madarak kitömésére tanítók, tanítójelöltek számára (Kolozsvár)
- (1917): Madárvonulási adatok (Vogelzugsdaten aus Kispereg) – Aquila 24. évf.: 253.
- (1919): Vándorok vonulása (Zug von Wanderern) – Nimród 7. évf.: 102.
- (1919): Madárvonulási adatok (Vogelzugsdaten – Aquila 26. évf.: 58.
- (1919): A kúnágotai vetési-varjú telep (Die Saatkrähenkolonie in Kúnágota – Aquila 26. évf.: 112.
- (1919): Otis tarda – A tűzok (Die Grosstrappe) – Aquila 26. évf.: 113. (135.)
- (1922): Madárvonulási adatok (Vogelzugsdaten) – Aquila 29. évf.: 102.
- (1922): Buda Ádám gyűjteménye (Die Vogelsammlung von Ádám Buda) – Aquila 29. évf.: 165. (187–188.)
- (1922): Tűzok fészkelése Kisperegen (Nisten der Grosstrappe in Kispereg) – Aquila 29. évf.: 173. (194.)
- (1924): Madárvonulási adatok (Vogelzugsdaten) – Aquila 30–31. évf.: 209.

²⁴ MMT 2135/1998.

²⁵ MMT 855/1974. Dr. Csath András már idézett kézírata.

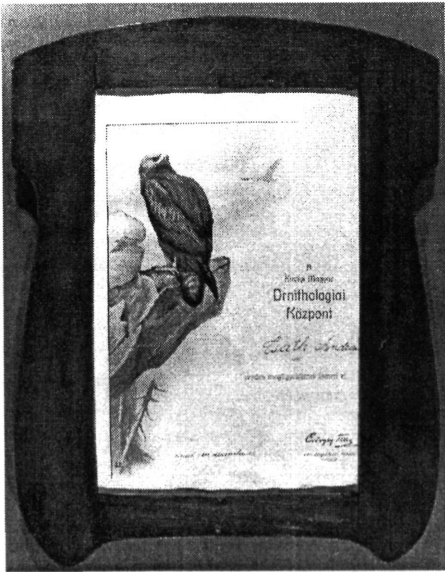
²⁶ MMT 2135/1998.

- (1926): Madárvonulási adatok (Vogelzugsdaten) – Aquila 32–33. évf.: 77–78.
- (1926): A dolmányos varjú kártétele a gyümölcsösben (Schaden der Nebelkräher) – Aquila 32–33. évf.: 265. (292.).
- (1928): Madárvonulási adatok (Vogelzugsdaten) – Aquila 34–35. évf.: 271.
- (1928): A hajnalmadár Kisperegén (Der Mauerläufer in Kispereg) – Aquila 34–35. évf.: 389. (431.).
- (1928): A vetési varjú élete és gazdasági jelentősége a mezőhegyesi állami birtokon (Leben und wirtschaftliche Bedeutung der Saatkrähe auf der Staatsdomäne zu Mezőhegyes) – Kócsag 1. évf. 3. 32–36.
- (1928): Gyermeknaptár. Arad. (Országos Állatvédő Egyesület 30. évf. ?)
- (1929): Etessük a madarakat – Körösvidék RT (Békéscsaba), dec. 24.
- (1930): Töviszúró gébics fészke az udvaron (Nest des rotrückigen Würgers im Hofe) – Aquila 36–37. évf.: 307–308. (339.)
- (1930): A Nagyalföld madárvilága hajdan és ma (Die Vogelwelt der Grossen-Ungarischen Tiefebene einst und jetzt) – Kócsag 3. évf.: 12–16.
- (1930): Madárkitömés. Gyakorlati útmutatás ... (Das Stopfen der Vogel. Praktischer Wegweiser ...) Doboz, 1–32.
- (1931): Madárkitömés. Gyakorlati útmutatás ... (Das Stopfen der Vogel. Praktischer Wegweiser) Körösvidék RT (Békéscsaba), 1–32.
- (1934): Gatyásölyv tömeges megjelenése (Massenhaftes Auftreten des Rauhfussbussards in Kom. Békés) – Aquila 38–41. évf.: 371. (436.)
- (1938): Békés vármegye madárvilága hajdan és ma (Gyula), 1–61.
- (1939): Élet a nádasban – Nimród Vadászújság 27. (aug. 1), 362.
- (1939): Vadászat és ornitológia. Nimród Vadászújság 27. évf.: 204.
- (1940): Az apróvad védelme – Nimród Vadászújság 28. évf.: 362.
- (1940): Urali bagoly – Nimród Vadászújság 28. évf.: 570.
- (1940): Madárkitömés. Gyakorlati útmutatás Körösvidék RT (Békéscsaba), 1–32.
- (1941): A vetési varjú élete és gazdasági jelentősége – Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara (Debrecen) 1–9, valamint a Tiszántúli Gazdák (Debrecen) 2. számától kezdve folytatólagosan.
- (1941): Vadászat és természetvédelem. Orosházi Szt. László Vadásztársaság (Orosháza)
- (1963): Vonulnak a vadlibák – Élet és Tudomány 18(47): 1440.

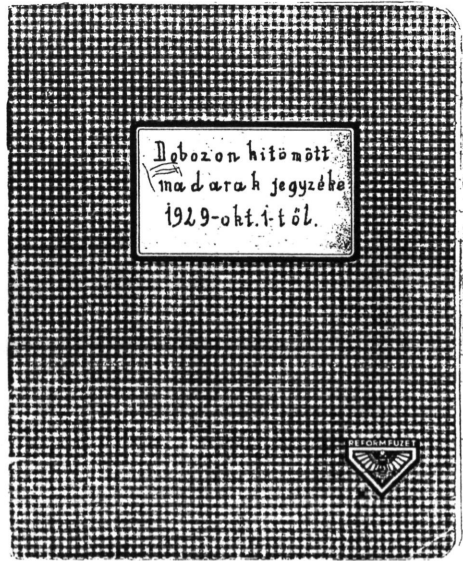

1. ábra.

Steinitzer Dezső aradi műtermében Trianon előtt készült kép (családi tulajdonban = cst.)

2. ábra. A Királyi Magyar Ornitológiai Központ megfigyelői státuszát igazoló okmány (másolat = c. MMT 2135/1998. Az eredetivel megegyező, keretezett másolat a Pro Natura kiállításban látható Békéscsabán

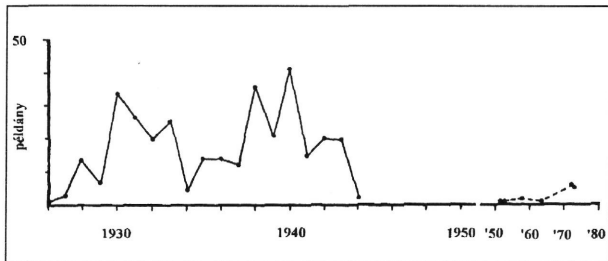

3. ábra. Annak a bizonyos pepita füzetnek a borítója (Munkácsy Mihály Múzeum Természettudományi adattára Békéscsabán = MMT 854/1974.)

Sor sz.	Madár neve.	Eljuttatás helye.	Eljuttatás ideje.
32.	Indi fülcsörgő.	Pöstelek.	1938. XI. 15.
33.	Szürke gólya.	Doboz.	1938. XI. 15.
34.	Páczán ♂	Doboz.	1938. XI. 18.
35.	Páczán ♂ fekete	Doboz.	1938. XI. 18.
36.	Páczán ♀	Pörkös.	1938. XI. 26.
37.	Szürke gólya.	Miskolc.	1938. XI. 26.
38.	Négy galamb.	Miskolc.	1938. XI. 26.
39.	Szürke gólya.	Pöstelek.	1938. XII. 18.
40.	Bütykös vöcsök.	Körmend.	1938. XII. 24.
1939.			
1.	Glomelin.	Székely.	1939. I. 5.
2.	Narvay.	Doboz.	1939. II. 16.
3.	Alföldi réce. ♂	Sármány.	1939. III. 8.
4.	Göygy réce. ♂	Mezőberény.	1939. IV. 24.
5.	Nyíltvízi gólya.	Nagykovács.	1939. V. 4.
6.	Bakó.	Miskolc.	1939. V. 27.

Kinek tömött ki?	ár.	Gyomor tartalom.	Megjegyzés.
Székely réce.	-	egy 50 cm-es	fejgyűrű.
"	-	nyíl	hossza 34 cm
"	-	madár csőre	hossza 37 mm
Báránzi gólya	8-	"	"
Báránzi gólya főtöve.	8-	csontm.	"
S. Thais d. gólya főtöve.	8-	hossza 54 cm	"
"	"	hossza 41 cm	gyoma.
"	"	nem sikerült	"
Székely réce	-	hossza 56 cm	"
"	-	hossza 48 cm	"
Pörkös László nádorré	5-	"	"
éven.			
Rón. kat. gyomorszem.	5-	"	"
Székely réce	-	csont	hossza 34 cm
"	-	Bonyhádi	gyoma.
"	-	hossza 37 mm	"
Ornitológiai Labor jegyzéke	6-	"	"
Székely réce főtöve	8-	"	"
Boga főtöve	6-	"	"

4. ábra. A pepitafüzet egyik oldalpárja (MMMT 854/1974)

5. ábra. Csath András preparátori tevékenységének idősora 1926 és 1973 között

6. ábra. 1930-ban a Magyar Ornitológus Szövetségtől kapott Herman Ottó emlékérem (cst.)

EX LIBRIS
MEGYEI
KÖNYVTÁR
BÉKÉSMEGYE

KITÖMŐ
MŰTEREM
Alapítva 1899. évben

Szikla és Szilágyi tud. tanszerkészítő intézet állatpreparatóriuma Budapest, VII. kerület, Almássy-tér 15. Élethűen, a leg-tartósabb kivitelben végzi emlősök és madarak kitérését. Az ország legjobb munka-erőivel dolgozik és 10 évi garanciát vállal. Tanítóknak, szaktanároknak 10% engedmény. Számos kitérés.

.....
Itt levágandó.

E szelvény felmutatójának a Szikla és Szilágyi cég Budapest, VII. kerület, Almássy-tér 15. 15% külön árengedményt ad a beküldött állatok preparálási munkadíjából

BÉKÉSI GYŰJTEMÉNY 522
C116

MADÁRKITÖMÉS

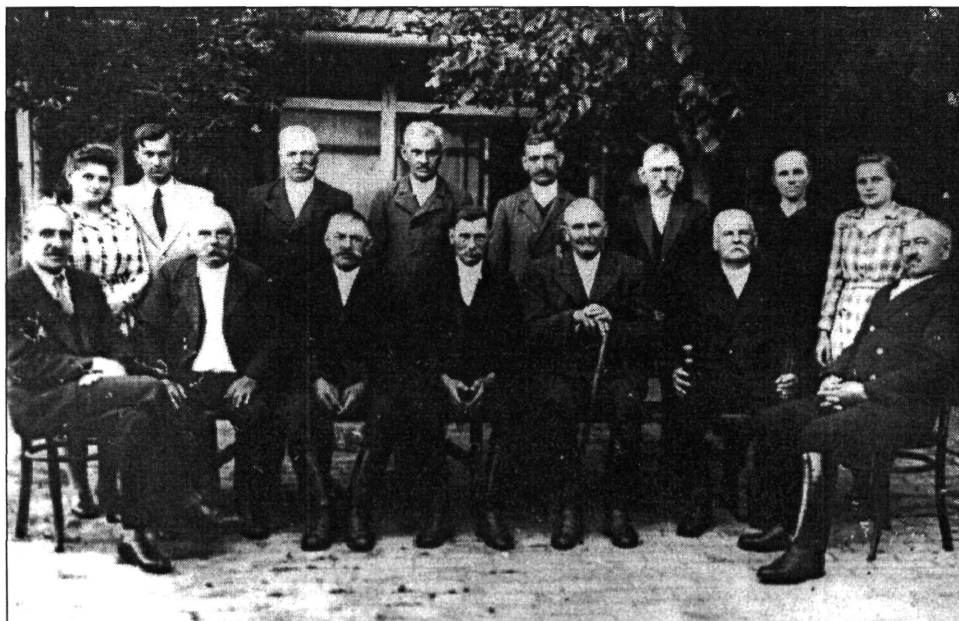
GYAKORLATI UTMUTATÁS
VADÁSZOK, ORNITHOLÓGUSOK, TANITÓK SZÁMÁRA

IRTA
CSATH ANDRÁS TANITÓ
A MAGYAR ORNITHOLÓGUSOK SZÖVETSÉGE DISZTAGJA

KAPHATÓ A SZERZŐNÉL DOBOZ, BÉKÉSMEGYE. ÁRÁ... P

7. ábra. A preparátorok által ma is keresett és forgatott *Madárkitérés* első kiadásának második borító- és belső címlapja 1930-ból (Békes Megyei Könyvtár)

8. ábra. A dobozi Hitel Szövetkezet igazgatósági tagjai a 30-as években.
Csath András a kép baloldalán ül (másolat = c. MMT 2135/1998.)

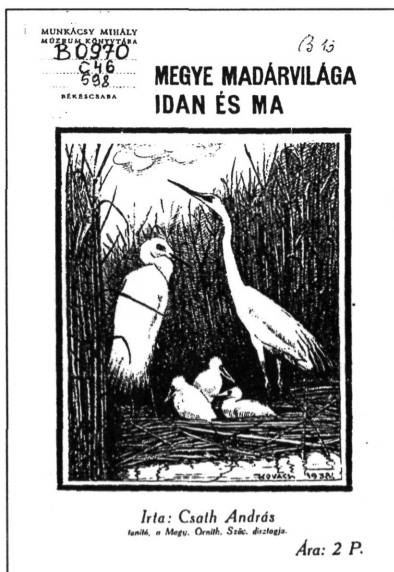
9. ábra. Albino vetési varjú preparátum (Kunágota, 1933. nov. – MMT 854/1974.)

Időp.	Óra	Cím	Tananyag.
			A feldolgozott tananyag.
	8-9. III.	Ismétlés.	Praxiótábla gyakorlása.
	9-10. IV.	Olvasás.	21. olvasm. Az orvos leány.
	10-11. III.	Írás.	Másolás: a fiatal daru.
18.	11-12. III-IV.	Term. rajz.	A burgonya.
	8-9. IV.	Ismétlés.	Fejbeli számolás 1000-es körben.
	9-10. II.	Olvasás.	15. olvasm. A fiatal daru.
19.	10-11. IV.	Földrajz.	Alapfogalmak ismétlése.
	2-3. IV.	Beszéd é. gy.	Nyári kleményekről beszélgetés.
	3-4. II-IV.	Írásgyakorlat.	Játék.
	8-9. III.	Ismétlés.	Kiszáradás kivonás 100-as körben.
	9-10. IV.	Olvasás.	23. olvasm. A balatoni keszkekőrmeke.
	10-11. III.	Beszéd é. gy.	A gyermek játéka.
20.	11-12. IV.	Órallás.	

10. ábra. Tanmenetének részlete 1933-ból (MMMT 854/1874.)

11. ábra. Csoportkép Dobozon a 33/34-es tanévben (Feje mögött látható András fia. András mögött kicsit jobbra az idősebb László látható – c. MMT 2135/1998.)

12. ábra. Békés megye madárvilága hajdan és ma címlapja 1938-ból (MMM Könyvtára)

Tiszántúli Madárvédelmi Egyesület Debrecen

L E V E L E Z Ő
Tagsági igazolvány

együttal díjnyugta **CSATH ANDRÁS** ref.tanító, ornithologus
 stb. _____ úr alapító tag, _____ doboz-1 _____ lakos részére,
 aki a Természetvédelem iránti rokonszenvét Egyesületünk anyagi támogatásával is bizonyítani
 óhajtottá **akit a természetvédelem-terén végzett nagyszerű munkásságá-
 ért Egyesületünk LEVELEZŐ TAG-gá választotta.**
 _____ K alapító tagsági díj lefizetésével.

Amidőn a Tiszántúli Madárvédelmi Egyesület elnöksége ezt köszönettel elismeri,
 egyttal jelen tagsági igazolványt kiadja.

Debrecen, 192⁴⁰ évi november _____ hó 9 _____ n.

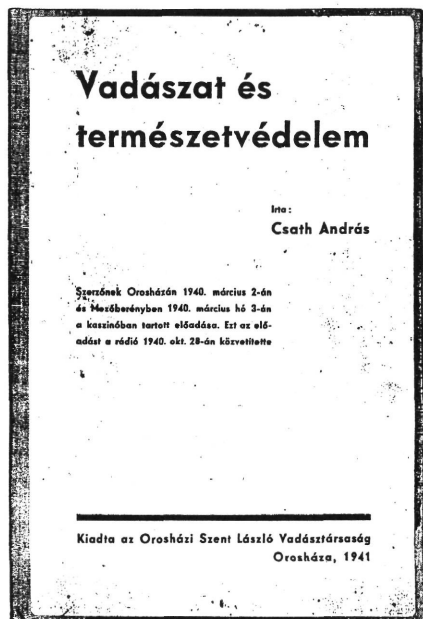
Hlavaszyferenc
pénztáros

D. Nagy
B. V. elnök.

1940-AS NEMZETI KÖNYV- ÉS IRLAPADÓVÁLLALAT R.-T., DEBRECEN

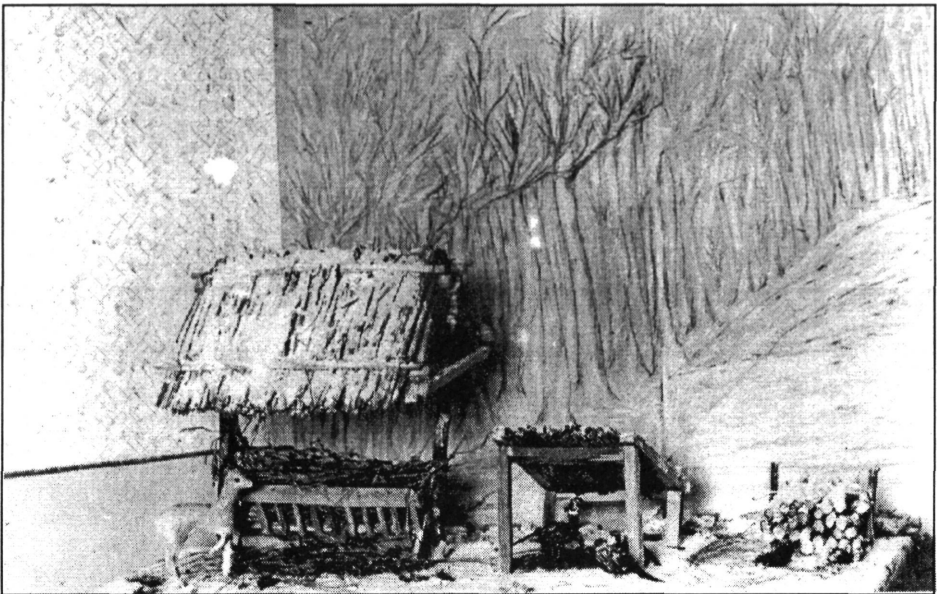
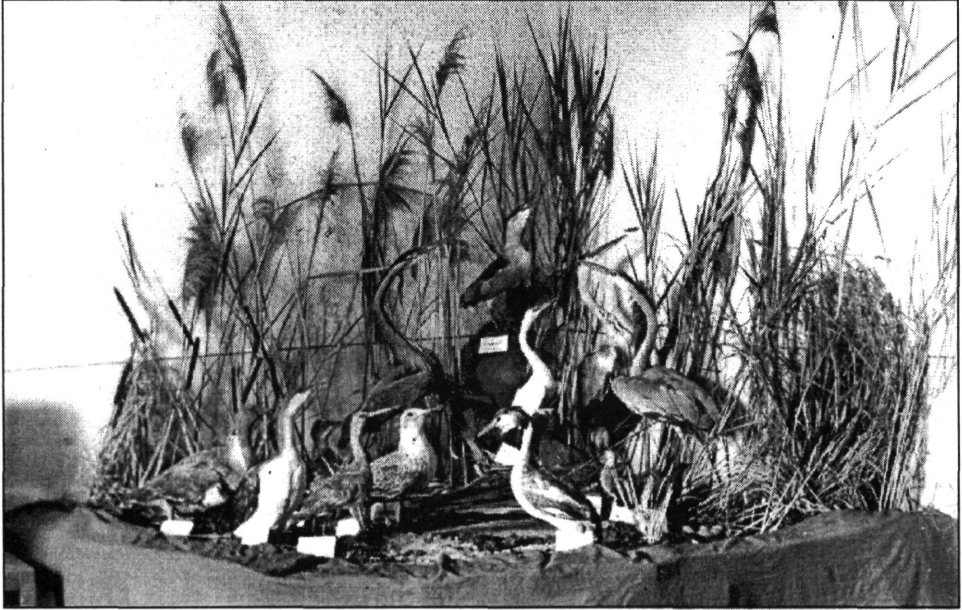
13. ábra. Tiszántúli Madárvédelmi Egyesülettől kapott (Debrecen) tagsági igazolványa (MMMT 854/1974.)

14. ábra. Az utolsó kiadványok egyike

15. ábra. Esti tagozatosok között az 50-es években (c. MMT 2135/1998.)

16. ábra. Két fotó a dobozi vadászati kiállításról (1954. jún. – MMT 854/1974.)

1. Szomorú alag. Dobozon fészelt a
 72 rös oldalban 10-15. máj 1965.

2. Mhu. 1952 - ben hantán egyet
 tömésre Dobozon. A gerlai erdőben
 lőttek. 1952. X. 13 - Hítómveze
 Dobozon ált. iskolában van.

3. Mhu 1953 III. 8 - ben nagyantól lőt-
 ték, ahol az első lőtt. A B. Csabai
 múzeumában van. Nagyon érdekes
 az előfordulás. Nagyon nem-e
 egy pár lehetett?

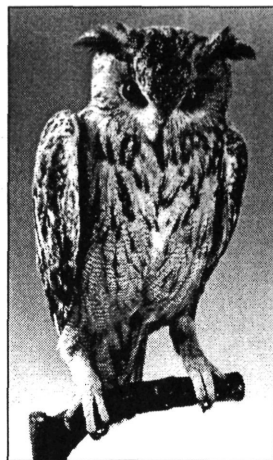
4. Holló. 1935 - ben fészelt a
 Dobozon, Sárkadi erdőben. 2 - db.
 tömten.

5. Mégyászölgy. Gyoma 1958, majd
 1964 - ben került egy. Hítómételek

6. Lánászölgy. 1972. X. 4. ~~lőtték~~
 lőttek. Hítómételek. Cs. dr. - db.

7. Dőzseölgy. 1972 - nyarán került
 Lénvárányán. Hítómételek.

17. ábra. Rendszerező feljegyzések, amelyek a híres uhu preparátummal kapcsolatosak (MMMT 854/1974.)

18. ábra.
Három bizonyítottan Csath András preparátum
(Bakcsók – *Madárkitömés* második kiadásának (1940)
27. oldalán található fotó alapján, rétisas zsákmánnyal
– az előbbi kiadvány 7. oldalán található fénykép alapján, uhu
– MMTT gyűjt. Lsz.:1978.04/1)

19. ábra.

Az utolsó, Gyomán készült képek (Az utolsó preparálások egyike)

Feleségével. – c. MMT 2135/1998.

20. ábra. Szerény sírkő a dóbozi temetőben (MMMT 2135/1998.)

In memory of András Csath, owner of the Herman Ottó Medal

– Tamás Domokos –

Résumé

The author commemorates to the well-known ornithologist-nature protector, pedagogue and preparator, András Csath in his work. In his study he endeavours to summarise and treat the writings published since the death of András Csath and the documents being in possession or database of the Csath Family and the Munkácsy Mihály Museum. The briefly and chronologically built up curriculum vitae is coloured by 20 illustrations (photo, manuscript, publication, diploma). Through the life of the onetime citizen of Doboz, the Hungarian pioneer of the fauna-history and nature protection we can have a short glance also at the long-ago cultural life of Doboz. (8., 10., 11., 15., 16.)

Translated by Attila B. Kis

Tamás Domokos
Munkácsy Mihály Museum
Békéscsaba
Széchenyi Street 9
5600

**BANNER JÁNOS LEVELEI ÉS KÉZIRATAI A BÉKÉSI
JANTYIK MÁTYÁS MÚZEUM TÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNYÉBEN**

– Sápiné Turcsányi Ildikó –

Banner János ősrégész, néprajzkutató és művelődéstörténész 1888. március 6-án született az Arad megyei Székudvaron és 1971. június 29-én halt meg Budapesten. Diákéveit Békésen töltötte, és később is sok szál kötötte a városhoz. Születésének centenáriumán országsszerte megemlékezéseket tartottak, köztük Békésen is egy emlékülést 1988. március 1-én, és aznap emlékkiállítás is nyílt *Banner János élete, munkássága és békési kapcsolatai* címmel. Az emlékülésre és a kiállításra való felkészülés során találtam rá néhány levelére és kéziratára a békési múzeum történeti dokumentációs gyűjteményében. A levelek egy része az akkori békési múzeumigazgatóhoz íródott, másik része az itteni levelezőtárs ajándékként került a múzeumba, a kéziratokat bizalma és szeretete jeléül azonban, ő maga helyezte el gyűjteményünkben. (1994-ben az örökséget gondozó Szablyár Ferencné Banner Etelka jóvoltából gazdag fotó- és könyvanyag került hozzánk a tudós hagyatékából.)

Külön érdekessége az anyagnak, hogy a levelek (egy – két kivételtől eltekintve) az itt lévő kéziratok adatgyűjtésével vannak kapcsolatban. Ezért láttuk érdemesnek felhívni rájuk a figyelmet, az adatgyűjtések eredményeként született kéziratokkal együtt. Az anyag tanulmányozása során szinte magától kínálkozott a feldolgozás alapjául az időrendiség. Banner János precizítására jellemző ugyanis, hogy a levelekben mindig csak az éppen őt foglalkoztató témára tett utalást vagy kért hozzá segítséget.

Elsőként Durkó Antal békési múzeumigazgatóhoz 1966. április 20-án írt levelét emlitem¹, ebben többek között ezt írja: „*Végre megszabadulva terminusos munkáimtól, talán most már sikerül tető alá hozni a Békés – városerdei ásátásokról szóló, nagyobb lélegzetű monográfiát ... Arra kérlek, írd meg nekem, hogy Tarhos mikor lett önálló község.*”

A válasz igen gyorsan érkezhetett, mert következő, 1966. május 14-én kelt levelében² már megköszöni: „*Köszönöm a szíves közlést, a készülő monográfiában van rá szükségem, bár címében nem fogom szerepeltetni Tarhost, mert az irodalomban már Békés van bevezetve.*” Ez így is történt, monográfiájának címe: *Középső-bronzkori tell-település Békésnél.*³ A Durkó Antaltól kapott információt, tudniillik hogy a megásott Várdomb

¹ Jantyk Mátyás Múzeum (JMM), Történeti dokumentáció (Td.) 88.47.1.

² JMM Td. 88.46.1.

³ *János Banner–István Bóna: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Fontes Archaeologici Hungariae, Bp. 1974.*

közigazgatásilag Tarhos községhez tartozik, a munka előszavában,⁴ majd az ásatások megindulását tárgyaló részben⁵ említi.

Az utóbbi, 1966. május 14-én kelt levélben másról is ír: „Részben foglalkoztat már az a gondolat, amelynek időszerűsége – úgy látom – most érkezett el, amikor a Békési Múzeum öt helyiséget kapott s előbb-utóbb bizonyára meg is nyitja kapuit. Magad is tudod, hogy a csabai múzeum régészeti kiállítása évekkkel ezelőtt megszűnt és nem hiszem, hogy egyhamar újra felállítsák. Az anyag tehát a raktárban fekszik. Arra gondoltam: nem lehetne egy szobát a Békésen előkerült anyagból berendezni, természetesen a csabai múzeum tulajdonjogának fenntartásával. Van ott a Várdombról előkerült anyagon kívül egyéb is. Ott van az Emperl gyűjteménynek a Nemzeti Múzeumtól odakerült anyaga – szép bronzok –, a nemrégiben Povádon ásatott X-XI. századi temető leletanyaga, a tiszai és bodrogkeresztúri leletek. Szóval Csabán raktározott békési leletek, a múlt beszédessé tett, de újra elnémított anyaga. Milyen szép és tanulságos kiállítást lehetne rendezni belőle.” A továbbiakban a kiállítás megszervezésének mikéntjéről ír. Ha nem is azonnal, de terve valósággá válik, s az 1970. október 25-én nyíló *Varak Békés határában* című kiállítás megnyitóbeszédét ő maga tartja. (Megjegyezzük, ez volt utolsó nyilvános szereplése.) A megnyitón felolvasott szöveg eredeti példánya⁶ a békési múzeum dokumentumtárában található.⁷ (A beszéd később nyomtatásban is megjelent, a Békési Élet 1971/2. számának 285–290. oldalán.)

A gyűjteményünkben levő következő levélben,⁸ melyet szintén Durkó Antal múzeumigazgatónak írt 1967. március 11-én, már új témával foglalkozik: „Kérdésem az: honnan vetted Arany János békési tartózkodásának 1851. évi dátumát. Igaz, akkor is volt Békésen, de arról nem tud Benkő Imre,⁹ hogy hol volt szállva. Bizonyára Hajnal Ábelnél. De később, mikor Albert fia 1856/57-ben körösi diákként nála lakott, másfél napot töltött Hajnaléknál. Ezt és még néhány ezzel kapcsolatos dolgot szeretnék megírni és ha lehet, meg is jelentetni.” A cikk meg is jelent a Békési Élet 1970. évi 1. számában.¹⁰ Kézirata a múzeumban van.¹¹ Néhány változtatás kivételével – melyek csak a fogalmazás jobb érthetőségét szolgálták, de nem voltak érdemi javítások – a szöveg azonos a nyomtatásban megjelenttel.

Az eddigiekben említett levelek Durkó Antal békési múzeumigazgatóhoz íródtak, s a múzeum adattárában maradtak fenn, a most következők viszont ajándékként kerültek hozzánk a volt levelezőtárostól, a fáradhatatlan honismereti kutató Pető Mátyástól. E levelek tartalma egy témakörben mozog, ez a békési vár helyének meghatározásával kapcsolatos.

⁴ „... bekannte Burghügel liegt in einem waldigen Gebiet, das früher zur Grossgemeinde Békés gehörte und erst jüngst der Gemeinde Tarhos angeschlossen wurde.”

⁵ „Er wurde 1955 in das Gebiet der aus Meierhöfen Tarhos und Vizesfús und anderen angrenzenden Flurstücken entstandenen Gemeinde Tarhos eingemeindet.”

⁶ Bár ez gépirásos szöveg, Banner János saját kezű javításai, bejegyzései kétségtelenné teszik, hogy ezt a példányt olvasta fel 1970. október 25-én.

⁷ JMM Td. 88.8.1.

⁸ JMM Td. 88.48.1.

⁹ Benkő Imre: Arany János tanársága Nagyköröson. Megjelent 1897-ben.

¹⁰ Banner János: Dr. Hajnal István naplója Arany János békési tartózkodásáról. Békési Élet 1970/1. 151–154. pp.

¹¹ JMM Td. 88.29.1.

Időrendben az első, 1968. március 30-án kelt levelében¹² ugyan erről még nincs szó, de a születésnapj jókívánságokat megköszönve így ír: „Tudományos munkám is a községgel kezdődött és úgy látszik azzal is fejeződik be. Doktori értekezésem a békési magyarság népi építkezéséről szolt... De ez csak a kezdet volt. Még sokszor visszatértem néprajzi és régészeti, földrajzi és művelődéstörténeti kérdésekre, amelyek Békésről szoltak, bármilyen igénytelenek is voltak. És, hogy mindezt betetőzzem, életem 80. évében fejeztem be azt a 15 éves monográfiát, amelyben a Várdomb ásatásának leírását, néprajzi és társadalomtörténeti leírását adom, ha még megérem az *Acta Archaeologica Hungarica* akadémiai kiadványban való megjelenését.”

Sajnos nem érthette meg monográfiája megjelenését, hisz az csak 1974-ben látott napvilágot, de megérthette még sok, Békéssel foglalkozó kis tanulmánya közlését. Ezek a szerkesztőség ösztönzésére szinte sorozatban jelentek meg a Békési Élet hasábjain. 1970-ben jelent meg „Dr. Hajnal István naplója Arany János békési tartózkodásáról”,¹³ „A békési vár (*castrum, castellum, palánk*) földrajzi helye”¹⁴ című munkája, bátyja, Banner Benedek nekrológja,¹⁵ és *Időjárási adatok Békésről*¹⁶ című írása. 1971-ben a békési révről¹⁷ szóló munkáját, *Dózsa György és a köznép története – Márki Sándor munkásságában* címmel elhangzott előadását,¹⁸ a „Várak Békés határában” című kiállítás megnyitóbeszédét¹⁹ és a békési fafaragásról és a temetőkről írt értekezését²⁰ közölték. Ez utóbbiak már posztumuszként jelentek meg.

De térjünk vissza a levelekre! A 81. születésnapjára kapott jókívánságokat megköszönő levélben²¹ – magas kora ellenére – arról ír, hogy újra kutatómunkába fogott: „... nem csak írásban, de írással is köszönöm, sőt fizetni is szeretnék érte, ha erőm engedi a város története két kérdésének tisztázásával, de legalább is a tisztázáshoz közelebb hozásával. Nem nagy dologról van szó. A két kérdés már évek óta foglalkoztat engem, a másik 100, vagy talán inkább 200 esztendeje többeket, akik a község történetével szóban vagy írásban foglalkoztak, de különböző eredményre jutottak. Most talán közelebb vagyunk a megoldáshoz. Egyelőre ne legyen szó arról, miről van szó. Sajnos nem olyan eget verő ügyről, amely a városi rangot közelebb hozza. Az anyagot, erőmet meghaladó módon gyűjtöm, bár – már koromnál fogva is nehezebben megy és az Önök segítségével nélkül talán meg is akad.

Kérem, ne értsenek félre, nem anyagi segítségről van szó, de nem is csak erkölcsiről. Olyan könyvecskékre, térképekre volna szükségem – természetesen kölcsönképpen –, melyekhez itt nem juthatok hozzá.” Ezután következik a kért anyagok felsorolása. Ezekről itt Békésen jegyzéket²² készítettek, ennek alapján láttak hozzá a gyűjtéshez. Nem tudjuk, pontosan mit találtak meg és küldtek el a kért munkák közül, mindenesetre fontos dolgok

¹² JMM Td. 88.44.1.

¹³ Lásd 10. jegyzet

¹⁴ Békési Élet 1970/1. 5–28. pp.

¹⁵ Békési Élet 1970/2. 233–242. pp.

¹⁶ Békés Élet 1970/3. 498–502. pp.

¹⁷ Békési Élet 1971/1. 82–90. pp.

¹⁸ Békési Élet 1971/1. 27–30. pp.

¹⁹ Békési Élet 1971/2. 285–290. pp.

²⁰ Békési Élet 1971/3. 544–552. pp.

²¹ JMM Td. 88.44.3. Kelt: Budapest, 1969. április 20.

²² JMM Td. 88.44.33.

lehetek, mert Banner János 1969. május 29-én kelt levelében²³ így ír: „*Hálásan köszönöm a szép küldeményt. Nagy segítségemre lesz, sőt már van is a további munkában. Nagyobb dolog ez, mint ahogy gondoltam, de nyugdíjas lévén, jobban nem használhattam volna ki szabad időmet.*”

Az időrendben következő, 1969. június 5-én kelt levélben²⁴ Banner János nem feladóként, hanem címzettként szerepel. Pető Mátyás, a békési levelezőtárs küldte, s csatolta hozzá a békési múzeumban²⁵ és a megyei levéltárban²⁶ levő Békéssel kapcsolatos térképek jegyzékét. Már Pető felhívja a figyelmét az e jegyzék szerinti 33. számú térképre,²⁷ amely valóban a legfontosabb lesz (ahogy Banner egy későbbi levelében írja – lásd lejjebb) a békési vár helyének felderítése szempontjából. Ezenkívül megemlíti, hogy tudomása szerint a Honvédelmi Minisztériumnak van légifelvétele a leginkább számbajöhető Kastélyzug utca környékéről. „*Ezért kérdezném, van-e lehetősége ilyen dokumentum megtekintésére? Amennyiben problematikus volna, megpróbálnánk közbejárni, hogy azon szelvényt Professzor úr megtekinthesse, ahol feltételezhetően a békési vár volt.*” Erdemesnek tartom még lejegyezni Pető Mátyás egyik utolsó mondatát: „*A további anyagok átnézésével továbbra is személy szerint foglalkozom.*” A későbbiekben is igyekszik minden segítséget megadni, hiszen a kutatási téma – a békési vár helye – nem közömbös a város számára. E levéllel egyidőben egy 1960-ban készült békési térképet is küldött Banner Jánosnak, aki 1969. június 6-án kelt levelében²⁸ ezt nem csak megköszöni, de anyagi segítséget is kér a térképpel kapcsolatos tervei számára: „*...nekem az a szándékom, hogy erre az én példányomra, amely aztán egy másikra átmásolható lesz, minden adatot rárajzolatok, de jegyzeteket is adok hozzá, hogy aki kézbe veszi, tudja, hogy milyen adatok alapján állítom azt, amit rávezettem. A magam térképének megrajzolandó másolatát a múzeum számára csináltatnám – de erre már a nyugdíj nem elég, de sokba nem fog kerülni. Ez a térkép szemléltetné a – remélhetőleg mihamarabb város – fejlődését, a megfogható legrégebb időktől máig. Azt hiszem, nem lesz érdektelen.*” A továbbiakban felsorolja, hogy a békési múzeumban levő térképek közül melyiket szeretné megnézni, majd Pető segítségét kéri, hogy a Békésről készült légifelvételeket láthassa: „*A HM-hez magam nem tudok lehetőséget teremteni... Magam e tekintetben még kezdeményező lépést sem teszek, mert a visszautasítást nem szeretem. Ha lehet, szívesen megtekintem a dolgot. A térképen előre kijelölt helyen, mind a Kastélynál,²⁹ mind a Zug végén. (Az előbbiben egyre kevesebbet hiszek, az utóbbiban már is biztos vagyok.) De hátha nem alszik az ördög.*”

Megjegyzem, az említett légifelvétel hozzáférhetőségével igen sok probléma volt még – mint a továbbiakban látni fogjuk –, csak igen későn lett elérhető.

A levél további részében mint régész ad tanácsokat a helyszíni vizsgálódásokhoz: „*A földrajz szakos tanárok bekapcsolása helyes, de csak a terepen végezzenek – csak úgy*

²³ JMM Td. 88.44.4.

²⁴ JMM Td. 88.44.23.

²⁵ JMM Td. 88.44.24.

²⁶ JMM Td. 88.44.25.

²⁷ Az Intravillanum Oppidi Békés című térképről van szó, melynek szerzője ismeretlen és a XIX. század első éveiből származik. A megjelent dolgozatban („A békési vár /castrum, castellum, palánk/ földrajzi helye”. Békési Élet 1970/1. 5-28.pp.) Banner közli is a számára fontos részletet a 10. oldal 3. képén.

²⁸ JMM Td. 88.44.5.

²⁹ Pontosabban Kastély utca.

szemmel – vizsgálatot. Ásatniok nem szabad, a törvény szigorúan tiltja. Ha cserepet találnak, pontosan jegyezzék fel, hol találták. Melyik portán. Kis zacskóba vagy papírba csomagolva írják rá a pontos lelőhelyet, dátummal együtt. Helyezzétek el a múzeum leltározott cserép gyűjteményébe (külön leltárba).” A végén még hozzátesszi: „Ha te is az eddigi szenvedéllyel, úgy dolgozol, mint én, az öreg ember, ha mást nem is, negatív eredményt elérhetünk. És az is valami.”

A sorrendben következő, Békésről érkező levélnek³⁰ sajnos csak az első oldala van meg, ebben néhány keresett, de meg nem talált könyvről és térképről írnak. Az ezután küldött, 1969. június 17-én kelt levelet³¹ a légifelvétel dolgával kezdi Pető Mátyás: „A katonai felvételek ügyében a H.M.-hez fordultam és remélem a mi közbenjárásunkra a betekintési engedélyt megadják.” Anyagiakról is szó esik: „A térkép megrajzolásának körülbelüli költségét kérnénk meghatározni, tekintve, hogy az ilyen költségek ügyét választott testület elé kell vinnünk. Úgy látom a költségek fedezésének nincs akadálya, csak a fentiek meghatározására szükség lenne.”

Banner János postafordultával, még e hó 22-én válaszol³²: „Köszönöm, hogy kész kiadásaim megtérítésére gondoltál. Ha nem volnék nyugdíjas, ezt se venném igénybe... Számításaim szerint 500–1000 forint között mozoghat az összeg, természetesen elszámolási kötelezettséggel.”

Itt látok jónak közbeiktatni két levelet, melyek nem Pető Mátyáshoz, hanem Molnár István (azóta elhunyt) békési tanítóhoz íródtak.³³ Bár keltezésük időpontja nem ismert, de tartalmuk miatt időrendileg ide kívánkoznak. Ezekben Polgár Pállal kapcsolatos adatokat kér Banner: „A század végén községi jegyző volt. Még én is ismertem. Abban a házban lakott, amelyben később a polgári leányiskola, majd az internátus kapott helyet. Vagy a ref., vagy a kath. plébánián van a halotti anyakönyvben, esetleg a születésiben is, mert úgy tudom békési család volt. Ő szolgáltatta a hatvanas években (1860.) a Békésre vonatkozó földrajzi és történeti adatokat Pesty Frigyesnek. Minden rávonatkozó adatra szükségem volna.” Illetve a másik levélben: „Köszönöm a villámgyors elintézését. Minden pletykát szívesen fogadok arról a férfiúról, akit én mint – még nem békési lakos – 7 éves gyermek jól ismertem... Korán elhalt unokáival igen jó barátságban voltunk. Egyébként ő volt az az ember, aki Pesty Frigyes nagy gyűjteménye számára a békési adatokat összegyűjtötte. A munkát – kéziratban van a Széchényi Könyvtárban – jól ismerem.”³⁴

Polgár Pállal kapcsolatos tudakozásairól Pető Mátyás is tudomást szerzett, következő levelében³⁵ ezt írja: „Tudomásomra jutott, hogy Polgár Pál volt jegyző iránt érdeklődik János bácsi. Polgár Pál dr. Durkó Antal bácsi községtörténete szerint 1863–65. között volt jegyző. Bár lehet, hogy ő téved, mert csak vezető jegyző lehetett ekkor. Ugyanis dr. Hajnal István: A békési Casinó története szerint 1861-ben Polgár Pál volt a casinó könyvtárosa. Tehát a közéletben már akkor forgolódott. Nem ismerik már nevét a régi

³⁰ JMM Td. 88.44.32. é. n.

³¹ JMM Td. 88.44.26.

³² JMM Td. 88.44.6.

³³ JMM Td. 88.44.22. é. n. – és uott 88.44.21. é. n.

³⁴ Az említett kézirat kiadása megtörtént: Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. Sajtó alá rendezte: Jankovich B. Dénes. A mutatókat összeállította Hévvízi Sándor. Békéscsaba 1983., 230 oldal.

³⁵ JMM Td. 88.44.29. é. n.

öregem sem. Egyedül dr. Durkó Ferenc idős ügyvéd, aki 80 éves lehet, emlékszik rá, mint határozott jellemű, kistermetű emberre. Munkáival eddig még nem találkoztam.”

A békési vár helyének meghatározásával kapcsolatos levelezés Polgár Pálra vonatkozó epizódját azért is írtam le ilyen részletesen, hogy érzékeltessem a kutatómunka nehézségeit. Hiszen e több szálon futó adatgyűjtésből egyetlen mondat szűrődik csak le a megjelent műben: „*Bár Pesty Frigyesnek³⁶ olyan – sőt történetileg jobban képzett – munkatársa volt, mint Polgár Pál békési jegyző, annak érdekes adataiból alig vesz át valamit, pedig a Kastélyról ő is ír, ha keveset is.*”

De térjünk vissza a légifényképek kálváriájára, hiszen a következő három levélben jó részt arról esik szó. Az első a Hadtörténelmi Intézet térképtárvezetőjétől, a jeles térkép-történész Csendes László őrnagytól érkezett Pető Mátyáshoz,³⁷ 1969. június 25-én. Ebben engedélyezi a szóban forgó felvételek megtekintését. Pető rögtön közli a jó hírt Banner Jánossal³⁸: „*A Hadtörténelmi Intézet Térképtárától a légifelvételek betekintésre rendelkezésre állnak. Kérem, szíveskedjék Csendes László őrgy. elvtársnál, a Térképtár vezetőjénél jelentkezni ... Csendes elvtárs volt szíves figyelmünket arra is felhívni, hogy a kértén kívül van más olyan térképük is, ami a munka során felhasználható. Ezért mindenképpen a személyes megjelenés igen fontos.*”

Sajnos, a levelet Banner csak későn kapta kézhez, így új problémák adódtak. Így ír 1969. július 12-én kelt levelében³⁹: „*Ma beszéltem telefonon Csendes L. őrnaggyal. Nagytakarítás, festés van náluk. Csak augusztus 10. után lesz szabad. Akkor meg én leszek elfoglalva egy nemzetközi pesti találkozóval és el is kell utaznom. Augusztus vége lesz, mire láthatok valamit. No de azért van mit csinálnom.*”

Következő, 1969. július 30-án írt levelében⁴⁰ csak térképekről esik szó. Ezek közül is: „*A »kastély« bejegyzéses térkép különösen érdekel. A térképeket csak a kellő kiveszés után tudom visszaküldeni, egyszerre. A rajzoló azonban nem a maga embere, de nem is az enyém.*” Vagyis nem lehet tudni, hogy mennyi ideig tart majd a rajzoltatás.

Valószínűleg még ekkor sem jutott hozzá minden őt érdeklő térképhez, mert 1969. augusztus 15-én⁴¹ még mindig így ír: „*Nagyon örülök, hogy megbolygattad a térkép ügyeket.*” Nyilván néhánynak az érkezésére már régóta várhatott.

Ezután, sajnos, több mint egy hónap levelezése kimarad, nem tudhatjuk mikor, hogyan alakulhatott a térképek ügye, mert a következő ismert levélben már a kölcsönkért térképek visszaküldéséről és a kézirat⁴² elkészüléséről olvashatunk. (Az eltelt egy hónap alatt a légifelvételeket is megtekinthette Banner János, mert a kéziratban már említi, hivatkozik rá.) Az 1969. szeptember 19-i keltezésű levélben⁴³ először a visszaküldött térképekről ír Banner: „*Ma indítottam el két csomagot. A kisebbikben a mérnöki hivatal, a nagyobbikban a múzeum térképei vannak. Az utóbbi darabjait megragasztottam, az előbbieket nem. Legjobb lenne, ha ezeket is a múzeumban helyeznék el és ott az előbbiekhez hasonlóan,*

³⁶ Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Pesthy Fol. Hung. I 114.

³⁷ JMM Td. 88.44.31.

³⁸ JMM Td. 88.44.27. Kelt: 1969. július 1.

³⁹ JMM Td. 88.44.7.

⁴⁰ JMM Td. 88.44.8.

⁴¹ JMM Td. 88.44.9.

⁴² Múzeumunkban van az eredeti, gyorsírófüzetbe kézzel írt kézirat, Banner saját kezű felíratával: „Eredeti kézirat”; száma: JMM Td.88.7.1. (természetesen képek nélkül). Mellette a gépelt kézirat 3. példánya JMM Td. 88.7.2. számon

⁴³ JMM Td. 88.44.11.

ahogy lehet megragasztanák ... Külön felhívnam a figyelmet a Te számozásod szerinti 33.-ra.⁴⁴ Ezt, ha meg akarja a múzeum menteni, azonnal be kell rámozgatni. Elfér az iroda valamelyik falán. Ez a legértékesebb darab. Ennek alaján sikerült a vár alaprajzát megrajzolni és a castrum, castellum, palánk helyét ugyanott megtalálni.”

Ezután említi a kézirat elkészültét. (Ha tekintetbe vesszük a mai nyomdai átfutási időket, szinte rekordgyorsasággal jelent meg 1969. őszén befejezett műve – alig pár hónap múlva – a Békési Élet 1970. évi első számában.) „Egyébként ma adtam postára Szabó Ferencnek a várról írt dolgozatot 94 jegyzettel és 7 képpel.⁴⁵ Ezzel természetesen a békési régi irodalom kutatása nem ért véget, de egyelőre egészségi okokból zűnnetel.” Később arról is hallunk, hogy a munka nagyon kifárasztotta: „Egészségi állapotom rossz. Lábaim, ereim, szívem nem bírják a strapát. Ma vagyok bent először az egyetemen, de csak a nitromin tartja bennem a lelket. Ezért nehéz a könyvtárban kutatni, de remélem még is meglesz.”

Következő, 1969. szeptember 24-én kelt levelében⁴⁶ még megjegyez pár szót a légi felvételekről: „Közlöm Veled, hogy nekem nem csak módom volt a légi felvételeket megnézni, de a képeket közlési engedéllyel meg is kaptam. Már a tanulmánnyal együtt Szabó Ferencnél vannak Gyulán.”

A feladott térképek megérkezéséről még mindig nem kap visszajelzést, ezért újra ír.⁴⁷ Reménykedik, hogy lesz ereje tovább dolgozni: „Fáradtságom alig engedi a további gyűjtő munkát, de abba nem hagytam. Csak olyan könyvekhez juthatok egyelőre, amelyek az egyetem épületén belül találhatóak. Az akadémiai, egyetemi és Széchényi könyvtárban csak bent lehetne dolgozni, de ez fárasztó. A reményt azonban nem adtam fel...”

Végre megérkezik Pető Mátyás válaszelevele is,⁴⁸ 1969. november 13-i keltezéssel: „Elnézését kérem az elkésett válaszadásért és visszaigazolásért. Nagyon elfoglalt voltam mostanában, ugyanakkor hosszabb levelet szándékozom írni. Ezt most nem tudom megtenni. Így megnyugtatom, a csomagokat és leveleit megkaptam. A sok lőtás-futás között volt időm a dolgozatot is megnézni, amit a Békési Élet biztosan közöl. Az Arany János békési tartózkodásával kapcsolatosan írt dolgozatot egy-két, főleg dátummal kívánna a lektor kiegészíteni.⁴⁹ Sajnos, már a dolgozatot nem láttam, csak a véleményt. Utána nézek lehetne-e adatokat gyűjteni Hajnal István visszaemlékezéseihez. A békési várról írt dolgozat vitán felülinek ítéhető meg.”

Banner János sajnos nem nagyon örülhetett munkája kedvező fogadtatásának, 1970. január 29-én kelt levelében⁵⁰ aggasztó egészségi állapotáról ad hírt: „Öt hétig feküdtem a János kórház belgyógyászati osztályán, a harmadik szív infarktussal, s most próbálom magam összeszedni. Nehezen megy. Azt hiszem ez a betegség is igazolta, miért nem merem szíves meghívásodra, a békési útra vállalkozni.⁵¹ No de – mint tudod – ígéretemnek eleget tettem és a kézirat Gyulán van. A további kutatás azonban – ha megérem, csak a

⁴⁴ Lásd 27. jegyzet.

⁴⁵ A nyomtatásban megjelent műben már 8 kép és 95 jegyzet szerepel. Az utolsó jegyzetben mindazoknak köszönetet mond, akik segítségére voltak a kutatásban, vagy a dolgozat elkészülésében.

⁴⁶ JMM Td. 88.44.12.

⁴⁷ JMM Td. 88.44.20. é. n.

⁴⁸ JMM Td. 88.44.28.

⁴⁹ Ennek ellenére a nálunk levő eredeti, kézírásos kézirat (JMM Td. 88. 29. I.) betűről betűre egyezik a nyomtatásban megjelent dolgozattal.

⁵⁰ JMM Td. 88.44.13.

⁵¹ Még ebben az évben mégis vállalkozik egy – sajnos utolsó – békési útra 1970. október 25-én ő nyitja meg a békési múzeumban a Várak Békés határában című kiállítást. Ez lesz utolsó nyilvános szereplése is.

távol jövőben lesz lehetséges... Abban a reményben búcsúzom, hogy egészségi állapotom javulásával folytathatom békési munkámat, amelynek koronája még is a vár kérdésének megoldása marad.”

Időrendben következő levelében⁵² Banner János csak hírt ad magáról, így ebből nem idézünk. Említendő viszont Szabó Ferenc Gyulán, 1970. február 22-én kelt levele,⁵³ melyet Pető Mátyásnak címzett: „Egy szép békési ügyben kérem szíves segítségét. A Békési Élet ezévi 1. számában, március vége – április eleje körül jelenik meg Banner János bátyánk tudományos szenzációnak számító, kb. 20 nyomtatott oldalas tanulmánya a békési vár földrajzi helyéről. János bátyánk érdeklődött, hogyan lehetne különnyomatot készíttetni. ... Neki azért kellene egy csomó különnyomat, mert olyan helyekre szeretné eljuttatni, ahová a Békési Élet nem jár.” Ezután a különnyomat költségeit taglalja, melyet a Békési Tanácsnak kellene fizetnie.

A tanács nem szűkmarkú, postafordultával, 1970. február 23-i keltezéssel meg is érkezik Békésről a megrendelő levél⁵⁴: „Dr. Banner Jánosnak a Békési Élet 1970. évi 1. számában megjelenő a Békési vár földrajzi helye című tanulmányából megrendelünk 250 példány különnyomatot.” stb.

A cikk megjelenésével le is zárult a békési vár helyének kutatásával kapcsolatos levelezés, a továbbiakban a téma már nem fordul elő. Gyűjteményünkben azonban van még néhány Banner Jánostól származó levél, ezeket is szeretnénk ismertetni.

1970. március 12-i keltezéssel három levél⁵⁵ is van a birtokunkban: Pető Mátyásnak, a község végrehajtó bizottságának és az MSZMP városi bizottságának címezve. Ezekben a születésnap megemlékezést köszöni meg Banner, kis fogalmazásbeli különbségekkel új kutatásokat ígér. Pető Mátyáshoz új kéréssel is fordul: „Szükségem volna a Békést ábrázoló Petz-féle térképre, hosszabb használatra. De főleg kellene a Somlyai Gábor: emlékirata... Szeretném tudni, hogy Somlyai Gábor, aki az én kis diák koromban, a századforduló táján halt meg; mikor halt meg? Haláláról és születéséről milyen adatokat tartalmaznak az egyházi anyakönyvek? Én még emlékezem az öreg emberre. Ott ült a háza előtt a Kis utcában.” Még következő levelében⁵⁶ is munkáról ír: „...kérésem is volna hozzá, a feltételes ígért régi révhajó fényképét illetően. A cikk készen van, csak az a fénykép⁵⁷ hiányzik”.

Ebből az évből már nem örzünk több levelet, az utolsó – sajnos valóban az utolsó, halála előtt néhány héttel íródott – üzenet egy képeslap,⁵⁸ melyet Pető Mátyásnak küldött Bulgáriába: „Kedves Mátyás! Köszönöm szíves rámgondolásodat és igyekszem e képpel egy kis honvágyat ébreszteni, ha ugyan kell.”

Banner János leveleinek ismertetésével nem csak az volt a szándékunk, hogy a nemzetközi hírű tudós életútjának e késői szakaszáról beszámoljunk – hanem annak érzékeltetése is, hogy Banner mennyire ragaszkodott szűkebb pátriánkhoz. Őszintén reméljük, hogy e példa értékű magatartás, ragaszkodás követőkre talál; hogy mi, ma itt élő emberek se csak lakóhelyükként, valóban szűkebb hazánkként tiszteljük e környezetet, miként azt Banner János tette.

⁵² JMM Td. 88.44.14. Kelt: Budapest, 1970. február 15.

⁵³ JMM Td. 88.44.34.

⁵⁴ JMM Td. 88.44.35.

⁵⁵ JMM Td. 88.44.16.; JMM Td. 88.44.17.; JMM Td. 88.44.15.

⁵⁶ JMM Td. 88.44.18. Kelt: 1970. IV. 23.

⁵⁷ A cikk a kért fényképpel jelenik meg a Békési Élet 1971/1. számának 82–90. oldalain. Az utolsó (7.) jegyzetben köszönetet is mond mindazoknak, akik a fénykép közléséhez hozzásegítettek.

⁵⁸ JMM Td. 88.44.19. Kelt: 1971. VI. 3.

Letters and manuscripts of János Banner in the historical collection of the Jantyik Mátyás Museum of Békés

– Ildikó S. Turcsányi –

Résumé

János Banner archaeologist of the prehistoric times, ethnographic researcher, cultural historian was born in Székudvar (Arad County) on 6th March 1888 and died in Budapest on 29th June 1971. During the centenary of his birth commemorations were held all over the country and I recognised his letters and manuscripts during the preparations in Békés. A lucky accident that the letters written between 1966-1971 are without exception in connection with the data collections of the manuscripts that can be found here.

In the first one he asked administrative data to his archaeological monograph in progress (János Banner – István Bóna: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés, Bp. 1974), then he made an inquiry on the dates of the visits of János Arany in Békés (his study on this topic was published under the title: Dr. Hajnal István naplója Arany János békési tartózkodásáról [Diary of Dr. István Hajnal about the visit of János Arany in Békés] Békési Élet 1970/1.)

His most important letters are those dealing with localising the Castle of Békés, whereas his study entitled A békési vár (castrum, castellium, palánk) földrajzi helye [The geographic location of the Castle of Békés (castrum, castellium, board castle)] (Békés Élet 1970/1) published as the result of these efforts is the first scientific elaboration of the topic. During this work János Banner took notice of a map entitled Intravillanum Oppidi Békés, made by unknown author in the first years of the 19th century, in which the location and the moat-system of the castle can be seen distinctively.

Translated by Attila B. Kis

Ildikó S. Turcsányi
Jantyik Mátyás Museum
Békés
Széchenyi Square 4.
5630

